

240/3

1940 X-B

240
1940 / 3

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მონაგები

X-B

240/3

აკადემიკოსს
ივანე ჯავახიშვილს
სამეცნიერო მღვწერების
40 წლისთავზე

17

ტფილისი
1 9 4 0

240
1940
სსსრ-ბსკ

სსსრ-ბსკ

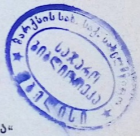
საქართველოს სახელგწიფო მუზეუმის ბულეტენი

БЮЛЛЕТЕНЬ
Гос. Музея Грузии

BULLETIN
du Musée de Géorgie

X-B

გამომცემლობა „ტაქნიკა და უროვა“

ტფილისი
1 9 4 0

დაიბეჭდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის
დირექტორის ლ. ჭანტურაიას განკარგულებით

რედაქტორი ლ. ჭანტურაია

ტექ. რედ. და გამომშვ.
ხ. პაპუკაშვილი
და დ. ემუხვარი
კორექტ. ნ. კაკაბაძე

გადაცემა წარმ. 15/V.—40 წ.	ტარაგი 350.
შეკვეთა № 935.	ხელმოწერ. დასაბ. 11/VII-40 წ.
მთავლიტის რწმუნებული № 93.	ფორ. რაოდ.—22.

გამომცემლობა „ტიქნია და შრომა“-ს სტამბა, ფურცელაძის ქ., № 5.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. გ. ჩუბინაშვილი. ბედის ოქროს ბარძიმი	1
2. ნ. ბერძენიშვილი. ერთი უძველესი საბაქოს ადგილმდებარეობისათვის საქართველოში	17
3. ლ. მუსხელიშვილი. თორელთა გენეალოგიის ცდა ჰამამლუს XII ს-ის წარწერებთან დაკავშირებით	23
4. შ. ჩხეტია. ამქრების ისტორიიდან	49
5. ლ. მელიქსეთ-ბეგი. გიორგი გორელი—უცნობი ქართველი და სომეხი მწერალი XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისა	89
6. თ. ლომოური. XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხის გამო	123
7. გ. ჯაკობია. ონანა მდიენისათვის	133
8. ი. აბულაძე. ქართული გრამატიკული ლიტერატურის ადრინდელი ძეგლები	141
9. ალ. ბარამიძე. ერთი ფურცელი XVIII საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან	161
10. იას. ლორთქიფანიძე. მოსკოვის და პეტერბურგის „უწყებათა“ 1762—1767 წლების ცნობები ქართველების და საქართველოს შესახებ.	167
11. კ. გრიგოლია. იმერული სიგლების შედგენილობის საკითხისათვის XVI—XVIII საუკუნეებში	177
12. სტ. მენთეშაშვილი. ჰაემეტობა ინგილოურში	195
13. ს. ბარნაველი. ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნი	205
14. ს. იორდანიშვილი. ვეფხისტყაოსნის ეგრედწოდებულ უძველეს ხელნაწერის შესახებ	225
15. პ. უშაკოვი. საქართველოს უძველესი ხალხები და უკანასკნელი წლების აღმოჩენები არქეოლოგიის დარგში	245
16. ირ. სონღულაშვილი. ცამეტი დღე მთიულეთის არაგვის ხეობაში.	267
17. დ. კაპანაძე. XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი	279
18. გ. ჩიტაია. აქარული დათვა-ბოყვა	307
19. ვ. თოფური. ბრუნების სისტემისათვის ლაკურ ენაში	327
20. ს. ყაუხჩიშვილი. რიტორიკული განათლების ცენტრი ძველს კოლხეთში	337

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр.
1. Г. Чубинашвили. Бедийская золотая чаша	1
2. Н. Бердзенишвили. Об одной древнейшей таможне в Грузии	17
3. Л. Мухелишвили. Спыт установки генеалогии Торских владетелей (Торели) в связи с надписями XII века из Хамамлу	23
4. Ш. Чхетия. Из истории амкар	49
5. Л. Меликсет-Бек. Георгий Горели, неизвестный грузинский и армянский писатель первой половины XVIII века	89
6. Т. Ломоури. К вопросу о грузинских монетах XIII века	123
7. Г. Джакобия. Об Онана Мдизани	133
8. И. Абуладзе. Ранние памятники грузинской грамматической литературы	141
9. А. Барамидзе. Одна страница из истории грузинской литературы XVIII века	161
10. Л. Лордкипанидзе. Сведения, касающиеся Грузии из Московских и Петербургских „Ведомостей“ за 1762—67 годы	167
11. К. Григолия. К вопросу об изменениях в формуляре имеретинских официальных (царских) грамот в XVI—XVIII в.в.	177
12. Ст. Ментешашвили. Заемные слова в ингилойском диалекте	195
13. С. Барнавели. Книга о приданом царевны Елизаветы	205
14. С. Иорданишвили. О так называемой древнейшей рукописи „Вепхисткаосани“.	225
15. П. Ушаков. Древнейшие народы Грузии и новые археологические открытия	245
16. Ир. Сонгулашвили. Тринадцать дней по Итиулетской Арагвской долине	267
17. Д. Капанадзе. Горийский клад грузинских монет XV в.	279
18. Г. Читая. Аджарский деревянный замок	307
19. В. Топурия. О системе склонения в лакском языке	327
20. С. Каухчишвили. Центр риторического образования в древней Колхиде	337

ბ. რეზინაშვილი

ბელიის ოქროს ბარძიმი

ქართულ ხელოვნებაში (ხუროთმოძღვრების შემდეგ), ექვს გარეშეა, მეორე ადგილი ოქრომკვლელობას უჭირავს. ქართული ქედური ძეგლების შეკრება და შესწავლა საბჭოთა საქართველოს მეცნიერების საქმეა, სახელდობრ ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა, რომელსაც სათავეში ედგა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. თუმცა ზოგიერთ მეცნიერს წინადაც უზრუნვია ძეგლების ძარცვისაგან გადარჩენაზე, მაგრამ შესწავლის ნხრიე ძველის პირველადი ინვენტარული აწერის იქით ნაბიჯი არ გადაუდგამს. მართალია, ამ წერილის შინაარსის საგანი—ბარძიმი—ნახსენებია ლიტერატურაში, მისი სურათიც მოთავსებულია გამოცემებში¹, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას, რომ ეს, ქართული ქედურობის უნიკალური ძეგლი მხოლოდ ახლახან იქცა მეცნიერული აზროვნების თემად და სიხუმში აფხაზეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დაარსებით დაღუპვასაც კი გადაურჩა. ამ მუზეუმის დირექციის თავაზიანობამ საშუალება მომცა სეიფში შენახული ბარძიმი დაწვრილებით დამეთვალეიერებინა და გადმომიეღო მისი დეტალური ფოტოსურათები.

XIX საუკუნის შუა წლებში ბარძიმი ინახებოდა აფხაზეთის პატივდებულ სალოცავ ილორში და არა ნანგრევებად ქცეულ ბელიაში. ეს ძეგლი ჩვენამდე მთელი არ მოსულა. ამჟამად ბარძიმისაგან გადარჩენილია ზევითა ნაწილი, ფეხი კი აღარსად ჩანს. უკვე ამ სახის წახეც და ძეგლი არქიტექტორმა ა. მ. პავლიონოვმა, როცა ის 80-იანი წლების ბოლოს ეწვია ილორს. არქეოლოგმა დ. ბაქრაძემ კი 1865 წ. ნახა ბარძიმიც და მისი ფეხიც. მაგრამ არა პირვანდელი ფეხი, არამედ მოგვიანო ხანაში შებმული, რასაც გვამცნობს მისი წარწერა, რომელიც ბაქრაძეს მოჰყავს: „ყოვლად წმინდაო დედოფალო ელაქერისა ღვთის-მშობელო, შემიწყალე მე ბედიელ მიტროპოლიტი გერმანე ჩხეტიძე, რომელი ღირს ვიქმენ კადრებად შემკობად ფეხსა წმინდისა ამის ბარ-

¹დ. ბაქრაძეს ბარძიმი უნახავს, როგორც თვითონ ამბობს (Кавказ в древних памятниках христианства, ტფ. 1875, გვ. 23 და ვახუშტის საქართველოს ისტორია, განმარტებულ დ. ბაქრაძის მიერ, I ტ., 1885 წ., გვ. 145 შენ.), ილორის ეკლესიის საღაროში 1865 წ. ა. მ. პავლიონოვს (Материалы по археологии Кавказа, т. III, Москва 1893, გვ. 17, ტაბულა VII—მარცხნივ) ეს ბარძიმი სულ სხვა ბარძიმი ჰგონია, დ. ბაქრაძის ნაწახად არ მიაჩნია (გვ. 18). ბროსესათვის ეს ბარძიმი არ უჩვენებიათ (VIII тавр.). ბარძიმის სურათს იძლევა აკად. ნ. სკონდაკოვი იმავე ფოტოდან, რომელსაც პავლინოვი იძლევა) შენიშვნით, რომ ძეგლი XIV—XV საუკუნისაა (Иконография богородицы, ტ. II, პტრ. 1915, სურ. 148 და გვ. 271—272).

შეჴწირველთა, ამის საჴრთხველისა შემაჴკობელთა და ამის წმიდისა საყდრისა აღმაშენებელთა. ამინ.“ ამ წარწერასა და გამოსახულებათა მინაწერებში გვხვდება უმნიშვნელო შეცდომები, გაუსწორებლად მიტოვებული. აღბათ ოსტატს ან არ უნდოდა ხელმოკრე გახურებით ნივთის ხიფათში ჩაგდება, ან შესაძლებელია მის თვალს მართლა გამოეპარა შეცდომები. ასოების მოხაზულობა ძალზე მკაფიოა, დაჯერებით გამოყვანილი, საქმიანი, ყველანიირ სპეციალურ მორთულობას აცდენილი.

ეს წარწერა სავსებით ათარიღებს ბარძიმს ბაგრატ აფხაზთა მეფის მეფობისა და მისი დედის გურანდუხტ დედოფლის ეპოქით; მაგრამ, როგორც ჩანს, ბარძიმის გაკეთების თარიღი შესაძლოა რაზოდენადმე კიდევ უფრო ვიწრო ფარგლებით შემოვიზღოთ და დავაზუსტოთ ბაგრატის თითქმის ორმოცწლიანი მეფობის სარბიელზე. ბაგრატი აფხაზთა მეფედ ხდება 977-78 წელს, სამი წლის უკან მას შემდეგ, როცა ის ქართლის ტახტზე დასვა ტაოს მფლობელმა დავით დიდმა¹. მაგრამ სახელმწიფო საქმეებს ბაგრატმა ხელი მოჴკიდა მხოლოდ 980 წელს და ვგონებ სათუთა ფიფქროთ, რომ ბედის ტაძრის აგებას ის 988-9 წლებზე ადრე შესდგომოდეს, ე. ი. იმ დროზე ადრე, როცა იგი ვამდულად შეება დიდებულ აზნაურებს, როცა მან მხარი დაუჭირა თავის მამას გურგენს ტახტის დაკავებაში და მარცხი განიცადა, მაგრამ შემდეგ მიხერხებული დიპლომატიური ფანდით უფრო განამტკიცა თავისი ძალაუფლება². და მართლაც თედო უორდანიამ XIX საუკუნის ერთ ხელნაწერში, რომელსაც ის უწოდებს „დადიანთა ქრონიკას“, დადიანთა თაობაზე ჩანაწერების სიმრავლის გამო, გამონახა ერთი ცნობა ბედის აშენებაზე: „წელსა: შეთ: ბაგრატ, ძემან გურგენ მეუისამან კურაპალატმან ბედია აღაშენა“³. ე. ი. ბედია, რომლის აშენებას შესაძლოა 10 წელწადიც დასჭირდა, სახელდობრ დამთავრებულია 999 წელს. რასაკვირველია ბედის დამთავრებასთან ერთად მხად იქნეოდა კურთხევის მომენტისათვის მისი მოწყობილობაც, ე. ი. გაკეთებული იქნებოდა ჩვენთვის საინტერესო ბარძიმიც. მართლაც და მისი წარწერა მხოლოდ აფხაზთა მეფედ იხსენიებს ბაგრატსა და მის ტიტულ „კურაპალატს“, 1001 წელს მიღებულს⁴, და სახელს „ქართველთა მეფეს“, მაშის სიცოცხლეშივე რომ ატარებდა ბაგრატი, ქუთაისის ტაძრის 1003 წლის წარწერებში შეტანილს, არ აღნიშნავს, ე. ი. ბარძიმის გაკეთება უმეველია 1001 წელზე ადრე მოხდა და მ.შასადამე თარიღი 999 წელი ამ მხრივაც მისაღებია, სანამ არ გვაქვს მისი დაზუსტების სხვა შესაძლებლობა.

ბარძიმის ბურთოზისებური ნაწილის მთელი ზედაპირი თორმეტ არედ არის დაკვალული სვეტებიანი არკატურით. თითოეული კამარის ქვეშ მოთავსებულია წინ მამხირალი თითო ფიგურა. ფიგურათა ამ თანაბარ სტატუარულ გარიგებაში ძალიან მოხერხებულად და ძალდაუტანებლად შექმნილია ორი აქცენტი,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, ტფ. 1914, გვ. 412.
² იქვე, გვ. 413—415.
³ ქრონიკები და სხვ., ტ. I, ტფ., 1893, გვ. 137 (ხელნაწერზე ნახე გვ. 84).
⁴ ივ. ჯავახიშვილი, გვ. 418.

რომელიც ორ კომპოზიციურ ჯგუფად აერთებს ამ, ასე ვთქვათ, დამოუკიდებელ „ქანდაკებებს“. ორ გამოყოფილ არეზე ოსტატს გამოუყვანია მჯდომარე ფიგურები, მაგრამ ერთ სიმალღებზე კი დანარჩენებთან ერთად, ე. ი. მდგომარეებთან. აქ კაპარების ქვეშ მოცემული სვეტები მჯდომარე ფიგურების აქეთ-იქით, ე. ი. მთელი შექნილი წრის მოპირდაპირე პუნქტებში, სხვანაირი დაშუშავებისაა, ვიდრე სვეტები მდგომარე ფიგურების თავზე გადატარებულის არკატურისა. ეს უკანასკნელი წვრილია და წყვილ-წყვილადაა გამოყვანილი, ბოლოს, ჯგუფის ერთიანობის შთაბეჭდილების შესაქმნელად ხელოვანს მდგომარე ფიგურათა გარიგებაში შეტანილი აქვს პირველ ხანს შეუპოვებელი, მსუბუქი ნიუანსები, რომლებიც ხელს არ უშლის თითოეული გამოსახულების საკუთრივ დავალიერებას. ერთს მხარეზე ჩვენ გვაქვს მჯდომარე ქრისტეს ფიგურა, მეორე, პირიქითა მხარეზე—ფიგურა მჯდომარე ყრმისანი ღვთისმშობლისა. მათ შორის მარჯვნივ და მარცხნივ წრეს ჰკრავენ არკატურები, თითოეული შემცველი ხუთი წინ მიმზირალი მდგომარე მოციქულებისა და მხარობლების ფიგურებისა. თითოეულ ფიგურას, ღვთისმშობლის გარდა, დართული აქვს წარწერა, სახელდობრ (მარცხნიდან მარჯვნივ გაყოლებით):

1) ქრისტეს—ბერძნული, ნაწილობრივ უქარაგმოდ I C X C, დანარჩენებს—ქართული, თითოეულს პირველი სიტყვა „წმიდაა“ ქარაგმით: 2) $\text{P}^{\text{A}} \text{O. I. H. H. I.}$; 3) $\text{P}^{\text{A}} \text{C. H. S. T. C.}$; 4) $\text{P}^{\text{A}} \text{H. O. H. I. C.}$; 5) $\text{P}^{\text{A}} \text{M. A. T. H. S.}$; 6) $\text{P}^{\text{A}} \text{S. H. S. I.}$ (sic); 7) ღვთისმშობელი უწარწეროდ; 8) $\text{P}^{\text{A}} \text{S. H. S. I.}$; 9) $\text{P}^{\text{A}} \text{H. V. I. O. S.}$ (sic); 10) $\text{P}^{\text{A}} \text{M. O. T. O. S.}$; 11) $\text{P}^{\text{A}} \text{H. A. T. H. S. I.}$; 12) $\text{P}^{\text{A}} \text{I. C. H.}$. წარწერები შესრულებულია ისეთივე ხელით, როგორცია ზემომოყვანილი წარწერა ბარძმის ნაპირისა, მაგრამ რაკი მათ ხელოვანი ვლუვ არეზე ალაგებს, იგი ცდილობს წონასწორობა დაიცვას და ამიტომაა ალბათ, რომ ქარაგმას ხმარობს მარცხენა სიტყვაზე და ამასთანავე ძალიან აგრძელებს პირველ ასოს წ-ისს. როგორც შემწირველების წარწერაში ისევე ფიგურებისაში არის შეცდომები, აგრეთვე გაუსწორებლად დატოვებული.

თითოეული მჯდომარე ფიგურის აქეთ-იქით მდგომარე ფიგურები, როგორც იყო ნათქვამი, კომპოზიციურად შეერთებულია მჯდომარესთან. ეს მიღწეულია თავების ოდნავი მიხედვით შუა ფიგურებისაკენ და ფეხთა ტერფების მიმართულებით და აგრეთვე ხელების ამოძრავებით, რომლებიც მინც ფიგურის კონტურის საზღვრებს არ სცილდება; ასეთებია ფიგურები ღვთისმშობლის აქეთ-იქით, წარწერებით აღნიშნული, როგორც პეტრე და პავლე, და ფიგურები იოანესი და იაკობისა ქრისტეს აქეთ-იქით. ამ ფიგურებს შორის თითოეულ მხარეზე მოთავსებული სამი ფიგურა კი შედარებით სხვადასხვანაირადაა მოცემული: ისინი არაა განმარტებული დალაგების რაიმე გარკვეული სქემის მიხედვით. მაგალითად, სამსავე ფიგურას პეტრესა და იაკობს შორის თავი პირდაპირ უჭირავს (ხელოვანს ორივე ყური გამოუმუშავებია), გრავნილების დამკავებელი და მაკურთხებელი ხელები არც ერთ მხარისაკენ არაა მიმართული.

¹ აქ ვ ინგვარადევა შემთხვეული, როგორც ყ, რაც არც ისე იშვიათად გვხვდება დაწერილობის ადვილად გასაგები მიხედვების წყალობით.

ფეხის ტერფნი მხოლოდ დგომას გამოხატავენ—ერთ ფიგურას მარცხენა ფეხი აქვს საფუძვლიანად დაბჯენილი, მეორეს—მარჯვენა, მესამეს—ორივე თანაბრად¹. რამოდენადმე სხვანაირად დაყენებულია სამი ფიგურა იოანესა და პავლეს შორის: ორი ვარკვეულად მიმართულია მარცხენა მხარეს, ე. ი. იოანესთან შემატებით, ქრისტესაკენ. თავები რამოდენადმე მობრუნებულია, ისე რომ მათ არ უჩანთ მარჯვენა ყური სრულებით, სამაგიეროდ მთლიანადაა გამომუშავებული მარცხენა; მარჯვენა ხელი წარზიდულია გვერდზე ზეფითკენ, ხელის გულის ჩვენებით, და გადაცდენილია ფიგურის საერთო კონტურის საზღვრებს. ორივე ფეხის ტერფიც მარცხნივია მიმართული, ე. ი. მთელი ფიგურის საერთო მიმართულებისაკენ. მხოლოდ მესამე ფიგურაა წარმოდგენილი საერთო პოზით წინ მიმხირალი, თავის პირდაპირ დაყენებით და ორივე ყურის თანასწორად ჩვენებით, მკერდზე მიყრდნობილი სახარების დამკერი ხელებითურთ; ფეხების ტერფები მოცემულია მოძრაობაში, და არა ისე როგორც სხვების უმოქმედოდ, და მიმართულია მარჯვნივ

ამგვარი საშუალებით ხელოვანი გაურბის მონოტონობას მთელი მორთულობის აგებულებაში. დეტალების მოხერხებული გადაშლა კი ხელოვანს ხელს უწყობს, შექმნას არკატურის წრეში ორი მიმზიდველი პუნქტი, რომლებიც სავსებით ტოლფასიანია თავისი იდეური და შინაარსობრივი მნიშვნელობის თვალსაზრისით. ერთი შეხედვით შეიძლება გვეჩვენოს, რომ ამგვარი უპირატესი მნიშვნელობით აღუჭურვილია ქრისტეს გამოსახულება. აქედან იწყება ხომ შემწირველების წარწერაც. მაგრამ წარწერაში მიმართვა გაკეთებულია მხოლოდ ღვთისმშობლისადმი და ამიტომაც ამ უკანასკნელის გამოსახულება შინაარსით აშკარად ქრისტეს გამოსახულების დონემდეა აწეული. აქ უნებლიედ უნდა აღვნიშნოთ, რომ წარწერა დანამდვილებით იწყება ქრისტეს შემდეგ მოთავსებული კამარიდან, ე. ი. იოანეს შემცველი სერიიდან მოყოლებით; ღვთისმშობელი ყრმითურთ ერთად-ერთია სერიაში უწარწეროდ, ქრისტეს კი წარწერა გაკეთებული აქვს—სხვებთან ერთად, თანაბრად. ბოლოს, ღვთისმშობლის აქეთ-იქით დაყენებულნი არიან პეტრე და პავლე, მოციქულთა მთავარნი. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ხელოვანმა შესწლო თანაბარი ღირებულების შინაარსი მიეცა ამ ორი გამოსახულებისათვის, რომლებიც საშუალო საუკუნეების ხელოვნებაში არ ყოფილან დაპირისპირებულნი: სადაც კი ქრისტე იყო გამოსახული ტახტზე მჯდომარე, იქ ყველა დანარჩენი უკანა გეგმას ჰყვებოდა. ჩვენს შემთხვევაში კი ხელოვანმა დაუმორჩილა შინაარსი ორნამენტური დეკორის მხატვრული აგებულობის მოთხოვნილებას, რომლის მიხედვითაც ასეთ ყალიბზე დასაყვები იყო ან ტოლფასიანი რგოლების მწყობრივ, ანდა მათი რითმული განლაგება, აქცენტების მინიმალური რიცხვით, თუნდაც მხოლოდ ორი აქცენტით².

¹ ზოგიერთი დამატება და დახუსტება მოხსენებულია ქვევით.

² განაახლებელის წარწერა (ფეხზე) ასახელებს ვლადიმერის ღვთისმშობელს, ე. ი. უნდა გვეუქვას ღვთისმშობელი ვედრების პოზით, ამის ნაცულად კი იგი წარმოდგენილია გამოცხადების³ ინიკათო ასახულებით, რომელიც არ იძლევა ღვთისმშობლის ხატებისაოც ერთ ძირითად ტიპს, როგორც ეს აღნიშნული აქვს კოუნდაკოვს (Иконография Богоматери, პტრ 1915, II, 271), ბედლის ტაძარი—გვიანნი ცნობების თანახმად—ვლადიმერისისას სახელობისად იყო აგებული. შტრ. ვლადიმერის ტაძარში ღვთისმშობლის სხვა არსებულნი გამოსახულების შესახებ იქვე, II, 59—61, 108—9, 117, 102 და 111.

ფიგურების შესრულებაში ჩანს რელიეფის განსაკუთრებული თვისებების შეგნება, როგორც სკულპტურული გაფორმების საშუალებისა. რელიეფი საკმარისად ამომალღებულა თვითონ ფიგურებში; თავები და აქა-იქ ხელებიც ნახევარზე მეტი სიმრავალით არის მოცემული. თავების მოდელირებაში ძლიერად გამოყოფილია პირისახის ცალკეული ნაწილები, რომლებიც მოცემულია ისე, როგორც მრგვალობ სკულპტურაში. ამის წყალობით ხმარებისას ძალიან გადახეხილა პირისახეები—განსაკუთრებით ცხვირები¹ და გადმოშვებული ქორებით დაფარული შუბლების ზევითა ნაწილები. იმისდა მიუხედავად, რომ მთელი ეს ზემო ნაწილი ბარძმისა, მთლიანი ზოდიდან გამოკედილი, თვალსაჩინო სიმკვრივისაა, მაინც რელიეფისა მთავარი რაცაა, რასაკვირველია, უკანა მხარესაც სისრულით გამოსჩანს, მაგრამ, ასე ვთქვათ, რამოდენადმე მისხმურტული სახით და, რაც ბუნებრივია, ვაუპრიალელები; ე. ი. კომპოზიციის ძირითადი მასეტიც, შიგნიდან ამოკედილი, და მთელი მისი დეტალური დამუშავებაც სხვადასხვა ფორმის ჩახმებით და ცალკე პუნსონებით გარედან, შენახულია შიგნიდანაც². ნაპირზე წარწერა კი ისევე როგორც გამოსახულებათა წარწერები შიგნიდან ასახულია მხოლოდ ზედაპირის უსწომასწორობით და არ იძლევა მკაფიოსა და სრულ ნახატობას. თავებს შორის თავისი დახვეწილი და ოსტატური გადმოცემით ყველა დანარჩენებში ქრისტეს, ლეთისმშობლის და ყრმის თავები გამოირჩევა. სამნივე იძლევიან მათთვის დამყარებული იკონოგრაფიული დეტალების რიგს, მაგრამ ამასთანავე ტიპაჲებში მისდევენ ხელოვანისგან მიღებულ საერთო ტიპს. განსაკუთრებული დიდი მუყაითობა ჩანს ქრისტეს თავის შესრულებაში. ასეც უნდა ყოფილიყო—ამ მხრივ ეს თავი ოსტატს უფრო მეტ ამოცანებს აძლევდა. მან მოახერხა და მიადღია ქრისტეს გამომეტყველებაში სერიოზობის წმინდა მხატვრულ შთაბეჭდილებას ისე, როგორც ლეთისმშობლის სახეს შეუქმნა მწუხარე გამომეტყველება. დანარჩენი ფიგურების თავების დამუშავება კი ერთი ჯურისაა, ნაკლებ გამომეტყველებიანი, ინდივიდუალიზაციას მოკლებული. მათი თავები შემოსილია ერთნაირი თმებით და წვერ-ულვაშებით; მხოლოდ იოანეა (ქრისტეს გვერდით, მარჯვნივ) გამოსახული უწვერ-ულვაშო, თუმცა ამასთანავე უნდა ითქვას, რომ პირისახის მოყვანილობა არაა შეცვლილი. თმების დალაგებაშიც მოხმარებულია რამდენიმე ტიპიური სქემა, საიდანაც გამოვარდნილია იკონოგრაფიულად დადგენილი პავლეს შუბლის მელოტიანობა და ანდრიას გაყოფილი თმა. მაგრამ არც ამას უმოკმედია ზოგადად შექმნილ პლასტიკურ მოცულობაზე. მოციქულების სხვა იკონოგრაფიული თვისებანი კი ხელოვანს არ წარმოუდგენია. ე. ი. თავებისა და აგრეთვე ბედიის ბარძმის ფიგურების გადმოცემაში დამახასიათებელია ერთი განსაკუთრებული მოვლენა—მონუმენტულობის ძიება, რომელსაც თავი უჩანს ამ ეპოქაში და ცნობილია მოცულობათა სქემატურ კუბიკურობად სკულპტურულ ხაწარმოებებში.

ბედიის ბარძმის უახლოეს ანალოგიას, გადმოცემისა და პირისახეთა ფაქტურაშიც იძლევა ჯერ ერთი იშხანის 973 წლის ჯვრის ჯვარცმა³, რამოდენი-

¹ სამწუხაროდ ჩვენში სპეციალური ლიტერატურა ყოველთვის არ იძლევა ხოლმე საგნებით სწორ წარმოდგენას ქედური ხელოვნების ტექნიკაზე.

² მართალია, ლიტერატურაში ზოგი ავტორი ამ ჯვარს ან ჯვარცმას მიაკუთვნებს XVI საუკუნეს, მაგრამ ეს სრულებითაც არაა სწორი, არამედ დამყარებულია მხოლოდ გარეგნულ მონაცემზე.

მედ უფრო დამორბეულ ანალოგიას—ბაგრატ III-ის მიერვე შეკვეთილ ცაგერის მაცხოვრის აშიაზე მოთავსებული მედალიონების ფიგურების პირისახეები, მერმე სამწერობელი ობუჯიდან და მისი კუმოსათვის გამოყენებული ნაწილები და ლათსყალდის ჯვარი. მართალია, მასალითა (ვერცხლია) და ნაკეთობის რიგია-ნობით ჩამოთვლილები განსხვავდებიან ბედის ბარძიმისაგან და სამი უკანასკნელი კიდევ ვერც აღწევს ბედის ბარძიმის მხატვრობას, მაგრამ მაინც ორივე მხარის სიახლოვე უქვევლია.

ბედის ბარძიმის გამკეთებელ ხელოვან-ოქრომკედელს ფიგურების გადმოცემა, რასაკვირველია, არსებითად ტანისამოსის გადმოცემად აქვს გადაქცეული. და მართლაც, თუ ქრისტესი, ღვთისმშობლისა და ყრმის ტანისამოსი გადმოცემულია მტკიცედ დადგენილ იკონოგრაფიულ სქემებში მუდამ და უცვლელად განმეორებული ტრაფარეტით, სამაგიეროდ მდგომარე ფიგურებზე, რომ არც ერთზე არ განმეორებულიყო დრაპირება მეორისა, ოსტატი ცდილა გამოეყენებინა მრავალნაირი ნაკრები შესაძლებლობა, რომ მრავალნაირი მათი შერთხეხულობით მოეცა ფიგურების სიკოცხლის იერის მრავალსახეობა. აქ ოსტატს დამთავრებულ ერთიანობას უქმნის ხელების და ფეხების მდებარეობასა და მოძრაობას მიყოლებული, დამორჩილებული და მათთან შეერთებული დენა და გაწყობა ტანისამოსისა და ნაოჭებისა. ასე განსაკუთრებით ერაჩევა ქრისტეს აქეთ-იქით მდგომარეთა, იოანეს და იაკობის წაგრძელებული და გაფარჩხული თითების ჟესტები; ხოლო მთლიანად მათი ფიგურების მოძრაობას რითმულად ეხმაურება, შერბილებული და ვარიირებული სახით, იოანესა და იაკობის უკან მდგომი ორი ფიგურის მოძრაობა. სრულებით სხვანაირად არის გადმოცემული ღვთისმშობლის აქეთ-იქით მდგომი პეტრე და პავლე: ამათი მოძრაობა უფრო შეკავებულია, უფრო ნაკლებად არის გამოვლინებული, მაგრამ სამაგიეროდ განსაკუთრებულად გაერთიანებულია ნაოჭების მოძრაობასთან და ტანისამოსის ფორმასთან (ნამეტნავად ეს ჩანს პავლეზე). მართალია, ორსვე ფიგურაში ეს მიღწეულია ანატომიის არსებითი შეღახვით, მაგრამ საერთო შთაბეჭდილების დაუზიანებლად. ამ ორის უკან მიმდევრო ფიგურები მოპირდაპირე ჯგუფივით არ აგრძელებენ გამოსავალი ტალღის მოძრაობას; ხოლო პეტრეს უკან დაყენებული ფიგურა (დამახინჯებული სახელით—ლებეოზ), როგორც უკვე იყო ზევით აღნიშნული, წარმოდგენილია სრულებით განკერძოებულად. მთელ რივ შემთხვევებში იდაყვიდანვე მიშველი ხელების გადმოცემის პარალელი ისევ 973 წლის იშხანის ჯვრის ჯვარტმაში გვაქვს. როგორც ხელების გადმოცემაში მიუძღვის ოსტატს დანაშაული ანატომიის წინაშე, ისევე ფეხების გამოსახულებაშიც—ამასთანავე თვალსაჩინოდ უფრო დიდი მოცულობით. თუ ვაყაყოლებთ თვალს ფეხთა სხვადასხვა გამოსახულებას, მოყვანილობის მხრივ საესებით უმწეოს, შეიძლება დავადგინოთ ოსტატის ხელმძღვანელი ამოცანები და მიღწევების ხარისხი. უნდა ვთქვათ, რომ ტანისამოსებშიაც შეიძლება აქა-იქ აღინიშნოს მათ ნამდვილ შესაძლებელ მოყვანილობათა აშკარა შეუცნობელობა (ან უყურადღებოდ მიტოვება). მაგრამ ერთხელ კიდევ ვიმეორებ, რომ ოსტატი არ არის შემოჭილი რეალური მდგომარეობის გადმოცემით, რაც დამახასიათებელია ეპოქის მთელი სკულპტურული შემოქმედებისათვისაც. მის მუშაობას ახასიათებს ეპოქის მხატვრულ და-

დგენათა გარდამავლობა, გარდამავლობა საკუთრივ სკულპტურული მონუმენტალობის გამომეტყველების ძიების მიმართულებით. მაგრამ ასეთი გამომეტყველება ოსტატს ბევრში არა აქვს ჯერ კიდევ ათვისებული, ე. ი. ის ჯერ კიდევ საესებით არ აპშორებია, საესებით არ განთავისუფლებულა ნახატისათვის დამახასიათებელი ხერხებისაგან რელიეფში, ხაზების მხატვრული დენისაგან, ისევე როგორც ხაზგასმული ექსპრესიისაგან.

თუ თვალს შევაჩერებთ ცალკეული ფიგურების მთლიან აგებულობაზე, უნდა წინასწარ ითქვას, რომ ყოველი ფოტოსურათი სტყუის, სინამდვილეს ამახინჯებს, როცა ერთ სიბრტყეზე გადააქვს მთელი გამოსახულება და გამოირიცხავს იმ კორექტივს, რომელიც ადამიანის თვალს აუცილებლობე შეაქვს ზედაპირის სიმრგვლეების გამონახვით. ამიტომაც, რომ ზევით მოყვანილ საერთო ფოტოგადმონაღებზე მჯდომარე ფიგურის ზევითა ნახევრის ნორმალურ პროპორციებთან შედარებით ქვეითა მოკლე ნახევარი უსიამოვნოდ ედება თვალს. რომ ამ შთაბეჭდილების თუნდაც ნაწილობრივი გამოსწორების შესაძლებლობა მოგვეცეს აღნიშნულ ფოტოგადმონაღებთან შედარების გზით, ვიძლევი მეორე ფოტოგადმონაღებს, რომელიც შესრულებულია ფოტოაპარატის მობინდული შუშის პარალელურად დაყენებით ჩვენი ბარძიმის ქვეითა ნაწილთან¹. აქ ერთბაშად ცხადი ხდება მჯდომარე ფიგურის ქვედა ნაწილის პროპორციულობა ზემო ნაწილთან. სამაგიეროდ იმავე დროს თვალსა ხედება მდგომარე ფიგურების ტანის ქვედა ნაწილის მეტისმეტი სიგრძელე. უშუალოდ საერთო თვალის გადაკვრით ეს სიგრძელე, ასე ვთქვათ, ბარძიმის ნორმალურ მდგომარეობაში შეუმჩნეველია, რაკი ზედაპირის ქვედა ნახევარი ძირისაკენ დაფერდებით მიიმართება. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ოსტატმა აღრვევ გაითვალისწინა ეს შემოკლება და ამიტომ შეგნებულად დააგრძელა აქ ფიგურები; მაგრამ ამას ვერ დავუშვებთ, თუკი გაეხსენებთ მთავარ, მჯდომარე ფიგურების დისპროპორციას, და თვალს გადაეკლებთ X საუკუნის დამლევის და XI საუკუნის დამლევის ქართული ქედრობის სხვა ნაწარმოებებს, რომლებიც გვიჩვენებენ, რომ ფიგურის აგება, როგორც შეცნებული ამოცანა, სრულებითაც არ მდგარა ჩვენი ოსტატების თვალთახედვის არეში. პირიქით, შეუძლებელია, რომ არ დაეინახათ, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ბედიის ბარძიმის ფიგურების გამოსახულებაშიც, ფიგურის, როგორც გეომეტრიული სხეულის გაკუბიკურება, სკულპტურის განვითარებაში განთავისუფლების დაწყების ტიპურ ეტაპად მოვლენილი მანინ, როცა სკულპტურა, როგორც ერთ-ერთი შტო ხელოვნებისა, იწყებდა თავისი განსაკუთრებული თვისებების შეგნებას.

ბარძიმის გარს შემორიგებული თორმეტი ფიგურის თითოეული გამოსახულება ხელოვნს შეუერთება დეკორაციულად, როგორც აღნიშნა, არკატურით. მეტწილად, სახედლობარ, ბარძიმის ასე ვთქვათ განის ნაწილებში კამარები და ყრდნობილია ორმაგ ვრცხილ სვეტებზე, ორივე მთავარი რგოლის კამარები კი ყრდნობა დასხვილებულ ერთმაგ სვეტებს, რომლებიც თითო ცალკეულ შემთხვევაში შეგნულია ნაირ-ნაირი სახეებით. ეს კია, რომ ერთდამავე დროს

სვეტები აქ ტახტის ნაწილებდაც გამოდიან და ფეხობასაც უწევენ მას, რომელიც ორსაც შემთხვევაში ისევე სხედასხვანაირადაა გადმოცემული, როგორც სხედასხვანაირადაა მორთული კვარცხლებეებიცა და მუთაქებიც. თავისი პრიმიტიულობით განსხვავებულის, აქ გამოყენებული მოტივების პარალელბად გამოდიან იმავე ეპოქის ქედური ძეგლები, კერძოდ სვეტები სალოლაშნურ ფირფიტებზე, ობუჯის სამწერობლის სახურავზე, ნაწილობრივ «ძველი ჯვარისას»¹ სვეტები, ტახტი «ხარებისა» და სხვა სახეობრივი დეტალები სალოლაშნიდან. ჩვენი არკატურის სვეტისთავეები წარმოადგენენ ძლიერად გასადავებული პალმეტის თითქოს ორად გაყოფილს დამოუკიდებელ ნახევარს, ისევე როგორც ეს ობუჯის სამწერობლის სახურავზეა ან როგორც ჯვარისაში (რაჭა) შენახული საპაკლებტის შეწირულობის გრივოლის გამოსახულებასზეა. კამარების ოლის სამკუთხედი ნაკვეციბი შევსებულია მაღალი რელიეფის დამოუკიდებელი მორთულობით, რომლის უახლოესი პარალელი გვხვდება ისევ ობუჯის სამწერობლის კუმოს სახურავზე. მთელი ამ ფიგურებიანი არკატურის შეჩარხოებისათვის მის ზეე-ზევით გადატარებულია ლავგარდანი, ნალისებური კამარებისაგან შემდგარი, ამ კამარების შემმის ადგილების მოკაზმით; იგი, რელიეფურად, თითქოს ჩამოხვევებულია დანარჩენ მორთულობაზე და ყავარჯენს აძლევს თავისივე სიგანის გლუვ ოლეს, რომელზედაც მოთავსებულია შემწირველების წარწერა². ქვევით მთელი მოკაზმულობა გამიჯნულია ოდესღაც cuppa-ზე მიმოქლონილ, ფეხისაგან მცირე გრებილი ჩალიჩით. ამგვარად სპეციალური სამკაულადი ნაწილები მოკაზმულობისა, აგრეთვე მისი საერთო დაკვალვისა, ჩვენს ბარძინზე მოცემულია როგორც პლასტიკური და არა როგორც გრაფიკული ან სევალით შესრულებული ნახატი, ე. ი. ამ მხრეადაც, თითქმის საესებით, ჩვენი ოქრომქედელი გადასულია დეკორაციული დადგენის ახალ წესზე.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო თავში, ბარძიმს სრულს არ მოუღწევია ჩვენამდე. როგორც გამოვარკვეით, სრულს ბარძიმს XVI საუკუნემდისაც, ე. ი. იმ დრომდისაც არ მოუღწევია, როცა, ყველა მონაცემების მიხედვით, მისთვის სხალი ფეხი გაკეთდა. ძველს ბარძიმს ფეხი მიმაგრებული ჰქონია, ე. ი. დამოუკიდებლად ყოფილა დამუშავებული. მთელი მოკაზმულობის ქვევლიდან შეჩარხოებულ ჩალიჩს ეკვრის მცირე, გლუვი, უსწოროდ შემოკვეცილი სალტი, რომელზედაც გაკეთებულია ერთი მეორისაგან თანაბრად დაშორებული ნახვრეტები, თითო-თითო თითოეული ფიგურის გასწვრივ (ორი მხოლოდ მარჯვნივ გასწვრივია). სალტის გარე ზედაპირზე რალაც ნაქდევები ამჩნევია, ალბათ დაკავშირებული სალტებზე ჩამოცმულსა და გადარჩენილი ნახვრეტების საშუალებით მიმოქლონილს ჯერ ძველ ფეხთან და მერმე მოგვიანოსთანაც. ლაპარაკი ორივე ფეხის მოყვანილობასა და შესრულებასზე შეგვიძლიან მხოლოდ ვარაუდით, იმიტომ რომ დიმიტრი ბაქრაძის მიერ ნანახი ახალი ფეხის აწე-

¹ ეს ძველი წარწერის მიხედვით (ასოთა მონახულობა და ენის ფორმები?) ლიტერატურაში VI-ისა და V საუკუნისადაც კი ითვლება, რაც, ჩემის აზრით არ შეიძლება დასაბუთდეს მხატვრული ფორმების ანალიზით.

² ლავგარდანის კამარების სიღრმეში სამადგილას არის ნახურეტი. ხომ მოგვიანო ხანაში არაა გაკეთებული ეს ნახურეტი მთელსაგან გადარჩენილის ამ ნაწილის ჩამოსაკიდებლად?

რილობაც კი არაა დატოვებული. მაგრამ წარსული საუკუნის 80-ან წლებში ილორში ინახებოდა მცირე ზომის მეორე ბარძიმი ისეთივე სქემისა და ზოგიერთი დეტალის მორთულობით, როგორც აქ განხილული ბარძიმი. სამწუხაროდ ამ მცირე ბარძიმის ბედისა არა ვიცით რა და ერთადერთ მასალად მის თაობაზე ხელში გვაქვს მისი რეპროდუქცია¹. ამ რეპროდუქციის წყალობით შეიძლება ითქვას, რომ მცირე ბარძიმი დაახლოებით დიდი ბარძიმის ეპოქისაა, რომ მის ნაპირებზედაც, ყველა მონაცემების მიხედვით, იყო შემწირველების წარწერა, და მისი დაკვაღვა ნებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ დიდ ბარძიმზედაც ჯერ იყო მომღვარი ფეხის ორნამენტური არე, თითქოს ზედაპირი თვით cuppa-სი, რომლის ცენტრიდან უკვე ფეხი იწყებოდა. მცირე ბარძიმის ფეხი ბუკისებური მოყვანილობისაა უბრალოდ დასერილი კოვზისებური გლუვი სახეებით და შემსისხობით (ლათინურად ეგრედწოდებული nodus-ით ანუ pomellum-ით). ფეხის სისადავე ხელსაყრელად გამოჰყოფს ბარძიმის მორთულობას. მე მგონია რომ ბაგრატის მიერ ბედისისათვის შეკვეთილ დიდ ბარძიმსაც ანალოგიური ფორმისა და დაკვაღვის ფეხი უნდა ჰქონოდა, რომელიც ხელს უწყობდა ბარძიმის მორთულობის გა-

მოვლინებას. იმიტომ რომ მცირე ბარძიმის ფეხის მოკაზმვა თავისი მიდგომებით სახეებით ეთანხმება ეპოქის იმ სტილისტურ განსაკუთრებულ თვისებებს, რომლითაც ხასიათდება თვითონ ბარძიმი.

ქართული ქედური ხელოვნების განხილული ძეგლი, ქრონოლოგიურად ზუსტად განსაზღვრული X საუკუნის დამლევით, უკვე ცნობილი იყო ნახევარზე მეტი საუკუნით ადრე და ფოტოტიპიური რეპროდუქციის სახითაც კი მოხვდა კავკასიის ძეგლთა შესწავლის მაშინ გამძლოლ გამოცემაში. ბევრის ადრე კიდევ მისი წარწერა წაიკითხა და გამოამხურა რუსული თარგმანის სახით დ. ბაქრაძემ. ამისდა მიუხედავად ბარძიმის რეპროდუქციის გამომცემმა არქიტექტორმა ა. მ. პავლინოვმა არც კი იფიქრა, რომ მის წინ სწორედ წარწერით ცნობილი ბაგრატ III-ის ბარძიმი და აშკარად გამოაცხადა იგი მოგვიანო ეპოქის, XVI—XVII საუკუნის ძეგლად². ამისი ანალოგიური მოვლენების საკმარისად საგრძნობი რიცხვი შეიძლება ამოკრებილ იქნას იმ დროის უფრო მეტად ავტორიტეტული პირების ნაშრომებიდანაც, რომლებიც ეხებოდა ქართულ ქედურ-

¹ ნ. ფოტოტიპიური ტაბულა VII, Материалы по археологии Кавказа-ს III ტომში (1893 წ.), ტაბულის შუა ადგილას, ამ გამოსახულებას ვიძლევი კონტრით, შემეცირებული სახით.

² Материалы по археологии Кавказа, издаваемые Московским археологическим обществом, том III, Москва 1893, стр. 17—18.

ძეგლებს. დღეს მდგომარეობა არსებითად შეცვლილია და ჩვენ სრულიად არ გვაკვირვებს საქართველოში ამოდენა ძველი ძეგლების არსებობა, რომლებმაც განაცხერხდნენ ნათესავეური ჯგუფების შედგენა. და მართლაც, ბაგრატ III-ის ოქროს ბარძიმი, ბედისნათვის შექვეითილი, ძალიან კარგა განისაზღვრება, როგორც წარწერით ნაჩვენები ეპოქის ოქრომქედლობის წარმომადგენელი საქართველოში. თუ შევიდარებთ მას ერთის მხრით 973 წლის იშხანის ჯვარს, მეორე მხრით XI საუკუნის შუაწლების მარტილის ჯვარს¹, რომლებიც ქართული პლასტიკის განვითარებაში ეტაპებად გვევლინება, შეუძლებელია არ აღინიშნოს, რომ პლასტიკური ფიგურების გადმოცემა თითქმის სრულიად მოსცილდა ექსპრესიურობის ამოცანებს; ფიგურები აღებულია თითქმის მთლიანად საერთო მასით, ხოლო მათი დაყენება თავისუფალ არეზე განკერძოებულად არის აგრეთვე მონუმენტალიზაციის ხერხი. მაგრამ მთლიან გვაზე და მასთან ცალკეული ასოების შეხამებაზე ჯერ კიდევ არ შეიძლება ლაპარაკი, ისევე როგორც შინაგანი მექანიზმის გადმოცემაზედაც; თმების გადმოცემაშიც ჩვენ ვხედავთ ჯერ ისევ ხატვითი ყაიდის სიჭარბეს, პლასტიკური ყაიდა კი ვრცელდება მხოლოდ საერთო მასსებზე. სამოსელს დრაპირება და ნაკეციები, მართალია, პირდაპირ ხაზს აღარ უსვამენ ექსპრესიასა და ექსტებს, მაგრამ მიინც ჯერ არ ქცეულან მათ ქვეშ დამალული ფიგურის პლასტიკური მოყვანილობის მამხილებლებად და ზოგიერთ შემთხვევაში გვევლინებიან საესეებით ჯერ ისევე, როგორც ხაზთა გარკვეული დენის ნახატობანი. ამგვარად ჩვენს ბარძიმს საესებით კანონიერად უპირავეს ორთაშუა ადგილი ორ პოლუსს შორის: ერთია თავისი ექსპრესიული ხელოვნებით იშხანის ჯვარი, რომელსაც მხოლოდ დაუწყია გადასვლა რელიეფური ნახატობიდან მონუმენტალურ პლასტიკაზე და მეორეა—მარტილის ჯვარის ფიგურა, შეგრძნობილი როგორც პლასტიკური ორგანიზმი, საესე მონუმენტალური გადმოცემის რეპრეზენტაციური სიდიადით. ამ ორთაშუა მდგომარეობით აიხსნება ჩვენი ოსტატის ფიგურების გადმოცემაში როგორც განსაკუთრებული თვისებანი, ისე პირდაპირი ნაკლულოვანებანიც. ამგვარად თარიღი, განსაზღვრული ისტორიული მონაცემების საფუძველზე, სახელდობრ X საუკუნის 90-იანი წლები, დასტურდება აგრეთვე ძეგლის შედარებითი ანალიზით.

ამ ძეგლის ისტორიული წარმოშობის გამორკვევის შესაძლებლობა და აღნიშვნა მისი ბედის ტაძრის საღაროს კუთვნილებად, გვეხმარება ბაგრატიის მეფობის ანონიმური ისტორიკოსის ისტორიული ცნობების გაგებაშიც, ვინაიდან ცხადია, რომ ბაგრატს მოუმარაგებია ტაძარი, რა თქმა უნდა, მთელი საჭირო ჭურჭლით, რომელიც ისეთივე მაღალი მხატვრული ღირსებისა და ისეთივე ძვირფასის ლითონისა იქნებოდა, როგორიცაა ეს ბარძიმი, შექმნილი ხალასი, დაახლ. 92³/₈-იანი და ძალიან მკვირივი ოქროსაგან. აქედან საესებით გასაგებია და რეალურად გამართლებულია ისტორიკოსის თითქმის პანეგირიკული გადახვევა. ის გვაუწყებს, რომ ბაგრატს აუგია ტაძარი ბედიაში, რომ მას აქ დაუარსებია ახალი საეპისკოპოსო კათედრა სხვა არსებულის

¹ მათი გარჩევა და რეპროდუქციები მოცემულია საქართველოს მუზეუმის მოაზმის VI ტომში, ტფ. 1931.

ნაცვლად, შეუწირავს „სოფელნი მრავალნი ყოველთა კვეთა და ადგილთა“, გაუესია ყველა იმით, რაც კი აუცილებელი ყოფილა, მოურთვია ყველანაირი სამკაულით და ბოლოს იძახის: „უკეთუ ვისმე ენების განცდად და გულისკმისყოფად სიმაღლისათჳს დიდებისა მეფობისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედიის ეკლესიისა“¹. უეჭველია ტაძარი ვერ მოვიდოდა თავის ზომებით და კომპოზიციითაც, აგრეთვე თავისი დეკორაციული მორთულობით ბაგრატის მიერვე აგებულს ქუთაისის ტაძართან, მაგრამ არ ჩამოუვარდებოდა მას არც თავისი შინაგანი მოკაზმვით, როგორცაა მაგალითად სპეციალური არქიტექტურული სახატე შენაშენები, არც კედლის მხატვრობით და არც ძვირფასი და შალაღი ხელოვნების ჭურჭლეულობით, რომლის ნაშთიც განხილულ იქნა ზევით. უნ იცის, იგი იქნება სჯობდა კიდევ ოდესღაც ქუთაისის ტაძარს: ტაოში გარდაცვლილი ბაგრატი ხომ სახელდობრ ბედიისა დასაფლავებული. ამგვარად ჩვენი ბარძიმი წარმოადგენს განსაკუთრებულ ძეგლს, როგორც თავისი მხატვრული, ისე ისტორიული მნიშვნელობითაც.

XI. 1938

Г. Чубинашвили

Бедийская золотая чаша

(Резюме)

В настоящей статье публикуется сохранившаяся часть золотого потира, пожертвованного, согласно грузинской надписи по верхнему борту его, абхазским царем Багратом III (977/978 по 1014 г.г.) и матерью его Гурандухтой в построенную ими церковь в Бедиа, в Абхазии. Эти пределы удаётся ещё с'узить на последние годы X-го века. Ещё в древности ножка пстира была утеряна и заменена в XVI веке другой, пропавшей, видимо, в 70-х годах прошлого века. На таблицах даны (с небольшим уменьшением) изображения чаши в параллельных к двум основным плоскостям ее воспроизведениях, а внизу вся надпись в шести снимках. Рисунок в тексте воспроизводит второй аналогичный потир, сохранившийся в 80-ых годах в Илори; он даёт образец предполагаемого восстановления общих форм Бедийской чаши.

Вся поверхность сохранившейся шаровидной части потира разбита на 12 полей аркатурой на колонках. Под каждой аркой помещено по смотрящей en face фигуре. Однако в этом равномерном, статуарном расположении фигур очень умело и ненавязчиво созданы два акцента,

¹ მატანიძე ქართლისაჲ, 5. მარიამ დედოფლისეული ვარ., გვ. 245 (471) = ქართული ენციკლოპედია, ტ. I, გვ. 211.

композиционно объединяющих эти как-бы самостоятельные „статуи“ в две группы. В выделенных двух полях мастер поместил сидящих фигуры, расположенные однако на одной высоте с остальными стоящими. Колонок под арочками даны по сторонам сидящих фигур, т. е. на двух противоположных пунктах всего круга, иной разделки, чем колонки аркатуры над стоящими фигурами. Наконец, впечатление объединенности в группу художник создает незначительными, сперва остающимися незаметными, так как они не мешают рассмотрению каждой фигуры совершенно обособленно, за себя, легкими нюансами в положении этих стоящих фигур. С одной стороны мы имеем сидящую фигуру Христа, а с противоположной стороны сидящую богоматерь с младенцем на руках. Между ними круг завершает аркатура с пятью, стоящими en face фигурами, с каждой стороны.

Фланкирующие обе сидящих фигуры изображения объединены с ними композиционно; достигается это незначительным поворотом голов к средней фигуре и направлением ступней ног, а также жестикულიацией рук, расположенных однако большей частью в пределах контура каждой фигуры. Расположенные же между этими фигурами с каждой стороны три фигуры в указанном смысле трактованы без определенной схемы расположения, по различному.

Таким способом художник избегает монотонности в построении всего убора. А умелая трактовка в деталях помогает ему создать два, совершенно равноценных по идейной значимости, по значимости содержания, притягательных пункта в аркатурном круге. Надпись вкладчиков обращается только к богоматери, чем явно изображение ее поднимается по содержанию вровень с изображением Христа; изображение ее с младенцем — единственное, не имеющее подписи, у Христа же она сделана наравне с другими; первоапостолы Петр и Павел размещены по сторонам богоматери-же. Другими словами художник сумел создать равноценность содержания этих двух изображений, в искусстве средних веков собственно не сопоставлявшихся, — ибо, где изображен был Христос на троне, там все остальное отходило на второй план. Т. е. художник подчинил содержание требованиям художественного построения орнаментального декора, допускавшего на такой форме либо следование равноценных звеньев, либо же какой-нибудь ритм их, группировку с минимальным числом — хотя бы двух — акцентов.

Фигуры выполнены с пониманием особенностей рельефа, как способ скульптурного оформления. Он достаточно высокий в самой фигуре, а головы и кое-где руки даны больше половины округлости. В моделировке голов сильно выделены отдельные части лица, данные как в округлой скульптуре. При этом, несмотря на значительную массивность этой выкованной из цельного слитка части потира, основные

массы композиции, вычеканенные с оборота, и вся детальная ее проработка разных форм чеканками и отдельными пунсопами с лицевой стороны сохранены и с оборотной. В трактовке голов отличаются тонкостью и мастерством головы Христа, богородицы и младенца от всех остальных. В голове Христа ему удалось достигнуть чисто художественного впечатления серьезности в выражении его лица, как он дает скорбное выражение лицу богородицы. Таким образом в трактовке как фигур, так и голов Бедийской чаши характерна особенность эпохи — искание монументальности, которое выявляется в эту эпоху известной, схематичной кубичностью объемов в скульптурных произведениях.

Трактовка фигур у художника золотых дел Бедийской чаши, конечно, сводится по существу к трактовке одежд. В стоящих фигурах он постарался использовать многообразный набор возможностей. Течение и расположение одежд и складок создает у него законченное единство, следуя жестикеляции и расположению рук и ног, подчиняясь ей и сливаясь с нею. Так особенно выделяются жесты растопыренных удлиненных пальцев у Иоанна и Иакова, стоящих по сторонам Христа; а все, пронизывающее их фигуры в целом, движение передается ритмическим отзвуком, в смягченной и вариированной форме, двум стоящим за ними фигурам. Совсем иначе трактованы стоящие по сторонам богородицы Петр и Павел: у них движение более сдержанное, менее выявленное внешне, но за то особенно слитное с движением складок и формой одежды. Правда, в обоих фигурах это достигается существенными погрешностями против анатомии, что впрочем для общего впечатления не играет роли. Впрочем, и в одеждах можно заметить кое-где явное непонимание или невнимание к действительным, возможным формам ее. Но ведь передача реального положения не приковывала к себе его, как это характерно и для всего скульптурного творчества эпохи; работу его характеризует переходность художественных установок эпохи, переходность в направлении искания собственно скульптурного, монументального выражения. Но такое выражение во многом еще им не освоено, т. е. он еще не вполне отошел, не вполне освободился от приемов рисуночного характера в рельефе, от художественного течения линий, как и от подчеркнутой экспрессии.

Если посмотреть на построение отдельных фигур в целом, то нужно констатировать, что такая художественная задача не стояла еще в поле зрения наших мастеров того времени. Напротив того и в фигурах Бедийской чаши, одни из которых имеют чрезмерно вытянутые части корпуса, и т. д., нельзя не видеть того первого этапа в развитии начинающей осознать свои специфические особенности скульптуры, который выражается в „оболванивании“ фигуры, как геометрического тела и который является типичным начальным этапом дифференциации этой ветви искусства.

Оддельные изображения двенадцати фигур, расположенных по окружности чаши, декоративно объединены художником аркатурой. В обоих главных звеньях ряда арочки опираются на утолщенных колонках, разделанных в каждом случае разными узорами, тогда как в остальных это парные, тоненькие и витые колонки. Также и остальные части декоративной разбивки, как капители над колонками, заполнения треугольных отрезков арочной полосы, карниз из подковообразных арочек, поддерживающий полосу почитательной надписи и т. д. даны на нашей чаше не гравированным или черневым рисунком, а пластически. Т. е. и с этой стороны, почти на-чисто, наш золотых дел мастер перешел на новый лад декоративной установки.

Анализ композиционного построения убора в целом, частности исполнения фигур, лиц, рук, ног, драпировок и движения фигур, наконец, рельефа, как приема пластического оформления выявляет основной характер этого произведения грузинской пластики на переломе X и XI веков и подтверждает, что оно закономерно занимает место в эволюции грузинской чеканки и становится на свое хронологическое место между Ишханским крестом 973 года, который некоторые по недоразумению считают памятником XVI века, как впрочем и нашу чашу памятником XIV—XV-го, и Мартвильским около 1050 года с их расцветами. В Белийской чаше трактовка пластических фигур почти полностью отошла от задач экспрессивности, почти полностью фигуры берутся в общей массе, а постановка их обособленно на свободном поле есть также прием монументализации. Однако о теле в целом и сочетании с ним отдельных членов нельзя еще говорить, как о передаче внутреннего механизма; и в прическах видим еще превалирование рисованной передачи, тогда как пластическая передача захватывает только общие массы. Драпировка одежды и складки утеряли, правда, прямое значение подчеркивания экспрессии и жестов, но и не стали еще показателем пластической формы спрятанной под ними фигуры, а трактованы в некоторых случаях еще совершенно, как рисунок определенного течения линий. Таким образом чаша наша вполне закономерно занимает промежуточное место между двумя полюсами: экспрессивным искусством Ишханского креста, лишь начавшего переход от рельефного рисунка к монументальной пластике, и прочувствованной, как пластический организм, фигуре Мартвильского креста, полной репрезентативного величия в монументальной трактовке. Она становится в непосредственную близость к ряду памятников, привлеченных в тексте к сравнению и таким образом полностью подтверждает наметившуюся на основании исторических выкладок дату конца 90-х годов X-го века.

6. ბეჩქინიშვილი

მეტი უძველესი საბაქოს ადგილმდებარეობისათვის
 საქართველოში

ბაქი ფეოდალური ეკონომიკის დადმნიშვნელოვანი დარგია.

ამდენადვე ფეოდალურ საქართველოში ბაქისა და საბაქოების საკითხის ისტორიულ-ეკონომიური შესწავლა მეტად საჭირო ამოცანაა.

სამწუხაროდ, ამ მხრით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო მწერლობაში აქამდის არაფერი გაკეთებულა. ამიტომაც აღნიშნული ამოცანის სასურველ სისრულით შესწავლა, და ეს ქართულ საისტორიო მასალების ყოველად შეუწყნარებელ მდგომარეობის პირობებში, საკმაოდ მძიმე საქმეა.

სათანადო მასალებს ვაგროვებ და ახლო მომავალში იმედი მაქვს წინასწარი დაკვირვებანი ამ საკითხის შესახებ გამოვაქვეყნო.

მუშაობის შემდგომი ვალდებულება-ვაფართოებით შესაძლო იქნება საკითხის საჭირო სისრულით შესწავლა და ამ მნიშვნელოვან დარგისათვის საქართველოს ფეოდალურ მეურნეობაში სათანადო ადგილს მიკუთვნება.

დღეს კი მე ერთი მცირე დაკვირვების გაზიარება მსურს მკითხველთათვის. საკითხი შეეხება ერთი უძველესი საბაქოს ადგილმდებარეობას საქართველოში. ეს საკითხი, რათქმუნდა, უბრალო მეცნიერული ცნობის-მოყვარეობის საქმე არ არის. ის დაკავშირებულია საქართველოს საზოგადოებრივ განვითარების ფრიად მნიშვნელოვან საკითხებთან უძველეს ხანაში, რა დროის შესახებაც თითოეული ფაქტის მეცნიერული მოპოვება სინათლის შუქის შემატებას ნიშნავს ჩვენი ისტორიის ამ ჯერ კიდევ ბუნდოვანსა და საცილობელს არეში.

მას შემდეგ კარგა ხანია, რაც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია „ქართლის ცხოვრების“ ერთ ცნობას, სადაც მოხსენებულნი არიან „აზნაურნი საზურგულნი“ (ქცა 230). სათანადო ტექსტის დამოწმებით პატივცემული მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ „ძველ ქართულ მწერლობაში, მაგ., სახარებაში, საზურგულნი საბაქო დაწესებულებას ეწოდებოდა“.

... „ამიტომ“ — დაასკენიდა მკვლევარი, „აზნაურნი საზურგულნი ალბათ საზურგულ-ს ანუ საბაქოს მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ“. (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. 1, 1919 წ.).

ამით ჩვენს საისტორიო-სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად აღინიშნა, რომ ძველად საბაქო დაწესებულებას საზურგულ ეწოდებოდა.

პროფ. ს. ჯანაშიამ ზემოდასახელებულ ცნობაში ტერმინი საზურგულ გეოგრაფულ სახელწოდებად გაიგო და ამ ადგილის ლოკალიზაციის კერძო

აწინდელ ალის მიდამოში აიღო. სხვა მოსაზრებების გვერდით მკვლევარს აქეთ მოუწოდებდა ჩიკავაძე—ამირჯეიბთა მფლობელობა: ამ ფეოდალურ გვარში სახელი საზუერელი ერთი საგვარეულო სახელთაგანია.

ამასწინად ერთ-ერთ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა ქცას ამ ცნობას დავეკვირვებოდით და ერთი უძველეს საბაჟოს შესახებ ჩვენი აზრი გაკვირით გამოვეთქვა (იხ. ჩემი „სამღებროების შესახებ ძვ. საქ-ში“).

ქ-ც-ა-ს ცნობა შემდეგია: ამბავი შეეხება X საუკუნის შუა წლებს. აფხაზთა მეფეს გიორგის აუჯანყდა საკუთარი შვილი კოსტანტინე—ქართლის ერისთავი. „იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძებნად მეფობისა და ვითარ განცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალნი აზნაურნი. ხოლო გიორგი მეფემან ვითარ და(ა)დასტურა ვადგომა ძისა თვისისა და გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა თვისითა და მოიყუანნა ტაოელნი მეფენი და ფაღლა ქორეპისკოპოსიც კახეთით და მოადგეს უფლისციხეს და ჰბრძოდეს მრავალთა დღეთა და ვერა რას ავნებდეს ციხესა, რომელ მრავლად ღვს შინაგანით. ზოგსა დღესა შეიბნინან ცხენითა და ზოგსა დღესა ქუითნი.“

მაშინ გიორგი მეფემან აბირნა აზნაურნი საზუერელი¹ ესრე სახედ: გამოდ, ჩვენ წარგიყუანოთ აფხაზეთად, შენ დაჯედ მეფედ და მამა შენი დარჩეს გარეგნით. ხოლო მან დაიჯერწ და მოენდო, გარნა აზნაურნი, რომელნი ღვს თანა, უშლიდეს საქმესა ამის და მან არა ისმინა მათი. გამოვიდა ღამე მტყუარსა ტივითა და, ვითარ განწყურა პირსა მტყურისასა, ვერღარა დაითმინეს, მოეტევენს შეპყრობად და, ვითარ იგრძნა ზაჟულება მათი, შეაქციენა ტივნი გარე, რათამცა შევიდეს ციხესავე. ვერღარა დაიმორჩილნა ტივნი და ჩაკდეს ადგილსა, სადა ტივნი დადებოდეს. შეიქმნა კმა. გამოვიდა მეფე და ყოველი ლაშქარი. დაიციეს ციხე გარეშამო და, რაემს განთენა, იწყო ძებნად. ხოლო იგი გამოსრულ იყო წყლით და შესრულ იყო იგინაპრალსა კლდისასა და მუნ დამალულიყო. ზოა იგი კაცმან, იცნა მან უნდომან, შეიპყრეს და მოგუარეს მეფესა“ (ქცა 270).

ამ ცნობაში ტერმინი „საზუერელი“, ისე როგორც „ტბელნი“, ან ცოტა ქვემოთ „აზნაურნი გარდაბანელი“, ამ აზნაურთა სადაურობის აღმნიშვნელი უნდა იყოს და პროფ. ს. ჯანაშია მართალი იყო, როცა „საზუერეში“ გეოგრაფიულ ტერმინს ხედავდა.

რომ X ს-ში მეზუერე და საზუერე (და მასასადაჟე ზუერიც) უკვე ცოცხალი ტერმინები არ არიან, ეს იოანე ბოლნელის ქადაგებიდანაც კარგად ჩანს.

ბოლნელს მოჰყავს ადგილი ოთხთავიდან. სადაც მოხსენებულია მეზუერე და საზუერე და იძულებულია თავის მსმენელებს იქვე განუმარტოს: „მეზოვერც იგი არს მეზავეც, ხოლო საზოვერც იგი არს ადგილი, სადა იგი ბავსა ოჯყოფედ“ (იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, გვ. 9, საეკ. მუშ. გამოცემა 1911 წ.).

¹ ხაზი ჩვენია.

ამჟამად, ბოლნელის მსმენელთ აღარ ესმით ეს ტერმინები. ისინი დიდი ხანია „მეზაქე“-თი და „საზაქე“-თი შეცვლილან.¹

ამიტომ ქვედან მოყვანილ ცნობაში გამოთქმა „აზნაურნი საზუერელნი“, ბუნებრივია, გავივით რიგორც აზნაურნი „საზუერე“-დან (თუ „საზუერე“-თი“-დან), სადაც „საზუერე“ (თუ „საზუერე“-თი) დაწესებულებების სახელისაგან წარმომდგარი გეოგრაფიული სახელია.

მაგრამ ამ ცნობიდანვე ირკვევა, რომ ეს საზუერე საძიებელია არა აწინდელს აღის რაიონში, არამედ „გალმა მხარში“, ანუ შემდეგ დროის საციციანოში. საქმე შემდეგშია: უფლისციხე, სადაც აჯანყებული უფლისწული ჩაიკეტა მტკვრის მარცხენა ნაპირზედ გაშენებული ციხე-კლაქი იყო. დასაველეთ-სამხრეთიდან ციხის კედლებს უშუალოდ მტკვარი ჩაუღლიდა და მდინარეზედ ქალაქიდან (დღემდისაც კარგად დაცული) უზარმაზარი გვირაბი მოდიოდა.

ციხე-ქალაქის გარემოდგომა მეფე გიორგის ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან შეეძლო მხოლოდ. ქალაქის აღება გასჭირდა. გიორგი მეფემ მოლაღატეები შეუჩინა აჯანყებულს. მან „აბირნა აზნაურნი საზუერელნი“, რომლებიც ეუბნებთან უფლისწულს: „გამოდ, ჩუენ წარგიყუნით აფხაზეთად“ და სხვა. კოსტანტინე ტივით გასცურავს მტკვარს, სადაც მას „აზნაურნი საზუერელნი“ ეგულება, დაღატს რა შეიტყობს, ტივს მოაბრუნებს და ისეც ციხე-ქალაქში შემოსვლას ლაშობს.

ამჟამად, „აზნაურნი საზუერელნი“ მტკვრის მარჯვენა მხრიდან არიან მომდგარნი და აქეთ ებატეებთან კოსტანტინეს. უკანასკნელს სწამს, რომ თუ მტკვრის მარჯვენა ნაპირს გავა და „აზნაურნი საზუერელნი“ მოისურვებენ, ისინი შესძლებენ მის უკნებლად „აფხაზეთში“ გადაყვანას. თუ ეს იმედი არა, ის, რათქმუნდა, მათ არ ენდობოდა. ამიტომაც იყო, რომ სწორედ „აზნაურნი საზუერელნი“ და არა სხვა ვინმე „აბირნა“ გიორგი მეფემან. ასე რომ, ვფიქრობ, საეპეო არ უნდა იყოს: „აზნაურნი საზუერელნი“ ეს იყენენ, „გალმა მხრის“ ანუ შემდეგი დროის საციციანოს აზნაურნი და ეს „საზუერე“ (ანუ „საზუერეთი“) ამ მხარის მთავარი პუნქტი იყო.

შესაძლებელია ისიც, რომ „საზუერელნი“ ამ დროს აზნაურთა ერთერთ დიდგვარის აღმნიშვნელი სახელი იყო (მღრ. ტბელნი, თორელნი), რაც სრულიადაც არ აბრკოლებს იმ მოსაზრებას, რომ „საზუერე“ (თუ „საზუერეთი“) გეოგრაფიული სახელი იყო და რომ ამ სახელის გეოგრაფიული ადგილი მტკვრის მარჯვენა მხარეს არის საძიებელი. რომ „საზუერე“ მართლაც ამ მხარეში უნდა ვეძიოთ, ამის ერთი ნაგვიანვეი ხასიათის ცნობაც ამტკიცებს. განსვ. თ. ეორ დანიას თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში 1543 წლის ქვეშ მოჰყავს წარწერა მხედრული ბრეთის ეტრატის ოთხთავზე: —ქ. აქუს საზუერისა ღმრთისმშობლისა ოქრომქვედესსა სამი ჩარეჟი ვერტალი. მისსა სარგებელსა ასისა თანგისა ცვლსა მთარმევედეს და ნახე(ვარ) ლიტრა სათლისა გულსა მთარმევედეს. სხვა არასთანა სათხოვარი არა გეთხოვებოდეს რა ხატის სსმსა-

¹ როდის და რა ნივთებზე მოხდა ტერმინების ასეთი შენაცვლება, იყო თუ არა რაიმე განმსვავება „ხუეო“-სა და „ზაქ“-ს შორის, —ეს შეტად საინტერესო საკითხები ჩვენს დღევანდელ დაკვირვების საგანს არ შეადგენენ, ამებზე ჩვენ ახლო მომავალში გვექნება საუბარი.

ხურის მეტი, წელიწადშიგან ამას მიართმევდეთ, ერთისა სათათროსა მალის მეტი. დაიწერა ესე წიგნი ქ'კს სლა, თიბათფესა კე*.

აქვე თ. ეორდანიია განაგრძობს: «ამ დროისავე უნდა იყვეს მეორე ასომთავრული წარწერაცა მარჯვენა ყდაზე იმავე სახარებისა: მე ფრიად ცოდვილმან შალიკაშვილის ასულმან, თანამეცხედრემან ფანასკერტელის ფარსადანისამან გულდამ კელეყავ დიდებულისა სასუერისა ღვთისმშობლისა ოთხთავისა შემკობად სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა და სადღეგრძელოთა ძეთა ჩუენთათვის. ამინ». ის გარემოება, რომ „სახუერის ღმრთისმშობლის“ ოთხთავის შემკობაზე ზრუნავს ფარსადან ფანასკერტელის მეუღლე „სახსრად სულისა ორთავე ჩუენ მეუღლეთა“, სამართლიანად გვაფიქრებინებს, რომ „სახუერის ღმრთისმშობელი“ ფარსადან ფანასკერტელის მამულშია. დღეს ამ სახელით რაიმე ეკლესია-მონასტერი აღნიშნული არაა. ჩვენ გვაქვს ცნობა, რომ „სახუერის ღვთისმშობელი“ მოიხსენიება XVIII საუკუნის ერთერთ საბუთშიც, რომელიც ციციანთ სამამულო საქმეს შეეხება.

ამხ. თამარ ციციშვილის ცნობით ასეთი სახელი „სახუერის ღვთისმშობელი“ მის ნათესაობაში ჯერ კიდევ ახსოვთ.

ასე რომ ყველა ცნობები ერთად ერთი მეორეს ავსებენ და მოწმობენ, რომ „სახუერი“ გარკვეულ დროს გეოგრაფიული ადგილის სახელი იყო გაღმა მხარში.

როგორც აღვნიშნეთ, ქ'-ც-ა-ს ზემომოყვანილ სახუერეს პრაფ. ს. ჯანაშია აღის სანახებში ეძებდა. მას საამისო ორი საფუძველი ჰქონდა: აქაურ ფეოდალთა — ჩიკავაძე-ამირეჯიბთა საგვარეულო სახელი „სახუერელ; მეორე საფუძველი აღის სანახებში „სახუერეს“ ძიებისა. უძველესია, ის იყო, რომ აქ „აფხაზთა სამეფოსა“ და ქართლის სამზღვარზე და ამ ორი ქვეყნის შემავრთ გზაზე უძველესად უნდა ყოფილიყო „სახუერი“—საბაეო.

ქართლის ცხოვრების ზემომოყვანილ ცნობისაგან დამოუკიდებლად ორივე მოსაზრება სრულად მართებულია (დოკუმენტალურადაც კი დამტკიცებულია, რომ აღში საბაეო იყო), მაგრამ ამ მოსაზრებებით ქართლის ცხოვრების „სახუერი“-ს ამ ადგილას ძებნა, ვეფიქრობთ, ვერ არის მართებული. ამას ეწინააღმდეგება ქართლის ცხოვრების ტექსტის ჩვენებური გაგება, ხოლო ჩვენს ასეთ გაგებას, როგორც ვნახეთ, მხარს უჭერენ შემდეგი დროის დოკუმენტალური, თუ ზეპირი ცნობები. რაც შეეხება ჩიკავაძე-ამირეჯიბთა საგვარეულო სახელს, ის მეტად საფრთხილო (ამავე დროს მეტად საინტერესო) საბუთია: ჯერ ერთი, ჩვენ არ ვიცით, ფეოდალთა ეს საგვარეულო იმ ძველ დროიდანვე, როცა შესაძლებელი იყო მათ საგვარეულო სახელად „სახუერელ“ ქცეულიყო, აქ მკვიდრობდა თუ არა და მეორეც, ჩვენ არ ვიცით; ეს სახელი (სახუერელი) დედის ხაზით ხომ არ აქვს მას მიღებული „სახუერი“-სთან ყოველგვარ კავშირის გარეშე?

ერთ სამუშაოსთან დაკავშირებით ჩვენ შემოხვევა გვქონდა ჩიკავაძე-ამირეჯიბთა გვარზე დაკვირვებისა. გამოირკვა, რომ კახაბერ ამირეჯიბის შვილი სახუერელ ჩიკავას-ძე XV საუკუნის დამდეგს ხვედურეთის მფლობელია, ხოლო XV საუკუნის 40—50-ან წლებში ჩიკავას-ძენი „გაღმა მხარა“ საერთოდ, და ატენის მოურაობას კერძოდ, ეცილებიან ამ მხარეში ახლად ფეხმოკიდებულ ციცი-

შვილებს. (იხ. ქრონ. II, 213 და ჩემი: „რამოდენიმე საბუთი XV საუკუნისა“). ამის მიხედვით ჩვენ ის მოსახრება გამოვთქვით, რომ ჩიქავაძეთ XV საუკუნეში „გალმა მხარშია“ მიუწვდებოდა ხელი და მხოლოდ ციციშვილების აქ საბოლოოდ დამკვიდრების შედეგად სტოვეზენ მას. სამართლიანია, ვფიქრობთ, დაესვათ კითხვა: ეს საგვარეულო ძველად მთლად ან უმთავრესად გალმა-მხარში ხომ არ მკვიდრობდა?

ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის შემთხვევაში საგვარეულო სახელი „საზუერელ“ ჩიქავაძეთა გვარში მართლაც შეიძლება დაკავშირებულ იქნეს „საზუერე“სთან, მაგრამ არა ილის სანახევში, არამედ გალმა-მხარში, შემდეგი დროის საციციანოში. ვინ იცის, შეიძლება სწორედ ამ ჩიქავაძეთა გვარისანი, მათი წინაპარი იყვნენ ის „ახალური საზუერელი“, რომელთაც აგრე ემარჯვებოდათ უფლისწულ კოსტანტინეს „აფხაზეთში“ გადაყვანა.

ამგვარად, ჩვენი დასკვნებია: უძველეს დროს, როცა ჯერკიდევ ტერმინები „ბაი“, „საბაეო“ არ შემოსულიყო, „გალმა-მხარში“ ანუ შემდეგდროინდელ საციციანოში არსებობდა საბაეო დაწესებულება, რომელსაც „საზუერე“ („ზუერის ადგილი“) ერქვა; X საუკუნეში „საზუერე“ აქ კარგა ხნის გეოგრაფიული ტერმინია (რათქმუნდა, საბაეო დაწესებულება ამით აქ არ გაუქმებულა და „საბაეოს“ სახელით ის შემდეგ დროებშიაც არსებობდა); ამ ტერმინიდანაა ნაწარმოები ძლიერ აზნაურთა გვარი „საზუერელი“; ამ გვარის ძირეული „მამული“ სწორედ ეს საზუერე (საზუერეთი) უნდა ყოფილიყო (შდრ. ტბელთა ტბეთი, თორელთა თორი); ამ ტერმინის გარდანამოს წარმოადგენს „საზუერის ღეთისმშობელი“.

აქ შეგველო დაგვეთავაზებია და ჩვენი ამოცანა გადაწყვეტილად ჩაგვეთვალა¹, მაგრამ ზედმეტი არ იქნება, ვფიქრობთ, საკითხის სახით რამოდენიმე მოსახრებაც იყოს აქ დართული.

მანინც სად უნდა ყოფილიყო ეს „გალმა-მხარის“ „საზუერე“. ნაგვიანვე ხანაში გალმა-მხარში ცნობილი იყო „ზოვრეთის საბაეო“. ზოვრეთი ძველი ქალაქი ჩანს და ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი მდინარე ძამის ხეობით მომავალ გზაზედ გამართული ეს მძოვრეთის საბაეო აქ ნაგვიანვეად გადმოტანილად ვივარაუდოთ.

გალმა მხარის ფეოდალურ პოლიტიკური ცენტრი, თუ ამაზედ უწინაც არა, X საუკუნეში მანინც „ძამის ციხე“ უნდა ყოფილიყო. ამ საუკუნის მეორე ნახევარში ეს იყო აღარანაც ძამელ მთავრის რეზიდენცია.—(ქ-ც-ა 234).

ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში სწერს: „ძამაზედ არს მძორეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი სომეხნი, ურიანი. ციხე არს მალალ კლდესა ზედა ნაშენი. ესე არს ძამის ციხე. ამ ციხის ქვეშ სასახლე ციციანთა“ (იხ. საქართველოს გეოგრაფია, 82, მ. ჯანაშვილის გამოცემა).

¹ დიდი გეონომიური მნიშვნელობის საკითხები საბაეობთან დაკავშირებით, როგორც-ცა: 1. ამ საბაეოთა დადგენა-ლოკალიზების მნიშვნელობა უძველეს დროის გეონომიკის გასათვალისწინებლად, 2. უძველეს საეპირო გზების მიმართულებათა დადგენა ამ საბაეობის მიხედვით და სხვა ასეთები, დღევანდელ ჩვენი ამოცანის ფარგლებს გადასცდება.—ახლო მომავალში ამ საკითხებზე ჩვენ გვექნება საუბარი.

ჩვენთვის აქ განსაკუთრებით საინტერესო ის არის, რომ ციხეს სხვა სახელი აქვს—„ძამის ციხე“, ხოლო ქალაქს, რომელსაც ეს ციხე დაჰყურებს, ბატონობს და იცავს, კიდევ სხვა—მძორეთი¹. ვახუშტის დროს, მაშასადამე, ძამის ციხის ქვეშ გაშენებულ ქალაქს მძორეთი ერქვა. საბაჟო დაწესებულება მძორეთში (თუ მის ვარშემო ადგილებში) უძველეს დროიდანვე უნდა არსებულობდა. ძველი ქალაქის აქ მდებარეობასთან ერთად ამას მოწმობს თვით ძამის ციხის აქ არსებობაც.

ძამის ციხე ძველიდანვე ამ სახელით იყო ცნობილი. ეხლა, თუ X საუკუნის „სახუერე“ საბაჟო დაწესებულების სახელიდან წარმომდგარი გეოგრაფიული ტერმინი იყო, ასეთი ადგილი, ბუნებრივია, ძამის ციხის მიდამოებში ყოფილიყო ე. ი. იქ, სადაც შემდეგ დროში მძორეთსა ეხედავთ.

ბუნებრივად იბადება კითხვა: ტერმინი მძორეთი (ზოვრეთი) იმავ ფუძისაგან ნაწარმოები სიტყვა ხომ არ არის, საიდანაც „სახუერე“.

ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა, რომ გეოგრაფიული სახელი „ზოვრეთი“ საქართველოში სხვაგანაც გვხვდება. ასეთია: ზემო იმერეთში ქვემო საზანოს თემში სოფელი ზოვრეთი, და XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ (ყოცხალი, ხოლო აწუშვეე არ-არსებულ) სოფლები: სამარათიანოში მძოვრეთი (მცოვრეთი, ცოვრეთი. იხ. მასალანი საქ-ლოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII 4-ში, გვ. გვ. 55, 121, 118, 132, 135, 137 და საისტორიო მოამბე 11.1536 წლის საბუთი) და კახეთში: აწინდელ საგურამოში ბიწმენსა და ზაქარას შორის მძორეთი (იხ. ისტ. საბუთები, წიგნი 1, გვ. 26). ზოვრეთი მოიპოვება კლარჯეთშიაც ქალაქ სათლეს მახლობლად მის ჩრდილო-დასავლეთით.

ზემო-იმერეთის ზოვრეთი სკანდა—შორაპანის იმ სასაზღვრო ხაზზე. ქართლსა და კოლხეთის შორის რომ გადიოდა, მეტად საინტერესოა და დამაღვირებელია. ასევე საინტერესოა სამარათიანოს მძოვრეთიც ქალაქ სამშვილდის მახლობლად და კლარჯეთის ზოვრეთი ქალაქ სათლეს მახლობლად. ხოლო მძოვრეთი კახეთს XVIII საუკუნეშიაც საბაჟო ადგილი ჩანს...

Н. Бердзенишвили

Об одной древнейшей таможне в Грузии

(Резюме)

Автор констатирует, что древнейший термин для обозначения таможни (мыто) „Сазуере“ к X веку уже заменен более поздним „Сабажо“. На основании анализа источника XI века автор приходит к выводу, что подразумеваемое тут географическое место „Сазуере“ находилось в Картли, по правой стороне Куры, в позднейшем—Сацциано. Наконец, автор ставит вопрос, не есть ли географическое название Зоврети того же происхождения, что Сазуере и обращает внимание на распространенность этого географического названия в древней Грузии.

¹ ვახუშტისეულ „ძამის ციხეს“ დღეს „ზოვრეთის ციხეს“ ეძახიან.

ლ. მუსხელიშვილი

თოკელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა ჰამამლუს XII ს-ის
წარწერებთან დაკავშირებით

ჰამამლუში, რომელიც ბაშქირეთის რაიონში მდებარეობს, ორი გზით შეიძლება ასევე დამანისიდან: ერთი აჰყვება მდ. ყარა-სუს ანუ ჰამამლუს წყალს, რომელიც დამანისიდან 5 კილომეტრით უფრო ზემოთ მარცხნიდან ერთვის ლოქის წყალს ანუ ვახუშტის ფინეზაურს და რომლის შუაწელს ზემოთ, შესართავიდან დაახლ. 8 კილომეტრის მანძილზე, თვით სოფ. ჰამამლუ მდებარეობს; ხოლო მეორე მიდის ლოქის წყლის (ფინეზაურის) ხევით, ყარა-სუს შესართავიდან 2 კილომეტრის შემდეგ გადაუხვევს სამხრეთ-დასავლეთისკენ მულანლუს წყლის ხევში, რომელიც მარცხნიდან ერთვის ლოქის წყალს, აჰყვება მას დაახლ. 5 კილომეტრის მანძილზე ვიდრე ყაშხათალამდე და აქედან გადაუხვევს ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ჰამამლუსაკენ, რომელიც დაშორებულია ყაშხათალას აგრეთვე ხუთიოდე კილომეტრით¹.

ყარა-სუს შესართავის ახლოს რამდენიმე პატარა ძეგლია. შესართავს ცოტა ქვემოთ, ლოქის წყლის მარჯვენა ნაპირას უჩვენებენ ძველი ფინეზაურის ნასახლარს². ყარა-სუს მარჯვენა ნაპირას ტყიან ფერდობზე მდებარეობს წინაისტორიული სასაფლაო, რომელიც ამ ხუთიოდე წლის წინათ შემთხვევით აღმოჩნდა ახალი გზის გაკრისას³. ყარა-სუს მარცხენა ნაპირას, შესართავიდან 1 კი-

¹ ჩემს „დამანისში“ (კრებულა „მ. რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, ტფ. 1933, გვ. 317—443) შევძენა შემარჯო: მე იქ ყარა-სუ ანუ ჰამამლუს წყალი მაქვს მიჩნეული ძველ ფინეზაურად (ნ. გვ. 320 და 325). ნამდვილად ვახუშტის ფინეზაური აწინდელ ლოქის წყალს უდრის. თავის „გეოგრაფიაში“ ვახუშტი პირდაპირ ამბობს: „ფინეზაურის კვეი არს მომდინარე ლოქის მთიდან“ (ჯანაშვილი, გვ. 49) და რუკაზეც ჯანდარს დაახლ. ფინეზაურის შუაწელზე უჩვენებს. ეს სწორედ აწინდელი ლოქის წყალია, რომელიც ლოქის მთიდან და ჯანდარზე ჩამოდის. ვახუშტის აწინდელი ყარა-სუ რუკაზე დატანილი აქვს უსახელოდ, მაგრამ წარწერა: „მდ. ფინეზაური“. ლოქის მთისკენ კი არ წაუღია, როგორც უნდა ყოფილიყო მისივე განმარტების მიხედვით, არამედ დასავლეთით, ისე რომ ფინეზაურის ზემოწელი თითქოს აწინდელი მულანლუს წყალი გამოდის (ასეა, ვოველ შემთხვევაში, ბროსის მიერ გამოცემულ რუკაზე; მართალია, მულანლუს წყალი ვახუშტის რუკაზე მეტის-მეტად დაშორებულია ყარა-სუს შესართავს). დაახლოებით იმ ადგილას, სადა ეხლა ჰამამლუ მდებარეობს, ვახუშტი უჩვენებს თავისთვის.

² მოკლე ცნობა ამ ნასახლარის შესახებ ნ. ჩემს „დამანისში“, გვ. 323, შენ. 4.
³ ზამ კარგა ბლომად გააუფუჭა საფლავები, მაგრამ სასაფლაოს უდიდესი ნაწილი ჯერ ისევ ხელუხლებელია. საფლავების ინვენტარი საქ. მუზეუმის არქეოლოგიურ განყოფილებაში ინახება. მკირე მასშტაბის გათხრები ნაწარმოებია აქვს გ. ნიორაძეს, (ნ. გ. ნიორაძე, Могильник „Стекланного завода“. Пробл. ист. докап. общ. изд. ГИИМК, 1934, № 3). 1936 წელს მეც მომიხდა იქ რამდენიმე ქვაყუთის გახსნა, რომლებიც ყველა ცარიელი აღმოჩნდა.

ლომეტრის მანძილზე, მაღალ კლდოვან ფერდობზე თათრებით დასახლებული სოფ. საფარლუ მდებარეობს, რომლის განაპირას ერთნავიანი მცირე ტაძრის ნანგრევი დგას, რომელსაც გარშემო ფართო სასაფლაო აკრავს. ტაძარი თლილი ქვითაა ნაგები, მაგრამ წარწერა ან ორნამენტი არ მოეპოვება. საფლავის ქვები, უხეშ გამოხატულებათა მიხედვით¹, XVI—XVII საუკუნეებისა უნდა იყოს. ერთ ქვას წარწერა აქვს, თითქოს სომხური.

ცოტა უფრო ზემოთ, საფარლუსა და მამიშლუს შორის,² ყარა-სუს მარჯვენა ნაპირას ტყეში, ერთი მეორის ზემოთ ორი ერთნავიანი პატარა შენობა დგას. ერთსაც და მეორესაც სასაფლაოები აკრავს. ამ ადგილს თათრები „ჯომუშ-ბათანს“ ეძახიან. ქვემო ეკლესია საინტერესოა იმიტომ, რომ მას სახურავის ლორწინები შემონახავს. ზემო ეკლესია კი თავისთავად მნიშვნელოვანს არაფერს წარმოადგენს, მაგრამ აქ საინტერესოა სასაფლაოს ბარელიეფებიანი ქვები. ერთ საფლავის ქვას სომხური წარწერა აქვს, რომლის თარხი „ჩან“ 1656 წელს უდრის³.

ლოქისა და შემდეგ მუდანლუს ხეობით მიმავალი გზა უღრან ფოთლოვან ტყეშია გაჭრილი. აქ სიძველეები, ვიდრე ყაზხათალამდე, რამდენადაც ცნობების შეკრება შემძლეო, არ მოიპოვება. ყაზხათალაში ამ 50-ოდე წლის წინათ თურქეთიდან გადმოსახლებული ბერძნები ცხოვრობენ. აქედან 1,00—1,50 კილომეტრის მანძილზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მუდანლუს წყლის მარცხნივ, მაღალ მთის ფერდობზე ტყეში დგას კზილ-ქილისას⁴, ანუ, როგორც ბერძნები ამბობენ, „ლუზულ-ქილისას“ ნანგრევი. ეს ძველი გავლით საჩქაროდ დავათვალიერე. იგი საინტერესო ნაშთებს შეიცავს. აქ, როგორც ჩანს, მონასტერი ყოფილა. აღმოსავლეთიდან, ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან შენახულია ძველი ქვის გალავნის კარგად ნაგები დუღაბიანი კედელი. გალავნის ფარგლებში, ეკლესიას გარდა, სხვა შენობების ნაშთებიც ჩანს. ერთი ქვის შენობის კედელი მთლიანად არის დაცული. შესაძლებელია, ესეც ეკლესია იყო. აქვე წყაოცაა, რომელიც გადახურულია ქვის საჩეხით. ეკლესია ერთნავიანი პატარა შენობაა, შემოსილი წითელი თირის პერანგით. სახურავი დაფენილი იყო ლორწინით, რომელიც, ნაწილობრივ, დღემდე თავის ადგილასაა დაცული. შესავალი ეკლესიას მხოლოდ ერთი აქვს, სამხრეთიდან. შიგნით, შესავლიდან აღმოსავლეთით, სამხრეთი კედლის ქვაზე გამოქანდაკებულია სომხური მთავრული წარწერა, რომელიც, დაზიანებულობის გამო, კარგად აღარ იკითხება. სულ ორი სტრიქონი უნდა იყოს. მის ქვემოთ, იმავე ქვაზე, მეორე ორსტრიქონიანი, მაგრამ უკვე ამოკოდილი წარწერა ყოფილა (სომხური), რომელიც თითქმის სრულებით გადაირეცხილა. აფსიდის ორივე ქანი და მათი თარხნები შემკულია ბარელიეფებით

¹ ერთ-ერთი გამოხატულება გულბელდაკრეფილ კაცს წარმოადგენს.

² მამიშლუ დაშორებულია საფარლუს სულ სამიოდე კილომეტრით.

³ სამწუხაროდ, ყარა-სუს ხეობაში ისე გვიან მომხიბდა წასვლა, რომ „ჯომუშ-ბათანსში“ უკვე დაგვიბნელდა. ამის გამო ვერც ფოტოსურათები გადავიღეთ და ვერც წარწერების წაკითხვა მოვახერხეთ. მეორედ იქითკენ ასვლა უკვე ვეღარ მოვახერხებ. საფლავის ქვები უთუოდ შესწავლის ღირსია. ერთი, მახსოვს, უნაგირიან ვერძს წარმოადგენს.

⁴ თურქულად „ქალშულას ეკლესიას“ ნიშნავს.

(ჩანს ჯიხვები, წრეებში ჩასმული სწორმკლავიანი ჯვრები, მცენარეული სახეები, მათ შორის, ყურძნის მტევნები), ჩრდილო-კედელში ჩასმულია ორ წრეში ჩაწერილი სწორმკლავიანი ჯვრებიანი ქვა.

გარეთ, აღმოსავლეთის კედელში, სარკმლის ზემოდან 4 ბარელიეფიანი ფრაგმენტია ჩაშენებული: აქ გამოსახულია ჯვარი, სტილიზებული მცენარეული ორნამენტი, ყურძნის მტევანი, გრიფონები. ეს ქვები მოგვიანოდაა ამ ადგილას ჩასმული, უსწორმასწოროდ. დასავლეთის კედელში, სარკმლის ზემოთ, ჩაშენებულია მაღალი რელიეფით გამოქანდაკებული ჯვრებიანი სწორკუთხოვანი ქვა.

ყაშხათალიდან ჰამამლუში მისასვლელად დიდ პანტის კორომზე უნდა გაიაროთ. პანტიანის განაპირას, ჰამამლუდან დაახლ. 1 კილომეტრის მანძილზე აღმოსავლეთისაკენ, ყარა-სუს მარჯვნივ, მცირე სამოსახლოს ნაშთებია, რომელსაც რამდენიმე ათეული ნაბიჯითაა დასავლეთისაკენ დაშორებული გალავნით შემორტყმული ეკლესია და მცირე სასაფლაო.

სამოსახლოში შენახულია რამდენიმე სახლის ქვის საძირკველი. კედლები უდღღაბოდ ყოფილა ნაგები. საინტერესოა ერთი მოზრდილი სწორკუთხოვანი ნაგებობა, რომელიც ბაკსა ჰგავს: ¹ უშველებელი პრტყელი კედლები ჩასმულია ღრმად მიწაში ფარდალაა მწკრივად; სამხრეთიდან ამ ნაგებობას თითქოს კარი ჰქონია—აქ ორი განსაკუთრებით დიდი სწორკუთხოვანი ქვა დაახლ. 2,00 მეტრითაა ერთი მეორეს დაშორებული; მათგან ერთის ზომებია 2,15×1,10×0,80 მ., მეორისა—1,80×1,05×0,60 მ.

ეკლესიის გალავანიც ამ „ბაკის“ მსგავსადაა ნაგები, თუმცა უფრო მცირე ზომის კედლებით, ისე რომ სამოსახლო წარმოშობით, ნაწილობრივ მაინც, უთუოდ ეკლესიასთან არის დაკავშირებული.

სასაფლაოზე საინტერესოა ჩუქურთმიანი და ბარელიეფებიანი საფლავის ქვები მოიპოვება. უმეტესობას სომხური წარწერები აქვს. ასეთი ქვა სულ ოთხი დავთვალე. ერთზე, ცალ მხარეზე გამოსახულია მშვილდ-კაპარქოსანი, მეორე მხარეზე კი—ორი სიმეტრიულად მდგარი შეკაზმული ცხენი, რომლებიც მათ შუა მდგომე კაცს უჭირავს; ამ კაცის მარჯვნივ, მხარგასწვრივ და ცხენს ზემოდან გუზნია გამოსახული, მარცხნივ კი—ფარი. ² არის აქ უწარწერო ქვის ვერძიც. შეჰდეგ, ერთი ვიწრო და გრძელი (3 მ-მდე), ოთხწახანავა პრიზმისებური მოყვანილობის კარგად გათლილი ქვა, რომელზედაც გამოსახულია ჯვარი, ამოვლებულია თავისი კვარცხლბეკიდან და განზე გდია, ეტყობა, საფლავის გაჩხრეკის მიზნით.

ეკლესია კარგადაა შენახული, ორფერდა სახურავითურთ, თუმცა შეკეთების ცხად ნიშნებს ატარებს. იგი შემოსილია კარგად გათლილი ლევა „შახნაზარული“ ქვის კვადრებით და წარმოადგენს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ

¹ კრომლებსაც შეიძლება მივაჩვენოთ, თუმცა მრგვალი არაა.

² ეს ქვა, ანალოგიურ სომხურ გამოსახულებათა მიხედვით (შტრ. Материалы по археологии Кавказа. XIII, стр. 96, рис. 33, стр. 97, рис. 40 და стр. 151, рис. 85), XV—XVI საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

ორიენტირებულს მცირე ერთნაგიან შენობას (ნ. სურ. ტექსტ. ბოლოში)¹, რომლის სიგრძე 6,60 მ-ს, ხოლო სიგანე 4,60 მ-ს შეადგენს. კედლების სისქე 0,80 მ-ს არ აღემატება. სარკმელი სამია: აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. შესავალი ეკლესიას მხოლოდ სამხრეთიდანა აქვს. კარის სიგანე 0,85 მ-ს, სიმაღლე 1,79 მ-ს შეადგენს. შიგნით 3,70 მ-ის სიგრძისა და 3,00 მ-ის სიგანის ოთხკუთხედს აღმოსავლეთიდან ამთავრებს ოდნავ ნალისებურად მოხრილი აფსიდა, სიგანით 2,80 მ., სიღრმით 1,50 მ. აფსიდის კედლებში ორი ერთნაირი სწორკუთხოვანი წალოა, სიგანით 0,29, სიმაღლით 0,38, სიღრმით 0,40 მ. აფსიდის წინა ქანები 0,10 მ-ის სიგანისაა. ისინი პილასტრებივით არიან დამუშაებული და მათს სადა კაპიტულებზე დაყრდნობილია აფსიდის კონქის ნახევარფარგლოვანი პირი. სიმაღლე მთელი შენობისა შიგნით დაახლ. 5,00 მ-ს აღწევს. ქვის ტრაპეზზე, რომელიც ესლა საკურთხეველში გდია, რელიეფით გამოსახულია დიდი, ფრთოსან კვარცხლბეკზე მდგარი ჯვარი. სხვა შემკულობა შიგნით ეკლესიას არ ჰქონია. გარედანაც ეკლესია ძალიან სადადაა შემკული. შენადლის წირთხლის ქვაზე გამოსახულია ორხარისხოვან კვარცხლბეკზე მდგარი ჯვარი, გადახურული ორნამენტალური თაღით. დასავლეთის კედელში სარკმლის მარცხენა ქვა შემკულია დაბალი რელიეფით გამოყვანილი ორი ჯვარედინად გადახახული წრით. ამ სარკმლის ზემოთ ჯვრიანი ქვა: რელიეფით გამოსახული ჯვარი ჩასმულია თავთებლად ამოღებულ „თახჩაში“ და კვარცხლბეკზე დგას. ჯვარის გასწვრივ, მარცხნივ და მარჯვნივ, ამოკოდვილია წვრილი მთავრული ასობით შემდეგი 4-სტრიქონიანი წარწერა (მარცხენა და მარჯვენა ნაწილები გაყოფილი მაქვს ევრტიკალური ხაზით):

1. წა	გრგლ
2. ზლსა	მცელი
3. ვრძვა	რჩთა
4. მზღვ	რჩა ² >

თუმცა თითქმის ყველა ასო კარგად ჩანს და წინაკითხი თავისთავად ექვს არ იწვევს, მაინც წარწერის აზრის გაგება ძნელია. პირველი ორი სტრიქონი აღვილად გაიხსენება: „წმიდაა გრიგოლ, ზღვსა ცეველი“, დანარჩენი კი გაუგებარია. მე-3 სტრიქონის ხაზზე თვით ჯვარზე ჩანს თითქოს რაღაც ასოს ნაშთი, ეგებ „უ“ იყო. მაშინ ამ სტრიქონის მეორე სიტყვა შეიძლებოდა წაგვეკითხა, როგორც „ურჩთა“.³

ამვე ქვაზე, ქვემო მარცხენა კუთხეში, მთავრულით ამოკოდვილია:

1. ქე შე
2. იე

ე. ი.: „ქრისტე, შეიწყალე იოანე“.

¹ ნახაზი შესრულებულია არქიტექტორის ც. გაბაშვილის მიერ.

² ჭარბმა მხოლოდ სამჯერაა ნახაზი; უკანასკნელ სტრიქონში ბოლოდან მეორე ასო („ა“) სათლთა.

³ სამწებაროდ, ჰამამლუს ფოტოგადაწარმოებულ სულ ერთთავად გვიღალატა. ამიტომ, წარწერის პალეოგრაფიულ თვისებათა შესახებაც ვერაფერს ვიტყვი. წარწერების გადაღება ჰამამლუსში შეუძლებელი იქნა, რომ მათ წინ ამოსული ხის ტოტემი ჰქონოდა.

ამ ქვის ზემოთ, უმეწვეოდ ლავგარდნის ქვეშ ჩასმულ ოთხკუთხოვან ქვაზე მთავრულით ამოკოდვილია ორი წარწერა.

ზემოდან 2 სტრიქონი:

1. ქ ეღნ: ღნ მფთა: მ[ფე]

2. თმრა: ევი კხა¹

დამწერლობა კიდურწერტილოვანია, ასოები მსხვილი, ლამაზი. უნდა აღინიშნოს, რომ მე-2 სტრიქონის ბოლოში თითქოს კიდევ ორი ასო ყოფილა, რომელთაგან მეორე „კ“-ანად შეიძლება წაეიკითხოთ, მაგრამ ეს ასოები ძალიან საეკუოა—ეს ადგილი უფრო ქვის შემთხვევითს ნაოქსა ჰგავს.

ქარაგმების გახსნით წარწერა ასე წაიკითხება:

„ქ. აღიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფე თამარ. ერისთავი კახაა“.

იმავე ქვაზე, ამ ორი სტრიქონის ქვემოთ, ისეთივე ხელით სხვა 4 სტრიქონია ამოკოდვილი:

1. ქე შენ: ბლ--

2. ძე: ოქროპი[რ]-- /

3. კრვი: ძენი: ნ[თნი:]

4. ამისნი: მშნბლ[ნი:]²

უნდა აღინიშნოს შემდეგი: ყველა ასოები კარგად იკითხება, გარდა პირველი სტრიქონის „ლ“-ასისა. სახელდობრ, აქ შეიძლება „ზ“-ენი იყოს, თუმცა ასო „ლ“-ასს უფრო ჰგავს. წარწერის მარჯვენა ნახევარი, როგორც ეს ჩემი გადმოხაწვრიდანაცა ჩანს, გაფუჭებულია—აქ ქვა არის ახეთქილი. პირველ სტრიქონში მე ვუჯერებ 3 ასოს დანაკლისს. მართლაც, სტრიქონის ნაშთის მიხედვით, აქ სამი ასო უნდა დატეულიყო. მაგრამ ადგილი შესაძლებელია, რომ ამ ადგილას ასოები შორი-შორ ეწერა და მხოლოდ ორი იყო მოთავსებული, ე. ი. მთელი სტრიქონი 10 ასოს შეიცავდა, ისევე როგორც მე-2 სტრიქონი. თუ ეს დაფუშვით, მაშინ შეიძლება მთელი წარწერა ასე აღვადგინოთ, ქარაგმების გახსნით: „ქრისტე, შეინდვენ ბელელ[ას]ქე“ ოქროპი[რ და] კრავი. ძენი მ[ათნი]³, ამისნი მაშენებელ[ნი].“

ორივე წარწერა სრულებით უდავოდ ერთდროულია: ერთ ქვაზეა მოთავსებული, ერთი ხელითაა დაწერილი და ერთსა და იმავე საგანს შეეხება, სახელდობრ, ტაძრის აშენებას.

პირველი წარწერიდან ცხადია, რომ ტაძარი აშენებულია თამარის დროს XII ს-ის დამლეეს ან XIII-ის დამდეგს. ეკლესიის მაშენებელნი ყოფილან, მეორე წარწერის მიხედვით, ვინმე კრავი და „ძენი მ[ათნი]“. რასაკვირველია, რახან მე აქ ვკითხულობ: „მ[ათნი]“, შეიძლება წარწერა ისეც გაეფიქროთ, რომ მაშენებელნი არიან ოქროპირ ბელელ[ას]ქე, მისი ცოლი კრავი და მათი ძენი.

¹ განკვეთილობის ნიშნები და ქარაგმები გადმოღებულია ზუსტად.

² სასყენი ნიშნები და ქარაგმები ზუსტადაა გადმოღებული; აღდგენისას გათვალისწინებული მქონდა სტრიქონის სიგრძე.

³ რა თქმა უნდა, შეიძლება, მაგ., „ბალალ[ას]ქე“-ც ყოფილიყო.

⁴ ან „მ[ისნი]“, მაგრამ აქ მრავლობითი უფრო მოსალოდნელია.

შეგრამ ოქროპირი, როგორც თვით ამ სახელიდანა ჩანს, სასულეირო პირი უნდა იყოს. კრავი, პირიქით, საერო პირია. აქ არავითარი ექვის მიტანა არ შეიძლება, რადგან „კრავი“ ქრისტიანული სახელი არაა. ამგვარად, იმთავითვე საფიქრებელი ხდება, რომ „მ[ათნი]“ შეეხება მხოლოდ კრავის და ნახმარია როგორც pluralis maiestatis. ოქროპირ ბელელ[ას]ქე გარეშე პირია, რომელიც, მართალია, რალაც უშუალო დამოკიდებულებაში იმყოფება ტაძართან და, შესაძლებელია, მის ამშენებლობასთანაც¹. გვარის მიხედვით არ ჩანს, რომ იგი ნათესაფურ კავშირში მინც იმყოფებოდეს კრავასთან. და რომ ეს ასეა, ამას, მე მგონი, საკმარის სიუხადით გამოამყლავნებს ის, რაც შეიძლება ითქვას კრავის და მის ძეთა ვიზაობის შესახებ.

მართო პირველი წარწერა რომ შემონახულიყო, ჩვენ ბუნებრივად დავსკვნიდით, რომ ტაძრის მამშენებელი იყო კახა ერისთავი. მაშასადამე, კახა ყოფილა კრავის ძე და მეორე წარწერის „ამისნი მამშენებელნი“, რომელიც მხოლოდ კახას შეიძლება შეეხებოდეს, აგრეთვე pluralis maiestatis-ს წარმოადგენს.

კრავაცა და კახაც თამარის ხანის ცნობილი ისტორიული პირები არიან. სახელი „კრავი“ ძალიან იშვიათია. ჩვენს წყაროებში, რამდენადაც ვიცი, იგი მხოლოდ სამჯერა გვხვდება, სამჯერვე მესხეთში. პირველად გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში, საცა კრავი სამცხის დიდებული აზნაურის მირიანის მეუღლეს ეწოდება². მეორედ ვალეს VIII-IX ს-ის ტაძრის წარწერაში³, ხოლო მესამედ თამარის ანონიმური ისტორიკოსის თხზულებაში. სახელდობრ, აქ ვკითხულობთ: ყუთლუ-არსლანის შეპყრობის შემდეგ, მის მომხრე დიდებულთა დასაშოშინებლად, თამარმა წარავლინა ორნი საპატიონი დიდოფალინი, რომელ იყო ერთი ბუაშაქი ცოქალი, დედა ქართლისა ერისთავისა რატისი, მეორე კრავი ჯაყელი, დედა აწ მყოფთა სამძივართა, უბრძანა ფიცით მინდობა⁴ და სხვ.⁵ ეს მოხდა 1186/7 წ. კრავი ყოფილა ჯაყელის ქალი, გათხოვილი ვინმე სამძივარზე, სამძივართა დედა.⁵ მართლაც, იგივე ისტორი-

¹ შეიძლება ოქროპირი ბელოსანიც იყოს, ტაძრის ფაქტიური ამშენებელი. ყოველ შემთხვევაში, ცხადია, რომ მეორე წარწერა მისი გაკეთებულია.

² ნ. ნ. მარის გამოცემული „გრიგოლ ხანძთელის ცხობება“, Телеты и разыск. по арм.-груз. филологии, кн. VII, ИБГ. 1911, ქართული ტექსტის გვ. 400.

³ ნ. ე. თაყაიშვილის „Археологич. экскурсии, разыск. и заметки“, Изв. кавк. отд. моск. археол. общ., вып. II, стр. 71.

⁴ ნ. ნ. ბიჭინაძის გამოც. „ქართლის ცხოვრება“, ტფ. 1897, გვ. 409 და ნ. თაყაიშვილის გამოც. „ქართლის ცხოვრების მარიაპისეული ვარიანტი“, გვ. 630 (ბელნაწერისა). ამას იქით ამ ორსვე გამოცემას ასე ვწყვენებ შემოკლებით: ტვ^ა 409 (630).

⁵ შეიძლება ადამიანს ეფიქრა, რომ კრავი ჯაყელის ასული კი არ იყო, არამედ ჯაყელზე იყო გათხოვილი და რომ, ამგვარად, ჯაყელები იყვნენ სამძივართა გვარისანი. ამას თითქოს ადასტურებს ამ ადგილის მარიაპისეული ქართლის ცხოვრების ვარიანტი, რომელიც ასე იკითხება: „ქარავე ჯაყელთა დედა აწ მყოფთა სამძივართა“. მაგრამ მარიაპისეულ ვარიანტს, რომელიც ყოველად უფიცი გადამწერისაგანაა გადაწერილი და, რთგორც ცნობილია, უამრავი შეცდომებითაა სავსე, ვერ დავუნდობით. აქაც, უმჯველია, გადაწერის შეცდომასთანა გვაქვს საქმე. არც ერთი სხვა ცნობა არ მოგვეპოვება, რომ ჯაყელთა სამძივობას ამტკიცებდეს. ჩვენი გაგება ტექსტისა უფრო ბუნებრივიცაა და მას შემდგომი ცნობებიც დაგვიდასტურებს.

კოსი იხსენიებს კახა სამძივარს, რომელიც, სარგის თმოგველთან ერთად, თამარმა ტაოში გაგზავნა 1190/91 წ., განდგომილი გუხანის წინააღმდეგ საპროლოველად.¹ ისტორიკოსის ცნობებისა და ჰაჰამლუს წარწერის ასეთი შეხვედრა შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს და სრულებით ცხადია, რომ წარწერაში მოხსენებული კრავია სწორედ ჯაყელის ქალია და კახა სამძივარი მისი შვილია. წარწერა გვამცნევს, რომ კახა ერისთავი ყოფილა, რაც ისედაც საფიქრებელი იყო იმ როლის მიხედვით, რომელსაც იგი ასრულებს ანონიმის ერთადერთი შემოხსენებული ცნობის თანახმად.

ამგვარად, ჰამამლუს ტაძარი აშენებული ყოფილა ერისთავის კახა სამძივრის მიერ და, საფიქრებელია, სწორედ იმავე წლებში, როდესაც ის ისტორიაში იხსენიება, ე. ი. 1190/1 წლების ახლო ხანებში. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ კახა თავის წარწერაში მხოლოდ თამარს ასახელებს. ყველაზედ უფრო მოსალოდნელია ეს იმ დროს, როდესაც თამარი პირველ ქმარს გაეყარა ან კიდე, როდესაც ის ჯერ ახლად გათხოვილი იყო დავით სოსლანზე. მაგრამ ტაძრის აგების თარიღისა ნიშანდობლივად განსაზღვრის საკითხი ახლილად დავსტოვოთ და გავყვეთ ჩვენს წარწერას სხვა მიმართულებით.

რატომ უნდა აეშენებინა სამძივარს ტაძარი ჰამამლუში? რა ხელი ჰქონდა XII ს-ში მას სომხეთის ამ უკიდურეს დასავლეთ მხარეში? ამ საკითხის მეტნაკლები სისრულით გასაშუქებლად უნდა განვიხილოთ სამძივართა გვარის ისტორია.

ცნობები თვით სამძივართა შესახებ, სამწუხაროდ, ძალიან ცოტა მოგვეპოვება. პირველად ეს გვარი იხსენიება ანდრია მოციქულის მიმოსვლის ქართულ თარგმანში. სახელდობრ, ანდრია რომ აწყვერში მისულა, იქ მაშინ მთავრობდა თურმე ადვდაკაცი ვინმე ქურივი სამძივარი.² ეს ცნობა, ისე როგორც ყველა დანარჩენი ცნობები ანდრიას მიმოსვლის შესახებ საქართველოში, შეტანილი უნდა იყოს ამ თხზულებაში მისი მთარგმნელის ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ, რომელიც X ს-ის მეორე ნახევარსა და XI-ის პირველ მეოთხედში მოღვაწეობდა.³ ამგვარად, X ს-ის მეორე ნახევარში სამძივარი სამცხეში, სახელდობრ, აწყურის რაიონში სხედან. უფინაც აქ იყვნენ ისინი, თუ საიდანმე გადმოსახლებულები არიან, ამის თქმა ძნელია. ეს გვარი შეიძლება გეოგრაფიული სახელისაგან იყოს ნაწარმოები. რუს. გენერ. შტაბის 5-ეერსიან რუკაზე დიდი ლიხავის სათავეებში დატანილია ერთ-ერთ მარჯვენა შემდინარე ხეზე მდებარე სიფ-

¹ ქ.კა 432 (657).

² ქ.კა 55; საბინინის მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ გამოცემულ ტექსტს ეს ცნობა აკლია (ნ. გვ. 36, საცა ლაპარაკია ანდრიას მისვლის შესახებ სოსანჯელთა სოფელში). ეტყობა, ორი რედაქცია ყოფილა ანდრიას მიმოსვლისა—უფრო მოკლე (საბინინის ტექსტი) და უფრო ვრცელი, რომლითაც უსარგებელია ვახტანგისეულ კომისიას ქართლის ცხოვრების ტექსტის შეადგენისას. მიმოსვლის ტექსტი ჯერ კრიტიკულად შესწავლილი და გამოცემული არ არის. შეაძლებელია მასში სხვადასხვა დროის პლასტებიც აღმოჩნდეს. უფროჯობით კი არა დაავრჩეთა რა გარდა იმისა, რომ ვრცელი ტექსტიც ექვთიმე მთაწმინდელის კალამს მივაწეროთ.

³ ი. გ. ჯაფარიძის მიერ „ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“, ტურნ. „მომავლ.“, ტფ. 1900 წ., № VI; ექვთიმე ცხოვეთის წლების შესახებ ნდრ. კ. ქვეყნის ქართ. ლიტერატ. ისტორია¹, ტფ. 1923, გვ. 183—184.

მზივი¹, რომლის სახელწოდებიდანაც შეიძლება იყოს წარმომდგარი „სა-მზივ-არი“ > სა-მძივ-არი“, ისე როგორც, მაგ., ხახულისა, ტბეთისა და ოპიზის სახელებსაგან წარმომდგარია „ხახულ-არი“, „მ-ტბე-ვ-არი“ და „ოპიზ-არი“, ან კიდე სლესისაგან — „სლეს-არი“, იმ განსხვავებით, რომ ეს სახელი ნაწარმოებია „სა“-თავსართის დართვით. მეორე მხრით, სამოქალაქოში, ხონის ახლოს არის ადგილი „სამზიარი“² და სამძივართა გვარი შეიძლება პირდაპირ ამ ადგილის სახელს იმეორებდეს. ამგვარად, შესაძლებელია, რომ სამძივარნი სამცხეში გადასახლებულნი იყვნენ ქართლიდან ან იმერეთიდან. არც ერთი და არც მეორე გასაკვირველი არ იქნებოდა, რადგან, როგორც სერაპიონ ზარხმელის ცხორებიდან ვიცით, IX ს-ში სამცხე ულგაწი, მცირედ კაცრიელი იყო და მხოლოდ X ს-ში იქნა ხელახლა დასახლებული³.

შემდეგი ორი ცნობა სამძივართა შესახებ, რომლებიც თამარის ისტორიკოსს ეკუთვნის, ზემოთ უკვე მოვიყვანე.⁴ სამძივარი მოხსენებულია აგრეთვე სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოზო სამწყსოს თავადთა და სოფელთა სიაში, ამასთანავე, მეორე ადგილას⁵. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ XIII-XIV საუკუნეებში სამძივარნი ისევ-ისე სამცხეში სხედან⁶.

გარდა ამისა, ჩვენ გვაქვს კიდევ ორი ცნობა სამძივართა შესახებ, რომლებსაც ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ.

ამგვარად, თვით სამძივართა შესახებ შემონახული ცნობების მიხედვით არ ჩანს, თუ რა კავშირი შეიძლება ჰქონოდათ მათ ჰამამლეს რაიონთან. მართალია, ფეოდალიზმის პირობებში, როცა მემკვიდრეობა და პირადი წყალობა ისეთ დიდ როლს თამაშობდა, სულ ადვილი წარმოსადგენია, რომ სამცხელ აზნაურებს მიწები ჰქონოდათ სომხეთშიც. დიდგვარიანთა შორის (და რომ სამძივარნი დიდგვარიანნი არიან, ეს ზემომოყვანილიდან სრულებითა ცხადია) ასეთი გოფანტული, ერთი მეორეს ძალზე დაშორებული მიწის მფლობელობა ხშირი მოვლენა იყო. მაგარც ცოტა სხვათაგანად წარმოგვიდგება საქმის ვითარება, თუ დავუშვით, რომ სამძივრები იგივე თორელები იყვნენ ანუ უკეთ, რომ თორელების ნამდვილი გვარი სამძივარი იყო. ეს იმიტომ, რომ თორელებს, თორსა და ახალციხეს გარდა, ახალქალაქიც და საზოგადოდ მთელი ჯავახეთიც ეჭირათ სამოხელეოდ და, როგორცა ჩანს, ერთ დროს მათს სახელოში შედიოდა ჯავა-

¹ Пагирев-ი თავის საძიებელში უწვევებს შემდეგ კოორდინატებს: 61-30 და 42 30. ვახუშტის „გეოგრაფიის“ ცნობების მიხედვით, ის ხევი, რომელზედაც მზივი მდებარეობს, თითქმის ან კოშკის ან როკის ხევი უნდა იყოს (ნ. ჯანაშვილის გამოც. გვ. 113).

² Пагирев-ით შემდეგ კოორდინატებზე: 60-00 და 42-15.

³ ი. ე. ჯავახიშვილის „ქართვ. ერის ისტ.“, წ. II, ტფ. 1913, გვ. 320.

⁴ საინტერესოა, რომ ერთ ზეგურულ თქულებასში დაცული არის ქალის ქართული წარმართული სახელი „სამძიარა“, რომელსაც ვგებ რაიმე კავშირი ჰქონდეს სამძივართან (ნ. გ. თედოშაძე, ხუთი წელი ფშავ-მესურეთში, წ. II, ტფ. 1939, გვ. 25-26; ამ თქმულებაზე მიმითითა აკად. ი. ე. ჯავახიშვილმა).

⁵ აღნიშნავ კიდევ, რომ XII ს-ის დამლევს ცხოვრობს ვინმე არსენ სამძივარი, თამარ მეფის საწოლის და სატუჩკლის მწიგნობარია (ნ. თ. კოთლიძის „ქრონიკები“, II, 74).

⁶ ნ. დ. ბაქრაძის „Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре“, ПИГ. 1878, стр. 79.

⁷ აღნიშნული ძველი დაფთვრებულობა, ტექსტი კრიტიკულად შესწავლას მოითხოვს. საერთო შთაბეჭდილებით, იგი XIV ს-ში ჩანს შედგენილი.

ბეთზე უშუალოდ მიკრული მაშაფრის სათავეებიც, სადაც ჰამამულ მდებარეობს. რატომ შეიძლება დავუშვათ, რომ კახა სამძივარი თორელი იყო?—ამას გვაფიქრებინებს თვით მისი სახელი „კახა“. ცნობილია, რომ ქართველ მსხვილ ფეოდალთა შორის მიღებული იყო ა. გ. საგვარეულო სახელგმის ტარება, რომლებიც პაიდან შეილი-შვილზე, ხოლო ზოგჯერ მამიდან შეილზეც გადადიოდა. ასე, ჯაყელებში გავრცელებული იყო სახელები ბოცო, ბეშქენ და მენმა, ორბელიანებში—ლიპარიტ, რატი და ნიანია, რაქის ერისთავებში—კახაბერი, მკარცძელთა შორის—სარგის და ზაქარია და მისთ... სახელი კახა, შალვასა და ივანეს გვერდით, მიღებული იყო სწორედ თორელთა საგვარეულოში. მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, არ კმარა, რომ კახა სამძივარი მაინც და მაინც თორელად გამოეცხადათ. თორელთა შესახებ დაცული ცნობების განხილვა, მე მგონი, უცილობლად გამოარკვევს, რომ ჩვენი ჰიპოთეზა სწორი უნდა იყოს.

თორელებში ძალიან გავრცელებული იყო აგრეთვე სახელი „გამრეკელი“, და აი ერთი პირველ ცნობათაგანი გამრეკლების შესახებ დაცული აქვს X ს-ის სომეხთა ისტორიკოსს ასოლიკს: 998 წლის ქვეშ, ადარბადაგანის ამირა მამლანთან ბრძოლის აღწერისას, მას მოხსენებული ჰყავს „სახელოვანი ძმები მესხნი გამრეკლები“¹. აქ „გამრეკელი“ გვარი ჩანს და არა სახელი და მართლაც, ნოგვიანო ხანაში, ვადმოცემით, თორელებს გამოეყენენ ეხლანდელი გამრეკლები. მაგრამ ძველ ქართულ წყაროებში, როგორც ვნახავთ, „გამრეკელი“ ხან გვარად იხმარება და ხან სახელად და მეტ-წილად ისე, რომ არ შეიძლება დანაშაფილებით ითქვას, რომ ამ წოდების ქვეშ გვარი იგულისხმებოდეს². ამასთან, ერთ სათუო გამონაკლისს გარდა (ნ. ქვემოთ ვიარა-ბაქურ გამრეკელის შესახებ), არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს, რომ წოდება „გამრეკელი“ ვისმე სხვას, თორელებს გარდა, ეტარებინოს³. ამგვარად, ასოლიკის მესხნი გამრეკლები

¹ *5. Писконики Сариские. Матейка. Ф. 88. 1855, გვ. 273. ამ წყაროზე მიხითთა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა (შდრ. მისი „ქართუ. ერის ისტ.“, II, 418). ამაზე ცოტა უფრო ადრე, სახელდობრ, 990 წლ. ახლი დროის ბრძოლის აღწერისას ამირა მამლანთან, გამრეკელი მოხსენებული ჰყავს მათე ედესელი. მისი ცნობით, გამრეკელი ამ ომში დავით კურაპალატის ჯარის უფროსი ყოფილა (ნ. M. Brosset, *Addit. et Eclairc. à l'Hist. de la Géorgie*, p. 181). შესაძლებელია, ეს ერთი იმ მესხ მმთავარი იყოს, რომლებსაც ასახელებს ასოლიკი. 998 წლ. ომს მათე ედესელი არ იხსენიებს.*

² თუ სახელი „გამრეკელი“, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილმა კერძო საუბრის დროს შესაძლებლობის სახით გამოსთქვა, სამხელეთა წოდებთაგან მომდინარეობს, მაშინ ასოლიკს შეიძლება სწორედ ეს წოდება ჰქონდეს მხედველობაში, როცა ის ზემოხსენებულ ძმებს „გამრეკლებს“ ეძახის. შდრ. ამ წოდებას მკარგადილა წოდება, რომელიც, როგორც ცნობილია, უფრო გვიან იხმარებოდა, მაგრამ ვაჭანის რეალში სახელდაც გვევლინება (ნ. ვაჭანის ქვაბთა გაზება, გათვ. ლ. მუსხელიშვილის მიერ, ტფ. 1930, გვ. 16—18).

³ მართალია, პატრიკეველი პ. ინგოროცა ჰქურობს, რომ აძივის ბარელიცხე გამოსახული „გამრეკელი“ და ქაბთა აღწერილობითა 1245 წლის ქვეშ მოხსენებული „გამრეკელი“ ორბელიანი არიან (ნ. მისი „რუსთველიანა“ I, ტფ. 1926, გვ. 889), მაგრამ ეს ასე არ უნდა იყოს. ეს მათა აღწერილობის გამრეკელი (ქვა 551) არის იმ დროს კარგად ცნობილი გამრეკელი თორელი (ნ. იქვე, გვ. 527, 547, 549), ხოლო ორბელიანის (ქვა 551), ალბათ, სუმატ ორბელიანი (ნ. იქვე, გვ. 550). მოგვიანო ხანაში კი სახელი გამრეკელი გავრცელებული ჩანს. ასე, იგი გვხვდება ორ სომხურ წარწერაში, რომლებიც გამოცემული აქვს კ. კოსტა, ნიანცს: ერთში, რომელიც 1425 წლითა დათარიღებული, იხსენიება ვინმე ზაქარია, შვილი-შვილი გამრეკელისა (ნ. *ქართული წარწერები, კავშირითა 4. მთავარი ხანა*, თბ. 1913-გვ. 172); მეორე წარწერა, სადაც კიდევ იხსენიება გამრეკელი, 1447 წელს ვაჟთენის (იქვე).

თორელები უნდა იყვნენ. ესენი ჩნდებიან, მაშასადამე, სამძივართასავით X ს-ის მეორე ნახევარში და ესენიც სამცხეში სხედან.¹ XI ს-ში, სახელდობრ, 1060 წლის ქვეშ იხსენიება უკვე ვინმე ბერი ბასილ, თორელყოფილი, რომელსაც ოთხთავი გადაუწერია კალიპოსის მონასტერში (სირიაში)². ხოლო 1065 წლის ახლო ხანებში ვხვდებით ვინმე ერისთავს ვარაზ-ბაკურ გამრეკელს, რომელმაც ბაგრატ IV-ის ბრძანებით კვირიკე სომეხთა მეფე შეიპყრო (ქვა 332/498). აქაც „გამრეკელი“, როგორც ვხედავთ, გვარის აღმნიშვნელია და თუმცა დანამდვილებით არა ითქმია რა, არა მგონია შეეცდეთ, თუ ეს ვარაზ-ბაკურიც თორელად ჩავთვალეთ.

თორელები, ცხადია, ამათ იმიტომ დაერქმეოდათ, რომ ისინი თორსა ჰვლობდნენ და გარკვეულ ხანაში, ალბათ, თორში იხსდნენ კიდევ. მართალია, თორის საზღვრები უძველეს ხანაში ცნობილი არაა (შესაძლებელია, მაგ., რომ X—XI საუკუნეებში თორი აწყვერსაც მოიცავდა), მაგრამ ის ცხადია, რომ ამ პროვინციაზე გადადიოდა მაშინაც და დღესაც სავაჭრო და სტრატეგიულს თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანი ორი გზა: ერთი მტკვრის ხეობით, სამცხიდან ქართლში, და მეორე ცხრაწყაროს უღელტეხილზე, ჯავახეთიდან ქართლში. მაშასადამე, თორს, როგორც სამხედრო-აღმინისტრაციულ ერთეულს, დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა,³ განსაკუთრებით საქართველოს გაერთიანების ხანაში. შემდეგში თორელების სავამგეო, როგორც ვნახავთ, ძალიან გაფართოვდა და მათი წოდება XII ს-ში, არსებითად, უკვე ცარიელი ტრადიციაა ჩანს: თორელებს ყველგანა ვხედავთ მშართეულ-გამგებად, გარდა თვითონ თორისა.⁴

თორელების გენეალოგიის მეტ-ნაკლები სისრულით დასადგენად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს ის გარემოება, რომ მემბატიანენი, რომლებიც ხშირად მათ მიერ აღწერილი ამბების თანამედროვენი და ზოგჯერ თანადამხდურნიც არიან, ჩვეულებისამებრ, გულუბრყვილოდ ჰუიქრობენ, რომ ის სახელოვანი პირნი, რომლებსაც ისინი იხსენიებენ ამა თუ იმ გამოჩენილი ამბის მონაწილედ, მკითხველებისთვისაც ცნობილნი არიან. ამიტომ ხშირად მარტო სახელია ხოლმე აღნიშნული, ან მარტო გვარი, ან კიდევ თანამდებობას გარდა არაფერია მოხსენებული და ეს საქმარისად არის მიჩნეული, რომ მკითხველი მიხვდეს თუ

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ს თორი ქართლში შეაქვს (ნ. მისი „გეოგრაფია“, ჯანა შვილის გამოც. გვ. 83—84; „აღწერა თორისა და აწ გუჯარეთისა“, შტრ. გვ. 123—124; „აღწერა სადგრის კეობისა“), მაგრამ ძველად, როგორც ეს ლ. მ რ ა ვ ე ლ ი ს ცნობიდან ვარკვევით ჩანს, ქართლის საზღვარი მხოლოდ ტასისკარამდე მიდიოდა, ხოლო „ტასისკართან ვიდრე არსიან-თამდის“ სამცხე იყო (ქვა 39/21). ამგვარად, თორი სამცხეში შედიოდა.

² ნ. თ. ვო რო დ ა ნ ი ა ს კ ო ნ ი ე ბ ი, I, 207—208.

³ ამბობენ, თვით სოფ. თორში დიდი ციხის ნანგრევები არის. მე არ მინახავს.

⁴ მხოლოდ ერთხელ, XIII ს-ის შუახანებში, იხსენიება ვინმე ლიპარიტ თორელი, რომელიც თორში ზის (ქვა 550/812).

პირზე არის საუბარი. ერთ ადგილას კი ანონიმი სწერს: 1186/7 წელს თურქებმა რომ მოარბიეს „ქუყყანა პალაკაციოსი, ძალღის-კევად წოდებული, მაშინ მიუკდა მათ ზედა გამრეკელი კახას ძე“ და დაამარცხა და ამოსწყვიტა ისინო¹. ვინ უნდა იყოს ეს გამრეკელი კახას ძე, თუ არა ისევ დიდი გამრეკელი თორელი, რადგან სხვა მხედართმთავარს გამრეკელს XII ს-ში ჩვენ არ ვიცნობთ. ამასთან, დამახასიათებელია, რომ პალაკაციოში სწორედ ის ლაშქრობს და არა სხვა რომელიმე ერისთავი, რადგან, როგორც ვნახავთ, ეს ქვეყანა თორელების საგამგეოს ეკრა უმეშვეოდ და უთუოდ მათს სახელოს შეადგენდა. მაშასადამე, გამრეკელი თორელი კახას ძე ყოფილა. აქ უნებლიედ მოგვაგონდება საორბისის ეკლესიის წარწერა, გაკეთებული ამ ტაძრის მაშენებლის, ერისთავთ-ერისთავის კახას შეკვეთით 1152 წელს². ცნობილია, რომ თემის ხეობა, სადაც მდებარეობს საორბისი, ჯავახიშვილების მამული იყო და რომ ჯავახიშვილები თორელების ჩამომავალნი არიან. სრულებით ბუნებრივია დავასკვნათ, რომ კახა ერისთავთ-ერისთავი თორელია და რომ თორელები უკვე XII ს-ში დამკვიდრებულან თემის ხეობაში. კახა თავის წარწერაში იხსენიებს კიდევ თავის სოფელსა და მიწას. მას, როგორც წარწერიდან ჩანს, რამდენიმე შვილი ჰყოლია. ერთი მათგანი გამრეკელი უნდა ყოფილიყო. მეორე, შესაძლებელია, ის კახა ჯავახია, რომელსაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, სტეფანოს ორბელიანი იხსენიებს გამრეკლის გვერდით. როგორც ამ კახას (სტ. ორბელიანის ცნობით³), ისე გამრეკელსაც შვილები ჰყოლიათ. ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ გამრეკლის გარდაცვალების შემდეგ, „თმოგვისაგან კიდე არა-რა დააკლეს შვილთა მისთაო“⁴. თმოგვი გადაუტიათ სარგის მკარგრძელისათვის, რომელიც ამის შემდეგ თმოგველად იწოდებოდა⁵.

ვინ იყვნენ გამრეკელის შვილები, არსად გარკვევით ნათქვამი არ არის და მისი შთამომავლობის დასადგენად ჩვენ იძულებული ვიქნებით ისევ ერთგვარი ვარაუდი გავსწიოთ. პირველ ყოვლისა აქ საინტერესოა იმ წარწერის ფრაგმენტი, რომელიც ივ. როსტომიშვილს უნახავს ჯავახეთის ახალქალაქში და რო-

¹ ქცა 415 (637).

² ნ. გ. ჩუბინაშვილის „Саорбисская церковь“, Христианский Восток, т. IV, ПИГр. 1915, стр. 184.

³ სტეფანოსის სიტყვები ისევ შეიძლება გავიგოთ, რომ გამრეკელი ერთ-ერთი შვილია სწორედ ამ კახასი, ე. ი. რომ ეს იგივე საორბისის წარწერის კახაა. მაგრამ მაშინ ის არ იზმარდა კეჭორის „და“ („კახა და შვილნი მისნი და დიდი გამრეკელი“). გარდა ამისა, გამრეკელი, სტეფანოსისავე ცნობით, ძალიან დამოუკიდებლად იქცევა: მან პირველმა მიატოვა დეშა და მას მიჰყვნენ სხვა დიდებულნიც (ნ. იმე). ასე რომ ეს უფრო კახა II უნდა იყოს, ძმა და არა მამა გამრეკელისა. დროის მანძილიც საორბისის წარწერასა და სტეფანოსის ცნობას შორის (1152 წ.—1177 წ.) საკმაოდ დიდია, რათა ერისთავთ-ერისთავი კახა უკვე გარდაცვლილად ვიგულოთ. გარდა ამისა, რადგან ჯერ კახაა დასახლებული, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ იგი უფროსი ძმა იყო, მაგრამ ეს სტეფანოსს შემთხვევითაც შეიძლებოდა მოასკლოდა. როგორც აღვნიშნე, გამრეკელი ისე სდევრნულად მოქმედებს, რომ უფროსი სწორედ ვეა ჩანს.

⁴ ქცა 431 (657).

⁵ იქვე, 482 (657).

მელშიც ამირ-სპასალარი გამრეკელი იხსენიება¹. ძირითადი ნაწილი ამ წარწერისა შეიძლება შემდეგნაირად იქნას აღდგენილი:

„ქ.ქალაქმენე ესე წმიდაი [მეფობასა თამარის]სა და ამირ-სპ[ასალარისა] გამრეკელისა ძეთა [და] — რატის პატრონობასა შინა“..

სრულებით ცხადია, რომ ეს ამირ-სპ[ასალარი] გამრეკელი არის დიდი გამრეკელი თორელი. სხვა ამირ-სპასალარს გამრეკელს ჩვენ არ ვიცნობთ. პალეოგრაფიულად წარწერა თამამად შეგვიძლია XII ს-ისად ჩავთვალოთ². კონტექსტიდან საფიქრებელია, რომ გამრეკელი ამ დროს უკვე გარდაცვლილია, ე. ი. რომ წარწერა 1190/91 წლების შემდეგაა გაკეთებული, როდესაც ჯავახეთს მისი შვილები პატრონობდნენ. ამგვარად, სრულებით უდავოა, რომ XII ს-ის დამლევს თორელები ჯავახეთს ჰყოლობენ, სადაც, ალბათ, უკვე დიდი გამრეკელი მმართველობდა. ჩვენ ვიცით, რომ მას თმოგვი ეჭირა, რომელიც ჯავახეთის ფარგლებში შედიოდა. სტეფანოს ორბელიანიც მას ჯავახს უწოდებს და ახლა გასაგები ხდება თუ რატომ უნდა ელაშქრა პალაკციონში, რომელიც სამხრეთიდან აკრავს ჯავახეთს, სწორედ მას. მის შვილებს თმოგვი ჩამოართვეს და გადასცეს სარგის მკარგრძელს, მაგრამ სხვა მათთვის არა დაუკლიათ რა. და აი ბასილი ეზოს მოძღვარი, თამარის მეორე ისტორიკოსი, თავის შესანიშნავ ცნობაში საქართველოს სანაპიროთა შესახებ გადმოგვცემს, რომ ჯავახეთის მონაპირენი იყვნენ სარგის მკარგრძელი თმოგველი და შალვა თორელი³. ეს, უძველია, თამარის შეგნებული პოლიტიკა იყო, რომ სამხედრო-აღმინის-ტრაკიული ოლქები მას ჩაბარებული ჰქონდა არა ერთი რომელიმე ერისთავისათვის, არამედ თვითელში რამდენიმე, როგორც ჩანს, თანასწორუფლებიანი მეთაური იყო, რომლებიც ერთმანეთს, ცხადია, კონტროლს უწევდნენ⁴. რადგანაც ეს ამბავი ხდება გამრეკელის სიკვდილის შემდეგ, როდესაც თმოგვი უკვე სარგის მკარგრძელს უჭირავს, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ არ შევცდებით, თუ შალვა თორელს სწორედ გამრეკელის შვილად მივიჩნევთ.

შალვას შესახებ ვიცით, რომ მას ახალციხელიც ეწოდებოდა და რომ მისი უმცროსი ძმა ივანე ანუ იოანე ახალციხელი იყო.

ყველა ამის დასადგენად საჭიროა ორივე ისტორიკოსის სხვადასხვადროინდელი ცნობების შეჯერება.

ჯერ ერთი საინტერესოა, რომ ბასიანის ომის აღწერისას ანონიმი ორჯერ იმეორებს, რომ წინამძღოლად, ზაქარია ამირ-სპასალარს გარდა, იყვნენ „ორ-

¹ ნ. ივ. როსტომაშვილის „Ахалкалакский уезд в археологическом отношении“, Сборн. матер. для опис. местн. и плем. Кавказа, выд. XXV, стр. 87—88.

² რატი შეიძლება კართლის ერისთავი რატი სურამელი იყოს (ქცა 409/630, 411/632), რომლის ხელი ამ დროს იგვხვავხვითაც მისწვდებოდა, ან კიდე მას, შეიძლება, მიწები ჰქონდა ახალქალაქის რაიონში. მაშინ შეიძლება ნაკლები ადგილიც შევავსოთ: „...გამრეკელისა ძეთა [და კართლისა ერისთავისა] რატის პატრონობასა შინა“.

³ ნ. ვ. დონდუას რუსული თარგმანი: „Басили, историк царицы Тамары“, сборник „Памятники эпохи Руставели“, изд. Гос. Эрмитажем, Лнгр. 1936, стр. 57.

⁴ ნ. ივ. გვ. 56—57.

ნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი, შალვა და ივანე... და სხუანი თორელნი¹, ანუ: „ახალციხელნი შალვა და ივანე და სხუანი თორელნიო“². ამ ორი წინადადებიდან³ უკვე საფიქრებელი ხდება, რომ შალვაცა და ივანეც თორელნი არიან და ამასთან, რახან შალვა ყველგან პირველ ადგილზე იხსენიება, იგი უნდა იყოს უფროსი ძმა. „სხუანი თორელნი“, მემკვიდრე პირში, რა თქმა უნდა, მხოლოდ დიდებულებსვე ჰკულისხმობს, შალვასი და ივანეს ახლობელ ნათესაებს.

ზემოციტირებულ ადგილთაგან პირველიდან ჩანს, რომ შალვა იმ დროს (1206 წ.) მანდატურთ-უხუცესი ყოფილა. მთელი ფრაზა აქ ასე იკითხება: „ხოლო წინამძროძლად იყო ზაქარია მვარგრძელი ამირ-სპასალარი, და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი შალვა და ივანე, დაღათუ შალვა მანდატურთ-უხუცესი იყო, კიაბერი და სხუანი თორელნი, და წარემართნეს ბასიანის კერძოსა“⁴. მე მგონი, ეს გაუგებარი წინადადება ასე უნდა შევასწოროთ: „... და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი შალვა და ივანე (დაღათუ შალვა მანდატურთ-უხუცესი იყო, კიაბერი [გარდაცული იყო]) და სხუანი თორელნი...“ საქმე ისაა, რომ, გარდა ამ ერთი გაუგებარი ადგილისა, 1195 წლის შემდეგ⁵ კიაბერის ხსენება აღარაა. უნდა ვიფიქროთ, რომ კიაბერი ან იმავე 1206 წელს გარდაცვლილა, ან ცოტა უწინ და ამიტომ დასქირდა მემკვიდრე მისი ხსენება შალვა ახალციხელის გვერდით. წინადადება: „დაღათუ შალვა...“ და სხე, სხოლის წარმოადგენს, ხოლო მისი დამახიჯება შემდეგდროინდელ გადამწერთა ბრალდ უნდა იყოს.⁶ რომ შალვა მართლაც ყოფილა ერთ ხანს მანდატურთ-უხუცესად, ამას დაგვიდასტურებს წალკიდან, სახელდობრ გუნია-ყალადან გ. ჩიტიას მიერ ჩამოტანილი და აწ საქ. მუზეუმში დაცული ხელიანი და თამარის ნიშნის კვის წარწერა⁷, რომელშიც ხუთივე ვეზირი რიგზე არის ჩამოთვლილი და შალვა⁸ მესამე ადგილას იხსენიება. წარწერა გვეუბნება: „სახელით(ა) ღმრთისაჲ(თა), ბრძანებითა (ღმრ)თის სწორთ თამარის და გიორგისით(ა), ჭყონდიდელის, ზაქარია, შალვ(ა), ოვსიყმ(ა), (ი)ვანესითა, ჯულაბაჲს მოჭირებდათა, სანობაჲს ძისა ინაჲსა კელით(ა), დაჲსუა კელი ესე ღმრთის სწორთა მეფეთ-მეფის(ა) გიორგისი.“⁹ ჭყონდიდელ-მწიგნობართ-უხუცესის სახელი არაა მოყვანილი. ეს უნდა იყოს თამარის ისტორიიდან კარგად ცნობილი ანტონი გლონისთავისძე, რომელიც

¹ ტვ^ა 467 (701): ამავე უწინ აღონიმი კიდევ იხსენიება შალვა ახალციხელს 1195 წლამდე (ტვ^ა 450/678).

² ტვ^ა. 468 (702).

³ პირველის განმარტებისათვის ნ. ქვიციანი.

⁴ ტვ^ა 467 (701).

⁵ ტვ^ა 448 (677).

⁶ შეიძლება თვით ინტერპოლაციაც ერთ-ერთ მერმონდელ გადამწერს ეკუთვნოდეს.

⁷ რადგანაც ეს მუტად საინტერესო ტვა სხვა კომპლექსში უნდა დამუშავდეს, აქ მას არ ვაქვეყნებ. მისი სურათი ნ. ვ. ბარდაველიძისა და გ. ჩიტიაის ნაშრომში: ქართული ხალხური ორნამენტი. I—ხუცესურული, ტფ. 1989, გვ. 20, სურ. 21; იქვე, გვ. 19, შენ. 1, ავტორებს მოჰყავთ წარწერაც. პ. ინგოროყვას წანაკითხის მიხედვით.

⁸ წაკითხულია პ. ინგოროყვას მიერ.

კიანბერივით, 1195 წლის შემდეგ აღარ იხსენიება, მაგრამ იმ დროს ჯერ კიდევ „შესახედნად კაბუჯი“ ყოფილა.¹ ზაქარია ამირ-სპასალარია, მკარგრძელი, შალვა მანდატურთ-უხუცესია², თორელი-ასალციხელი. ოვსიყმა დღემდე უცნობი მეჭურ-ქლეთ-უხუცესია,³ ხოლო ივანე მსახურთ-უხუცესია, მკარგრძელი, ზაქარიას ძმა. მაგრამ შალვა დიდხანს არ უნდა ყოფილიყო მანდატურთ-უხუცესად, რადგან ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ცნობით მანდატურთ-უხუცესობა მერმე ზაქარია მკარგრძელს სჭერია.⁴ ეს კარგად ათარიღებს, სხვათა შორის, წალ-კურ წარწერასაც: იგი უნდა იყოს შედგენილი 1207 წლის ახლო ხანებში, დავით სოსლანის გარდაცვალების შემდეგ, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს უკანასკნელიც შიგ მოხსენებული იქნებოდა. ამ წლებში (1206-1208) ეკირა, ალბათ, შალვას მანდატურთ-უხუცესობა⁵.

კარის ალემის შესახებ ორი ცნობა გვაქვს შენახული. ერთი ეკუთვნის ანონიმს, მეორე — ბასილ ეზოსმოძღვარს. ორივე სხვადასხვანაირად მოგ-

¹ ქვა 444 (672). ცნობილია აგრეთვე მისი 1202 წლის სხალტურთ სიგელი (ნ. თ. კორძაბაძის „ქრონიკებო“, II, გვ. 79-82). გარდა ამისა, ერთი ჯერ გამოუქვეყნებელი წარწერის მიხედვით, ანტონ ჭყონდიდელს ზღუდე აუწებებია ვაჟანის მონასტრისათვის ჯავახეთში, 1204 წელს (ნ. „ვაჟანის ქვაბთა ვახუტე“, გვ. 12).

² ვახირთა რიგის მიხედვით, მართალია, მანდატურთ-უხუცესი ამირ-სპასალარზე წინ უნდა ყოფილიყო დასახელებული (ნ. ი. გ. ჯავახიშვილის „ქართ. სამართლ. ისტ.“, II: 1, გვ. 123—124) და მართლაც, როდესაც მერმე ზაქარია მკარგრძელს დაუტერია მანდატურთ-უხუცესობის პატივიც, მემკვიდრე ყოველთვის პირველად მის ამ პატივს იხსენიებს და მერმე ამირ-სპასალარობას (ნ. „ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე“, გამოც. ი. გ. ჯავახიშვილის მიერ, ტფ., 1927, გვ. 15 და 18), მაგრამ ჩვენს წარწერაში რიგი დარღვეულია, ალბათ იმიტომ, რომ ზაქარია მკარგრძელი განსაკუთრებით სპატიო პირი იყო თამარის კარზე. სხვათრეც ვახირთა რიგს ჩვენს წარწერაში ხედვითვენითაა დაეულ.

³ უკანასკნელად თამარის ისტორიაში 1187 წლის ქვეშ იხსენიება მეჭურბლეთ-უხუცესი ყვანბერ ვარდანისძე (ქვა 410/692). მას უკან მეჭურბლეთ-უხუცესად, როგორც ეტყობა, ერისთავთ-ერისთავი აბულასანი დაუდგენიათ (ნ. ანდრია პირველწოდებულის ხატის წარწერა, გამოც. ე. თაყაიშვილის მიერ, იზვ. კავკ. ოტ. მოსკ. არქ. ინსტ., ხმ. I, სტრ. 70), რომელიც გადააყენეს, ალბათ, გიორგი რუსის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, 1190-91 წელს. მერმე აღარა ჩანს, თუ ვის სჭერია ეს პატივი თამარის დროს. სახელისათვის „ოვსიყმა“ შდრ. ქვემო-ჯინისის წარწერა, გამოც. ე. თაყაიშვილის მიერ (ნ. მისი „Археол. эск. разыск. и заметки“ Изв. кавк. ოტ. მოსკ. არქ. ობშ., ხმ. III, სტრ. 51).

⁴ ნ. დასაბულ. ადგ.; ერთი ცნობა ამ მემკვიდრისა (გვ. 18) აშკარა ანაქრონიზმს წარმოადგენს, რადგან აქ ისე გამოდის, თითქოს ზაქარია უკვე 1193 წ., ლაშას დაბადებისას, მანდატურთ-უხუცესიც ყოფილა. ამ დროს კარგად ვიცით, რომ ეს პატივი ისევ-ისე კიანბერს ეძეკრა. მეორე ცნობა კი (გვ. 15) სწორი უნდა იყოს: აქ ზაქარია მანდატურთ-უხუცესად გვევლინება 1213 წ. როდის მიიღო მან ეს პატივი, არ ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ბაბიქის ერთ სომხურ წარწერაში, რომელიც 1201 წლითაა დათარიღებული, ზაქარია თვის თავს იხსენიებს აგრეთვე მანდატურთ-უხუცესად და ამირ-სპასალარად (ნ. კ. კოსტანიანტის „*ქრძასანსა სამხატვ.*“, გვ. 43). აქ, საფიქრებელია, თარიღი აზაა სწორად ამოცნობული, მას ერთეული უნდა აკლდეს.

⁵ შალვას ვახირობის ხაზოკლება გვებ მისი პირადი განწყობილებით აიხსენებოდეს: მანდატურთ-უხუცესი, ჩვეულებრივად, არ ლაშქრობდა (ნ. ჯავახიშვილის „ქართ. სამართლ. ისტ.“, II: 1, გვ. 160-161). შალვა კი, შესაძლებელია, მონაპირობა ერჩივნა მეფის კარზე ყოფინას. შეიძლება სწორედ ამით აიხსენებოდეს მემკვიდრის სპალი: „დალათე შალვა მანდატურთ-უხუცესი იყო“, რადგან ამ მანდატურთ-უხუცესს, ეტყობა, მიანიც ვერ მოუსყენია და ომში გარეულა, რაც უჩვეულო იყო.

ვითხრობს კარის დაპყრობის ამბავს, მაგრამ ერთი დეტალი მანიშნებელია, ანონიმი მოგვითხრობს, რომ „მეფემან აღიღო კარი და დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი იოანე და აჩინა მონაპირედ და უბოძა ათაბაგობა და ამირთა-ამირაობა... და ივანესვე უბოძა კარული და მისი მიმდგომი ქუეყანანი“.¹ ბასილი ეწოხს მოძღვარის ცნობის მიხედვით კი თამარს კარი არაგვისთვის არ ჩაუბარებია, არამედ სამეფოდ დაუქერია. მაგრამ წინასწარ ისტორიკოსი შენიშნავს, რომ „მრავლით ქამითგან ჰბრძოდეს (კარისათვის) სარგის თმოგველი, შალვა თორელი და მესხნი, გარნა ვერა ღონე ქნეს აღებისაო“.² ამ ორი, თითქოს ერთი-ერთმანეთის საწინააღმდეგო ცნობის შეთანხმება არაა ძნელი: თამარს, უეჭველია, ისე ჰქონია ჩაბარებული კარი, როგორც ბასილი მოგვითხრობს, მაგრამ საგამეფოდ, რა თქმა უნდა, ვერც ის და ვერც მცირეწლოვანი ლაშა იქ ვერ დარჩებოდნენ და ქალაქის და მისი ოლქის მმართველობა (და არა ხარაჯა) მას ივანე ახალციხელისათვის ჩაუბარებია. მაგრამ სწორედ ის გარემოება, რომ კარისათვის ჯავახეთის მონაპირენი, სარგის თმოგველი და შალვა თორელი, მბრძოლობდნენ, მერმე კი კარის მონაპირედ ივანე ახალციხელი გააჩინეს, გვიჩვენებს რომ, შალვა თორელი იგივე შალვა ახალციხელი უნდა იყოს, ივანეს ძმა. და მართლაც, ქამთა აღმწერელი პირდაპირ ამბობს, რომ ფარადავად იყო „თორელის ახალციხელის შალვას ძე“.³

ცნობილია, როგორ ტრაგიკულად დასრულდა ამ ორ ძმათა ახალციხელთა ცხოვრება. გარნისის ომში, 1225 წ., ივანე ათაბაგმა „აჩინა წინაბრძოლად თორელნი და ძმანიცა იგი ორნი ახალციხელნი, შალვა და ივანე, სახელოვანი მბრძოლნი, ვითარ წესად არს სახლისა მათისდა წინამბრძოლობა. ხოლო ვითარ დაეახლნეს წინამბრძოლნი და სულტანი (ჯალალ-უდინი), აქა დაიპყრა ფეკი ივანე ათაბაგმან. იტყვან, ვითარმედ შურითა ყო ახალციხელთა შალვა და ივანესითა“, მოგვითხრობს ქამთა აღმწერელი: ...„ხოლო ვინათგან წინამბრძოლნი თორელნი

¹ ქცა 463 (699).

² ქცა 474 და ვ. დონდუას რუს. თარგმანის გვ. 70. ეს ცნობა მარიათისეულ ვარიანტში არ მოიპოვება. იგი, მაშასადამე, შეტანილია ქართლის ცხოვრებაში ვახტანგისეული კომისიის მიერ და რადგან აქ სხვადასხვა ავტორის ცნობა სხვადასხვა ადგილასაა შეტანილი, ვახტანგისეული ტექსტის მიხედვით ისე გამოდის, თითქოს კარი ორჯერ იქნა აღებული სხვადასხვა პირობებში.

³ ქცა 528 (770). თორელგბს, ამგვარად, XII ს-ში ახალციხეც სჭერიათ. ეს, ცოტა არ იყოს, უცნაურია, რადგან ამავე დროს სამცხის სასაღარბოს პატრიე გუგრათ, როგორც ცნობილია, ჯაყელებს და თითქოს მათვე უნდა სჭეროდათ ახალციხეც, სამცხის ერთი უმნიშვნელოვანესი სიმაგრე. მაგრამ, როგორცა ჩანს, სწორედ ახალციხე წარმოადგენდა მიჯნას თორელთა და ჯაყელთა სამფლობელოებს შორის: ჯაყელები ახალციხის დასავლეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით თისბენენ (ამიერ-ტაოში—თუბარისი, ქცა 324—325; არტანუზი, დონდუას რუს. თარგმ. გვ. 57; ერუშეთში—გუელი, ქცა 336; ფოცხოვში—ჯაყა; და ოძრვეში). ამას თითქოს ეწინააღმდეგება ის გარემოება, რომ მათ ციხისუჯვარიც ეჭირათ, მაგრამ, როგორც ეს ნ. ბერძენიშვილიც შენიშნა, ეს შეუძლებელია თორის ციხისუჯვარი ვოფილეყო, არააუვად ასეთი სახელწოდების სიმაგრე. ეტყობა, მეორეც ვოფილა, ალბათ სადაღაც ოძრვის ახლოს, ახალციხე და მისი მიმდგომი ჯაყელებმა უფრო გვიან, ალბათ XIII ს-ის მეორე ნახევარში ჩაიგდეს ხელთ.

და უმეტეს ახალციხელნი შალვა და ივანე ახოვან იყუნეს და წყობათა შინა სახელოვანნი, არღარა ჰრიდეს სიმბრავლესა სულტანისა სპათასა ...ხოლო ივანე ათაბაგი და სპანი ქართუელთანი ხედვიდეს ძლიერსა ომსა და არა შეიწყალებდეს თანამონათესავეთა და ერთ-სჯულთა... თორელთა და მათ თანა მრავალთა სახელოვანთა, არამედ დგეს შორით და არა ინებეს შველა ..

„და ვითარ განგრძელდა ომი, ორთავე ძმათა ახალციხელთა დაუკონეს ცხენნი და ქვეითნი მკნედ იბრძოდეს და მოისრნეს ორგნითვე ურიცხვნი და უმეტეს თორელნი. და ვითარ შენიფთდა ძლიერად ომი, კრმალნიცა ახალციხელთანი გატყდეს ჩაბლახსა ზედა. მაშინ ფელტოდეს ქართუელნი. ხოლო შალვა მუნვე შეპყრობილ იქმნა სიმრავლისა ფრიადისა მიერ და ივანე, გარნისისა კლდეთა შინა შელტოვლილი, ზენაკერძო მოტე-ვებულითა ქვითა მოიკლა მუნ“. შალვამ კი, ისტორიკოსის გადმოცემით, ერთი წლის შემდგომ მიიღო მოწამებრივი სიკვდილი ჯალალ-ედინის მიერ, რომელსაც მისი გამაჰმადიანება უნდოდა¹.

შალვას, როგორც აღვნიშნე, დარჩა შვილი ფარადავლა, რომელიც შელ-ტოვლილი იყო რუმის სულტან ყიას-ედ-დინთან და 1234 წლ. ახლო ხანებში ამის ჯარში იბრძოდა მონღოლთა წინააღმდეგ. მონღოლთაგან დამარცხების შემდეგ ყიას-ედ-დინმა ფარადავლა მოჰკლა². ივანეს შვილი კი, დავითი, ავჯ ათაბაგის ეჯიბი, ცნობილია თავისი თავგანწირულობით, რომლის ამბავი დაწერილებითა აქვს მოთხრობილი ქამთაილმწერელს³. ეს მოხდა 1235-იან წლებში. ამის შემდეგ დავითი აღარ იხსენიება.

საფიქრებელია, რომ, რადგან შალვა უფროსი ძმა იყო ივანესი და მხოლოდ ის იწოდება თორელად და ახალციხელად, ივანე კი მაინც და მაინც არც ერთხელ პირდაპირ თორელის ეპითეტით მოხსენიებული არაა, თორელობა მაინც განსაკუთრებული პატივი იყო და მამისაგან მხოლოდ უფროს შვილზე გადადიოდა. ამიტომ შეიძლება დავუშვათ, რომ ის გამრეკელი თორელი, რომელიც, საქართველოს სხვა მთავრებთან ერთად, ხანმოკლე ბრძოლის შემდეგ „მიენდო“ ახლად შემოსეულ მონღოლებს 1234 წლის ახლო ხანებში⁴, აგრეთვე შალვას შვილი იყო და თანაც ფარადავლაზე უფროსი. საინტერესოა, რომ ქამთაილმწერელიც ამ მეორე გამრეკელს მაინც და მაინც ისევ სარგის თმოგველთან ერთად იხსენიებს, საფიქრებელია იმიტომ, რომ ორნივე ისევ-ისევ ჯავახეთის მონაპირენი იყვნენ შეთავსებით.

1245 წ., უმეფობის დროს საქართველოს ახალი ადმინისტრაციული დაყოფისას, მონღოლებმა გამრეკელ თორელს მისცეს საგამგეოდ „ჯავახეთი, სამცხე

¹ კტა 510—511 (744—746).

² კტა 528 (770), 529 (772). შტრ. მალაქია აბელას ცნობა შალვას შვილის შესახებ (Brosset, Addit. et Éclair. à l'Histoire de la Géorgie, p. 446).

³ იქვე, გვ. 532—533 (776—777).

⁴ კტა 527 (768).

და აღმართ ვიდრე კარუქალაქადმდე¹. სხვა ქართველ ერისმთავრებთან ერთად გამრეკელიც აუშხედრდა ევარსლან ბაჟურციხელს და ულუ-დაგიეთის ძიება გადასწყვიტა², რომელსაც მიეგება კიდეც, როდესაც იგი რუმიდან საქართველოში შემოვიდა³. დაბოლოს, კოხტის შეთქმულებაშიც გამრეკელი თორელი მონაწილეობას ღებულობს⁴. ამ ამბის შემდეგ (1247 წ.) იგი აღარ იხსენიება. აძიკვის ბარელიფზე გამოსახული გამრეკელი⁵ შეიძლება სწორედ ეს იყოს.

1249 წლის ქვეშ იხსენიება უკვე ლიბარიტ თორელი, „რომელსა დევის-ყურცა ეწოდებოდა“⁶ (გამრეკელ II-ის ძე?), ხოლო 1259 წელს თორელად ხედავთ კახა მეჭურჭლეთ-უხუცესს, ახალქალაქის ერისთავთ-ერისთავს⁷.

კახას შთამომავლობა უცნობია. ჩვენ არ ვიცით, ვისი შვილი იყო ის, რკონის შეწირულობის წიგნიდან, რომელიც ქართული დიპლომატიკის ერთ უშესანიშნავეს ძეგლს წარმოადგენს და დაწერილია კახას შეკვეთით 1259 წლის ახლო ხანებში, ვტყობილობთ, რომ მას ცოლად ჰყავდა მსახურთ-უხუცესის გრიგოლ სურამელის ქალი ხათუთა და რომ ამ დროს იგი უშვილო იყო. მამამისი უკვე მიცვალბულია, მას ჰყავს ბიძა და რამდენიმე, ძმა, რომელთაგან ერთს ასიბა ჰრქმევიან. ვიღაც საჰამდავლა მისი ახლო ნათესავი ჩანს⁸. რკონის მონასტრისათვის კახას შეუწირავს მისი ნასყიდი სოფელი ხოვლე. ამგვარად, მეჭურჭლეთ-უხუცეს კახა თორელს, რომელიც ამავე დროს ახალქალაქის ერისთავიცაა, ე. ი. ჯავახეთის განმგებელია, მამულები უჭირავს თემის ხეობაშიც⁹. ჩვენ ვნახეთ უკვე, რომ თორელების დამკვიდრება ამ ხეობაში გაცილებით უფრო ადრე, XII ს-ის შუახანებში უნდა მომხდარიყო.

¹ ქცა 541 (787); ის „თორელიც“, რომელიც იმერეთიდან გადმოსულ დავით ნარინს მიეგება (ქცა 531/773), იგივე გამრეკელი უნდა იყოს.

² ქცა 549 (799).

³ ქცა 551 (801); აქ მარტო „გამრეკელი“ სწერია, მაგრამ სრულებით ცხადია, რომ იგულისხმება იგივე გამრეკელი თორელი (შდრ. ხეუთ გვ. 10, შენ. 1).

⁴ ქცა 547 (795).

⁵ ნ. გ. თაყაიშვილის „Археологич. экск. разн. и зам.“, Изв. вав. отд. моск. археол. общ-ва, вып. III, стр. 9. და პ. ინგოროყვას „რუსთველიანა“, I, გვ. 330—331; როგორც აღნიშნვ, პ. ინგოროყვას ეს გამრეკელი თორელი ჰგონია.

⁶ ქცა 559 (812).

⁷ ქცა 569 (826); აქ ნათქვამია, რომ ულუ-დაგიეთს განუდგნენ და ყვენთან წაიძინენ, სხვებთან ერთად, „ორბული და თორელი და კახა, ერისთავი ახალქალაქისა“, ისე რომ „თორელი“ თითქმის ვიღაც სხვა უნდა იყოს, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აქ იგულისხმება ლიპარიტ თორელი. მაგრამ მარიამისეულ ვარიანტში სიტყვები: „ორბული და თორელი და“ აკლია. იქ დასახელებულია მხოლოდ კახა, ერისთავი ახალქალაქისა. გარდა ამისა, იქ სავსე ლაპარაკია თანს შესახებ მოხილვებსა და ულუ-დაგიეთს შორის, მხოლოდთა მხარეზე იბრძვის „თორელი კახა“ (ქცა 571/829). ცხადია, იგივე კახა ახალქალაქის ერისთავი, ისე რომ წინათ მოხსენიებული „თორელიც“ ქცის ტექსტში კახას იტყუენის, ხოლო კავშირი „და“ შეცდომით უნდა იყოს ჩართული ამ სიტყვასა და „კახას“ შორის. თავდაპირველად ასე იქნებოდა: „ორბული და თორელი კახა, ერისთავი ახალქალაქისა“.

⁸ ნ. თ. გორდანია ა. გამოც. „ქრონიკები“, II, 133—143.

⁹ კახა სწერს: „პატრონა მამამან ჩემმა ეხოში მამული დამიგდო, რომე თუმცა სხვა რომელი მამულია სოფელი შემოეწირა, ესეც კელ[მეწიფებოდა]“ (ნახსენ. აღმ., გვ. 133), ისე რომ აქ, ცხადია, მამულები იგულისხმება ისევ-ისე რკონის რაიონში; სიგელში კახას ეწოდება მხოლოდ ერისთავთ-ერისთავი და მეჭურჭლეთ-უხუცესი. რომ ეს იგივე თორელი კახაა, ახალქალაქის ერისთავი, გამოირკვევა ჰქვეით.

დაეუბრუნდეთ ახლა სამძივრებს. ჩვენ ვნახეთ, რომ ჯავახეთის მონაპირენი იყვნენ თმოგველნი და თორელნი. ამიტომ იყო, რომ კარისთვის მბრძოლობდნენ ერთად სარგის თმოგველი და შალვა თორელი¹ და, ალბათ, ამიტომვე იხსენიებს ჟამთააღმწერელი გამრეკელ თორელს სარგის თმოგველის გვერდით². კახა სამძივარიც, როგორც გადმოგვცემს თამარის ანონიმური ისტორიკოსი, 1190/91 წ. ლაშქრობს განდგომილი გუზანის წინააღმდეგ, [თამარის ბრძანებისამებრ], სარგის თმოგველთან ერთად³. ეს შეთავსებითი მხედართმთავრობაც არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს, არამედ მას სარჩულად უნდა ედღოს ის გარემოება, რომ კახა სამძივარიც ჯავახეთის მონაპირეთა შორის ირიცხებოდა. ეს აძლიერებს ჩვენს ეჭვს, რომ სამძივარიც თორელთა გვარეულობისა იყო, ისე როგორც ივანე ახალციხელი და ხშირად მოხსენიებული „სხუანი თორელინი“. უველა ესენი მონაპირებდად ითვლებოდნენ, მაგრამ უფროსი მათ შორის და საშაპიროს განმგებელი (სარგის თმოგველის გვერდით) შალვა იყო. თუ ასეა, მაშინ ადვილი დასაშვებია, რომ კახა სამძივარი შალვა და ივანე ახალციხელების ძმა იყო. კრავაი ჯაყელი, „დღეა აწ მყოფთა სამძივართა“⁴, ამგვარად, დიდი გამრეკელის მეუღლე გამოდის. შეიძლება კაცმა იკითხოს, თუ რატომ არ ასახელებს მემატიაზე კრავაის ქმარს და, ცოტა არ იყოს უცნაურად, მხოლოდ მისი დედობა აქვს აღნიშნული, ცოლობა კი არა. მაგრამ ასევე იტყევა ის ხუაშაქ ცოქალის მიმართაც, რომელსაც აგრეთვე ახასიათებს მხოლოდ როგორც ქართლის ერისთავის რატის დედას. საქმე ისაა, რომ მემატიაზე ამ ადგილას, ცხადლივ, მხოლოდ იმ დროის ვითარებას უწყევს ანგარიშს, როდესაც იგი სწერს. ხოლო ეს ადგილი დაწერილია, ისე როგორც „ისტორიათა და აზმათა“ მთელი პირველი ნაწილი, XII ს-ის 90-იანების შუაწლებში⁵, როდესაც გამრეკელი თორელი უკვე გარდაცვლილი იყო. სწორედ ამიტომაც, რომ ავტორი სწერს: „დღეა აწ მყოფთა (ე. ი. აქამად ცოცხალთა, ლ. მ.) სამძივართა“. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, ეს სამძივარი არიან შალვა, ივანე და კახა, შვილები დიდი გამრეკელისა. მაგრამ ეს დამახასიათებელი გამონათქვამი შესაძლებლობას იძლევა კიდევ ერთი პიპოთეზა წამოვაყენოთ. სტეფანოს ორბელიანის მიერ მოხსენიებული ჯავახი კახა ჩვენ ჩავთვალეთ გამრეკელ თორელის ძმად. ხოლო კახას, სტეფანოსის აცეცნობით, შვილები ჰყავდა. თუ გამრეკელი და კახა მართლაც ძმები იყვნენ, მაშ კახაც და მისი შვილებიც სამძივარი იყავიან. და შესაძლებელია მემატიაზეც ზემოაღნიშნული ფრაზით—„დღეა აწ მყოფთა სამძივართა“—სწორედ იმის თქმა უნდოდა, რომ 1195/96 წლებში, როცა ის სწერდა, ცოცხლები იყვნენ მხოლოდდა კრავაის, ე. ი. გამრეკელის შვილები, კახას შთამომავლობა კი გადაშენებულია.

¹ ვ. დონდუას რუს. თარგმ., 33, 70 და 367-474.
² კვ^ა 527 (768).
³ კვ^ა 432 (657).
⁴ კვ^ა 409 (630).
⁵ ნ. ივ. ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, ტფ., 1916 წ.,

თუ კრავი გაგრეკელის ცოლი იყო, მაშ თორელები და ჯაყელები XII ს-ში დანათესავებულან. ქვემოთ ვნახავთ, რომ ამ ნათესავობას სხვა საბუთებიც დაგვიდასტურებენ.

ერთი XII—XIII ს-ის ძეგლის მიხედვით ჩანს, რომ ამ დროს სამძივრები მარუშინანებსაც დამზახლებიან. ეს არის უწინ ლეხაურის ეკლესიაში დაცული წმ. იაკობის ხატის წარწერა, რომელშიც იხსენიება სამძივართა ასული ხათუთა, მეუღლე ვარდანისძე მარუშინანისა¹. ამ ნათესავურ კავშირსაც მარუშინანებთან დაგვიდასტურებს ერთი მერმინდელი წარწერა.

მაგრამ ყველა ეს მხოლოდ მინახვედრებია. საკითხს, ჩემის აზრით, სრულე-ბით უდავოდ სწყვეტს ერთი ადგილი ჟამთააღმწერელის თხრობიდან, რომელიც შეეხება კახა თორელს, „რომელსა აქუნდა პატივად მექურქლეთა-უხუცესობაჲ, ე. ი. ჩვენთვის უკვე ცნობილს კახა ახალქალაქის ერისთავს. ის. ებოზოდი, რომელიც ამ ადგილას ჟამთააღმწერელს მოტიანილი აქვს, მისი თხრობის თანამიმდევრობისდა მიხედვით, 1269 წლის ახლო ხანებში მომხდარა.“ მარბიელმა თათრებმა, თოლაქ-დემურის და სხვათა მეთაურობით, ჯავახეთიდან წაასხეს კახა თორელისა და ვინმე ყურუმჩი ბადურის ჯოგები. „ესმა ყურუმჩი ბადურსა და მოუწოდა კახას თორელსა და დევნა უყვეს“. დევნას, მაშასადამე, ეს ორნი მეთაურობენ პირადად. „თათარი განსრულ იყუნეს მტკუარსა, სადა მოერთვის წყალი გურჯლისა და ესენი (ე. ი. მდევარნი) მივიდეს პირსა მტკურისასა“. რადგან მდევარნი მეტნი იყვნენ, ყაჩაღებმა „იძიეს ღონე: თოლაქ-დემურ განვლო მტკუარი ოცდაათითა კაცითა უგრძნულად, და სხუანი დაუდგეს პირსა მტკურისასა. თოლაქ-დემურ აღვლო კევი და აღვიდა ქედსა და აღაბა აღამი რაჲმე სხუა დროშისა და მიუტევა ხმითა მალლითა“. მდევრები მოტყუებულან, ზურგიდან მომდგარი ლაშქარი ჰგონებიათ, „ყურუმჩი ბადურ... შეშინებულ იქმნა და ივლტოდა მსწრაფლ შემფოთებული, სადა იგი სიმრავლე მოიკლა კაცთა კეთილთა და ორთა კობტელთა მიიღეს აღსასრული“. მთელს ამ პანიკისა და დამარცხების ამბავში კახა თორელი არსად არა ჩანს. მაგრამ ზემოთხსენილ პასაჟს შემატანენ ასე ამთავრებს: „და სამძივარიც, ცხენ-მოკლული, ცურავით ივლტოდა და აწყურეს შევიდა“. ² მე მეგონი, სრულეობით უმჯობელად უნდა ჩაითვლოს, რომ ამ სამძივარის ქვეშ სწორედ კახა თორელი იგულისხმება. სხვანაირად შემატიანის თხრობა გაუგებარია და ულოგიკო გამოდის. იგი არავის არ ასახელებს, გარდა მეთაურებისა, ე. ი. ყურუმჩი ბადურის და კახა თორელისა. ამბის დასასრულს ჩვენ ვხედავთ, თუ რა დაემართა ყურუმჩი ბადურს: იგი ივლტოდა და შემდეგ, როგორც ჩანს, მოკლულ იქნა. ბრძოლის დროს დაღუპულა ბევრი „კეთილი კაცი“ და მათ შორის ორნი კობტელინიც, რა თქმა უნდა დიდებულნი (სწორედ ამიტომ იხსენიებს შემატიანე მათ სიკვდილს სივანგებოდ), რომლებიც კახა თორელის ჯარში იქნებოდნენ. მაგრამ რა დაემართა თვით კახა თორელს?—ამის მოუხსენებლობა სრულეობით გაუგებარი დარჩება, თუ რომ იგი სამძივრად არ ჩავთვალეთ. ცხადია, შემატიანემ და მისმა თანამედროვეებმა კარ-

¹ ნ. ე. თაყაიშვილის „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, წიგნი I, ტფ., 1907, გვ. 26; შტრ. Изв. кавк. отд. моск. археол. общ., II, 79—80.

² ქვა 595 (804).

გად იცოდნენ, რომ კახა თორელი სამძივართა გვარისა იყო და ამიტომაც
ქამთა ალმწერელი სიტყვას არ აგრძელებს.

მართლაც, სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოზო სამწყსოს თავადთა სიაში,
როგორც უკვე აღვნიშნე, სამძივარნი ჩატახილნი არიან, თორელნი კი არა და არც
გამრკლები, იმ დროს როდესაც თორი, იმავე სიბო, მაწყვერელის სამწყსოში
შედის, ხოლო ჯავახეთი—ქუმურდოელისაში¹. რას ნიშნავს ეს, თუ არა იმას, რომ
არც „თორელი“ და არც „გამრკელი“ გვარი არ იყო, არამედ ისინი ამ სიაშიც,
როგორც ეხლა უკვე გამორკვეულად შეიძლება ჩაითვალოს, სამძივართა ქვეშ
იგულისხმებიან.²

XIII ს-ის მეორე ნახევარში სამძივრები დამოყვრებიან სადუნ მანკაბერ-
დელსაც. ქამთა ალმწერელი მოგვითხრობს, რომ სადუნ მანკაბერდელმა მე-
ფეთაგან მიიღო კარი (რომელიც, როგორც ვიცით, თამარის შემდეგ უმეფეოდ
მეფეთა ხელში იყო). 1271 წლის ახლო ხანებში სადუნს ცოლად მოუყვანია
ახალციხელის ასული და კარის „მომდგომი ქუეყანა მოიგვარაგა ახალციხელთა-
განაო“.³ ახალციხელებიც, როგორც ეხლა ვიცით, სამძივრები იყვნენ.⁴

1300 წლის ახლო ხანებში იხსენიება გამრკელი კახას ძე, რომელსაც ბა-
ყათარ ოვსთა მთავარმა წაართვა ციხე ძამისა,⁵ მას ეხმარება მანდატურთ-უხუ-
ცესი ბექა ჯაყელი, რომელიც ბაყათარს ამარცხებს.⁶ ეს გამრკელი ეგებ მე-
პურქლეთ-უხუცესის კახას ძე იყოს, რომელიც 1259 წ., როგორც ვნახეთ, უშ-
ვილო იყო, მაგრამ შემდეგში შეიძლება შევიღები მიეცა.

დამახასიათებელია, რომ ბექა მანდატურთ-უხუცესი მაშინათვე დაჰმარებია
გამრკელს. ბექა მანდატურთ-უხუცესისა და კახა [სამძივარის] კეთილმოყვრო-
ბის წიგნში, რომელიც, ჯავახიშვილთა სხვა საბუთებთან ერთად, გამოცემული
აქვს ე. თაყაიაშვილს⁷ და რომელიც 1300 წლის ახლო ხანით თარიღდება⁸,
ბექა სწერს: „[ნათესავენი ყოფილან ჩუენი სახლი, და თქუენი ოლეს მამ[ი იყო]
და მათი უკანით რაი მე დავრჩი, ჩ[უ]ენისა სახლისა [ე]რთმანერთისა მოყუარენი,
მომკმარებელნი, მეშუენლი (ვიყავით).[და] ძემან ჩემმან თქუენი დაი შეირთო და

¹ ნ. დ. ბაქოაძის „Археол. путеш. по Гурии и Абхазе“, გვ. 79 და 81 და
თ. ყორღანიას „ქრონიკები“, II, 53.

² ვახუშტი თავის „ძველთა მთავართა“ სიაში ასაზელებს როგორც სამძივრებს, ისე
გამრკელსაც და ჯავახიშვილებსაც (თორელებს ისიც არ იცნობს გვარად!), მაგრამ სრულფე-
ბით ეხადია, რომ ვახუშტი მერმინდელი ვითარებით ხელმძღვანელობს.

³ ქვა 602 (574).

⁴ მართალია, ახალციხე ამ დროს, შეიძლება, უკვე ჯაყელების ხელში იყო.

⁵ ტექსტში: „რამისა“.

⁶ ქვა 645.

⁷ საქ. სიძველენი, II, გვ. 7-8.

⁸ მანდატურთ-უხუცესად ბექა მხოლოდ ამ დროს იხსენიება (ქვა 641), რაც შემოხვე-
ვითი არ უნდა იყოს (ჯერ კიდევ 1234 წლ. ახლ. მანდატურთ-უხუცესი იოანე მკარგბელია,
იქვე 612). მეორე მხრივ. ამ კეთილმოყვრობის წიგნში ბექას უმრწემესი ძე შაღვა მოხსენ-
ბული არაა, ალბათ იმიტომ, რომ ჯერ არ ჰყოლია. შაღვა პირველად იხსენიება 1315 წლ.
ახლო ხანებში, როდესაც ბექაც კვდება (იქვე 650 და 653). ამგვარად, წიგნი 1300 წელზე არც
ძალიან გვიან იქნება დაწერილი.

ვიღარაი სიყუარულით ყოფილ ვიცვენით... აწ აზას იქით ვიყუნეთ ჰგარვევ
 [ვითა წინას ყოფილ ვართ გაუყრელნი და მოდაწერილენი“.

„ნათესავნი ყოფილან ჩუენი სახლი“ ისეა ნათქვამი, რომ ამით, უმკველია, ძველი ამბავი იგულისხმება და შეიძლება იმას ჰგულისხმობდეს, რომ ჯაყელნი და სამძივარნი ჯერ კიდევ XII ს-ში დანათესავებულან (კრაჯია ჯაყელი და გამ-რეკელი თორელი). ხოლო სიტყვები: „და თქუენი ოდეს მამაი იყო... ერთ-მანერთისა მოყუარენი, მომკარებელნი და მეშუელნი (ვიყავით)“, უნებლიედ გვაგონებს ქამთაღ მწერელის ზემომოყვანილ თხრობას ბექას მიერ გამრე-კელ თორელისათვის გაწეული დახმარების შესახებ. აზიტომ, კახა, რომელთანაც ბექა კეთილმოყვრობის წივისსა სდებს, შეიძლება გამრეკელის შვილი და კახა ერისთავთ-ერისთავის შვილი-შვილი იყოს.

აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა გადმომცა მის მიერ სოფ. ხოვლეს ახლოს, ზესხევის თევდორუს ეკლესიიდან გადმოღებული ნაფხავნი წარწერები (ე. წ. სგრაფიტა), რომლებიც, შიგ მოხსენებული სახელების მიხედვით, XIV ს-ის დამდეგით შეიძლება დათარიღდეს. წარწერები ყველა ერთი ხელითაა გა-კეთებული. აკად. ჯავახიშვილის სიტყვით, ეს ხუცური მთავრული დამწერ-ლობა ჯავახურია, იმასა ჰგავს, რომლის ნიმუშებიც ივ. როსტომიშვილს მოჰყავს თავისი მოგზაურობის აღწერაში.¹ საინტერესოა ეს წარწერები იმით, რომ შიგ მოხსენებულნი არიან ჯაყელები და მარუშინი, რაც ჩვენ უკვე აღარ გვაკვირვებს, არამედ გვიდასტურებს იმას, რაც ზემოთ ითქვა სამძივართა ნათე-სავერი დამოკიდებულების შესახებ ჯაყელებთან და მარუშინებთან.

წარწერები შემდეგნაირად იკითხება:²

ეკლესიის SO კუთხეში გარედან ჩასმული ქვის O მხარეზე:

1. „იშელნ მისცენ ზენრ ლო ყორყრს“,

ე. ი.: „შეილ(ი) (იშეილენ?) მისცენ, ზენარ(ი) ღმერთო, ყორყორს“.

2. „ქორცკს შნ ღნ ივენს ღნ“

ე. ი.: „ქორციკს შეუნდვენ ღმერთმან, ივენს (შეუნდვენ) ღმერთმან“.

3. „პტრონს თამარ აღდგარძლე ლო

4. ჩემნი ცღენ მოყრნ ესე მამოლი გო

5. თავე და მტერნი დსცნ თმრისნი“

ე. ი.: „პატრონს თამარ(ს) აღდგარძლე, ღმერთო. ჩემნი ცოდვან(ი) მოუ-ყარენ (?). ესე მამული გაუთავე და მტერნი დასცენ თამარისნი“.

იმავე ქვის S მხარეზე:

1. „მალდელ[ქ]ოლზონს (sic) ავგრზს /// /// /// ///

2. „ ///ს შნ ღნ“

¹ ეს დამწერლობა საკმაოდ თავისებურია. ნ. ივ. როსტომიშვილის ნახსენ. შრო-მაში ნიმუშები შემდეგ გვერდებზე: 29, 31, 35, 39 და სხვ.

² წარწერების გამოცემის ნებართვისათვის პატივცემულ აკადემიკოსს უღრმეს მადლო-ბას მოვხსენებ. სამწესაზრდო, ისინი ჯერ, ვტყობა, თავიდანვე ნაჩქარევად და დაუდევრად იყო გაკეთებული და მერმე კი დროთა ვითარებისაგან და ადამიანის ხელით ძალზე დაზიანებულა. ისე რომ მრავალი სიტყვა აღარ იკითხება. კუთხოვან ფრაზილებში ჩასმულია ის, რის ნაკე-ლითაც კიდევ ხანირჩევა, მრგვალ ფრაზილებში—ჩანამატი, აზროს მიხედვით.

3. „ /// ოლასა კ[ლ] შესნბოლის მაროშინისა შნ ღნ ///“

ე. ი.: მდღელ[მ]ოლაზონს ავგაროზს — შეუნდვენ ღმერთმან. [აღბ]უღლასა კ[ლ](?) შესუნებულის მარუშინისა, შეუნდვენ ღმერთმან“.

4. „ /// // // // ნებლსა როდანსა (sic) შნ ღნ ბასილს შნ ღნ ქობოლს-ძეს /// // //“

ე. ი.: „ — [შესუე]ნებულსა როდანსა შეუნდვენ ღმერთმან, ბასილს შეუნდვენ ღმერთმან, ქობოლისძეს [შეუნდვენ ღმერთმან]“.

ამ ქვის გვერდით მოთავსებულ ქვაზე:

1. „[პ]ტრონსა ამრსპსრლს (sic) აღ[ბ]ლს“

2. // გ// მარჯოს ნ(?)ამარგლ მი

3. /// ღნ ჩემნ ცდენი მუ(?) ნყრნი(?) ყმ“

აქ თითქმის მხოლოდ იმის გაგება შეიძლება, რომ იხსენიება პატრონი ამირ-სპასალარი აღბულა.

4. „/// შნ ღნ სრგის შნ ღნ ბექას შნ ღნ

5. შლეს შნ ღნ შვლნ ყოელ ჩა

6. ძოლთ ახლთ შნ ღნ“

ე. ი.: „ — შეუნდვენ ღმერთმან, სარგის(ს) შეუნდვენ ღმერთმან, ბექას შეუნდვენ ღმერთმან, შალვას შეუნდვენ ღმერთმან, შვილთა (შვილიწ) ყოველ(თა) ჩემთა ძეგლ(თ) (და) ახალ(თ) შეუნდვენ ღმერთმან“.

როგორც აკად. ჯავახიშვილი შენიშნავს, აღბულა მოხსენებულია 1259 წლ. რკონის სიგელში¹, ხოლო ბექა, სარგის და ყვარყვარე ჯაყელნი იხსენიებიან 1200 წლ. ახლო დროის შემოხსენებულ კეთილმოყვრობის წიგნში².

როგორც ეტყობა, XIII ს-ის დამლევს და XIV-ის დამდეგს სამძივართა საგვარეულოში (უკეთ, ამ საგვარეულოს იმ შტოში, რომელიც დამკვიდრებულია თემის ხეობაში) შემოდის სახელი ჯავახი და შეიძლება უკვე XIV ს-ის პირველ ნახევარში ისინი იწოდებოდნენ ჯავახიშვილებად³.

სამძივართა გენეალოგიური შტოს შედგენა ჯერ-ჯერობით ნაადრევი იქნებოდა. უნდა დავკმაყოფილდეთ იმას, რის თქმაც შეიძლება ამჟამად ჩვენ ხელთ მყოფი საბუთების მიხედვით⁴.

¹ თ. ყორღანიას გამოც. „ქრონიკები“, II, 183, 184.

² საქ. სიძე., II, 7.

³ სახელი „ჯავახი“ XIV ს-ზე გაცილებით უფრო ძველია (ნ. მ. მარის გამოც. ჯვარის მონასტრის აღაპებში № 18, სადა იხსენიება აფაქისძე ჯავახი (მინაწერი ძველი ხელითაა გაკეთებული). შემდეგ შდრ. იქვე № 127 და 195, სადა იხსენიება თორელი ჯავახი და გვ. XXVI № 15 — ჯავახი ჭილას ძე).

ჯავახის შვილი გამრეელი გვხვდება უკვე 1306 წლ. ჰევე (ქვა 648/925); ეს იგივე გამრეელი უნდა იყოს, რომელიც იხსენიება 1345 წლ. წყალობის წიგნში (საქ. სიძე., II, 10). მეორე მხრით, უკვე 1338 წლ. (ე. თაყაიშვილის ვარაუდით) წყალობის წიგნში გვხვდება თორელი ჯავახიშვილი (და არა ჯავახის შვილი) ივანე (იქვე მ—9), რაც თითქმის მიგვიბრუნებს იმაზე, რომ ეს სახელი გვარადაა კტეული, თუ აქ გამოიმკვმელმა შეცდომა არ დაუშვა.

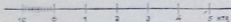
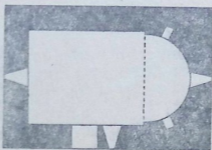
⁴ ს. კაკაბაძე, (ნ. მისი „წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის“, წიგნი I, ტფ., 1914, გვ. 58—65: თორელთა გვარეულობის შესახებ) ჰუიქრობს, რომ თორელები მკარგრძელთა გვარისანი არიან. ამისათვის მას ორი საბუთი მოუპოვება: 1. ერთი ის, რომ კირაკოს განძაკელის ცნობით, ვარამ გაველის ბიძას, სარგის მკარგრძელს, შვილები

* * *

თათრებით დასახლებულ სოფ. ჰამამლუში მისასვლელად საჭიროა მდ. ყარა სუზე გადასვლა¹.

ყარა-სუ სამხრეთიდან მოდის, ხოლო დასაყვლეთიდან ამ ადგილას მას ერთეის მეორე წყალი, რომლის მარცხენა ნაპირას, შესართავის ახლოს, მდებარეობს სოფელი. შიგ სოფელშიც არის თლილი წითელი ქვით ნაგები ერთნაგვიანი საშუალო ზომის ეკლესიის ნანგრევი. დაკუთვლია მხოლოდ მისი ჩრდილო-კედელი, რომელშიც ოთხიოდე ორნამენტირებული ქვის ნატეხი ჩანს. აქვე ძველი პატარა სასაფლაოცაა.

ჰამამლო.

ჭყავდა შალვა და ივანე (ნ. *წითლისკანიანი ლოყე, აგრეთვე ზეცისკანიანი ლოყე* ან *წითლისკანიანი, მჭჭიქა* 1906, გვ. 154=მ. ბროსეს ფრანგული თარგმანის გვ. 82). მაგრამ არსაიდან არ ჩანს, რომ ეს შალვა და ივანე, რომლებიც, ბროსეს სიტყვით, სხვაგვით სრულებით უცნობნი არიან, მაინც და მაინც შალვა და ივანე ახალციხელები იყვნენ. პირიქით, ქირაკოსისავე მეორე ცნობა, გარნიოსის ომის შესახებ, სადაც ის წინამბრძოლად იხსენიებს ქართველთა მთავარს შალვას და მის ძმას ივანეს (იქვე, გვ. 212=ფრანგ. თარგმ., გვ. 112), ე. ი. ახალციხელებს, ამტკიცებს, რომ ამ უკანასკნელთ სარგისის შვილებთან საერთო არა უნდა ჰქონდეს რა: ავტორი ამ ადგილას ისე იხსენიებს ამ ძმებს, რომ ცხადია, რომ იგი აქ პირველად ლაპარაკობს მათზე. მკითხველისათვის ისინი უფრო უცნობად არიან ნაგულისხმები; (შდრ. Brosset, Hist. de G. 1:2, გვ. 498, შენ. 1); 2. მეორე საბუთი ს. კაკაბაძისათამაშის ისტორიკოსის ერთი ცნობაა, რომელიც ასე იკითხება: „მაშინ უბრძანა (თამარ მეფემ) ამიო-სასალარსა გამრეცელსა, ოთხთავე მკარგრძელთა და სხუათა თორელთა ზემოთა და ქუემოთა წარსლვა და მიგებება წინა (ჯიორჯი რუსისა) ქუეყანასა ჯავახეთისასა“ (ქცა 428/652). „და სხუათა თორელთა“ რაზან სწერია, ცხადია, მკარგრძელნიც თორელნი და აქედან თორელნი მკარგრძელნი უნდა იყვნენო. ნამდვილად ტექსტი აქ დამაზიარებელი უნდა იყოს. თავდაპირველად, ალბათ, ასე იკითხებოდა: ... „ოთხთავე მკარგრძელთა, ამიო-სასალარსა გამრეცელსა და სხუათა თორელთა“... და შემდ. ამ დროს მკარგრძელნიც კარგად არიან ცნობილი და თორელებთან მათ საერთო არა აქვს რა“.

¹ გამუოლს დაევიწყება ძველები ჩემთვის ამ ადგილას, მისი სიტყვით, რალაც საინტერესო ძველი. აღწერის მიხედვით, აქ თითქოს კვაჯვარი უნდა იდგეს.

А. Мусхелишвили

Опыт установки генеалогии Торских владетелей (Торели) в связи с надписями XII века из Хамамлу

(Резюме)

Сел. Хамамлу (Баш-Хамамлы) расположено в верховьях р. Кара-су, правого притока Машавери, в Башкичетском районе Грузии. Приблизительно на расстоянии одного километра от селения на восток, стоит хорошо сохранившаяся однефная маленькая церковь (см. рис.), имеющая грузинские надписи, из которых видно, что здание построено эристаном Каха и матерью его Кравай в царствование Тамары. Анонимный историк Тамары сохранил нам несколько сведений об этих лицах, принадлежавших к самцхийскому роду Самдзивари. Сопоставляя ряд показаний различных грузинских и армянских источников, автор приходит к выводу, что Торские владетели, известные под именем Торели и Ахалцихели и уже с XII века управлявшие Джавахетией и прилегающими областями, были именно отпрысками означенного самцхийского рода; надпись же и постройку храма нужно отнести к 1190-ым годам.

ზ. ჩხეიძე

აშგრაბის ისტორიიდან

აშგრაბი და ხელოსნები ტფილისში 1860-იან წლებში ¹

* * *

როგორც ცნობილია, ქალაქების, ე. ი. ისეთი დასახლებული პუნქტების გაჩენა, რომელთა მცხოვრებნიც უმთავრესად სავაჭრო-სამრეწველო ხასიათის საქმიანობით ცხოვრობენ, ჰგულისხმობს სოფლის მეურნეობიდან ხელოსნობის გამოყოფის პროცესის ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან წარმატებებს. ასეთი გამოყოფა კი თავის მხრივ გამოწვეულია შრომის განაწილების პროცესით საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე. ამიტომ ხელოსნობისა და ხელოსანთა ორგანიზაციების წარმოშობას ჩვეულებრივად უკავშირებენ ქალაქების წარმოშობას ან, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ეს უკანასკნელი უკავშირდება პირველს, როგორც შედეგი მიხეხსა.

ასე რომ, ქალაქი, ყოველ შემთხვევაში თავისი განვითარების პირველ საფეხურზე, ხასიათდება არა მხოლოდ მუდმივი ბაზრის არსებობით, რომელიც უზრუნველყოფს მისი მწარმოებელი (ხელოსნური) მოსახლეობისათვის საკუთარი პროდუქტების გასაღების შესაძლებლობას, ხოლო დანარჩენი (არამწარმოებელი) მოსახლეობისათვის სამომხმარებლო საჭიროებათა დაკმაყოფილებას, არამედ, თავისთავად ცხადია, იმითაც, რომ ამ ქალაქში არსებობს თვით ეს მწარმოებელი (ხელოსნური) მოსახლეობაც. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქალაქი ხასიათდება, როგორც თვითონ ქალაქის, ისე მის ახლო მდებარე რაიონების მოსახლეობის მომსახურებისათვის განკუთვნილი, ხელოსნური წარმოების სხვადასხვა დარგთა კონცენტრაციით ².

ტფილისში ხელოსნობისა და ხელოსანთა ორგანიზაციების წარმოშობის ისტორია ჯერ შესწავლილი არ არის, მაგრამ ნათქვამის მიხედვით, მათი არსებობა ტფილისში ჯერ კიდევ V საუკუნეში, ე. ი. თვით ტფილისის წარმოშობის მომენტში, უდავო ფაქტად უნდა ჩაითვალოს. აქედან დაწყებული თვით 1860-იან წლებამდე, ე. ი. საქართველოს ისტორიის ფეოდალურ-ბატონყმური ეპოქის მთელ მანძილზე, ³ ტფილისის ხელოსნები, როგორც ქალაქის მო-

¹ თავი ხელნაწერ შრომიდან—„ტფილისი XIX საუკუნეში“ (რუსულ ენაზე).

² გ. პ. რ. ბ. რ. თ. ვ. ს. ქალაქი. ისტორიული მიმოხილვა, БСЭ, ტ. XVIII, გვ. 18.

³ 1860-იან წლებს ჩვენ ვღებულობთ როგორც გამიჯნავ ქრთონოლოგიურ თარიღს ფეოდალურ-ბატონყმურ ეპოქასა და ბურჟუაზულ-კაპიტალისტურ ეპოქას შორის პირობით, ვგმყარებით რა ფორმალურ მომენტს—მოაგრობის აქტივ ბატონყმური ურთიერთობის გაუქმებას.

სახელობის ძირითადი მწარმოებელი კლასი, უპირატესად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ტფილისის ისტორიაში: ისინი ასრულებდნენ არა მარტო თავის პირდაპირ ფუნქციებს ქალაქის მოსახლეობის ხელოსნური ნაწარმით მომარაგების საქმეში, არამედ ზოგჯერ (მძიმე მომენტებში) შეადგენდნენ (უფრო სწორად, აესგებდნენ) ადგილობრივ ვარნიზონს ქალაქის დასაცავად მტრის შემოსევისაგან¹.

ტფილისის ხელოსნები, იმთავითვე გაერთიანებული იყვნენ თავისებურ კორპორაციებში, რომლებიც წააგავდნენ დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების ცეხურ ორგანიზაციებს, და რომლებიც ძველ საქართველოში ცნობილი იყვნენ „ამქარის“ საერთო სახელწოდებით. „ამქარი“ ან „ჰამქარი“ სპარსული სიტყვაა და ჰნიშნავს თანამოსაქმეს, ამხანავს ხელობით². ეს გარემოება შეიძლება რამდენიმედ ადასტურებდეს ლიტერატურაში დიდიხნის წინათ გამოთქმულ³ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ამქარი შემოვიდა და გავრცელდა საქართველოში და საერთოდ ამიერ-კავკასიაში ირანიდან.

მაგრამ სიტყვა „ამქარის“ გვერდით ხელოსანთა კორპორაციების აღსანიშნავად საქართველოშივე იხმარებოდა მეორე სიტყვა — „ასნაფი“. „ასნაფი“, არაბული სიტყვაა და ჰნიშნავს იმასვე, რასაც ამქარი. ეს სიტყვა, არა ისე, როგორც სიტყვა ამქარი⁴, მაგრამ საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული იყო საქართველოში; ამასთან, სამხანადო ცნობების უქონლობის გამო, ჯერ კიდევ გამორკვეული არ არის თუ რომელი სიტყვათაგანი შემოვიდა ხმარებაში უფრო ადრე და რომელი უფრო გვიან. ასე რომ, თუ ხელოსნური ორგანიზაციების საქართველოში წარმოშობის საკითხის გამორკვევისას დავეყრებით მხოლოდ ამ ცნების გამოხატელობის სიტყვის წარმოშობასა და სადაურობას. მაშინ თანაბარი საფუძვლიანობით შეიძლება ამ შემთხვევაში ვამტკიცოთ, რომ ასნაფები (=ამქრები) საქართველოში შემოსულია არაბეთიდან.

ცხადია, ერთი და მეორეც გამოირიცხული არ არის: ხელოსანთა და ვაჭართა კავშირები როგორც ირანში, ისე არაბეთშიაც დიდი ხანია, რაც ცნობილია. ამიტომ საქართველოს, რომელსაც საუკუნოებრივი კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა ამ ქვეყნებთან, შეეძლო გადმოეღო მათგან როგორც ამ კავშირების ორგანიზაციის პრინციპები, ისე მათი სახელწოდებანიც: ირანელებიდან — V—VI საუკუნეებში ან XVI საუკუნიდან, როცა ირანის გავლენა საქართველოზე განსაკუთრებით ძლიერი იყო, ხოლო არაბებიდან — VII—X საუკუნეებში, როდესაც საქართველო არაბთა მფლობელობაში იყო. მაგრამ აქ საკითხი სდგას იმის შესახებ, თუ სახელდობრ ვისგან შეეძლოთ გადმოეღოთ ქართველებს ამ ინსტიტუტის საფუძვლები, ირანელებისაგან თუ არაბებისაგან,

¹ ი. ვ რ ი შ ა შ ე ი ლ ი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბიძეა, გვ. 49; К. Иеру-салинский, Ювелир индийского нарта, 1866 წ., ტფილისი, გვ. 9—10 (დანართი).

² ცნება „ამქარი“ უძრის გერმანულ სიტყვას Gewerkschaft-ს.

³ შაჰალ., Н. Бердзенов, Тифлис в историческом и этногр. отношении, გვ. 139; Гакстгаузен, Закавказский край, СПб, 1857 წ., ნაწ. I, 104; Дунхель—Велинг, Статистическое описание Тифлиса (III. Чхетиа, К истории Тбихиси, გვ. 197).

⁴ სიტყვა ამქარი დოკუმენტებსა და წყაროებში უფრო ხშირად ვხვდებით XVIII საუკუნის დამლევიდან, მანამდე კი, პირიქით, უფრო ხშირად ვხვდებით სიტყვა ასნაფი.

უკეთეს საერთოდ გადმოღობასა და სესხებაზე შეიძლება ვილაპარაკოთ. ამას მნიშვნელობა აქვს არა მარტო იმ საკითხის გამოსარკვევად, წარმოდგენენ თუ არა ამქრები (ასნაფები) გარედან ნასესხებ ინსტიტუტებს, თუ, მიუხედავად თვით სახელწოდების უცხოური წარმოშობისა, ისინი ადგილობრივი პირობების მიერ არიან შექმნილი. ამას მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე იმ საკითხის გამოსარკვევადაც, თუ როდის წარმოიშვა საერთოდ ჩვენში (კერძოდ ტფილისში) ხელოსანთა კორპორაციები.

ამ საკითხის გამოსარკვევად შეიძლება შეგვედარებია ვაქრებისა და ხელოსნების კავშირთა ორგანიზაციის პრინციპები საქართველოში, ასეთივე კავშირების ორგანიზაციის პრინციპებთან—აღნიშნულ ქვეყნებში, და ამ გზით გავიკვრივებთ, თუ როგორი ქვეყნის ხელოსანთა და ვაქართა კავშირთან აქვთ მათ უფრო მეტი მსგავსება. მაგრამ ასეთი შედარება ვერ მოგვეცემა ჩვენ მაინცდამაინც დამაჯერებელ მასალებს საკითხის გადასაწყვეტად¹ იმიტომ, რომ ეს კავშირები როგორც საქართველოში, ისე ირანსა² და არაბეთშიაც ძირითადად ერთდამივე საფუძველზე იყო აგებული. ამის გამო დასმული საკითხის გადასაჭრელად, გარდა ასეთი შედარებისა, საქირო იქნებოდა მთელ რიგ სხვა ისეთ საკითხთა გადაწყვეტა, რომელთაც შეუძლიათ მას უფრო მეტი შუქი მოჰფინონ.

ჩვენ, ცხადია, ამემად არ გამოუდგებოთ იმ საკითხის გადაჭრას, თუ რა როლი შეასრულეს ირანმა, არაბეთმა ან კიდევ სხვა ქვეყნებმა ჩვენში ამქართა (ასნაფთა) ორგანიზაციების წარმოშობის საქმეში, რადგან ამ შემთხვევაში ეს სრულიად არ შეადგენს ჩვენს ამოცანას, ისე როგორც არ შეადგენს ჩვენს ამოცანას საერთოდ ამ ორგანიზაციების წარმოშობა-განვითარების ისტორიის შესწავლაც. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ვაქართა და ხელოსანთა ცეხების (არსებითად ყველგან ერთნაირის) წარმოშობა და არსებობა, განსაზღვრული პირობების გამო³, კანონზომიერი მოვლენა იყო თითქმის ყველა იმ ქვეყნის ქალაქებში (აღმოსავლეთისა და დასავლეთში), რომელთაც თავიანთ განვითარებაში განვლეს ფეოდალურ-ბატონყმური ეპოქა⁴, როგორც გარკვეული საფეხური, და ამდენად ამავე ეპოქის ანალოგიურ პირობებს შეიძლება თავისთავად გამოეყვია ხსენებული ორგანიზაციების წარმოშობა საქართველოშიც. ეს გარემოება რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს საქართველოს მიერ ამ ცეხების პრინციპთა გადმოღობისა და სესხების შესაძლებლობას მზამზარეული სახით, უკეთეს ისინი საქართველოზე აღრე არსებობდნენ სხვა მეზობელ ქვეყნებში, რომლებთანაც საქართველოს ცოტად თუ ბევრად ხანგრძლივი ურთიერთობა ჰქონდა.

¹ მით უმეტეს, რომ საქართა იმ დროის ვითარებათა ურთიერთ შედარება, როდესაც, საქართველოში პირველად გაჩნდნენ ხელოსანთა ორგანიზაციები, საქართველოში ამქართა ისტორიის ამ პერიოდისათვის კი წყაროები ნაკლებად ან სრულიად არ მოიპოვება.

² Марки Энгельс, *Немецкая идеология*, стр. 14—15.

³ ამ საკითხის შესახებ იხ. საქმაოდ ტენდენციური, მაგრამ სისრულისა და ფაქტური მასალის სიუხვის თვალსაზრისით ს. გვიანაროვის ფრიად საინტერესო ნაშრომი, *Горючие пещи (ЗКОРГО, XIV, გამ. 2); აგრეთვე ი. ახვერდთვის, Тифлиские амкары, 1883 წ., ტფილისი და პ. შანშიევის, Два слова об амкаре, 1857 წ., ტფილისი.*

ყოველ შემთხვევაში, დამოუკიდებლად ამ საკითხის ამითიმი სახით გადაწყვეტისა, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, როგორც ეს უკვე დიდი ხანია აღნიშნაქართველმა ისტორიკოსმა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა¹, რომ ამქართა ორგანიზაციები საქართველოში და კერძოდ ტფილისში უკვე არსებობდნენ არაბთა ბატონობის დროს, VII—VIII საუკუნეში. და ადვილი შესაძლებელია, რომ მაშინ ეს ორგანიზაციები, თუნდაც რომ ისინი წინათ სხვა სახელწოდებით ყოფილყვენ ცნობილი, იწოდებოდნენ არა ირანული სახელით — „ჰამქარი“-თ, არამედ არაბული სახელით — „ასნაფი“-თ. ეს სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ არაბებს დიდი გავლენა, ჰქონდათ საქართველოს საქალაქო წყობილებაზე².

აქედან დაწყებული XIX საუკუნემდე ამქრები, ექვს გარეშეა, განუწყვეტილად არსებობდნენ ტფილისში, მაგრამ XVII საუკუნემდე მათ შესახებ თითქმის სრულად არ მოიპოვება ან ნაკლებად მოიპოვება ცოტად თუ ბევრად სარწმუნო ცნობები, როგორც ქართულს წყაროებში, ისე ქართველების მეზობელ ხალხთა წყაროებში³. ეს აიხსნება, ერთის მხრივ, თვით ამ წყაროების სიმცირით აღნიშნულ პერიოდისთვის, ხოლო, მეორეს მხრივ, ხელოსანთა კლასის, როგორც ექსპლოატირებულ მწარმოებელ კლასის, დამცირებული სოციალური მდგომარეობით ფეოდალიზმის ეპოქაში. XVII საუკუნიდან კი ხელოსნებისა და ხელოსანთა, ორგანიზაციების შესახებ საქართველოსა და კერძოდ ტფილისში მოიპოვება, თუმცა ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, მაგრამ ასეთისე უფრო სარწმუნო ცნობები. ასე, მაგალ., ჰასკატაუზენის ცნობებით, მეფე ერეკლე I დროს საქართველოში უცდაით ტფილისის მეტყავეთა⁴, უფრო სწორად, მეწაღეთა, შესაძლოა აგრეთვე სხვა ხელოსანთა, ამქრული ადათების კოდიფიცირება; ეგვიპტის ტაძრის სამრეკელოს ქვეშ მოთავსებულ 1682 წლის წარწერაში მოხსენებულია იმ დროს ტფილისში ჩამოყალიბებული სახით არსებული ასნაფები⁵; დასტურლამალსა და მეფე ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში, რომლებიც ეკუთვნიან XVIII საუკუნის დასაწყისს, არაერთგზის არიან მოხსენებული ასნაფები და ხელოსნები⁶; ხოლო იმავე საუკუნის ერთ ქართულ საბუთში — ხელოსანთა კავშირები, ანუ უფრო სწორად, ამხანაგობები (უნდა ვიფიქროთ ამქრები) „თაბუნის“ სახელწოდებით⁷; ტფილისის შესახებ საბუთებში, კერძოდ იმ საბუთებში, რომელნიც ქალაქის მოურავის სარგოსა და გარიგების შესახები ნორბებს შეიცავენ, ხშირად არის ნახსენები ტფილისის ხელოსნები და ასნაფები⁸ და ა. შ.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ექონომიური ისტორია, 1907, გვ. 40; შტრ. ჰასკატაუზენის, ამიერ-კავკასია (რუ. თარგმანი), გვ. 104.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 40.

³ ს. გეიხაროვი, დასაბუთებელი წიგნი, გვ. III და შემდ; ი. ახვერდოვი, დასაბუთებელი წიგნი, გვ. 4 და შემდ.

⁴ ს. გეიხაროვი, იქვე, გვ. XXIV; ჰასკატაუზენი, იქვე (რუსული თარგმანი), I, გვ. 107, გვ. 114.

⁵ ს. გეიხაროვი, იქვე, გვ. XXVI; ი. ახვერდოვი, იქვე, გვ. 9.

⁶ დასტურლამალი ნ. უმიკაშვილის რედაქციით, 1896 წ., ტფილისი, გვ. 24; ვახტანგის კანონთა კრებული ბაქრადის რედაქციით, 1857, გვ. 339.

⁷ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1926 წ., ტფილისი, გვ. 56—57, 59.

⁸ საქართველოს სიძეულენი, II, გვ. 522—531.

მაგრამ მხოლოდ XIX საუკუნიდან დაწყებული აქვთ შედარებით უფრო მარული და სისტემატური ხასიათი ცნობებს ხელოსნებისა და ამჟრბების შესახებ; ეს ცნობები შემონახულია არა მარტო ოფიციალურ დოკუმენტებში, არამედ ისტორიულ-ლიტერატურულ წყაროებშიც. არ შეიძლება ითქვას, რომ ეს წყაროები განირჩეოდნენ განსაკუთრებული ან ზოგჯერ შედარებითი სიზუსტით, პირიქით, მრავალ შემთხვევაში ისინი ერთმანეთის საწინააღმდეგო და ხშირად არასწორ ცნობებსაც შეიცავენ; მაგრამ მიუხედავად ამისა, მათზე დამყარებით შესაძლებელი ხდება ძირითადად სწორი წარმოდგენის შექმნა ხელოსანთა ორგანიზაციებისა და ხელოსნური მრეწველობის შესახებ ტფილისში საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგდროინდელ პერიოდში.

თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამჟამად ჩვენს ამოცანას არ შეადგენს ხელოსანთა და ამჟართა ისტორიის შესწავლა არც XIX საუკუნიდან, მაგრამ, იმისათვის, რომ უფრო უკეთ წარმოვიდგინოთ ამ საკითხის მდგომარეობა ჩვენთვის ამ ხანად საინტერესო პერიოდში, ე. ი. 1860—1865-იან წლებში, საჭიროა ორიოდ სიტყვით შევჩერდეთ ტფილისში ხელოსნობისა და ხელოსანთა ორგანიზაციების—ამჟრბების—განვითარების ზოგიერთ მომენტზე XIX საუკუნის დასაწყისიდან აღნიშნულ პერიოდამდე.

უპირველესად ყოვლისა ხელოსანთა რიცხვის შესახებ. ზოგიერთი, როგორც ჩანს, უქველად სადაო სტატისტიკურ-ლიტერატურული და საარქივო ცნობების მიხედვით, ტფილისში ითვლებოდა:

1806 წელს	დაახლოებით 100 - 1200 ხელოსანი ¹
1835 "	" " 1266 ² "
1845 "	" " 1926 ³ "
1864 "	" " 1671 ⁴ "
1865 "	" " 5668 ⁵ "

ეს ციფრები უთუოდ არასწორია, ეინაიდან შეუძლებელია დავუშვათ, რომ, მაგალითად, 1836 წელს, როდესაც ტფილისში მცხოვრებთა რიცხვი თითქმის 30000 კაცს უდრიდა და როდესაც ადგილობრივად საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობა თითქმის სრულიად არ არსებობდა, ხოლო საგარეო (საიმპორტო) ვაჭრობა შედარებით სუსტად იყო განვითარებული, 1266 ხელოსანს შესძლებოდა მომსახურება გაეწვია ქალაქის მოსახლეობის სამომხმარებლო მოთხოვნილება-საჭიროებისათვის; ან რომ 1864 წელს ხელოსანთა რიცხვი ტფილისში უფრო

¹ Ф. Махарадзе, История рабочего движения в Грузии (Всемирная история, 1932, стр. 108); ხელოსანთა რიცხვი გამოანგარიშებულია დაახლოებით. ხელოსანთა და ვაჭართა საერთო რიცხვი 1806 წლის აღწერით შეადგენდა 5,921; თუ ამ რიცხვიდან მარტო ხელოსანებს 30 პროცენტს ვიანგარიშებთ, ეს შეადგენს 1.176.

² Обозрение рос. владений за Кавказом, 1896 г., I, стр. 211—214; С. Егiazarov, Городские цехи. ЗКОРГО, XIV, стр. 369—374.

³ КК, 1847 г., стр. 163.

⁴ Дункель—Веллинг, Статистическое описание Тифлиса (შ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 197—198).

⁵ СССР, I, стр. 60.

⁶ საარქივო მასალების (უნდა ვიფიქროთ, სწორი ცნობების მიხედვით 1890-იან წლებში ხელოსანთა ორგანიზაციები ტფილისში უკვე კიდევ დაიქმნას არ განიცდიან, პირიქით, ამდროიდან ერთხანს ძლიერდებიან კიდევ (საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი H, №2508, Ros. № 250).

მცირე ყოფილიყო, ვიდრე 1845 წელს; ან კიდევ, დასასრულ, რომ 1865 წელს, როდესაც, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, ხელოსნური მრეწველობა საერთოდ შესამჩნევად იწყებდა დაქვეითებას, ხელოსანთა რიცხვი წინა პერიოდთან შედარებით, და კერძოდ 1864 წელთან შედარებით, ერთი წლის განმავლობაში ერთბაშად 400⁰/₀-ით გაზრდილიყო და ნაცვლად 1671-ისა 5668 გამმდარაყო¹. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ეს ციფრები ასეთთვის მოწმობენ ერთ რამეს, სახელდობრ, იმას, რომ ხელოსანთა რიცხვი ამ პერიოდის განმავლობაში თანდათანობით მაინც იზრდებოდა² აბსოლუტურ ციფრებში³.

ცხადრა, ეს სრულიადაც იმის სასარგებლოდ არ ლაპარაკობს, რომ ხელოსნობა ტფილისში აღნიშნული პერიოდის განმავლობაში გაფართოების, ანდა მით უმეტეს გაუმჯობესების ხაზით ვითარდებოდა და რომ ხალხური შემოქმედება ამ დარგში ამ დროს აყვავებას განიცდიდა. ჯერ-ერთი, ხელოსანთა რიცხვის ზრდა, არა აბსოლუტურ, არამედ შედარებით ციფრებში, ე. ი. ქალაქის მოსახლეობის დანარჩენ კატეგორიებთან შედარებით, ფრიად სავსეა, უკეთეს შემთხვევაში კი მეტად უმნიშვნელია. ასე, მაგალითად, თუ იმავე ზემოთმოყვანილ მონაცემების მიხედვით ვიმსჯელებთ, გამოდის, რომ 1806 წელს ხელოსნები შეადგენდნენ მთელი ტფილისის მოსახლეობის დაახლოებით 6⁰/₀, 1836 წელს—დაახლოებით 5⁰/₀, 1845 წელს—5⁰/₀-მდე, 1864 წელს—დაახლოებით 3⁰/₀ და 1865 წელს—8⁰/₀-მდე. ასე რომ არსებითაღქმნიშვნელია ზრდას ადგილი აქვს მხოლოდ უკანასკნელ 1865 წელს. მეორეს მხრივ, ხელოსანთა რიცხვის ის უმნიშვნელო რიცხობრივი ზრდაც, რომელიც ჩვენ ვვაქვს ამ დროის განმავლობაში, სწარმოებდა უმთავრესად არა ადგილობრივი მოსახლეობის ახალი კადრების გადიდების ხარჯზე, არამედ უზრავლეს შემთხვევაში მოსულ, ძირითადად შემთხვევით და ნაკლებად კვალიფიციურ ელემენტთა ხარჯზე. ადგილობრივი მოსახლეობა, ყოველ შემთხვევაში გარკვეულ პერიოდის შემდეგ, უკვე იმდენად აღარ ეტანებოდა ხელოსნობას, ვინაიდან ახალ პირობებში ხელოსნური წარმოება რენტაბელობას მოკლებული შეიქნა. მოსული (შემთხვევითი) ელემენტები კი (რუსები, სომხები, გერმანელები და სხვ.) მეტწილად არა მხატვრულ ხელოსნობის (ლითონის დამუშავება: კედვა, მოსვეადება, ზარნიში, გრეხილური—ხვეულის ტექნიკა ოკრომცედით ქსოვა, მინანქარი, მოჩუქურთმება ქვანზე, ხეზე; კერამიკა და მხატვრული ქურქლის დამზადება „ქაშანურები“ და ა. შ.), რითაც იმავეითვე ნა-

¹ საერთოდ ვველა ეს ციფრი მნიშვნელოვნად შემცირებულია: იმ დროს სტატისტიკური საქმიანობის ცუდად დაყენების გამო ხელოსნები და ხელოსნობის მთელი რიგი დარგები აღრიცხვის გარეშე რჩებოდა.

² ცხადია, მკითხველში იქვს გამოიწვევს ის გარემოება, რომ ჩვენ დასვენს ვაკეთებთ ისეთი მონაცემებიდან, რომლებიც ჩვენზე საბევლად და არასწორად მიგვაჩნია. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ეს მონაცემები არასწორია მხოლოდ იმ მხრივ, რომ ისინი ავტორებზე ხელოსანთა რიცხვს და უნდა ვიფიქროთ, დაახლოებით თანაბრად ვველა აღნიშნული პერიოდის მიმართ (გარდა 1865 წლისა, როდესაც ხელოსანთა რიცხვი, მათი სპეციალური აღრიცხვის გამო, შედარებით სწორია). ასე რომ ამჟამათა რიცხვის თანაფარდობა ცალკეულ პერიოდებს შორის პირობითი შეიძლება (ზუსტი ცნობების უქონლობის გამო) სწორად მივიჩნიოთ.

³ შედარებითი ციფრებში კი ხელოსანთა რიცხვის ზრდა ამ პერიოდში კიდევ უფრო უმნიშვნელია.

ქები იყო საქართველო¹; არამედ ხელოსნური საქმის, უმთავრესად მარტივ უტილიტარულ-პრაქტიკულ დარგთა (ქვისმთლელობა, დლაქობა, დურგლობა, კულინარული საქმე, მეჩემეობა და სხვ.) წარმომადგენლები იყვნენ. იმ დარგთა, რომელნიც XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჩასახულ კაპიტალისტურ პირობებისა და კაპიტალისტურ ურთიერთობის თანამგზავრ მოვლენებს წარმოადგენდნენ.

ამიტომ, სადავოც რომ არ იყოს ხელოსანთა რიცხვის ზრდა (როგორც აბსოლუტურ, ისე შედარებით ციფრებში) ტფილისში მთელი რეფორმამდელი პერიოდის განმავლობაში, ე. ი. 1865 წლამდე, ყოველ შემთხვევაში რამდენადაც ლაპარაკია ხელოსნური წარმოების ცოტად თუ ბევრად მხატვრულ დარგების შესახებ, ხალხური შემოქმედების აყვავებაზე (ტექნიკის გაუმჯობესებისა და წინსვლის, შრომის ნაყოფიერების გადიდების, მხატვრული გემოვნების განვითარების და სხვ. მხრივ) ლაპარაკი კი სრულიად ზედმეტია. უკეთეს შემთხვევაში შეიძლება ლაპარაკი ამ პერიოდის განმავლობაში მხოლოდ იმ მდიდარი და მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციის დაცვასა და შენარჩუნებაზე ხელოსნობის დარგში, რომელიც XIX საუკუნეს მემკვიდრეობით ეანდერძა წინა ეპოქისაგან. მაგრამ აქაც აღნიშნული დროის პირობებმა ვერ შეუწყვეს ამას ხელი, და ჩვენ ვხედავთ, რომ ხელოსნობისა და ხელოსნური წარმოების ახალი კადრები XIX საუკუნის დასაწყისიდან, ხოლო კიდევ უფრო ამ საუკუნის პირველი ნახევრის დასასრულიდან² სულ უფროდაუფრო სცილდებიან ქართული ხალხური ხელოვნების მდიდარი ტრადიციების სათავეებს და უცხო, უფრო პრიმიტიულ ნიმუშებისადმი წაბადვის გზას აღვებთან³.

ამიტომ შეუძლებელია არ დავეთანხმოთ ა. გ ა ბ უ ნ ი ა ს, რომელიც ამ საკითხის შესახებ ლაპარაკობს შემდეგს: „XIX საუკუნეში საქართველოს ხალხური შემოქმედება დაცემის ხანას განიცდის. ხალხური ხელოვნების მთელი რიგი დარგები, რომელიც მოკლებული იყო ყოველგვარ ხელმძღვანელობას, დახმარებას და წაქეზებას, მხოლოდ თვითმიმდინარეობით, ინერციით განავრცობდა არსებობას. მხოლოდ ხალხის განსაკუთრებული შემოქმედებითი ძალით შეიძლება

¹ თუ რამდენად ფართოდ იყო განვითარებული საქართველოში მხატვრული ხელოვნები XIX საუკუნემდე, ეს ცნობილია ასეთი ხელოვნების იშვიათი ნიმუშებით, აგრეთვე ლიტერატურაში: მაგრამ მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი ცნობა: ფინანსთა მინისტრი გურიევი 1812 წლის 20 მაისს სწერდა გენ. რტიშევს: „ქართული წარმოების ოქრომკვდით ნაქსოვი, რომელიც დიდის რაოდენობით გააქვთ სასრეთსა და ოსმალეთში, საუკეთესო ნაწარმად ითვლება ახიაში, რის გამო მასზე არსებული ფასები 50-დან 400 მანეთამდე აღწევს ვერცხლით, ქათვილის ღირსებისა და სიმდიდრის მიზეზით“ (АКТЫ КАЗ, V, стр. 334).

² XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან ხელოსნური წარმოების დეგრადაციის პროცესი, ეპტრობისა და საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობის ფართოდ განვითარების გამო, კიდევ უფრო სწრაფად ვითარდება, თუმცა ხელოსანთა რიცხვი ამ დროიდან, როგორც მანამდე, თანდათან მაინც იზრდება 70—80-იან წლებამდე.

³ ექსპონატების მდიდარი კოლექცია, რომელიც მოწმობს მხატვრული ხელოსნობის დეგრადაციას XIX ს/ ტფილისში, თავმოყრილია ხალხური შემოქმედების კაბინეტში, აგრეთვე პირადად ამ კაბინეტის მეცნიერი მუსეა ა. გ ა ბ უ ნ ი ა ს თ ა ნ ა ც. ა. გ ა ბ უ ნ ი ა ს თავიანთმა დახმარებამ საშუალება მომცა მე გამოიყენებია აღნიშნული კოლექცია აღებულ საკითხის დასამუშავებლად.

აიხსნას ის, რომ, მიუხედავად ყოველგვარი დაბრკოლებისა, XIX საუკუნემ, ხალხური მხატვრული ხელოსნობის დაცემის საუკუნემ, მოგვცა ისეთი პირველხარისხოვანი ოსტატები, როგორცაა კვეზერელი, მამულაშვილი (მამა და შვილი), ჩუხტიაშვილი და სხვ.¹

ამ პერიოდში „ხელმძღვანელობაზე, დახმარებასა და წაქეზებაზე“ ლაპარაკიც ზედმეტია, რადგან მეფის თვითმპყრობელობა სრულიადაც არ იყო დაინტერესებული ადგილობრივი ნაციონალურ-ხალხური შემოქმედების აყვავება-განვითარებით. მაგრამ მას რომ კიდევაც დიდი მზრუნველობა გამოეჩინა ამ მიმართულებით, ხელოსნური მრეწველობის დეგრადაცია, XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მაინც, სრულიად აუცილებელი იყო, ვაჭრობისა და საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობის განვითარებით შექმნილი ობიექტური პირობების გამო: ვაჭრობისა და საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობის განვითარება ბუნებრივად ხელსაქმისა და ხელის ნაწარმის თანდათანობით გაძევებას იწვევდა. ასე რომ ხელოსნურ მრეწველობის დაცემა სრულიადაც არ იყო შემთხვევითი მოვლენა და, მაშასადამე, იგი არავითარ შემთხვევაში არ ყოფილა სუბიექტური მიზეზებისაგან დამოკიდებული: ხელოსნური მრეწველობა კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად ისტორიულად განწირული იყო დეგრადაციისათვის და ის მართლაც დეგრადაციის გზით მიდიოდა.

ხელოსნური მრეწველობის დეგრადაციასთან ერთად და იმავე დროიდან იწყება ტფილისში თვით ხელოსანთა ორგანიზაციების — ამქართა დეგრადაციაც, როგორც აღნიშნული პროცესის ბუნებრივი შედეგი. ამქრები, რომლებიც წინათ წარმოადგენდნენ ფეოდალური ეპოქის დროინდელ ქალაქის ცხოვრების სათანადო პირობებით წარმოშობილ აუცილებელ სასიცოცხლო მოვლენას, ამიერიდან ისეთ ინსტიტუტებად იქცევიან, რომლებიც არამეტო არ უპასუხებენ თანამედროვე მოთხოვნებს, არამედ ერთგვარად აბრკოლებენ კიდევ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ პროგრესს. — და ეს მიუხედავად იმ მნიშვნელობისა და იმ სარგებლობისა, რომელიც თვითონ ხელოსნურ წარმოებას მოჰქონდა საზოგადოებისათვის². მაგრამ საამქრო ორგანიზაციების³ დეგრადაციისა და თვით ლიკვიდაციის ეს პროცესი ვითარდება ამ დროს არა მარტო ობიექტური, ბუნებრივი მიზეზების, ე. ი. ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტური პირობების გამო, არამედ ხელისუფლების ორგანოების უშუალო ჩარევის გამოც: ხელისუფლების ეს ორგანოები იმთავითვე იხენდნენ ამქართა ტენდენციას დაენახათ ამქრებში, როგორც ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების, ისე რუსიფიკაციისა და ქვეყნის კოლონიზაციის თვალსაზრისით, მავნე ინსტიტუტი, რომელიც თავის შინა-ბუნებაში ატარებდა ცარიზმისათვის არასასურველ და მიუღებელ ადგილობრივ ნაციონალურ თავისებურებათა, ზნე-ჩვეულებათა და ალათთა შენარჩუნების შესაძლებლობას.

¹ „Искусство“, 1938, № 1, стр. 36.

² Ф. Махарадзе, История рабочего движения в Грузии (Всемирная история, стр. 107).

³ როცა ჩვენ ვლაპარაკობთ XIX საუკუნის ამქრებზე, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ისინი არა მარტო ხელოსნებისაგან, არამედ ვაჭრებისა და მუშებისაგანაც შესდგებოდნენ. ამასთან დაკავშირებით არსებობდნენ ამქრები: ხელოსანთა, ვაჭართა და მუშათა (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ამიტომ, თუ პირველ ხანებში მეფის ხელისუფლება არ ერეოდა ხელოსანთა და ხელოსნური ორგანიზაციების¹ ცხოვრებაში და საესებით გვერდსაც კი უვლიდა მათ, შემდეგში სულ უფროდაუფრო გააძლიერა მან თავისი ყურადღება ამქრებისადმი. თავდაპირველად ის მხოლოდ მათ მოქმედების რეგლამენტაციას ახდენდა „მთავრობის მოსაზრებათა“ მიხედვით, შემდეგში კი ხელისუფლება აშკარა თავდასხმაზე გადავიდა ამქრების მიმართ. ასე, მაგალ., 1802 წლის² „პოლიციის წესდებაში“, საერაობო პოლიციის თვითმართველობებისადმი³, კაპიტან ისპრავნიკებისადმი⁴, ქალაქის კომენდანტებისა⁵ და სამაზრო სასამართლოებისადმი⁶ მიმართულ „დარიგებებში“ და აგრეთვე სხვა ანალოგიურ დოკუმენტებში,⁷ რომლებიც გამოცემული იყო იმავე წლებში საქალაქო ცხოვრების, კერძოდ ტფილისის ცხოვრების მოსაწესრიგებლად, თითქმის სრულებით არ მოიპოვება რაიმე მითითებანი ამქრების შესახებ.

მხოლოდ -დადგენილებაში საქალაქო მმართველობის შესახებ“, რომელიც დამუშავებულ იქნა 1813 წელს⁸, შეტანილი იყო ერთადერთი მუხლი (მუხლი მე-5) ამქრების (ცეხების) და ხელოსნების შესახებ. ამ მუხლის მიხედვით „ქალაქში არსებული ცეხები და ხელოსნები“ ექვემდებარებოდნენ საქალაქო მმართველობას, რომელიც ვალდებული იყო „ყველა ცეხი გარკვეულ მდგომარეობაში მოეყვანა“ და გამოერკვია „მცხოვრებთაგან სახელდობრ ვინ რა ხელობას მისდევს და რა საფუძვლით და ამ უფლებისათვის ქალაქის სასარგებლოდ დაეკისროს მას სარეწის შესაბამისი ბეგარა... გუბერნატორის მიერ დამტკიცებული“. ⁹ სხვა პუნქტების და მითითებანი ხელოსნებისა და ამქრების შესახებ ამ „დადგენილებაში“ არ მოიპოვება¹⁰.

მაგრამ ეს მუხლიც უფლებრივი მდგომარეობის მხრივ ამქრებისათვის არსებითად უცოდველ აქტს წარმოადგენდა: ის არ აღუჩინებდა ამქრების მდგომარეობას, და არც ემუქრებოდა მაინცდამაინც ამქრების როგორც ავტონომიურ უფლებებს, ისე, მაშასადამე, მათ არსებობასაც. ამის შემდეგ ამქრები თვით 40-იან

¹ შედგელობაში ვვაქვს მთავრობის ჩაურევლობა ამქრთა ცხოვრებაში მხოლოდ მათი კასტური და უფლებრივი მდგომარეობის შელახვის მხრივ. თორემ შემზღუდველ ეკონომიურ ღონისძიებათა მხრივ რუსეთის მთავრობა იმთავითვე არ ივიწყებდა ხელოსნებსა და ამქრებს; ასე, მაგალ., ქალაქის მმართველობის სასარგებლოდ ხელოსნებზე დაწესებულ გადასახადებს გარდა, მთავრობამ თითქმის XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე შემოიღო სპეციალური ბაჟები იმ ხელოსნურ ნაწარმზე, რომელიც გაქონდათ სპარსეთსა და ოსმალეთში (АКТЫ КАР. I, стр. 492; АКТЫ V, стр. 397).

² АКТЫ КАР. I, ЮР. № 594.

³ იქვე, საბ. № 569.

⁴ იქვე, საბ. № 570.

⁵ იქვე, საბ. № 571.

⁶ იქვე, საბუთი № 573.

⁷ იხ. მაგალითად, გენ. ციციანოვის მიწერილობა ტფილისის კომენდანტის სააკაძის მიმართ (АКТЫ. II, стр. 25).

⁸ АКТЫ КАР. V, საბუთი № 285.

⁹ იქვე № 228.

¹⁰ ეს დადგენილება, როგორც ცნობილია, არ იყო დამტკიცებული და, მაშასადამე, არც ქალაქში შესულა (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

წლების დამლევამდე მართლაც განაგრძნობდნენ არსებობას წინანდელ საფუძვლებზე, ასრულებდნენ რა თავიანთ მოვალეობებს საქალაქო მმართველობის წინაშე მათზე დაკისრებულ ფულადი ბეგარის გადახდით; და ეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ მუხლი, რომელიც ესებოდა ამქრებს, უცოდველი რამ იყო, არამედ იმიტომაც, რომ აღნიშნული დადგენილება სრულიადაც არ შესულა ძალაში.

40-იანი წლებიდან კი კავკასიის ადმინისტრაცია ამქრებს უფრო მეტ ყურადღებას უთმობს. კავკასიის ადმინისტრაციის უფრო მეტად დაინტერესება ამ დროს ამქრებით აიხსნება, ერთის მხრივ, იმ გარემოებით, რომ ადგილობრივი საფარბიკო-საქარხნო მრეწველობის განუვითარებლობისა და საქირო საქონლის შეღებებით სუსტი (ყოველ შემთხვევაში ადგილობრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვის არა სავსებით საკმაო) იმპორტის პირობებში ხელოსნური მრეწველობა 40-იან წლებში არამცთუ არ კარგავდა თავის აქტიურ მნიშვნელობას ქალაქის ცხოვრებისათვის, არამედ, პირიქით, მას კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა¹. მეორეს მხრივ, ეს აიხსნება მეფის თვითმპყრობელობის მისწრაფებით უშუალოდ და სისტემატურად ჩარეულიყო ამქრების ცხოვრებაში და ხელოსანთა ორგანიზაციების მთელი საქმიანობა მოექცია თავისთვის სასურველ კალაპოტში. ორივე ეს გარემოება, ცხადია, არანაკლებად განსაზღვრავდა კავკასიის ადმინისტრაციის დამოკიდებულებას ამქრებისადმი თვით 40-იან წლებამდეც, მაგრამ ის მაშინ დაპყრობითი მიზნებით იყო გართული და, რაირც მოწადინებულიც არ ყოფილიყო, მას საშუალება არ ჰქონდა უფრო მეტი ყურადღება დაეთმო ამქრებისათვის. ახლა კი, როდესაც ამიერკავკასიის დაპყრობა დამთავრებული, ხოლო ქვეყანა „დამშვიდებული“ იყო, ცარიზმს უფრო მეტი შესაძლებლობა მიეცა ხელი მოეკიდა სამოქალაქო, როგორც მაშინ იტყოდნენ, საკითხებისათვის, და კერძოდ ქალაქის მმართველობის საკითხისათვის, რომელიც, როგორც შემადგენელ ნაწილს, სრულიად ბუნებრივად შეიცავდა აგრეთვე საკითხს ხელოსნების შესახებაც.

ახალ დებულებაში „ტფილისის ქალაქის საზოგადოებრივი მმართველობის შესახებ“, რომელიც დამუშავებულ იქნა გენ. გოლოვინისა და სენატორ განის ინიციატივით და უმაღლესად დამტკიცებულ იქნა 1840 წლის 10 აპრილს², შეტანილი იყო რამდენიმე მუხლი ხელოსნებისა და ამქრების შესახებ. ამ მუხლთა საფუძველზე ხელოსნები შეადგენდნენ ქალაქის მოსახლეობის განსაკუთრებულ კატეგორიას (კურიას), რომელსაც თავისი საკუთარი წარმომადგენლები ჰყავდა ქალაქის მმართველობაში: ქალაქის მოსახლეობის ორი სხვა კატეგორიის (სახლის მფლობელთა და ვაჭართა) თანაბრად ხელოსნები ირჩევდნენ ორ ხმოსანს ქალაქის თვითმმართველობაში³, რომელიც შესაძებოდა სულ ექვსი ხმოსანისაგან⁴.

¹ ზემოთ ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ, რომ ამქრები სწორედ ამ დროიდან გაძლიერდნენ ამას მოწმობს ცნობებიც ამქართა რაოდენობის შესახებ. ასე XIX საუკუნის დასაწყისში ამქართა რიცხვი შეადგენდა 27 (С. Егнazarov, Городские пехи, стр. 12.), 1850-იან წლებში — დაახლოებით 97 (იქვე, გვ. 12, 385) ან 128-საც კი (იქვე, გვ. 90. ანთა შესახებ იხ. ქვემოთ).

² Акты Кав. IX, стр. 31; Полное собрание законов рос. имп. XV, № 13369; т. XV, 14264.

³ დანარჩენ ოთხ ხმოსანს ირჩევდნენ სახლის მესატრონები და ვაჭრები—თვითფულა წოდება — ორ ხმოსანს.

⁴ ზ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 100.

10 წარმომადგენლისაგან—გადასახადთა განაწილებაში მონაწილეობის მისაღებად, და ორი უსტაბაზისაგან თავისი ორი თანაშემწით ქალაქის თვითმართველობის დადგენილებათა ცხოვრებაში გასატარებლად.¹

ამრიგად იქმნებოდა შთაბეჭდილება, რომ თითქოს აქამდე არსებული ხელოსანთა და ამქართა მდგომარეობა, რომელიც დამყარებული იყო ძველ ტრადიციებსა და მათი იმდროინდელ მნიშვნელობაზე, ამ საკანონმდებლო აქტით კიდევ უფრო სტაბილური ხდებოდა და ფორმალურ-იურიდიულ სანქციასა და დასტურს ღებულობდა მთავრობის ორგანოების მხრივ. ნამდვილად კი არსებითად ეს იყო აუცილებლობით გამოწვეული იძულებითი აქტი ხელისუფლებისა, გამიზნული ხელოსანთა და ამქართა გულის მოსაგებად და ახალ ცხოვრების მთავრობისათვის სასურველ კალაპოტში მოსაქცევად. ასე რომ, ხელისუფლების ის უარყოფითი დამოკიდებულება ამქრებისადმი, რომელიც რუსეთის მმართველობის დამყარების თითქმის პირველ დღიდან არსებობდა ტფილისში, ამის შემდეგაც კვლავ განაგრძობდა არსებობას. ეს რომ სწორედ ასე იყო, ჩანს მთავრობის შემდგომი ნაბიჯებიდან, რომელიც აშკარად მიმართული იყო ჯერ ამქართა უფლებების შეკვეცისაკენ, შემდეგ კი მათი საბოლოო ლიკვიდაციისაკენ.

ასე, მაგალ., 1849 წელს, ე. ი. 9 წლის შემდეგ აღნიშნული ღებულების გამოცემიდან, ტფილისის ქალაქის საზოგადოებრივმა მმართველობამ, რომლის წარმომადგენელთა საერთო რიცხვის ერთ მესამედს თვით ამქართა წარმომადგენლები შეადგენდნენ, ვითომდა „საეპრო მრეწველობის განვითარებისა და ყველა სასიცოცხლო მოთხოვნილების გათვალისწინებით“², ცხადია, უმაღლესი ხელისუფლების წინასწარი დასტურითა და მოწონებით, საგუბერნიო მმართველობის წინაშე აღძრა საკითხი საეპრო ამქრების გაუქმებისა და ხელოსანთა ამქრებისათვის კი ახალი მმართველობის შემოღების შესახებ, შესაბამისად იმ დადგენილებისა ხელოსანთა შესახებ, რომელიც მოცემულია კანონთა კრებულის XI ტომში (1842 წლის გამოც.), რაც არსებითად ამ უკანასკნელთა, ე. ი. საერთოდ ამქრობის ლიკვიდაციას მოასწავებდა.³ თითქმის იმავედროულად (1850 წ.), ასევე ხელისუფლების დავალებით, მაშინ საგანგებო დავალებათა მოხელემ იზმიროვმა თავად გორონცოვს წარუდგინა სპეციალური ბარათი ამქრების შესახებ, რომელშიც ავტორი ამ უკანასკნელთ შავი ფერებით ახასიათებდა და მოსაზრებას გამოსთქვამდა იმის შესახებ, რომ აუცილებელია ტფილისში დაარსდეს ხელოსანთა სამართველო.⁴ ხოლო შეიცვალოს და მოისპოს მომქმედი საამქრო ადათები, რაც ამქრების იმავე გაუქმებას ნიშნავდა.⁵

ამ საკითხის აღძვრით ტფილისის ქალაქის საზოგადოებრივი მმართველობა (და იზმიროვი) გამოსთქვამდა, არსებითად, არა მხოლოდ თავის პირად შეხედულებას ამქრებზე, არამედ საზოგადოების ერთი ნაწილის (მსხვილი ბურჟუ-

¹ იქვე, 83-100.

² „В видах развития торговой промышленности и возвышения денежным всех жизненных потребностей“.

³ Ю. Ахвердов, Тифлиссские амбары, стр. 30; ср. С. Егнazarov, Городские цехи, стр. 331.

⁴ Ремесленная управа.

⁵ Ю. Ахвердов, там-же, стр. 30; С. Егнazarov, там-же, стр. 332.

აზიის) და ოფიციალური ხელისუფლების ზოგიერთი (თუ არა მთელი) წრეების შეხედულებასაც. ეს წრეები კი როგორც ვამბობდით, იმ აზრისა იყვნენ, რომ ამქრებმა თავისი დრო უკვე მოსჭამეს და ახლა მათ მხოლოდ ზიანის მოტანა შეეძლოთ აღზე-მ-ვიცემობისა და ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებისათვის. მაგრამ ხსენებული ქალაქის მმართველობა ამქართა ლიკვიდაციის საჭიროების დასაბამებულად მარტო ამ გარემოებაზე კი არ მიუთითებდა, არამედ იმაზეც, რომ ამქრები თითქოს ბოროტად სარგებლობდნენ მითვისებული უფლებებით, ხელოვნურად სწევდნენ მაღლა ფასებს პირველი მოთხოვნილების საგნებზე და მით დაბრკოლებას უქმნიდნენ სიძვირის მოწესრიგების საქმეში მთავრობის ღონისძიებათა ცხოვრებაში გატარებას¹.

მიუხედავად ამისა, ქალაქის საზოგადოებრივმა მმართველობამ ამ შემთხვევაში ნაინც ვერ შესძლო გაეტარებინა დადგენილება ამქართა გაუქმების შესახებ. ამქრებს გამოუჩნდათ დამცველები, მათ შორის მალაღთანამდებობის ოფიციალურ პირებიც კი², რომლებიც ნაადრევად სთვლიდნენ მათ გაუქმებას, თუნდაც იმიტომ, რომ „ამქრების მოსპობა უსაზღვროდ დაამძიმებდა და დასტიერთაედა მთავრობის დაწესებულებებს წვრილმანი კინკლაობისა და სადაო საქმეების გარჩევით და დიდ არევ-დარევას შეიტანდა ხალხში, რომელიც უკვე შეეჩვია საუკუნეებით განმტკიცებულ ასეთ მართვა-გამგეობას“³. ამქრების დამცველთა შორის აღმოჩნდა ფეხის ნაცვალის ვორონცოვიც, რომელიც „მეტად ფრთხილად“ ეპყრობოდა „მოსახლეობის საუკუნოებრივი ტრადიციების“⁴ საწინააღმდეგო ცვლილებათა გატარების საქმეს. გაეცნო რა იზმიროვის მოხსენებას, მან თავისი მოსაზრება ამქრების შესახებ შემდეგნაირად გამოსთქვა: „ყურადღებით განვიხილე რა ბ. იზმიროვის მოხსენება, მე ვთვლი, რომ ძველი ქართული ადათის მიხედვით ცეხების დაარსებას თავისი სასარგებლო მხარეები და დარსება აქვს, მაგრამ ამასთანავე, დროთა ვითარებაში მათში ფეხი მოიკიდა საერთოდ ისეთმა ბოროტ-საქმიანობამ, რომლის გამო ნაწილობრივ თვითონ ეს ცეხები, და უფრო მეტად კი მომხმარებლები, შევიწროებასა და სიძვირეს განიცდიან. ხოლო ამის თავიდან აცილება ბ. იზმიროვის მიერ წარმოდგენილ ღონისძიებებით მე შეუძლებლად და მავნედ მიმაჩნია, მით უმეტეს, რომ ძველი ადათებისა და ჩვეულების ყოველგვარ შერყევას, გარდა ცუდი შედეგებისა, შეუძლია აღძრას საერთო უკმაყოფილება იმ პირებში, რომლებიც, შეიძლება ითქვას, საუკუნეებით დაინტერესებული არიან ასეთი დაწესებულებებით“⁵.

შემდეგში მეფის ნაცვალმა ვორონცოვმა კიდევ უფრო ნათლად გამოსთქვა ეს თავისი აზრი იმავე საგანზე. როცა მან მთავარმართველობის საბჭოს გან-

¹ Ю. Ахвердов, Тифлиские амкари, стр. 1 და შემოვ. საქართველოს მეზღვის ხელნაწერ № 2583, Ros. № 269; № 2383, Ros. № 287; № 2503, Ros. № 250.

² მათ რიცხვში: მეფის ნაცვალის ვორონცოვი, სამხედრო გუბერნატორი ანდრონიკაშვილი, პოლიციისტიკრი შოსტაკი და სხვ. (ვორონცოვს ეს მოსდიოდა სიფრთხილით, შოსტაკს—არ სურდა მთავრობის დაწესებულებათა დატვირთვა წვრილმანი კინკლაობათა და დავის გარჩევით, ანდრონიკაშვილი კი, როგორც ჩანს, ამქართა ინტერესებიდან გამოდიოდა).

³ Ю. Ахвердов, იქვე, გვ. 30.

⁴ . Егнатаров, იქვე, გვ. 331.

⁵ Ю. Ахвердов, იქვე, გვ. 31.

სახილველად გადასცა მასალები ამქართა საკითხზე, ის სხვათა შორის სწერდა: „არ უარყოფ რა, რომ ძველთაგანვე არსებულ მკვიდრთა ცეხებში შეიძლება იყოს მოცილია ზოგიერთ ბოროტმოქმედებებს, მაინც მე შეუძლებლად ვცანი შევდგომოდი რაიმე ცვლილებათა შეტანას საუკუნეებით განმტკიცებულ დაწესებულებებში, ვინაიდან სარგებლობა, რომელიც მოაქვს ამ დაწესებულებებს, ჩემის აზრით, გაცილებით აღემატება იმ ბოროტებას, რომელსაც მათ მიაწერენ და რომელიც შესაძლოა აღვიღად აცილებულ იქნას ჩვეულებრივი კანონიერი ზომებით“¹. და შემდეგ: „ამქრები იმდენ ძველებურ მიმზიდველობას და სიკეთეს შეიცავენ, რომ ყოველგვარ სამართლიან მოთხოვნაში მთავრობამათ მხარს უნდა უჭერდეს“².

ბუნებრივია, რომ ვორონცოვის მხრივ ამქრებისადმი ასეთმა დამოკიდებულებამ საკითხი წინასწარ გადასწვითა მათ სასარგებლოდ და ის ამჯერად უშედეგოდ იქნა დატოვებული. კავკასიის კომიტეტის თავმჯდომარის მიერ 1852 წლის 3 მაისს გამოცხადებულ უმაღლეს ბრძანებაში იუსტიციის მინისტრს წინადადება ეძლეოდა: „ტფილისში მცხოვრებ რუს და უცხოელ ხელოსანთაგან და არსებულ იქნას განსაკუთრებული საზოგადოება ანუ თვითმართველობა, ამქრებად წოდებულ მკვიდრთა ცეხების ხელუხლებლად დატოვებით“³.

ამჯერად პირველი თავდასხმები ამქრებზე, ვორონცოვის მიერ მხარის დაპყრის გამო, თითქოს აცილებულ იქნა. მაგრამ ხუთ წელსაც კი არ გაუვლია ამის შემდეგ, რომ საკითხი ამქრების შესახებ, რომელიც ამ დროისთვის კიდევ უფრო გამწვავდა, კვლავ წამოიჭრა მთავრობის სფეროებში კავკასიის ადმინისტრაციის წინაშე.

1856 წელს ტფილისის სამხედრო გუბერნატორი გენ. ლუკაში კვლავ შევიდა წარდგინებით სამოქალაქო ნაწილის მმართველთან კავკასიაში თავად ბებუთოთან, სადაც ის მოითხოვდა ტფილისის „მკვიდრ ხელოსანთათვის“ ზემოხსენებულ კანონთა კრებულის XI ტომში მოცემულ დადგენილების გატარებას და „ყველა წოდების“ იმ ამქართა, რომლებიც არ შედიოდნენ ხელოსანთა შემადგენლობაში, გაუქმებას, თანახმად „ამის შესახებ ქალაქის მმართველობის პირვანდელი შეამდგომლობისა“⁴. ლუკაში თავის წარდგინებას იმით ასაბუთებდა, რომ ამქრები, მისი აზრით, ვითომდა „თავისუფლად სარგებლობენ რა მითვისებული უფლებით და მასთან დაკავშირებული გავლენით, ჩანს, გაძლიერებულ დაბრკოლებებს უქმნიან მთავრობის მზრუნველობას, როგორც ღარიბი კლასისათვის ზომიერ და მისაწვდომ ფასების დაწესებაში მის სასიცოცხლო მოთხოვნილების საგნებზე, ისე საერთოდ სათანადო სახისა და ხარისხის საგნების გაყიდვაში“⁵. ცხადია, მთავრობა ყველაზე ნაკლებ ზრუნავდა „ღარიბი კლასის“ მდგომარეობაზე, მაგრამ ეს უნდა თქმულიყო იმისათვის, რომ კიდევ უფრო გა-

¹ იქვე, გვ. 31.
² С. Егнатовъ, იქვე, გვ. 332.
³ „Из живущих в Тифлисе русских и иностранных ремесленников образовать общество или управу, не касаясь туземных цехов, называемых „амкар“ (იქვე, გვ. 32).
⁴ იქვე, გვ. 32.
⁵ იქვე, გვ. 32; შტრ. Акты XI, გვ. 874—876.

ეძლიერებით ამქრების წინააღმდეგ წამოყენებული ბრალდება, და საქონლის ვაჭირება, რაშიაც უწინარეს ყოვლისა თვითონ მთავრობას მიუძღოდა ბრალი, მათთვის დაებრალებიათ.

მიუხედავად ამისა ლუკაშის შეხედულებას მხარი დაუჭირა მთავარმართველობის საბჭოს წევრმა, ბარონმა ნიკოლაიმ, რომელიც ფიქრობდა, რომ საეკერო ამქრები საესეებით ლაკვიდირებული და დეენილიც კი უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც საიდუმლო საზოგადოებანი: „ყოველგვარი თარული ან აშკარა ცდა, — სწერდა ის, — მიმართული მსგავსი დაწესებულების აღდგენისაკენ, სასტიკად დეენილი და დასჯილი უნდა იქნას, როგორც სისხლის სამართლის დანაშაული“¹. მთავარმართველობის საბჭოში ამ საკითხის წინასწარ განხილვის დროს ამ შეხედულებას მხარი დაუჭირეს საბჭოს სხვა წევრებმაც ერთმა ნაწილმა — „სავსებით“, მეორემ კი — „ზოგიერთი გამოწაკლისით“². ასე რომ ფრიად სერიოზული მდგომარეობა იქმნებოდა, ამქართა საკითხის გარშემო იმ მხრივ, რომ შეიძლებოდა ეს საკითხი მათი საზიანოდ გადაჭრილიყო მით უფრო, რომ ვორონცოვი, რომელიც მხარს უჭერდა ამქრებს, უკვე თავის ადგილას აღარ იყო, მისი მოადგილე კი, ახალ მეფის ნაცვალ ბორიატინსკი აშკარად ამქრების წინააღმდეგ იყო განწყობილი.

მაგრამ ამქრებს ახლაც აღმოუჩნდნენ დამცველები და მდგომარეობა კვლავ გამოსწორდა. ამ დამცველთაგან სხვასთან შედარებით არა ნაკლები როლი ითამაშა პ. შანშიევმა, რომელიც სპეციალური ბროშურითაც კი გამოვიდა ამქართა დასაცვად³. ამ ბროშურაში ის, მართალია, ერთგვარი მიკიბე-მოკიბვით და არა დამაჯერებელი, მაგრამ მთავრობისა და ბურჟუაზიისათვის ყურადსაღები მოსაზრებების წამოყენებით, შეეცადა ამქრები რაც შეიძლება უკეთესი მხარეებით წარმოედგინა. პ. შანშიევი ამქართა წესების იდეალიზირებითა და ამ წესების ცუდ მხარეებისათვის გვერდის ავლით, ხოტბას ასხამდა ამქართა ინსტიტუტს, მათ რელიგიურ და ზნეობრივ მხარეს; პ. შანშიევი უსიტყვოდ და უდავოდ დადებით და სასარგებლო დაწესებულებებად მიიჩნედა ამქრებს.

მაგრამ ამ საკითხის დადებითად გადაწყვეტაში განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ი. ახვერდოვის გამოსვლას, რომელიც იმ დროს დიდი გავლენით სარგებლობდა კავკასიის ადმინისტრაციის უმაღლეს სფეროებში. ამქრების მოწინააღმდეგეთა შეხედულებების გასაბათილებლად მან მეფის ნაცვალ ბორიატინსკის წარუდგინა საკმაოდ ვრცელი მოხსენებითი ბარათი, სადაც ასაბუთებდა ამქართა ორგანიზაციების სარგებლიანობას და, მავსასადამე, მათ წინააღმდეგ გამოთქმულ მოსაზრებათა უსაფუძვლობას⁴. ამქართა სარგებლობის პრინციპულად დასაბუთებასთან ერთად ის უკუაგვდებდა ამქრების მოწინააღმდე-

¹ იქვე, გვ. 32, ბარონი ა. ნიკოლაი პეტასიცი კი გამოდიოდა ამქართა წინააღმდეგ (იხ. მაკალითაძე, მისი წიგნი „Несколько слов о сельской промышленности в Тифлисском уезде, 1857, Тифлис, стр. 88 და შემდ., და აგრეთვე Отчет наместника Кавказского за 1862—1872, 1873 г. Тифлис.

² იქვე, გვ. 32.

³ ი. Шаншиев, Два слова об амкаре, 1857 г.

⁴ Ю. Ахвердов, Тифлисские амкары, 1883 г. (მოხსენება შედგენილია ახვერდოვის მიერ 1857 წელს).

გეთა მიერ წამოყენებულ ბრალდებებს¹ ამქრებში არსებულ ბოროტმოქმედებათა შესახებ². ახვერდოვი ამტკიცებდა, რომ ტფილისის ამქრები, საქართველოში მცხოვრებ სომეხთა ნაციონალურ თავისებურებათა ნიდაგზე წარმოშობილი, ხელსაყრელად განიჩევიან სხვა ქვეყნების ანალოგიურ ორგანიზაციებისადგან³.

მიუხედავად ერთგვარი ტენდენციურობისა და პრინციპულად არა სავსებით სწორი თვალსაზრისისა ამქართა მნიშვნელობის შესახებ, რასაც ანეითარებდა ახვერდოვი ამ ბარათში⁴, უნდა ვაღიაროთ, რომ ის მაინც შედგენილია თავის დროისთვის უთუოდ საქმის ცოდნით და ჩვენს დროშიც არ არის ინტერესს მოკლებული, როგორც ძვირფასი მასალა ტფილისის ამქართა ისტორიისათვის. ყოველ შემთხვევაში ცნობილია, რომ მეფის ნაცვალმა ბარიატინსკიმ, რომელიც, როგორც ვამბობდით, აშკარად ამქართა წინააღმდეგ იყო განწყობილი, ამ ბარათის ზეგავლენით სავსებით შეიცვალა თავისი შეხედულება. გაეცნო რა ახვერდოვის ბარათს, მან საკუთარის ხელით დაადო მის შემდეგი რეზოლუცია:

„ამ ბარათის წაკითხვის შემდეგ იმ დასკვნამდე მივდივარ, რომ ამქართა დაწესებულებაში მრავალი კარგი და სასარგებლო რამ არის ცუდთან შედარებით; ეს ცუდი და დაწესებულებაში შეპარული ბოროტმოქმედებანი მთავრობის უყურადღებობის შედეგია, და უკეთუ ხელისუფლება სიფხიზლეს გამოიჩინოს, ისინი შეიძლება თავიდან აცილებულ იქნას ისე, რომ ამქართა საფუძვლები შე-

¹ ამქართა წინააღმდეგ წამოყენებული ბრალდებები ჩამოთვლილია ი. ახვერდოვის ბუნებულ წიგნში. ამ ბრალდებათა შესახებ იხ. აგრეთვე საქართველოს მუხენის ხელნაწერები II № 2838, Ros. № 269; № 2833, Ros. № 287; № 2503, Ros. № 250.

² იქვე, გვ. 1-12; 1-58; 1-17.

³ იქვე, გვ. 5-10. კერძოდ ი. ახვერდოვი (აგრეთვე სხვებიც, რომლებიც ამქრებს იცავდნენ) სრულიად არაფერს ამბობდა იმ ანტაგონიზმზე, რომელიც არსებობდა როგორც ამქრებს შიგნით, ისე ამქართა შორის, რაც გამოწვეული იყო, ერთი მხრივ, ამქრების, მეორეს მხრივ—მათ წევრთა მატერიალური უთანასწორობით. ამავე დროს ცნობილია, რომ ამქართა შორის მთავარ როლს თამაშობდნენ ისინი, რომლებიც უფრო ძლიერად ითვლებოდნენ ქაზებრივად, წევრთა რაოდენობით და თავისი არსებობის ხანგრძლივობით. ასევე ამქართა წევრებს შორის ძალაუფლება ფაქტურად იმათ ხელში იყო, ვინც უფრო შემღებულად ითვლებოდა. ამ შრივ მეტად საინტერესოა ერთი საარქივო დოკუმენტის მოწივობა. მასში ნათქვამია: „ეს არჩევნები (ე. ი. უსტაბაშების) ჩვეულებრივ და ადგილას ხდება, ანდა ბალში. თუცა უფლებბრივად (de jure) არჩევნები თვითველ წევრს აქვს ხმა, მაგრამ სინამდვილეში (de facto) მხოლოდ მდიდრები და საპატიო პირები სარგებლობენ ამ უფლებით, ან უკეთ რომ ვთქვათ, პრივილეგიით—აიჩინონ სასურველი უსტაბაში. დარბიი წევრები უსატყვოდ ემორჩილებიან მათ და მათთან ერთად ერახმად იხიბიან: „თანამა ვართ, თანამა ვართ“-ო (საქართველოს მუხენის ხელნაწერი II № 2838, Ros. № 269). ანტაგონიზმი ამქრებს შორის გამოწვეული იყო კიდევ იმით, რომ ხელოსნები—მეპატრონენი ექსპლუატაციას უწევდნენ თავის კარგლებს და მოწაფეებს, ვაჭრები—მეპატრონენი კი (სავაჭრო ამქრებში)—თავის ნოქრებს. ამასთან დაკავშირებით ისინი აბრკოლებდნენ მოწაფეთა (შეგირდთა) დაწინაურებას კარგლებად და კარგლებისას ოსტატებად. მოწაფედ ან კარგლად დარჩენილი ხელოსანი კი განიციდდა მეპატრონის და ოსტატის ექსპლუატაციას. ყოველივე ეს კარგად იყო ცნობილი ი. ახვერდოვის დროს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, როგორც ვთქვით, ამის შესახებ ის თავის მოხსენებით ბარათში არაფერს ამბობდა.

⁴ ი. ახვერდოვის აზრით გამოდიოდა, რომ ამქრების გარეშე ტფილისის არსებობის წარმოადგენა შეუძლებელი იყო.

უცვლელი დარჩეს. ეს დაწესებულება კი თავისთავად გაჰქრება, როცა მოისპობა მისი არსებობის გამომწვევი მიზეზები, როცა მხარე უხვად დაიქსელება მიმოსვლის კარგი გზებით, როცა განვითარდება ვაჭრობა-მრეწველობა, შეიქმნება უფრო განათლებულ და კეთილსინდისიერ მწარმოებელთა და ვაჭართა კლასი და, დასასრულ, როცა ჩვენს საპოლიციო დაწესებულებებში ფხვს მოკიდებს და დამკვიდრდება სამართლიანობა და უანგარობა (1857 წლის 13 სექტემბერი)¹.

შეუძლებელია არ ვალიაოთ, რომ ბარიატინსკის ზემოთმოყვანილ რეზოლუციასი ამქართა როლისა და მნიშვნელობის შესახებ არსებითად უფრო სწორი შეფასება იყო მოცემული, ვიდრე თვით ახვერდოვის ბარათში. ბარიატინსკი უთუოდ მართალი იყო ამქართა ინსტიტუტის შემდგომი ბედის შესახებაც,² რადგან ამ ინსტიტუტის არსებობა, თუ ლიკვიდაცია საბოლოო ანგარიშში მართლაც დამოკიდებული იყო ობიექტური სოციალურ-ეკონომიური პირობებისაგან და არა თვითონ ამქრების ან სხვა პირთა და დაწესებულებათა სურვილისაგან. თუმცა უნდა ითქვას, რომ ეს სურვილიც ბოლოსდაბოლოს გამომდინარეობდა იმავე პირობებისაგან და ამდენად ის არ შეიძლებოდა არსებითად ამ პირობებთან შეფარდებული არ ყოფილიყო.

ასეთიისე ამქართა ბედი ამ ჯერადაც გადაწყვეტილ იქნა მათ სასარგებლოდ: საკითხი კვლავ უშედეგოდ იქნა დატოვებული და როგორც ვაჭართა, ისე ხელოსანთა ამქრები უფლებრივად ხელუხლებელი დარჩნენ ისევე, როგორც ეს იყო მანამდე, ე. ი. ამ საკითხის წამოყენებამდე. 1859 წლის 21 ოქტომბრის უმაღლეს ბრძანებაში, რომელიც გამოთხოვილი იყო მეფის ნაცვლის ბარიატინსკის მიერ, სხვათა შორის ნათქვამია შემდეგი:... „დატოვებულ იქნას ისინი (ე. ი. ხელოსნები) იმავე მდგომარეობაში, რომელშიც აქამდე იყვნენ, ე. ი. ტფილისის ქალაქის მმართველობის გამგებლობაში, ყველაფერში, რაც კი შეეხება მათ მიერ მოსახდელ სხვადასხვა ბეგარას; ხელოსანთა მმართველობის შემოღების საკითხი კი ტფილისში გადაიდოს იმ დრომდე, სანამ ხელოსანთა რიცხვი არ მოგვეცემს იმის შესაძლებლობას, რომ გამოყენებულ იქნას მათ მიმართ რუსეთში ამის შესახებ არსებული დადგენილებანი ყოველგვარი ცვლილების გარეშე“³.

ცხადია, საქმე მხოლოდ იმაში როდი იყო, რომ უნდა მოეცადათ, სანამ „ხელოსანთა რიცხვი შესაძლებელს გახდიდა გამოყენებული ყოფილიყო მათ მიმართ რუსეთში ამის შესახებ არსებული დადგენილებანი ყოველგვარი ცვლილების გარეშე“, არამედ უმთავრესად იმაში, რომ ობიექტური პირობები, რომლებიც განსაზღვრავდნენ ხელოსანთა და ამქართა არსებობას, 50-იან წლებში უკვე არ იძლეოდნენ სრულ შესაძლებლობას ამქართა საფუძვლის რადიკალურად გარდაქმნისათვის და მით უმეტეს მათი საბოლოო ლიკვიდაციისათვის.

მაგრამ ეს პირობები, რომლებიც, დაწყებული XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან, ანდა ყოველ შემთხვევაში იმავე საუკუნის 50-იანი წლებიდან, იცვლებოდნენ ამქართათვის არახელსაყრელი მიმართულებით, — 1860—1865-იანი

¹ Ю. Ахвердов, *იქვე*, გვ. 1, 4—5.

² Ф. Махарадзе, *История рабочего движения в Грузии*, стр. 107.

³ С. Егнатаров, *იქვე*, გვ. 335.

წლებიდან კიდევ უფრო სწრაფ ცვლილებას განიცდიდნენ მათდა საზიანოდ: ვითარდებოდა სავაჭრო-კომერციული საქმიანობა, ისახებოდა საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობა, მტკიცდებოდა ქალაქის ბურჟუაზია, იცვლებოდა მომზარებელთა გემოვნება, ბაზარზე ჩნდებოდა მზა, უფრო იაფი, ვიდრე ხელოსნური, ნაწარმი ფაბრიკატები და სხვა. ყოველივე ამის შედეგად ხელოსნებს ფეხქვეშ ნიადაგი ეცლებოდათ; ისინი სრულიად გამოუსადეგნი, ანდა არც ისე გამოსადეგნი ხდებოდნენ ქალაქის ფუნქციების შესრულებაში. კიდევ უფრო არასაკრიონი, თითქმის ზედმეტი ხდებოდნენ თვითონ ხელოსნური და სავაჭრო ორგანიზაციები—ამქრები—თავისი კასტური და კონსერვატიული წესწყობით და აღათებით, ენაიდან ხელოსნური ან სააღებ-მიცემო ფუნქციების შესრულებისათვის სრულიად არ იყო საჭირო და აუცილებელი ამქრებში შესვლა, რადგან უკანასკნელთა მიერ ამ დარგში ძველი ტრადიციებით მითვისებული მონოპოლური უფლებები ამ დროისათვის ცხოვრებაში რამდენადმე უკვე გააუქმა: ტფილისში საკმაო რაოდენობით არსებობდნენ ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები, რომლებიც სრულიადაც არ შედიოდნენ ამქართა შემადგენლობაში.¹ ამიტომ ამქართა რიცხვი, მიუხედავად იმისა, თუ როგორ გადაწყდებოდა მთავრობის ორგანიზებში საკითხი მათი ლიკვიდაციის შესახებ, თავისთავად მცირდებოდა. ასე, მაგალ., თუ 50-იან წლებში ამქართა რიცხვი შეადგენდა 94², ანდა 97³, ან თუნდაც 128⁴, 1860—65 წლებში ეს რიცხვი 64⁵ ან 69⁶ არ აღემატებოდა (სავაჭრო ამქრების ჩაუთვლელად).

ყოველივე ეს მოლიანად აღებული ამ დროს (1860-იანი წლებიდან) ჰქმნიდა ხელსაყრელ პირობებს ამქართა საბოლოო ლიკვიდაციისათვის თუ არა, ყოველ შემთხვევაში მათი უფლებებისა და ფაქტიური მფლობელობის კიდევ მეტად შეკვეცა-შეზღუდვისათვის, ვიდრე ეს იყო მანამდე. ახლა მთავრობას, რომელსაც მხარს უჭერდა მსხვილი ბურჟუაზია, შესაძლებლობა ჰქონდა უფრო რადიკალურად ემოქმედნა ამ მიმართულებით ისე, რომ ამქართა მხრივ თავისი ღონისძიებების ჩაშლის შიში არ ჰქონოდა. ამქრები (ხელოსანთა მასა) თავისი სოციალური შემადგენლობით ძირითადად მოსახლეობის დაბალ ფენას წარმოადგენდნენ; ხოლო თავისი ფესვებით ისინი ამ დაბალ ფენის დანარჩენ ნაწილს უკავშირდებოდნენ და ამიტომ მათ შეეძლოთ ესარგებლნათ და სარგებლობდნენ კიდევ ქალაქის მარტოოდენ ღარიბი მოსახლეობის კეთილგანწყობილებითა და სიმპატიით. ეს გარემოება კი ამ დროს უკვე იმდენად საშიში არ იყო მთავრობისათვის, რადგან მას 1860-იან წლებისათვის საკმაოდ მტკიცედ ჰქონდა მოკიდებული ფეხი ტფილისში. ამიტომ ის ეძებდა მხოლოდ საბაზს, რათა რაც შეიძლება ენერგულად ჩარეულიყო ამქართა ცხოვრებაში და საკითხი თავისთვის სასურველ მიმართულებით გადაეწყვიტა.

¹ С. Егiazаров, там-же, стр. 355; შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, 33-198.

² საქართველოს მეხეუმიხ ხელნაწერები, II № 2838, Ros. № 269; № 2383, Ros. № 267.

³ С. Егiazаров, там-же, стр. 335.

⁴ Там-же, стр. 90.

⁵ Дункель-Велинг, Статистическое описание Тифлиса (შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 197).

⁶ „Кавказ“, 1857, № 30. ამის შესახებ უფრო ვრცელად იხ. ქვემოთ.

ასეთი საბაბი მას მალე მართლაც მიეცა: 1865 წლის ივნისის 26—30 ტფილისში დატრიალდა მთავრობისათვის რამდენიმედ მოულოდნელად ევროტწოდებული „ივნისის ამბები“, რამაც საფუძველი მისცა მთავრობას მიეტანა გადაწყვეტი იერიში ამქრებზე. რადგან ამ ამბებს ფრიალ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ამქრების შემდგომი ბედისათვის, საქიროა შევეხეთ მათ თუნდაც ორიოდ სიტყვით¹.

* * *

ეს ამბები ცნობილია „ამქართა ჯანყის“, ან უფრო სწორად „ამქართა გამოსვლის“ სახელწოდებით². მაგრამ კიდევ უფრო სწორი იქნებოდა მიგვეჩინა ის წვრილი ბურჟუაზიისა და ქალაქის ლარიზი მოსახლეობის გამოსვლად. ეს იმიტომ, რომ ამ გამოსვლაში, ხელისნებთან და ამქრებთან ერთად, მონაწილეობას ღებულობდნენ საერთოდ წვრილი ვაჭართა და ქალაქის მოსახლეობის დაბალი კლასის ფართო ფენები, და გამოსვლა მიმართული იყო არა მხოლოდ ამქართა ინტერესების, არამედ ყველა ამ ფენების ინტერესთა დაცვისაკენ. საბოლოო ანგარიშში იგი მიმართული იყო მეფის ხელისუფლებისა და პოლიციურ ბიუროკრატიული რეჟიმის წინააღმდეგ, ერთის მხრით, და მსხვილი ბურჟუაზიისა და ბურჟუაზიულ-კაპიტალისტურ ურთიერთობათა წინააღმდეგ, მეორეს მხრით³.

აუტანელი გადასახადებით დატვირთულნი და პოლიციის განუკითხავი თვითნებობით შევიწროებულნი ტფილისის მოსახლეობის დაბალი ფენები დიდის ხნიდან უაღრესად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ამ ნიადაგზე ამ ფენებს შორის ჯერ კიდევ 65-იანი წლებამდე ფეხს იკიდებდა ძლიერი უკმაყოფილება, რომელიც რაც დრო გადიოდა, სულ უფროდაუფრო იზრდებოდა⁴. ხოლო 1865-იან წლებში ეს უკმაყოფილება, მთავრობის მხრივ შემზღვეველ ეკონომიურ ღონისძიებათა გაძლიერების გამო⁵, კიდევ უფრო მწვავე ფაზაში შევიდა და მცირეოდენი საბაბი იყო საქირო, რომ გადასულიყო ხელისუფლებასთან აშკარა შეჯახებაში. ასე რომ აღნიშნული ამბების მიზეზი უნდა ვეძიოთ იმ კლასობრივ ანტაგონიზმში საზოგადოების შეძლებულ და არაშეძლებულ ანდა ნაკლებად

¹ 1865 წლის ივნისის ამბები ტფილისში—ცალკე თემაა, რომელიც სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს. ჩვენ კი აქ მათ ვეხებით მხოლოდ ჩვენს თეასთან დაკავშირებით.

² ივნისის ამბები ცნობილია აგრეთვე „ივნისის დღეების“ სახელწოდებითაც.

³ ამქართა გამოსვლის შესახებ იხ.: ც. ს. ა., ფონ. ს. 2, ს. 215; ს. ც. ა., ფონ. 87, საქ. 138; პროფ. ლ. მელ იქსეთ-ბეგის, ამქართა გამოსვლა ტფილისში 1865 წელს, „ბორჯღაძინ ვრასტან“ 1938, № 19—20; „Кавказ“, 1865 г., № 53, 63, 64; „Колокол“, 1865 г., № 202, 203, 204, 208; „Завкавказская речь“, 1912 г., № 136; М. Котков, Собрание переводных статей Московских ведомостей 1865 г., 1897, стр. 553—555; ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი, ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჟეა, გვ. 48 და შემდეგ; პროფ. პ. მელ ი კ ი შ ვ ი ლ ი, ჩემი მოგონებანი; ქართული მწერლობა, 1927 წ., № 3, გვ. 147; ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, გვ. 63; ი. მ ე უ ნ ა რ გ ი ა, „შაბბე“, 1904 წ., № 5, ნაწ. II, გვ. 4; ამქართა აჯანყებას გაკრთილ ენებას საქართველოს მუხუმის ერთი ხელნაწერი (H. 2503, № 250). თუმცა აჯანყების თარიღად ამ დოკუმენტში აღნიშნულია 1863 წ., მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს უბრალოდ შეცდომაა, იმიტომ, რომ ამ წელს არავითარი ამქართა გამოსვლა ტფილისში არ ყოფილა.

⁴ ამ ნიადაგზე აღმოცენებულ არეულობას ტფილისში, დ. ყიფიანის მოწმობით, ადგილი ჰქონდა თვით 1865 წლამდე: 1829 წ., 1830 წ., 1853 წ.

⁵ იხ. მაგ., ფონ. ს. 2, ს., საქ. № 215, ფურ. 50.

შედლებულ ფენებს შორის, რომელიც ტფილისის პირობებში, უკვე ჩასახულ, კაპიტალისტურ ურთიერთობათა შედეგად, ამ დროისათვის უაღრესად მწვავე და ღრმა ხასიათს ღებულობდა¹.

ამქართა გამოსვლის საბაბად კი გადაიქცა შემდეგი გარემოება. ხელისუფლებამ, რომელიც ზრუნავდა ხაზინის შემოსავლის გადიდებაზე და ქალაქის ბურჟუაზიული კვარტალების კეთილმოწყობაზე, გადასწყვიტა გაედიდებია წინათ არსებული გადასახადები ერთი დარგის (როგორც, მაგალ., სამიკიტრო) საეკპროსახელოსნო საწარმოთა მიმართ და სრულიად ახალი გადასახადები შემოეღო მეორეთა მიმართ (მაგალ., ეტლში შესაბამელ და საჯდომ ცხენებზე, საწყობებისათვის ქუჩებისა და მოედნების დაკაებაზე, ქალაქის მიწებიდან გამოზიდულ თხასა და კირზე და სხვ.)². დამატებით გადასახადები, რომელთა საერთო ჯამი შეადგენდა საკმაოდ დიდ—60.000 მან. თანხას³, უმთავრესად და თითქმის მხოლოდდამხოლოდ მოსახლეობის მშრომელ ელემენტებს და წერილობურჟუაზიულ ფენებს—წერილ ვაჭრებს, ხელოსნებსა და მუშებს—აწევებოდა. ამავდროს საკითხი დამატებითი გადასახადების შემოღების შესახებ, ისე როგორც გადასახადების გადამხდელთა სიაც, ღრმა საიდუმლოებით იქნა დამუშავებული, მთავრობის ორგანოების კანცელარიებში ისე, რომ მასში სრულიად არავითარი მონაწილეობა არ მიუღიათ და არც არაფერი სცოდნიათ ამის შესახებ მათ, ვისაც ეს გადასახადები მთელი თავისი სიმძიმით აწევებოდა⁴.

¹ რომ 1865 წლის ივნისის ამქართა აჯანყება ნამდვილად ერთის მხრივ მეფის ხელისუფლებისა და არსებულ წესწყობილების, ხოლო მეორეს მხრივ მაღალ ფენების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ეს საკმაოდ გარკვევით ჩანს საარქივო მასალებიდანაც. ამ მასალებში, სახელდობრ, მოყვანილია ზოგიერთ მაღალ თანამდებობის პირთა შეხედულება მსგებნელ აჯანყების შესახებ და ეს შეხედულება კარგად ადასტურებს გამოთქმულ მოსახრებას. ასე, მაგალითად, მეფის ნაცვლის შეხედულებით ამქართა აჯანყება წარმოადგენდა „არა უბრალო, არამედ განზრახულ გაფიცვას, რომელიც საზოგადოებრივ წესრიგს არღვევდა“ (ც. ს. ა. საქ. 215, ფურ. 86); საშოკალკო გუბერნატორის შეხედულებით ამქართა აჯანყება იყო ორ პარტიათა შორის ბრძოლის შედეგი: სახელდობრ, ადგილობრივი საპატრიო მოქალაქეთა პარტიისა, და ახლად დასახლებულთა პარტიის შორის ბრძოლის შედეგი. თვითველი დასახლებული პარტია ცდილობდა მოგოვებია და შეენარჩუნებია უპირატესობა და პირველობა საქალაქო საქმეებში, ე. ი. ვაბატონებულთაგან დაბალ ფენებზე (იქვე, ფურ. 52). ეს დაბალი ფენები კი, რომელნიც ამქრების მხარეზე იყვნენ, ებრძოდნენ ორივე პარტიას.

² 5 ნიკოლაძე, თხზულებანი, გვ. 420, ს. ხუნ და ძის შენიშვნები; ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, გვ. 60; ც. ს. ა. ფონ. ს. მ. ს., საქ. 215.

³ ფ. მახარაძე, იქვე, გვ. 60; შდრ. ს. ჭრელავეცი, Тифлис в XIX столетии (ВК, стр. 56); ც. ს. ა. ფონ. ОВД, საქ. № 215, ფურ. 50.

⁴ ს. ჭრელავეცი, რომელიც საერთოდ ტენდენციურად და ცალმხრივად აშუქებს ფაქტებს თავის მიმოხილვაში „Тифлис в XIX столетии“, ვება რაქინისის ამბებს, ლაპარაკობს, რომ თითქოს დამატებითი გადასახადების საკითხის გადაჭრაში მონაწილეობას იღებდნენ „ტფილისის ვაჭართა წრეების ყველაზე უფრო ცნობილი წარმომადგენლები“ და რომ გადასახადთა ოდენობა განსაზღვრული იყო არა 60.000 მან., არამედ 10.000 მან. რაოდენობით (ВК, გვ. 56). მაგრამ ეს ცნობა არ დასტურდება სხვა წყაროებით (იხ. ზემოთ აღნიშნული ლიტერატურა ამ საკითხის შესახებ). ამ წყაროებში დაცული ცნობებიდან, ისე როგორც თვით მოვლენათა მსგებლობიდან, ჩანს, რომ ეს საკითხი მართლაც საიდუმლოდ სწყდებოდა მთავრობის ორგანოებში, ყოველ შემთხვევაში იმათი მონაწილეობის გარეშე, ვისაც უმთავრესად ვებოდა ეს გადასახა-

ამიტომ სრულიად გასაკვირი არ არის, რომ სახანინო პალატის მიერ გამოცხადებამ ახალი დამატებითი გადასახადების შემოღების შესახებ, როგორც მოსახლეობისათვის მოულოდნელმა ამბავმა, ძლიერი აღშფოთება გამოიწვია მასში. მოსახლეობის დანიტერესებულმა ფენებმა მაშინათვე თხოვნით მიმართეს მთავრობას, რათა მას გაეუქმებია ეს გადასახადები, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში ედროვებინა მათთვის კუთვნილი ფულადი გადასახადის შეტანა, მაგრამ ამან მთავრობაზე არაერთგვაროვანი გავლენა არ იქონია. ქალაქის თავმა შერმაზან ვართანოვმა ვასცა ბრძანება შესდგომოდნენ დამატებითი გადასახადების აკრებას, გადასახადთა ამკრებმა ბაშბუეკ-მელიკოვმა კი დაიწყო ამ ბრძანების სისრულეში მოყვანა, შეუდგა რა „აღმასრულებელ მოქმედებას“¹. წერილი მოვაჭრენი და ხელოსნები „დაძაბვით აღევნებდნენ თვალყურს“ მთავრობის მოქმედებას და თავის მხრივ იბილავდნენ ღონისძიებებს ქალაქის თვითმმართველობის საშხადისის ჩაშლისათვის². 26 ივნისს შესდგა ვაჭართა და ხელოსანთა ამკრების კრება, და ამ კრებაზე გადაწყდა დაეხურათ ქალაქში ყველა ღუქანი და სავაჭრო მაღაზიები, სანამ გადასახადი არ იქნებოდა გაუქმებული³.

გაიგო თუ არა ამის შესახებ, მეფის ნაცვლის მოვალეობის აღმასრულებელმა (მეფის ნაცვლის არყოფნის ვამო) გ. ორბელიანმა გამოიწვია უსტაბაშები (ამჟამო მამასახლისები) და განუცხადა მათ, რომ, უკეთეს ეს გადაწყვეტილება სისრულეში იქნებოდა მოყვანილი, ის იძულებული გახდებოდა მიემართა შეიარაღებულ ძალისათვის „ჯანყის“ ჩასაქრობად. უსტაბაშებმა აღუთქვეს ორბელიანს, რომ დაამშვიდებდნენ აჯანყებულთ, მაგრამ ეს მათ ვერ შესძლეს (უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ ეს არც სურდათ) და 27 ივნისს ყველა ღუქანი ქალაქში მართლაც დაკეტულ იქნა⁴. ვაჭრები და ხელოსნები კი ქალაქის ლარიბებთან ერთად 10.000 კაცამდე, ქვევით შეიარაღებულნი,⁵ გამოვიდნენ ქუჩაში და გამართეს მიტინგები ქალაქის სხვადასხვა ნაწილში⁶. ამ მიტინგებზე ისინი გამოდიოდნენ არა მარტო გადასახადთა გაუქმების მოთხოვნით, არამედ პროტესტებითაც პოლიციური რეჟიმისა და თვით მეფის მთავრობის წინააღმდეგაც⁷.

დები. მოსახლეობამ კი ამის შესახებ გაიგო მხოლოდ რაბოდენიმე დღით ადრე გადასახადთა შემოღების შესახებ განცხადების გამოქვეყნებამდე; მანამდე კი ტფილისის გუბერნატორი, პირიქით, აღწინააღმდეგავდას, რომ არავის განხიზხვა არა აქვს შემოიღოს ახალი გადასახადი და ლაპარაკია მხოლოდ ქალაქის ბარჯების უფრო სწორ განაწილებაზე, რათა გამოიწვევს იქნას ქალაქის ქუჩების გაწმენდისათვის საჭირო 7.000 მანეთი“⁸. (ფ. მახარაძე, იქვე, გვ. 60). თუმცა, კრებად ვეღარ შესაძლოა, მართალი იყოს იმ მხრივ, რომ საციობის განხილვაში მართლაც შეეძლოთ მონაწილეობა მიეღოთ „ვაჭართა წარმომადგენლებს, რათა გამოიწვევს მოსახლეობის დაბალ კლასებს.“

¹ BK, გვ. 56.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 56.

⁴ იქვე, გვ. 56; ფ. მახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, გვ. 61.

⁵ ი. გრიშაშვილი, ლიტერატურული მოკვება, გვ. 47.

⁶ ი. გრიშაშვილი, იქვე, გვ. 48; ფ. მახარაძე, იქვე, გვ. 63; პროფ. პ. მგელი-ქიშვილი, ჩემი მოგონებანი, იქვე, გვ. 147; მიტინგები იმართებოდა ბუჯიანში, ბებუთა-ვის სასაფლაოზე, ქალაქის თვითმმართველობის სახლის წინ და ა. შ.

⁷ პროფ. პ. მგელიქიშვილი, ჩემი მოგონებანი, გვ. 147.

მღელვარება დემონსტრანტებს შორის სულ უფროდაუფრო იზრდებოდა და, ბოლოს, ისეთ უკიდურეს საზღვრებს მიაღწია, რომ საკმარისი აღმონინდა ერთერთი მონაწილის მოწოდება: „დასცხეთ ქალაქის თავსა და მის თანამემწყეს“, რომ მთელი ხალხი დაძრულიყო შერმაზან ვართანოვისა¹ და ბაშბეუჯ-მელიქოვის სახლებისაკენ, სადაც ბაშბეუჯ-მელიქოვს სასიკვდილოდ სცემეს, ხოლო ვართანოვმა ძლივს მოასწრო დამალვა. მაშინ მთავრობამ, რომელიც წინასწარ მომზადებული იყო „ბუნტის“ ჩასაქრობად, ვასცა ბრძანება იარაღით ხელში დაეწყნარებიათ აჯანყებულები და ჯარმაც ასტეხა სროლა². შედეგად მოკლულ იქნა 4 კაცი და დაიჭრა 9 კაცი—ოფიციალური ცნობებით, ნამდვილად კი მსხვერპლი გაცილებით მეტი იყო³. მხოლოდ ამის შემდეგ დაიშალა ხალხი და „აჯანყება“ თითქოს ლიკვიდირებულ იქნა, თუმცა დუქნები ამის შემდეგ კიდევ ორი დღე იყო დახურული—28 და 29 ივნისს.

* * *

ამქართა გამოსვლამ 1865 წელს არსებითად წინასწარ გადასწყვიტა (ან უფრო სწორად დააჩქარა) მათი შემდგომი ბედი. თუმცა მთავრობამ, ხალხში სიმშვიდის შესატანად, პირველ ხანებში საქიროდ დაინახა გაეუქმებინა დამატებითი გადასახადები, ქალაქის თავი ვართანოვიც გადააყენა და მის ადგილზე სხვა პირი, აბესალომოვი, დანიშნა. მაგრამ ამასთანავე ერთად მან გადასწყვიტა ესარგებლებია ამ შემთხვევით, რათა სამუდამოდ ბოლო პოელო ამქრებისათვის.

მთავრობის პირველი ნაბიჯი ამ მიმართულებით იყო ის, რომ ხელოსნებსა და ამქრებს საცხებით ჩამოერთვათ უფლება ჰყოლოდთ თავისი წარმომადგენლები ქალაქის მმართველობის ორგანოებში. ახალ დებულებაში ქალაქ ტფილისის საზოგადოებრივი მმართველობის შესახებ⁴, რომელიც დამუშავებული იყო ამ ამბებთან დაკავშირებით (1840 წლის ძველი დებულების ნაცვლად) და უმაღლესად დამტკიცებული 1866 წლის 11 აგვისტოს, ქალაქის მცხოვრებნი, რომელთაც ჰქონდათ არჩევნებში მონაწილეობის მიღების უფლება⁵, ოთხ თანრიგად იყოფოდნენ: 1) მკვიდრ აზნაურებად, 2) პირად აზნაურებად და საპატრიო მოქალაქეებად, 3) უბრალო მოქალაქეებად და 4) დანარჩენებად⁶. ხელოსნებზე და ამქრებზე კი, როგორც მოსახლეობის ცალკეულ კატეგორიაზე, რომელსაც ქალაქის მმართველობაში თავისი წარმომადგენლები ჰყავდა, ამ დებულებაში არაფერი არ იყო ნათქვამი, და ამგვარად ისინი საცხებით გარიცხული რჩებოდნენ ქალაქის იმ წოდებათა და ჯგუფთა რიცხვიდან, რომლებიც მონაწილეობას ლეზულობდნენ ქალაქის მმართველობის არჩევნებში: ხელოსნები ერთიანდ-

¹ შერმაზან ვართანოვის ძველი დარბაზი არსებობდა „ხლებანია პელოშაინის“ ახლოს.

² ჯერ კიდევ აჯანყების დაწყებამდე ყარაბაგიდან გამოწვეულ იქნენ რეგულარული ჯარის ნაწილები, ხოლოდან კი—კახაკები; მუხროვანიდან მოტანილ იქნა ხარბახნები. გამოსვლის დღეს, 27 ივნისს, ჯარები უკვე ჩალაგებული იყვნენ: ავღაბრისა და მტტების ხიდთან, თათრისა და ვრეგნის მოედანზე, კუყის ხიდთან და ჩელურეთის ახლოს (ი. ზ რ ი შ ა მ ვ ი ლ ი, იქვე, გვ. 45).

³ ВК, გვ. 56.

⁴ „Кавказ“, 1866, № 79.

⁵ იქვე, პარაგრაფი 6. ახალი დებულების პროექტის დამუშავება დაიწყო ჯერ კიდევ ამქართა აჯანყებამდე, სახელდობრ, 1864 წელს (О.К. გვ. 117). მაგრამ ამქართა ჯანყის შემდეგ პროექტი დამთავრებულ იქნა სწორედ მომხდარი ამბების ზეგავლენით.

ბოდნენ, ან უფრო სწორად, ფორმალურად გათანაბრებული ხდებოდნენ ქალაქის სხვა მცხოვრებლებთან, და მათ შეეძლოთ არჩევნებში მონაწილეობის მიღება საერთო საფუძველზე, ე. ი. თუ თვითთელი მათგანი ცალკე აკმაყოფილებდა იმ მოთხოვნებს (ქონებრივი ცენზის მხრივ), რომლებსაც უღვევდნენ ყველას ამ არჩევნებში მონაწილეობის მისაღებად¹. მაგრამ, ვინაიდან ამ მოთხოვნების² დაკმაყოფილება ყველა ხელოსანს (უმეტესობას) არ შეეძლო, ამიტომ არც ყველა მათგანი ღებულობდა ფაქტიურად არჩევნებში მონაწილეობის უფლებას ინდივიდუალური წესითაც კი.

შემდეგში მთავრობამ კიდევ შემდგომი ნაბიჯი გადასდგა ამ მიმართულებით. 1866 წლის ხსენებულ საქალაქო ღებულებაში თუმცა ქალაქის მმართველობის ამომრჩეველ დამოუკიდებელ კურიათა რიცხვში როგორც ვთქვით, ხელოსანები შეტანილი არ იყო, მაგრამ ამ ღებულებაში გაკეთებული იყო შენიშვნა, რომ „ხელოსანთა სამართველოები“ (ამქრები) რჩებიან მათ შესახებ არსებული განსაკუთრებული ღებულების საფუძველზე“-ო³. ეს „განსაკუთრებული ღებულება“ მათ შესახებ—„ღებულება ხელოსანთა ამქრების (კუბების) შესახებ ქ. ტფილისში და მათი მმართველობის შესახებ“—დამუშავებულ იქნა მომდევნო 1867 წელსვე და მეფის ნაცვლის მიერ იმავე წლის 5 აპრილს მისი დამტკიცების შემდგომ, დაუყოვნებლივ იქნა ცხოვრებაში გატარებული⁴.

ამ ღებულების თანახმად-სავაჭრო ამქრები საეკსპედიტორულად, ხოლო ხელოსანთა ამქრები უნდა გარდაქმნილ და გაერთიანებულ იყვნენ იმგვარად, როგორც რუსეთში იყო. ღებულება ითვალისწინებდა აგრეთვე მუშათა ამქრების ცალკე ჯგუფად გამოყოფას და მათ ნება ეძლეოდათ დაეარსებინათ „კავშირები“ რუსული „არტელების“ შესაბამისად⁵. „მე საქიროდ ვცანი,—სწორდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის-ძე ტფილისის გუბერნატორს,—რათა მათი (ამქართა) თვითმართველობის საუკუნოებრივი ჩვეულებები, კანონიერი გამუქების შემდეგ, შეთანხმებული იყვნენ იმპერიაში არსებულ მათთან თანაბარ წესებთან, და რომ ეს შეთანხმება რაც შეიძლება უკეთ შესაბამებოდეს... იმასაც, რასაც მოითხოვს საზოგადოებრივი ცხოვრების თანამედროვე პირობები“⁶. საზოგადოებრივი ცხოვრების „თანამედროვე პირობები“ კი, რომელიც მეფის თვით-

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ამქართა საკითხის უარყოფითად გადაჭრაში, გარდა იენისის ამბებისა, ანა ნაკლები როლი ითამაშა რუსეთის რეაქციული პოლისი, კერძოდ ცნობილი რეაქციონერის კატკოვის გამოსვლამ, რომელმაც „მოსკოვსკიე ვედომოსტი“-ში დაბეჭდა მთელი რიგი პროვოკაციული სტატიები; ამ სტატიებში ის ბრალს სდებდა ადგილობრივ მოსახლეობას მასში, რომ იგი საერთოდ რუსების წინააღმდეგ არის განწყობილი და რომ მას სურს გამოეყოფოს რუსეთს. ამასთან ერთად კატკოვი თავს ეცნობდა მეფის თვითმპყობებლობის წარმომადგენლებს კავკასიაში, რომელთაც უსაყვედურებდა ხელშეტი ლაშობილების გამოჩენას მკვიდრი მოსახლეობისადმი (ფ. შახარაძე, საქართველო XIX საუკუნეში, გვ. 62).

² ამ მოთხოვნების და საერთოდ ტფილისის საზოგადოებრივი მმართველობის „ღებულების“ შესახებ ლაპარაკი გვაქვს აქვე.

³ Ремесленные управления.

⁴ „Кавказ“, 1866 г., № 79, § 3, примечание.

⁵ „Положение о ремесленных амкарах (цехах) в гор. Тифлисе и об их управлении“.

⁶ ახალი ღებულება რეაგირებად ამქრებს 1867 წელს 11 აპრილს არწრუნის ქარვასლაში გუბერნატორისა და ქალაქის გამგეობის წევრთა თანადსწრებით.

⁷ Соответственно коренному русскому артельному устройству (С. Е. Глазаров, Годские цехи, стр. 343; „Кавказ“ 1867, № 30).

⁸ იქვე.

მპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკით იქმნებოდა აქ, მოითხოვდა ტფილისის ამქართა სრულ უნიფიკაციას იმპერიის დანარჩენი ქალაქების ხელოსანთა ცეხებთან, თუნდაც იმიტომ, რომ ამ ამქრების სახით მთავრობას არ ჰქონოდა აქ აჯანყების კერები, რომელთაც მოხერხებულ შემთხვევაში შეეძლოთ გამოემუღვნებიათ ხალხის უკმაყოფილება მეფის ხელისუფლებისადმი, 1865 წლის ივნისის ამბების მსგავსად, მთავრობისათვის არც თუ იმდენად სასურველ ფორმებში¹.

დებულების მიხედვით ხელოსანთა ყველა ამქარი ერთიანდებოდა ერთ საერთო ორგანიზაციაში—ხელოსანთა სამართველოში². ის შესდგებოდა საერთო ან მთავარ მამასახლისისაგან, რომელიც წარმოადგენდა ხელოსანთა სამართველოს თავმჯდომარეს, და ამქართა მამასახლისებისაგან—უსტაბაშებისაგან. უკანასკნელთ შეეძლოთ მონაწილეობა მიეღოთ სამართველოს სხდომებში ან ყველას ერთად, ანდა რიგ-რიგობით, მაგრამ ისე, რომ სხდომას დასწრებოდა არანაკლებ 2 მამასახლისისა; ამასთან იმ საამქროს მამასახლისის დასწრება, რომელსაც ეხებოდა ვასარჩევი საქმე, სავალდებულოდ ითვლებოდა³.

ხელოსანთა სამართველოს იურისდიქციასა და კომპეტენციას ეჭვემდებარებოდა: 1) კერძო პირთა საჩივრები ამქრებზე და ამქართა ოსტატებზე, შეკვეთებთან დაკავშირებით, 2) დავა როგორც ამქრებს შორის, ისე მათ წვერთა შორის, 3) საამქროთა მამასახლისების გადაწყვეტილებათა განხილვა, 4) თვალყურის დევნება საამქროების მიერ კუთვნილი საქალაქო ხარკისა და ბეგარის წესიერ გადახდაზე, 5) ამა თუ იმ ხელოსნის დამტკიცება ოსტატის ან ქარგლის სახელწოდებაში და მოწაფეთა მიღება⁴. დებულების მიხედვით ქარგლად ითვლებოდა თვითთული ხელოსანი, „რომელიც ოსტატობას ეწეოდა დაქირავებით სახელოსნო დაწესებულებათა მეპატრონეებთან“⁵. ხოლო მოწაფეთ შეიძლებოდა ყოფილიყო ყველა, ვისაც სურვილი ჰქონდა რომელიმე ხელობა შეესწავლა. მოწაფეობისათვის წესდებოდა მაქსიმალური ვადა 5 წელი, მაგრამ ეს ვადა შეიძლებოდა შეცვლილიყო შემცირების მხრივ ურთიერთ შეთანხმებით მეპატრონის (ოსტატის) და მოწაფის (ან მისი მშობლებისა და მეურვეების, უკეთუ მოწაფე არასრულწლოვანი იყო) შორის; ამასთან ოსტატს ნება ეძლეოდა აეღო სწავლის ფული, ან შეეცვალა იგი რაიმე „სხვა სარფით“.

დებულება აუქმებდა ამქრებში უხუცესთა თანამდებობას: საამქროს ერთპიროვნულად განაგებდა საამქროს მამასახლისი—უსტაბაში, რომელიც უშუალოდ ეჭვემდებარებოდა ხელოსანთა სამართველოს. თუმცა ამქართა შეკრება⁶

¹ „1865 წელს ტფილისში მომხდარმა არეულობამ,—სწერდა ბარონი ნიკოლაი.—განოა-ამქარავა, რომ ამ საბით, მთავრობასთან ყოველივე კავშირს გარეშე შეერთებული კორპორა-ციები შესაძლოა სახიანო იქნეს საზოგადოებრივი მშვიდობიანობისათვის“—ო. (ОИК, გვ. 118). მეფის ნაცვლი ამ აჯანყებისთან დაკავშირებით იმუქრებოდა, რომ იგი არჩევითი წესს შესცვლის დანიშნის წესით (ფონ. ОВД, საქ. 215, ფურ. 250). ამასვე მოითხოვდა სამოქალაქო გუბერნა-ტორიც (იქვე, ფურ. 252).

² Ремесленная управа.
³ С. Егнazarov, Городские цехи, стр. 349.
⁴ იქვე, გვ. 349—350.
⁵ იქვე, გვ. 351.
⁶ Сход.

ფორმალურად გაუქმებული არ იყო, მაგრამ ის მთლიანად და სავსებით პოლიციის ნება-სურვილისაგან იყო დამოკიდებული: პოლიციის ინტერესების ნებადასრულებლად უსტაბაჟს უფლება არ ჰქონდა მოეწვია ამქართა კრება. მაგრამ თვით ასეთი „კანონიერი“ გზით მოწვეულ კრებასაც არ ჰქონდა უფლება გადაეჭრა მთელი რიგი საკითხები, რომლებიც წინათ მის კომპეტენციას შეადგენდა. ასე, მაგალი, კრებას სრულიად ერთმეოდა სასამართლო ძალაუფლება, მოწაფეთა მიღების უფლება, უეარგისი მამასახლისის დათხოვის უფლება და ა. შ. ახლა ყოველივე ეს შეადგენდა ხელოსანთა სამართველოს ანდა ხელოსანთა მთავარი მამასახლისის კომპეტენციას. თვით საამქროს უსტაბაჟის არჩევა, რაც ფორმალურად დებულებით მინდობილი ჰქონდა ცეხს (საამქროს), ან უფრო სწორად, ამქართა კრებას, გუბერნატორის მიერ დაუმტკიცებლად, ბათილად ითვლებოდა.¹

სწორად ასევე ხელისუფალთა სანქცია იყო საერთო „ხელოსანთა საერთო ყრილობის“ მოსაწვევად; ამასთან ამ ყრილობაზე, ხალხმრავალი კრებების თავიდან ასაცილებლად, ყველა ხელოსანს როდი შეეძლო დასწრება, არამედ მხოლოდ მათ წარმომადგენლებს—10 კაცზე ერთს. არც ამ საერთო ყრილობას ჰქონდა დიდი უფლებები. მისი უფლებები განისაზღვრებოდა ხელოსანთა მთავარი მამასახლისის (ხელოსანთა სამართველოს თავმჯდომარის) არჩევით და საამქროთა წევრებიდან მათივე საერთო საჭიროებისათვის ნებაყოფლობითი გამოსაღების განსაზღვრით²; ამასთან საერთო კრების მიერ არჩეულ ხელოსანთა მთავარ მამასახლისს, ისევე როგორც საამქროს მამასახლისს, ამტკიცებდა გუბერნატორი და მხოლოდ ამის შემდეგ ითვლებოდა ის კანონიერად.

ამგვარად, ამქართა შესახებ ახალი დებულების შემოღებით, მთავრობამ, როგორც ვხედავთ, საკმაოდ ფართოდ განახორციელა თავისი დიდძლის მიზნები მათ მიმართ: მან გააერთიანა ამქრები საერთო ორგანიზაციაში ცენტრალიზებული მმართველობით სათავეში და იმავე დროს ეს ორგანიზაცია მთავრობის ორგანოების უშუალო კონტროლისა და მეთვალყურეობის ქვეშ მოაქცია; ამით ამქრობა ფაქტიურად სავსებით უქმდებოდა ძველი ვაგებით. მაგრამ მთავრობის ღონისძიებათა დედააზრი და მნიშვნელობა ამ შემთხვევაში არა მარტო იმაში მდგომარეობდა, რომ ამქრობა, როგორც ასეთი, უქმდებოდა (ამქრობამ უკვე მოკავა თავისი დრო და იგი ასე თუ ისე უნდა გაუქმებულიყო), ამ ღონისძიებათა მთავარი აზრი ის იყო, რომ ახალი დებულება და ამ დებულების საფუძველზე შექმნილი ხელოსანთა სამართველო გამორიცხავდა ამქართა ორგანიზაციასა და წყობილებაში ავტონომიური მმართველობისა და დემოკრატიზმის პრინციპებს, რაც მათ მანამდე ახასიათებდათ. ეს ვარემოება კი ამქრებს თავისუფალი სწავლადობრივი ორგანიზაციებიდან მთავრობის ან ნახევრადმთავრობის, მაგრამ სავსებით ოფიციალურ ორგანიზაციებად აქცევდა, ისეთ ორგანიზაციებად, რომლებიც ძალაუფლებურად მოწოდებული იყვნენ შეესრულებათ მთავრობის ხელში (რუსიფიკატორული და კოლონიური პოლიტიკის განხორციელების დროს) სამელო ბერკეტის როლი. ამქართა „საუქნოებრივი ადათ-წესები“, რომლის შე-

¹ იქვე, გვ. 344—346.

² იქვე, გვ. 350—351.

სახებ ამბობდა მეფის ნაცვლი, ღებულობდნენ რა „კანონიერ გაშუქებას იმპერიაში არსებულ თანაბარ წესებთან“ შეფარდებით, უქმდებოდნენ, თვითონ ამქრები კი ამიერიდან უნდა გადაქცეულიყვნენ ასეთისე თვითმპყრობელობის ნების შემსრულებელ ორგანიზაციებად¹.

ასეთი იყო ის ძირითადი მახნები, რომლითაც ხელმძღვანელობდა მთავრობა ხელოსანთა და ამქართა საკითხის გადაჭრის დროს² 1865 წელს, და ის მთავარი მომენტები „ხელოსანთა ამქრების შესახებ“ დებულებისა, რომელიც ამ მიზნების იურიდიულ გაფორმებას წარმოადგენდა.

* * *

გადავიდეთ ახლა ჩვენ მიერ აღებულ დროის ხელოსანობისა და ხელოსნური მრეწველობის მდგომარეობის გამორკვევაზე.

უპირველესად ყოვლისა საჭიროა შევნიშნოთ, რომ ცნობები ხელოსანთა და ხელოსნური მრეწველობის მდგომარეობის შესახებ 1860—1865-იან წლებში შედარებით ისეთივე ღარიბი და წინააღმდეგობათაშემცველია, როგორც ცნობები მათივე მდგომარეობის შესახებ ამ პერიოდამდე, რაც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ. მიუხედავად ამისა, არსებული ცნობები საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ ზოგიერთი მომენტი აღებული საკითხისა მეტნაკლები სიზუსტით, თუნდაც ერთმანეთთან ამ ცნობების შეჯერებისა და დაბირისპირების გზით. უპირველესად ყოვლისა საინტერესოა გამოიკრვეს ამქართა რიცხვი.

6. დუნკელ-ველინგის ცნობებით, რომლებიც 1864 წელს შეეხება, ტფილისში ამქართა რიცხვი აღწევდა „64-მდე“, ამისთან „მრავალი ამქარი“ შესდგებოდა არა მხოლოდ ხელოსანთაგან, არამედ ვაჭრებისა და მუშებისაგან³. ეს მონაცემები ძირითადად სწორად უნდა ჩაითვალოს, როგორც ამქართა საერთო

¹ როგორც ვთქვით, ახალი დებულება ამქრების შესახებ უკანასკნელად გამოცხადებული იყო 1867 წლის 11 აპრილს სახეიშო პირობებში—ქარავალაში, რომელიც ვუთენოდა ტფილისის ქალაქის თავს, გენ. ანკრუნს, ტფილისის სამოქალაქო გუბერნატორისა და ქალაქის გამგებლის წევრთა თანადასწრებით. გუბერნატორმა სიტყვით მიმართა ამქართა წარმომადგენლებს და სხვათა შორის სთქვა: „იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ვაჭრობა-მრეწველობა, განთავისუფლებული წინანდელი კარჩაეტილობისაგან, ისარგებლებს რა ბოძებული თავისუფლებით, მიიღებს უფრო სწორ განვითარებას; იმედი უნდა ვიქონიოთ აგრეთვე, რომ დებულება, წარმოდგენილი წესების შემდგომი გამოყენებით პრაქტიკაზე, არ დაჩქება მკვდარ ასოდ, არამედ განაზრციელებს მასზე დაკისრებულ იმედებს“ (საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი № 2583, Bds. 287). ეს „იმედები“, რომელზედაც ლაპარაკობდა გუბერნატორი, სწორედ იმასი მდგომარეობაა, რომ ამქრები, აღნიშნული დებულების საფუძველზე ხელოსანთა მმართველობაში გაერთიანებულნი, მთავრობის აზრით, თვითმპყრობელობის სამახაზროში უნდა ყოფილიყვნენ.

² ს. ეჭიაზაროვი, რომელიც გუნდარუს უკმვეს საერთოდ მეფის თვითმპყრობელობას და ზოტბას ასხამს კერძოდ მთავრობის ღონისძიებებს ხელოსანთა მმართველობის დაარსების საქმეში, თავის უკმაყოფილებას მხოლოდ იმის გამო გამოთქვამს, რომ „დებულება“ ზედრდს უფლიდა „ხელოსანთა საერთო წესდებით ცნობილ „პრინციპებს“, ე. ი. იმის გამო, რომ ეს დებულება მთლიანად არ წარმოადგენდა რუსეთის სხვა ქალაქების ხელოსანთა წესდების გამოვლენას უცვლელად (იხ. მისი წიგნი, გვ. 337 და შემდგომ). მაგრამ ეჭიაზაროვის, როგორც ცარიზმის აპოლოგეტის, თვალსაზრისი ბევნთვის გასაგებია: მას არ შეეძლოს სხვაინაირად შეფასება მთავარი ხელისუფლების ღონისძიებანი.

³ ს. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 197.

რიცხვის, ისე მათი შემადგენლობის მხრივაც: რომ ამქართა შესახებ 1867 წლის დებულების შემოღებამდე ტფილისში არსებობდნენ არა მარტო ხელოსანთა, არამედ ვაჭართა და მუშათა ამქრებიც, ეს ჩვენ უკვე ვიცით. ხოლო რაც შეეხება ამქართა საერთო რიცხვს—64, ამ რიცხვის სისწორე¹ დასტურდება 1865-იანი წლების ტფილისის მეორე თანამედროვის ნ. ბერძენოვის ცნობებით, რომელიც, როგორც ცნობილია, ტფილისის შედარებით კარგ მცოდნედ ითვლებოდა. 1870 წელს ბერძენოვი სწერდა: „ტფილისის მმართველობის უკანასკნელ რეფორმამდე (ე. ი. 1866 წლამდე—შ. ჩ.) ტფილისში ითვლიდნენ 64 ამქარს, ახლა კი მათი რიცხვი ორ მესამედზე უფრო მეტით შემცირდაო“².

ამ ჩვენებიდან მნიშვნელოვანია არა მარტო (ან უფრო სწორად, არა იმდენად) ბერძენოვის მიერ ამქართა რიცხვის (64) პირდაპირი დადასტურება, ვინაიდან ეს მას შეეძლო ესესხებია თვით იმ დუქელ-ველინგისაგან, რომელსაც ჩვენ ამჟამად ვამოწმებთ, არამედ მისი მითითება იმაზე, რომ 1870 წელს ამქართა რიცხვი წინაპერიოდთან შედარებით შემცირებული იყო „ორ მესამედზე მეტით“. მართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ 1867 წლის ახალი დებულების შემოღების შემდეგ ხელოსანთა მმართველობაში გაერთიანებულ ამქართა რიცხვი შეადგენდა 21-ს, აქედან ხელოსანთა ამქრების რიცხვი იყო 17. დანარჩენები კი, ე. ი. ოთხი იყო მუშათა ამქარი, ან უფრო სწორად—მუშათა არტელი³; ხოლო 21 სწორედ რომ 64-ის ერთ მესამედზე ცოტა ნაკლებს შეადგენს.

მაგრამ ჩვენ კიდევ უფრო სარწმუნო წყაროც მოგვეპოვება, რომელიც რეფორმის წინ, ე. ი. 1867 წლამდე არსებულ ამქართა რიცხვს სავსებით ზუსტად გვიჩვენებს. ეს წყაროა—„ქ. ფტილისში ხელოსანთა ამქრების (ცეხების) მმართველობის შესახებ ახლად გამოცემული დებულების საფუძველზე დამტკიცებული სია ამქრებისა, იმ შემადგენელ ნაწილთა აღნიშვნით, რომლიდანაც განზრახულია მათი დაარსება“⁴. ეს სია ოფიციალურია და მასში ნაჩვენებია არა მარტო „დასაარსებელ ამქართა“ რიცხვი, არამედ ამ მომენტისათვის უკვე არსებულ ამქართა რიცხვიც. აქედან ჩანს, რომ 1867 წლისათვის ტფილისში ამქართა რიცხვი შეადგენდა სულ 69, საიდანაც ხელოსანთა ამქარი იყო 46, ხოლო მუშათა—23⁵. სწორედ ამ 69 ამქრიდან იყო შედგენილი ხელოსანთა 17 ამქარი და 4 მუშათა არტელი, სახელდობრ, ამქრები: 1) მეჭურეთა, 2) მეწალეთა, 3) სარაჯთა, 4) მეჭურქეთა, 5) თერძთა, 6) დურგალთა, 7) მეკარეთთა, 8) მღებავთა, 9) თოქმართა, 10) მებრლიანტეთა, 11) დალაქთა, 12) მესაკურველთა, 13) ზინკალთა, 14) მღებართა, 15) მეყაითნეთა, 16) მეგაურეთა

¹ სისწორე—მხოლოდ დახლოებით.

² Д. Бакрадзе и Н. Бёрдзенов, Тифлис в историческом и этнографическом отношении, стр. 139.

³ „Кавказ“, 1867 г., № 30; შტრ. С. Егназаров, городские цехи, стр. 353; К.К., 1870 г.

⁴ „Список амкаретвам, утвержденных на основании взошь изданного положения об управлении ремесленными амкарами (цехами) в г. Тифлисе, с обозначением составных частей, на коих предположено их образовать“ („Кавказ“, 1867 г., № 30).

⁵ იქვე.

და 17) მეტყავეთა¹ და არტელები: 1) ხუროთა და მხერხაეთა, 2) კალატოზთა და მებათაშეთა, 3) მეკურტნეთა და 4) მეთულუხეთა.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ და როგორც ამის შესახებ უკვე ვილაპარაკეთ, ამქართა რეფორმამ, რომელიც გატარებულ იქნა 1867 წლის ახალი დებულების შემოღებისა და ხელოსანთა მმართველობაში ამქართა გაერთიანების შედეგად, გამოიწვია თვით ამქართა რიცხვის შემცირება. ამქართა რიცხვის ეს შემცირება მოხდა, ერთის მხრივ, სავაჭრო ამქართა ხარჯზე, რომლებიც ახალი დებულების შემოღების შემდეგ, როგორც ვთქვით, სავსებით გაუქმებულ იქნა, მეორეს მხრივ—თვით ამქართა გამსხვილებისა და მათში არსებულ ქვედანაყოფთა—თაბუნების—ლიკვიდაციის ხარჯზე. საქმე ისაა, რომ 40-იან წლებიდან, როცა ცალკეულ ამქართა წევრების რიცხვი მნიშვნელოვნად გადიდდა და უსტაბაში ვერ ასწრებდა „სათანადო მეთვალყურეობა გაეწია ყველასთვის, ზოგიერთმა ამქარმა თავისთვის სასარგებლოდ სცნო დამოუკიდებელ განყოფილებებად დაყოფა და, აიჩიია რა საკუთრივ უსტაბაში, შეადგინა ცალკეული ამქარი“² —თაბუნი. ასე, მაგალ., ერთ ღროს კალატოზები იყოფოდნენ ჯერ 2, შემდგომ კი 5 ამქარად, ხუროები—3 ამქარად, მესანთლენი—2 ამქარად, დურგლები—4-ად, ნიშანმდებლები—8-ად, მეკურტნეები—3-ად და ა. შ.²

აღნიშნული დებულების შემოღების შემდგომ კი ხელოსნები ერთიანდებოდნენ ამქრებში, ხელობისდა მიხედვით, ქვეამქრებად ანუ თაბუნებად დაუყოფლად და, მასთანამე, უკანასკნელნი უქმდებოდნენ. ასე, ამ დებულებისდა მიხედვით მეთორნენი, მეფურნენი და მეშაქარლამენი, რომლებიც წინაღ შეადგენდნენ სამ ამქარს, ან უფრო სწორად, სამ თაბუნს, ჰქმნიდნენ მებურეთა და მებულკეთა ერთ საერთო ამქარს; მეწალენი (ევროპული და აზიური), მეფხვსაც-მელენი, მექოშენი (ქართული და სპარსული), ფინაჩები და მექალამენი წინათ 7 ამქარს შეადგენდნენ, ახლა კი მეწალეთა და მექოშეთა ერთ ამქარს ჰქმნიდნენ; მუნაგირენი, მექტენი და მპენტაენი, რომლებიც წინაღ შეადგენდნენ სამ

¹ ერთ საარქივო დოკუმენტში, რომელიც დათარიღებული არ არის, მაგრამ, როგორც ჩანს, 1870-იან წლებს, ყოველ შემთხვევაში 1867 წლის დებულების შემოღების შემდეგდროინდელ პერიოდს ეკუთვნის; ნათქვამია, რომ ამქართა რიცხვი „წინათ“ შეადგენდა 16 (საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი H № 2503, Ros. № 259). მაგრამ რომელი პერიოდის შესახებ არის აღბარაკი, არ ჩანს; შესაძლოა დოკუმენტს მთავრობაში მთავრობის პერიოდის და მანინ დოკუმენტის ეს ცნობა მაინც მცირედ განიზრგვა ოფიციალური სიის ზემოთ მოყვანილ ცნობისაგან (17:16). მაგრამ გველა ამ მონაცემებს სრულიად არ ევლება ბარონ ნიკოლაის ცნობები, რომელთა მიხედვით ტფილისში, ამქართა შესახებ ახალი დებულების შემოღებამდე, თითქმის უკანასკნელთა რიცხვი აღწევდა 80-მდე (ОНК, გვ. 119). მართლაც, ამქართა ოციები, როგორც ვნახეთ, წინათ 80-მდე და 128-მდეც კი აღწევდა, მაგრამ ეს იყო 1860-იან წლებამდე (იხ. საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერები H № 2883, Ros. № 287; № 269). ასე რომ ბარონ ნიკოლაის ცნობები, თუ მათში ნაგულისხმევია ამქართა რეფორმის წინაპანები, სწორი არ არის.

² Ю. Ахвердов, Тифлиссские амкари, стр. 2; შტრ. С. Егназаров, Города пхн, стр. 5.

³ Ю. Ахвердов, там-же, стр. 2; С. Егназаров, там-же, стр. 5; ср. с данными приведенной выше рукописи музея Грузии.

ამქარს, ახლა ერთიანდებოდნენ ერთ ამქარში იმავე სახელწოდებით; მეტურქენი, მებეწვეულენი და მეჭუნენი (ქართული და ევროპული), რომლებიც შეადგენდნენ 3 ამქარს, ერთიანდებოდნენ ერთ ამქარში აგრეთვე იმავე სახელწოდებით; თურქები (ევროპული და აზიური), რომლებიც შეადგენდნენ 3 ამქარს, ერთიანდებოდნენ თერძების ერთ ამქარში და ა. შ.¹ სწორედ ასევე ხურონი და მხერხანენი, რომლებიც შეადგენდნენ 7 ამქარს, ერთიანდებოდნენ ერთ მუშათა არტელში იმავე სახელწოდებით; კალატოზები, ქვისმთელენი, ქვისმტეხელნი და მებათქაშენი, რომლებიც შეადგენდნენ 8 ამქარს, ჰქმნიდნენ ერთ მუშათა არტელს იმავე სახელწოდებით; მეკურტნეები (მუშები), რომელთაც ჰქონდათ 6 ამქარი, ერთიანდებოდნენ მეკურტნეთა ერთ ამქარში; მეთულუხენი (თულუხეხები), რომელთაც ჰქონდათ 2 ამქარი, ჰქმნიდნენ მეთულუხეთა ერთ არტელს და ა. შ.²

ამგვარად, დუნკელ-ველინგისა და ნ. ბერძენოვის ცნობები ამქართა რიცხვის შესახებ, ვიმეორებთ, ძირითადად სწორად უნდა მივიჩნიოთ; უფრო ზუსტად კი უნდა ჩავთვალოთ ზემოთაღნიშნული სიის მონაცემები, რომლის მიხედვით გამოდის, რომ ხელოსანთა და მუშათა ამქარების რიცხვი ახალი დებულების შემოღებამდე, ე. ი. 1867 წლამდე, შეადგენდა 69, ხოლო ამ დებულების შემოღების შემდეგ—21, საიდანაც 17 იყო ხელოსანთა ამქარი, 4 კი—მუშათა არტელი.

მაგრამ ეს ცნობები³ ამქართა რიცხვის შესახებ, როგორც ვხედავთ, უმთავრესად და განსაკუთრებით მხოლოდ ხელოსანთა და მუშათა ამქარებს შეეხება. საეკურო ამქარებზე და თვით ხელოსანთა ზოგიერთ სხვა ამქარებზე კი, რომლებიც არ იყვნენ გაერთიანებული ხელოსანთა მმართველობაში, არაფერი არაა ნათქვამი ამ მონაცემებში⁴. თუმცა საეკურო ამქარები ჩვენ ამგვარად არ გვაინტერესებს (რამდენადაც ლაბარაკია ხელოსნებზე და ხელოსნურ მრეწველობაზე), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ამქართა სიის დაზუსტება, თუნდაც ხელოსანთა საერთო რაოდენობის გამოსარკვევად, მაინც სასურველია.

ერთი საარქივო დოკუმენტის ცნობებით, რომელიც, როგორც ჩანს, 50-იან წლებს ეკუთვნის, და უნდა ვიფიქროთ, რომ შედგენილია იმ დროს ტფილისში არსებულ ყველა ამქართა აღრიცხვის სპეციალური მიზნით, გამოდის, რომ ამქართა რიცხვი ამ დროს შეადგენდა 94. ეს იყო ამქარები: მეტყავეთა—1, მეტყავახეთა—1, მეჭუნეთა—1, თერძთა—3, მეუნავიროთა—2, მეწაღეთა—2, მხერხანეთა—3, ხუროთა—4, დურგალთა—1, ოქროსმკვდელთა—2, მებახელებთა—1, კალატოზთა—4, მესანთლეთა—1, მეთამბაქოეთა და მებაპიროსეთა—1, მღებავეთა—1, დალაქთა—1, ყასაბთა—1, ალანთა—1, ბაყალთა და კინტოთა—1, თათარ ბაყალთა—1, მებაღეთა—1, მეღვინეთა—2, ნიშანდებელთა—2, თივითა

¹ „Кавказ“, 1867, № 30.

² იქვე.

³ შათ რიცხვში, როგორც ჩანს, დუნკელ-ველინგის მონაცემებიც, თუმცა ის ლაბარაკობს აგრეთვე ვაჭართა ამქარებზე და ხელოსანთა რიცხვში ურთავს ბაყლებსა და ყასაბებსაც (იხ. ქვემოთ).

⁴ ე. ი. ზემოთ აღნიშნულ „სიაში“; დუნკელ-ველინგს კი ამქართა სია საერთოდ მოყვანილი არ აქვს.

და ბზით მოვაპრეთა—1, სარქისოვების ქარვასლაში ფართლით მოვაპრეთა—1, მეგწვეულეთა—1, მედაფეთა (მეყაითნეთა)—1, მექოშეთა—1, ფინაჩთა—1, მექალამნეთა—1, მებაწრეთა—1, მექვაბეთა—1, მკალავთა—1, ქართული ჩექმების დამკედლთა—1, ზეინკალთა—1, მკედელთა—2, სახანჯლე დანების ოსტატთა—1, თოფებზე ოპროს წარწერების ოსტატთა—1, მეკოვხეთა—1, შანდღების ჩამომსხმელთა—1, ტიკების მომკუპრაეთა—1, მეტომრეთა—1, მღებართა—2, მჩითავთა—1, ფექართა—1, მექოთნეთა—1, მეპურეთა—3, მეფურნეთა—1, მედუქნეთა—1, მესაშეთა—1, მეგაგურეთა—2, ქის მოხრელთა და მეწყალსადენეთა—2, ქვის მთლელთა—1, ქვის მტებელთა—1, საპნის მკეთებელთა—1, მესაათეთა—1, ცხენების მკედელთა—1, რკინეულის გამყიდველთა—1, ზარაფთა—1, მეძონძეთა—1, დალალთა (მაკლერთა)—1, ქათმებით მოვაპრეთა—1, თევზის მრეწველთა და მეთევხეთა—2, წითელი საქონლით მოვაპრეთა—1, ბამბეულით მოვაპრეთა—1, ნაბღებით მოვაპრეთა—1, დამტარებელთა—1, წვრილმან მედუქნეთა—1, გაჯით მოვაპრეთა—1, მეთულუხეთა—1, მუშათა—1, მეპოვოხეთა—1, მეტლეთა—1 და მეზურნეთა—1¹.

ეს ცნობები ზუსტად ემთხვევა მეორე საარქივო დოკუმენტის ცნობებს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, იმავე დროს ეკუთვნის². ამ მეორე დოკუმენტში მოცემულია სია 94 ამქრის უსტაბაშებისა, რომლებიც თავისი სახელწოდებით ემთხვევიან ზემოთ ჩამოთვლილ ამქრებს³. ასე რომ ამქართა რიცხვი 94 1850-იანი წლებისათვის უნდა ჩაითვალოს სწორად.

მაგრამ საკითხავია, არსებობდა თუ არა ეს 94 ამქარი შემდგომ პერიოდში, ე. ი. 1865-იან წლებში, თუნდაც ამ პერიოდის დასაწყისში, ამქრების შესახებ ახალი დებულების შემოღებამდე? უნდა ვიფიქროთ, რომ არა.

ზემოთ ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ, არამედ, პირიქით, მცირდებოდა. ამქართა რიცხვის ეს შემცირება გამოწვეული იყო, ერთის მხრივ, იმ გარემოებით, რომ ისინი თავისთავად თანდათან არა საჭირო და უსიცოცხლო დაწესებულებებად იქცეოდნენ, მეორეს მხრივ კი—მთავრობის აშკარა მტრული დამოკიდებულებით, რაც ამათუიმ ხელოსნისათვის და მით უფრო ვაჭრისათვის არახელსაყრელად ხდიდა ამქრებში ყოფნას. ამიტომ ბევრი ხელოსანი, და კიდევ მეტად ვაჭრები, განსაკუთრებით ახალმოსულნი, უკანასკნელ ხანებში ამქრებში აღარ ეწერებოდნენ. ამის შედეგად კი უკვე 1860-იან წლებში ტფილისში მრავალი ხელოსანი და წვრილი მოვაპრე იყო, რომლებიც სრულიად გაერთიანებული არ იყვნენ ამქრებში⁴.

მაგრამ ამქრებში ყოფნა განსაკუთრებით არახელსაყრელი შეიქნა 1865 წლის ივნისის ამბების შემდეგ, როცა ამქრების წინააღმდეგ განწყობილმა მთავრობამ არა მარტო ჩამოართვა მათ ყოველგვარი პრივილეგია, არამედ არსებითად მთავ-

¹ საქართველოს მუზეუმის ზელნაწერი H № 2838, Ros. № 287.

² არცერთი აღნიშნული დოკუმენტი დათარიღებული არ არის, მაგრამ შინაარსის მიხედვით ისინი შეიძლება მიეკუთვნებოდნენ 1850—55 წლებს.

³ საქართველოს მუზეუმის ზელნაწერი H № 2838, Ros. № 269.

⁴ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 198.

რობის საწინააღმდეგო დაწესებულებებად მიიჩნია. ყოველივე ამის გამო 1865-იან წლებში, თვით რეფორმის მომენტში, ამქართა აღნიშნულ რიცხვზე—94 ფიქრიც, როგორც ვთქვით, ზედმეტია.

მიუხედავად ამისა, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ხელოსანთა და ვაჭართა ზემოთ აღნიშნული კატეგორიები იმთა გარდა, რომლებიც ზემოთ ამქართა „სიაში“ იყო ჩამოთვლილი, ამ დროს აღარ არსებობდნენ; პირიქით, უნდა ვიფიქროო, რომ ისინი არსებობდნენ, მაგრამ ამქრებში გაერთიანებული არ იყვნენ (ან უფრო სწორედ, ყველა მათგანი არ იყო გაერთიანებული). ეს დასტურდება არა მარტო აპრიორული მოსაზრებით, რომ 10—15 წლის განმავლობაში არ შეიძლება გამქრალ და გაუქმებულიყო ის პროფესიები, რომლებიც 1850-იან წლებში არსებობდნენ, არამედ ზოგიერთი წყაროს პირდაპირი იმ მითითებითაც, რომელიც ეკუთვნის 1865-იან წლებს. ასე, ჩვენ მიერ მოხსენიებული ა. აკობიანცი, რომელიც აგვიწერს 1866 წლის ტფილისს, ლაპარაკობს იმ დროს ტფილისში არსებულ წვრილ ვაჭართა და ხელოსანთა შესახებ და ჩამოთვლის დაახლოებით 95—96 ისეთ პროფესიას, რომელთაგან აბსოლუტური უმრავლესობა (თუ ყველა არა) წინათ ამქრებში ერთიანდებოდა¹. ხოლო 1865 წლის სარქივო მასალების მიხედვით ამქართა რიცხვი თითქოს 100-მდე აღწევდა².

ამემაღ ჩვენთვის მნიშვნელობა აქვს ამ გარემოების აღნიშვნას იმდენად, რამდენად ჩვენთვის საჭიროა (უფრო ზუსტი ცნობების უქონლობის გამო) ხელოსანთა რიცხვის, არაპირდაპირ კი ხელოსნური მრეწველობის, მოცულობის გამორკვევა, რაც ჩვენ ახლა გეაინტერესებს. ასეთი არაპირდაპირი ცნობები³ ჩვენთვის საჭიროა განსაკუთრებით იმიტომ, რომ ცნობები ხელოსანთა რიცხვის შესახებ 1865-იან წლებში ფრიალ ნაკულოვანია, ხოლო მრავალ შემთხვევაში არასწორი და წინააღმდეგობის შემცველი.

ასე, დუნკელ-ველინცი ის მონაცემებით, რომლებიც ეკუთვნის 1864 წელს, ამქრებში შემაჯღ ხელოსანთა რიცხვი⁴ თითქოს 1500 შეადგენდა, მათ რიცხვში ოსტატები—1156 და შევირდები—344⁵:

1. მესაჭურველი	38	ოსტატი	და	16	შევირდი
2. ოქრომკვდელი	120	"	"	20	"
3. თერძები	142	"	"	121	"
4. შეჭურჭნი	21	"	"	9	"
5. მეჭურჭნი	200	"	"	—	"
6. მებაყლენი	193	"	"	—	"
7. ყასაზნი	86	"	"	—	"
8. მკედელნი	128	"	"	71	"
9. მეწაღენი	201	"	"	100	"
10. ზეინკალნი	27	"	"	7	"
სულ: 1156		ოსტატი		344 ⁶	შევირდი

¹ „გაზონ“, 1866, გვ. 182—184.

² ც. ი. ა. ფონ. 87, საქ. 138, ფურ. 55—60.

³ ა. აკობიანცი თავის აღწერილობაში იძლევა პროფესიათა სიას, მაგრამ მას არ მომყავს ხელოსანთა და წვრილ მოვაჭრეთა რიცხვი, არც ცალკე და არც ერთობლივად.

⁴ დუნკელ-ველინცი ხელოსანთა რიცხვი შეაქვს აგრეთვე ყასაზნი და ბაყლები.

⁵ დუნკელ-ველინცი არ ასახელებს მოწაღეთა რიცხვს.

⁶ მ. ჩხეტიია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 198; შტრ. С. Егназаров, Городские пехи, стр. 377—378; СССР, стр. 90, т. IV.

გარდა ამისა, მისივე ცნობებით, ამჭრებს გარეშე ირიცხებოდა კიდევ 171 კაცი ხელოსანი, მათგან:

1. მესაათენი	10 კაცი
2. ოქროშკედლები	6 "
3. მებულკენი	12 "
4. მეთავეჯენი	6 "
5. მეკარეტენი	8 "
6. სარაჯენი	3 "
7. ზეინკლები და შკედლები	7 "
8. შბალერის გადაშკერენი	4 "
9. მკაზმავენი	8 "
10. მესაჭურველენი	2 "
11. თერძები	6 "
12. მეწალენი	12 "
13. ხარატენი	3 "
14. პარიკმახერები	8 "
15. ფოტოგრაფები	10 "
16. ოქროშკედლით მჭარველენი	9 "
17. მუშაპიროსენი	57 "

სულ: 171¹

ამგვარად, გამოდის, რომ დუნკელ-ველინგის მიხედვით ტფილისში 1864 წ. თითქოს ითვლებოდა სულ 1671 კაცი ხელოსანი, ამ რიცხვში ყასათა და ბაყალთა ჩათვლითაც. ეს ცნობები რომ არასწორია, ცხადია თუნდაც იქიდან, რომ პროფესიათა ჩამონათვალში სრულიად არ ჩანს ხელოსანთა მთელი რიგი კატეგორიები (როგორც, მაგალ., მეთიკენი, მებაწრენი, მეყაითენი, მეთუთუნენი, შეშის მხერხაენი, კალატოზნი, მეაგურენი, მეთყავენი, მღებარნი, მკალაენი, მღებაენი, საპნის მკეთებელნი, მუშნაგირენი და ა. შ.), რომლებიც, ეშვს გარეშეა, არსებობდნენ მაშინ ტფილისში²; ხოლო ამაში კიდევ უფრო დავრწმუნდებით, თუ შევიდარებთ ამ ცნობებს მეორე, ოფიციალურ წყაროდან ამოღებულ ცნობებს, რომლებიც იძლევიან აგრეთვე არა აბსოლუტურად ზუსტ, მაგრამ დუნკელ-ველინგთან შედარებით უთუოდ უფრო სწორ სურათს. ეს ოფიციალური წყარო არის ცხრილი — „Сравнительная таблица городов кавказского наместничества по числу ремесленников в 1865 году“.³

ამ „ცხრილის“ მიხედვით ხელოსანთა საერთო რაოდენობა ტფილისში 1865 წელს შეადგენს არა 1671 კაცს, როგორც ეს დუნკელ-ველინგს აქვს, არამედ — 5524,⁴ საიდანაც: 1) მექუღე იყო 4, 2) მკერავი ქალი — 57, 3) მეკარე-

¹ იქვე, გვ. 198.

² შდო. მ. ვალითაძე, Я. Полонский, Статистический очерк Тифлиса (КК 1847 г., стр. 161—162); ა. აკობიანცი, ტფილისის აღწერილობა („გარუნ“, 1866 г., გვ. 282—284); საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერები H № 2683, Ros. № 287; H № 2838—Ros. N 269.

³ СССР, стр. 116.

⁴ შეჯამებისას ცხრილში შეტვლით ნაჩვენებია 5531; გაანგარიშებით ნამდვილად გამოდის 5524.

ტე—91, 4) მელამპე—9, 5) შპალერის გადამკვრელი—16, 6) მხურავი—13, 7) მეეტლე—352,¹ 8) მკაზმავეი—12, 9) პარიკმახერი—9, 10) მეტურე და მე-
 ბულაკე—136, 11) ყასაბი—110, 12) მეკონფეტე—26, 13) მეღუჭენე—101, 14)
 თორბი—344, 15) მექუდე—176, 16) მეწაღე—260, 17) მექოშე—121, 18) მე-
 ქეჩე—8, 19) მღებარი—ქსოვილის—93, 20) მეტყავე—406, 21) ხურო—273,
 22) ღურგალი—81, 23) მელუმელე—155, 24) კალატოზი—1065, 25) მკედელი—
 439, 26) მკალავეი—103, 27) თოქმაჩი—84, 28) მღებავი—70, 29) მესაათე—66,
 30) ოქრომკედელი—211, 31) დალაქი—289, 32) მეთუნე—149, 33) საანის მკე-
 თებელი—8, 34) შესაქურვლე—87, 35) მეთამბაქოე და მეპაპიროსე—70 და
 36) სარაჯი—30. სულ 5524.²

ამ მონაცემების უბრალო შედარება დუნკელ-ველინგის მონაცემებ-
 თან თავისთავად ლაპარაკობს იმაზე, რომ პირველი შედარებით უფრო სწორია.
 თუმცა დუნკელ-ველინგის ცნობები ეკუთვნის 1864 წელს, «ცხრილის» ცნობები
 კი—1865 წელს, მაგრამ ძირითადად ისინი ერთმანეთს უნდა ემთხვეოდნენ, ანდა
 ყოველ შემთხვევაში განსხვავება მათ შორის ფრიალ უმნიშვნელო უნდა იყოს.
 ეს იმიტომ, რომ შეუძლებელია დავუშვათ, რომ ხელოსანთა რიცხვი, როგორც
 უკვე გვქონდა ლაპარაკი, ერთი წლის განმავლობაში გაზრდილიყო 400%-ით.
 ამასთანავე არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ამ პერიოდში ხელოსნური მრეწველობა
 საერთოდ ჩამოკვეითების ზაზზე იყო შემდგარი, ხოლო ხელოსანთა რიცხვი კი
 მეტად ნელა იზრდებოდა და ისიც მხოლოდდამხოლოდ აბსოლუტურ ციფ-
 რებში.²

მართლაც ხელოსანთა მთელი კატეგორიები, რომლებიც აღნიშნული იყო
 ამ «ცხრილში» და ნამდვილად არსებობდნენ ტფილისში 1864—65 წლებში
 (როგორც, მაგალითად, მკერავი ქალები, მხურავნი, მექუდენი, მელამპენი, მეეტ-
 ლენი, მეკონფეტენი, მეღუჭენი, მექოშენი, მღებარნი, მეტყავენი, ხურონი, ღურ-
 გალნი, მეღუმელენი, კალატოზნი, მკალავენი, მღებავნი და სხვ.), სრულიად არ
 არის მოხსენებული დუნკელ-ველინგის სიაში და მართკ ეს გარემოებაც საეჭვოდ
 ხდის მისი ცნობების სისწორეს.

სწორედ ასევე არა ნაკლებ ეპეს ჰბადებს დუნკელ-ველინგის მიერ ცალკე-
 ული პროფესიების მიხედვით აღნიშნული ხელოსანთა რიცხვიც. ასე, მაგალი-
 თად, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ტფილისში 1864/5 წლებში შპალერის გა-
 დამკვრელთა რიცხვი არ აღემატებოდა 4-ს, სარაჯთა რიცხვი—3-ს, მესაათეთა
 რიცხვი—10-ს, მკედელთა რიცხვი—128 ან 199-ს (ქარგლებით), ყასაბთა რი-
 ხვი—86-ს და სხვ. ყველა ამ კატეგორიის ხელოსანთა რაოდენობა, იმდროინდელი
 ტფილისის მდგომარეობის მიხედვით, უძველად მეტი უნდა ყოფილიყო, და

¹ 1862 წელს ბირჟის მეეტლეთათვის გამოცემულ იქნა სტეციალური წესები (იხ. წიგნი
 «ნიბრი და წესები ბირჟის მეეტლეთათვის ქ. ტფ. ლისში», 1862 წ.).

² СССР, 116; ქარგალთა ან მოწაფეთა რიცხვი ცხრილში ცალკე არ არის ნაჩვენები.

³ ასე, მაგალ., 1870—80-იან წლებში, ხელოსანთა მმართველობის ცნობებით, ტფილისში
 ითვლებოდა არა უმეტეს 3.127 ოსტატისა და 8335 ქარგლისა, სულ კი 11.462 (Ф. Махарадзе,
 История рабочего движения, стр. 106), რაც შეადგენს დაახლოებით 10% მთელი მოსა-
 ლეობისას

მართლაც მეტი იყო, როგორც ეს ჩანს ზემოთ მოყვანილი ცხრილის მონაცემებიდან.

მაგრამ, მეორეს მხრივ, როგორც ვთქვით, შეუძლებელია აბსოლუტურად სწორად მივიჩნიოთ ამ „ცხრილის“ მონაცემებიც, თუნდაც იმიტომ, რომ ხელსაწილი პროფესიების დასახელება მასშია არა სავსებით ამომწურავად არის მოცემული. ასე, მაგალითად, ამ ცხრილში თავის მხრივ სრულიად არ არის ნაჩვენები: მექურქენი, ზეინკლები, ოქრომკედლები, მუხევენი, ხარატნი, ფოტოგრაფები და ოქრომკედლი მქარველნი, რომლებიც მოხსენებული ჰყავს დუნკელ-ველინგს და, მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, არსებობდნენ ტფილისში; არ არიან ნაჩვენები აგრეთვე: მეაგურნი, ბიჩხჩები (დანის მკეთებელნი), გაჯბაზები (მებათქაშენი), დერკიკები (ახური ტანისამოსის თერძები), იაფანჯები (ნაბდის მკეთებელნი), თოქვაჩები (მსხველები), მებაწრენი, ხანჯალსაზები (ხანჯლების მკეთებელნი), კურაჩები (ტყელების მკურაენი), მესანთლენი, ნალჩაგარები (მკედანნი), შუშაჩები (მეშუშენი) სირაჩები (მელეინენი), ჩიბუჩები (ჩიბუხის ოსტატები), სარაჯები (მეუნაგირენი), ფალანდუხები (მექურტნეები) და სხვ., რომლებიც მოხსენებული არიან საქართველოს მუზეუმის ზემოთ აღნიშნულ ხელნაწერებში, ანდა ა. აკობიანის 1866 წლის ტფილისის აღწერილობაში და რომლებიც, აგრეთვე უნდა ვიფიქროთ, ნამდვილად არსებობდნენ ტფილისში.¹

მართალია, ზოგიერთი ხელსაწილი ამ კატეგორიებიდან არც მანამდე, არც განსაკუთრებით ამჟამათა შესახებ ახალი დებულების შემოღების შემდეგ, არ იყვნენ გაერთიანებული ამჟამათა კორპორაციებში, მაგრამ ფაქტია, რომ ისინი არსებობდნენ. ამიტომ ხელსაწილი რიცხვის გამორკვევისას ისინი სხვებთან ერთად უნდა ყოფილიყვნენ აღრიცხული, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ცხადია, ხელსაწილი რიცხვი არ შეიძლება მივიჩნიოთ სრულად და, მაშასადამე, სწორად.

სამწუხაროდ არც საარქივო დოკუმენტებში და არც ა. აკობიანის აღწერილობაში, რომლებშიც მოცემულია ხელსაწილი პროფესიების სია, მოყვანილი არ არის ხელსაწილი რიცხვი, არც საერთოდ, არც პროფესიათა მიხედვით ცალკე, რომ შეიძლება დავთვალოთ მათი ცნობების შედარება ზემოთ აღნიშნულ სხვა წყაროების ცნობებთან. მიუხედავად ამისა, ამჟამათა სია საარქივო დოკუმენტებისა და აკობიანის მიხედვით უფრო სრულად (ამომწურავად) და, მაშასადამე, უფრო ზუსტად უნდა ჩაითვალოს, ვიდრე ზემოთ დასახელებულ სხვა წყაროებში წარმოდგენილი საეხი. ამის საფუძველზე კი ხელსაწილი რიცხვიც ტფილისში 1865 წელს უფრო მეტად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ეს ნაანგარიშეა ამ წყაროებში, ე. ი. ის მეტია, ვიდრე 5.524—„ცხრილის“ მიხედვით (და, თავისთავად ცხადია, მეტი, ვიდრე 1671 დუნკელ-ველინგის მიხედვით) ანდა კიდევ მეტი, ვიდრე 5.668—იმ სტატისტიკური ცნობების მიხედვით,² რომლებიც მოყვანილია 1869 წლის „სტატისტიკური ცნობების კრებულში“.

სათანადო მონაცემთა უქონლობის გამო ამჟამად არავითარი შესაძლებლობა არ გვაქვს უფრო მეტად დავაზუსტოთ ეს ცნობები, მაგრამ, ვფიქრობთ,

¹ „გარუნ“, 1896 წ., გვ. 282—284; შტრ. С. Егизаров, Городские цехи, стр. 271—274.

² СССР, გვ. 60—61.

ვაზვიადებული არ იქნება, თუ ხელოსანთა საერთო რაოდენობას 1865-იანი წლების ტფილისში ვინაგარიშებთ, როგორც უკვე ვთქვით,¹ არა ნაკლებ 6—7 ათასი კაცისა.

* * *

რომელი ხელობა იყო უფრო განვითარებული ზემოთ აღნიშნულ ხელობათგან და რომელი ნაკლებ? სხეანაირად რომ ვთქვათ, რომელი ხელობა განიცადა ზრდასა და აღმავლობას ან, ყოველ შემთხვევაში, რომელი შერჩა თავის წინანდელ დონეს და, პირიქით, რომელი განიცდიდა, ან უკვე განიცადა დეგრადაცია და დაცემა?

ხელოსნური შინამრეწველობის დეგრადაცია და დაცემა საერთოდ, როგორც ზემოთ ვთქვით, გამოწვეული იყო ტფილისში (ისე როგორც ყველგან) სააღმშენებლო-მშენებლო თუ კომერციული საქმიანობისა და საფაბრიკო-საქარხნო წარმოების განვითარებით. მაგრამ აღნიშნული საქმიანობის განვითარებისა და მიხედვით, ბუნებრივია, რომ პირველ რიგში უნდა შემცივებულიყო და მოსპობის გზას დასდგომოდა ის ხელობები, რომლებიც ამზადებდნენ საქონელს, თავისი უტილიტარულ-პრაქტიკული დანიშნულებით ანალოგიურს გარედან შემოტანილ ან ადგილობრივ გამოშვებულ საფაბრიკო-საქარხნო წარმოების საქონელთან. ხელოსნური შინამრეწველობის ისეთი დარგები, მაგალითად, როგორიცაა იარაღის ძველებური წარმოება, რომელსაც არ შეეძლო მეტოქეობა გაეწია შემოტანილ ტულის ან ბელგიის ნაწარმისათვის, შინამრეწველური დამუშავება რკინის, სპილენძის, ოქროს, ვერცხლის, ტყავის და ა. შ., რომელთაც უფრო იაფად ამზადებდნენ რუსეთის ფაბრიკებში და მზა სახით შემოჰქონდათ ტფილისში, ღვინის ქვევრების, პურების და ტკეპის დამზადება, რომლებიც შესცვალა იმავე დანიშნულების უფრო იაფმა და კეთილთვისებიანმა კურკელმა (კასრებმა, ბოთლებმა), აზიური თავის სამკაულის (ბოხოხი, ჩხბტაკობი) და აზიური ტანსაცმელის (ქულაჯა, ჩოხა, ნაბადი, ახალუხი) დამზადება, რომელთაც თავისი ადგილი დაუთმეს ევროპულს, უფრო მოხერხებულს და უფრო იაფ ტანსაცმელს, დაბალი ხარისხის საპნის კუსტარული წარმოება, რაც განდევნილ იქნა უკეთესი ხარისხის საფაბრიკო-საქარხნო საპნის გაჩენისთანავე, მაშინულისა და ქქრის ხელით წარმოება, რომელიც უკვე აღარ აკმაყოფილებდა მომხმარებლების გემოვნებას, სანთლის კუსტარული წარმოება (ნავარაუდევად უმთავრესად ეკლესიათა და საყდართა მომსახურებისთვის) შეცვლილ ფაბრიკის კარტოფილის სანთლითა და ნავთის ლამპებით და სხვ. და სხვ.—ყოველივე ეს, სრულიად ბუნებრივად, დაცემისა და თანდათანობითი გადაგვარების გზას უნდა დასდგომოდა.

მაგრამ იყო აგრეთვე ისეთი ხელობები, რომელთაც თავისი ხასიათისა და მიხედვით საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობის განვითარების შედეგად არ შეიძლებოდა² განეცადათ და არც განუცდიათ ასეთი დაცემა-გადაგვარება; პირიქით, ისინი, აღნიშნული მრეწველობისა და საერთოდ ქალაქის ცხოვრების განვითარებასთან ერთად, როგორც კაპიტალისტურ პირობებთან შეფარდებულნი, და

¹ თავი III.

² უფრო კიდევ ან საერთოდ.

ამ პირობების თანამგზავრი ხელობები უფრო საჭირო და აქტუალურიც კი ხდებოდნენ. ამიტომ ისინი, ეგუებოდნენ და სახეს იცვლიდნენ რა მომხმარებელთა ახალი გემოვნებისა და ცხოვრების ახალი პირობების შესაბამისად, კიდევ უფრო ფართოვდებოდნენ და ვითარდებოდნენ. ასე რომ, იმ დროს, როდესაც ეცემოდა, მაგალითად, აზიური თავსაბურავის და აზიური ტანისამოსის წარმოება, იზრდებოდა და ფართოვდებოდა ევროპული თავსაბურავის (ჭულების) და ევროპული ტანისამოსის (პალტოს, ქურქების, კოსტუმების) წარმოება; იმდროს, როდესაც მცირდებოდა ადგილობრივი ფესაცმელის (წულების, ქალამნების, საცვეთების, მესტების) წარმოება, იზრდებოდა ევროპული ფესაცმელის (ჩექმების, ტუფლების, ბაშმაკების) წარმოება; იმ დროს, როდესაც მცირდებოდა ლენინსათვის ადგილობრივი პურკლის (ჭევერების) და ტიკების (გულა, ტიკპორა) წარმოება, უნდა განვითარებულიყო კასრებისა და ბოთლების წარმოება;¹ იმ დროს, როდესაც სანთლების, საპნის, ქეჩის, დანების, ხმლების, ხანჯლების, თოფების და სხვ. წარმოება დეგრადაციას განიცდიდა ანდა საეცებით ისპობოდა, უნდა (დამოუკიდებლად ამისა) განვითარებულიყო ისეთი დარგები, როგორიცაა კულნარული ხელობა, პურის ცხოზა, საპარიკმახერო საქმე, ქვის მთლელობა და ქვის მშენებლობა, ხურობა, მეაგურეობა და სხვ.

ერთი სიტყვით, იმისდა კვალობაზე, თუ როგორ დიდდებოდა ქალაქის მოსახლეობა, ჩნდებოდა ბურჟუაზია, იზრდებოდა კომუნალური მშენებლობა, ფართოვდებოდა სავაჭრო და საფაბრიკო-საქარხნო საქმიანობა (რაც იზიდავდა კაპიტალისტებს, ვაჭრებსა და კომერსანტებს), ისახებოდა ახალი ბურჟუაზიული ყოფაცხოვრება, ახალი გემოვნებანი, ახალი განვითარებული მოთხოვნილებანი და სხვ., ხელოსნობისა და ხელოსნური საქმის განსაზღვრული დარგები ეცემოდნენ და მცირდებოდნენ, სხვები კი, პირიქით, კიდევ უფრო დიდდებოდნენ და ფართოვდებოდნენ.

და მართლაც, ზემოდ მოყვანილ მონაცემებიდან ჩანს, რომ განსაზღვრულ დარგებში მომუშავე ხელოსანთა რიცხვი მნიშვნელოვნად აღემატება ხელოსნური მრეწველობის სხვა დარგებში მომუშავე ხელოსანთა რიცხვს; ეს უკანასკნელნი ის დარგებია, რომლებიც ახალი პირობების გამო განიცდიდნენ და, ბუნებრივია, უნდა განეცადათ დაცემა და დეგრადაცია. მაშინ, როდესაც მეთუნეთა რიცხვი, როგორც ცაინახეთ, შეადგენდა 149, მესაჭურველთა—87, თოქმანთა—84, მეჭიქეთა—8, საპნის მკეთებელთა—8, მელამბეთა—9, სარაჯთა—30 და ა. შ.,—კალატოზთა რიცხვი შეადგენდა—1065, მკედელთა—439, მეტყავეთა—406, მეეტლეთა—352, თერძთა—344, პარიკმახერთა და დალაქთა—298, ხუროთა—273, მეწაღეთა—260, მეჭულეთა—176² და ა. შ. აქ საქმე, ხედავია, იმაშია, რომ ახალ პირობებში ხელოსნები: მეთუნენი, მესაჭურველნი, თოქმანნი, მეჭიქენი, საპნის მკეთებელნი, მელამბენი, სარაჯნი და ა. შ. ნაკლებად საჭირო (ანდა სრულიად არა საჭირო) იყვნენ, ვიდრე კალატოზნი, მკედელნი, მეტყავენი, მეეტლენი, თერძნი, პარიკმახერნი, ხურონი, მეწაღენი და ა. შ.

¹ ტულისში მკვასრეობის განვითარებისათვის მთავრობის მიერ ჯერ კიდევ 1829 წელს მიღებული იყო ზომები (რუსეთიდან გამოწერილი იყვნენ საცეცხლისტები). АКТИ, VII, 83-177.

² არა სრული ცნობებით.

გარკვეულ კატეგორიის ხელოსანთა რიცხვის შემცირებით და სხვათა რიცხვის გადიდებით, მუხებრივია, მცირდებოდა ან დიდდებოდა ხელოსნობის სათანადო დარგების წარმოების მოცულობა. ამიტომ ამ მხრივ ამ დარგთა (ან უკეთ ამ დარგთა წარმოების) ერთმეორესთან დაპირისპირება კიდევ უფრო თვალსაზიარებულ დაიდასტურებდა გამოთქმულ მოსაზრებას. მაგრამ ჩვენ, სამწუხაროდ, სრულიად არ მოგვეპოება ცნობები ამ საკითხის შესახებ: არ არსებობს ცნობები ხელოსნური მრეწველობის მოცულობის შესახებ, არა მარტო ცალკეულ დარგების მიხედვით, არამედ საერთოდ მთელი ამ მრეწველობის შესახებაც. ნ. დუხეილ-ველინი, მაგალითად, როცა ლაპარაკობს ხელოსნური მრეწველობის შესახებ, მიუთითებს მხოლოდ იმაზე, რომ 1864 წელს „საერთოდ მრეწველობის განუვითარებლობის პირობებში, ვგულისხმობთ რა სავაჭრო-საქარხნო მრეწველობას, — ხელოსნური მრეწველობა და აგრეთვე ხელოსანთა რიცხვი საკმაოდ მნიშვნელოვანია“-ო.¹ მაგრამ რაში გამოიხატებოდა კონკრეტად ხელოსნური მრეწველობის „საკმაოდ მნიშვნელოვანი“ განვითარება, ამას ის არ ამბობს, როგორც ჩანს, ცნობების უქონლობის გამო. „საერთოდ ყველა ხელოსნის საბრუნავი თანხა, — სწერს ის შემდგომ, — ცნობილი არ არის; ტფილისის ხელოსანთა ნაწარმით კი მარაგდება ქალაქი და მის გარშემო მდებარე მაზრები: მნიშვნელოვან ზამიღვას ამ ნაწარმისას ადგილი რა აქვს არამც თუ იმპერიის, არამედ ამიერკავკასიის მხარის სხვა ადგილებშიც“-ო.²

ამ საკითხის შესახებ ცნობები ასევე შემონახული არ არის ამ პერიოდის სხვა წყაროებშიც. არსებობს სადავო ცნობები მხოლოდ უფრო ადრინდელი პერიოდის, სახელდობრ 1845-იანი წლების შესახებ, და ისიც ხელოსნური მრეწველობის მხოლოდ საერთო მოცულობის შესახებ. ამ ცნობების მიხედვით 1845 წელს ტფილისში თითქმის ყველა [ხელოსნური] ნაწარმი გამოვიდა 145.554 მან. ვერცხლით“.³ აღნიშნულის საფუძველზე კი, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ხელოსანთა რიცხვი 1865-იან წლებში იყო 3-ჯერ მეტი მაინც, ვიდრე 1845 წელს, და ფულის კურსიც ამ დროს საკმაოდ შეცვლილი იყო, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ხელოსნური და სავაჭრო-სახელოსნო მრეწველობის მოცულობა 1865-იან წლებში საშუალოდ, შეადგენდა არა ნაკლებ 400.000 მანეთისა. მაგრამ ეს ჩვენ ხედავს არ გადაღვეს გავაყეთოთ რაიმე დასკვნა ხელოსნური მრეწველობის ამათუიმ დარგის დაცემის ამ განვითარების შესახებ ცალკე, და ჩვენ იძულებული ვართ ამჯერად ძალაუხებურად დაგვიპაუოვილდეთ უკვე თქმულით ამ საკითხის შესახებ.

III. К. Чхетია

Из истории амкар

(Резюме)

История возникновения и развития в Грузии ремесла и ремесленных организаций, известных у нас под названием „амкар“ или „аснаф“, еще почти совершенно не изучена. Тем не менее, исходя из того по-

¹ ნ. დუხეილია, ტფილისის ისტორიისათვის, გვ. 137.

² იქვე, 83. 108.

³ КК, 1847, 83. 164.

ლოжения, что появление городов само по себе предполагает более или менее значительные успехи процесса отделения ремесла от сельского хозяйства, можно думать, что возникновение ремесла и ремесленных организаций в Грузии относится ко времени появления в ней городов. В частности в Тбилиси, исходя из этого же положения, ремесленники, а возможно и ремесленные организации—амкары,—должны были появиться с самого начала основания города. Во всяком случае амкары в Тбилиси, по мнению известного грузинского ученого акад. И. А. Джавахишвили, уже существовали в эпоху арабского владычества.

Начиная с этого времени вплоть до 1865-ых годов, т. е. на всем протяжении феодально-крепостнической эпохи истории Грузии, амкары, надо полагать, безусловно все время существовали, а ремесленники же, как основной производительный класс городского населения, даже играли важную роль в истории Тбилиси, выполняя не только свои прямые функции по снабжению городских обитателей предметами ремесленного производства, но и в тяжелые минуты города составляя (или вернее пополняя) местный горнизон для защиты города от нашествий врагов.

Несмотря на это, о тбилисских ремесленниках и амкарах почти совершенно отсутствуют более или менее достоверные сведения до XVII века. С XVII же века о них имеются, правда, отрывочные, но более полные сведения, а начиная с XIX века эти сведения носят сравнительно систематический и достоверный характер.

В задачу данной статьи не входит изучение вообще истории ремесел и ремесленных организаций—амкар. Она ставит свою целью выяснение состояния ремесленной промышленности и амкар в Тбилиси лишь в 1865-ых годах. Поэтому после беглого освещения некоторых основных моментов из истории амкар до 1865-ых годов, автор в этой статье останавливается преимущественно на последнем периоде, т. е. на 1865-ых годах. На основании привлеченных литературно-статистических и архивных данных выясняется следующая картина:

1. Число ремесленников в Тбилиси в 1865-ых годах по официальной статистике этого времени составляло как будто в среднем 5.596 человек, но это число, как видно, несколько преуменьшает действительное положение: по косвенным данным есть основание полагать, что число ремесленников в это время составляло приблизительно не менее 6—7 тысяч чел., т. е. около 9—10% всего населения города. Из них первое место по количеству занимали каменщики (более 1.065 чел.), кузнецы (более 439 чел.), кожевники (более 406 чел.), портные (более 344 чел.), плотники (более 273 чел.), парикмахеры и цирюльники (более 298 чел.), сапожники (более 260 чел.) и шапочники (более 176 чел.), что свидетельствует о развитии этих ремесел сравнительно больше,

чем других. Число же ремесленников других категорий, будучи само по себе не велико, вместе с тем значительно меньше числа ремесленников тех же категорий предыдущего периода, что свидетельствует о переживании этими видами ремесла упадка и деградирования; причем, как видно по материалам Кабинета народного творчества, из них упадок переживали (в различной степени) главным образом художественные ремесла (ввиду уменьшения спроса на продукты этих ремесел), или такие нехудожественные ремесла, которые производили предметы, по своему утилитарно-практическому назначению, аналогичные с предметами фабрично-заводского производства (ввиду невозможности конкурировать с последними). В соответствии с этим в 1865-ых годах наблюдается и сокращение общей производительности одних ремесленных производств, и, наоборот, увеличение производительности других. Объем этой производительности, ни в общем, ни в отдельности, точно не известен, но по приблизительным подсчетам он может быть исчислен в сумму до 400.000 рублей в год.

2. Упадок кустарно-ремесленной промышленности в 1865-ых годах (так же как и до этого, но в это время еще в большей мере) был результатом с одной стороны развития торговли, развития капитализма, вытесняющего естественным образом ручной, ремесленно-кустарный труд и продукты этого труда, а с другой—результатом искусственного систематического вмешательства царского правительства в жизнь ремесленников и ремесленных организаций (амкар) с намерением не только ограничить их деятельность в целях предоставления большего простора на местных рынках русскому торговому и отчасти промышленному капиталу, но и вовсе ликвидировать амкары, как „вредные“ институты, таившие в своем существе местные особенности, не приемлемые и не желательные для царского самодержавия. Отрицательное влияние развития капитализма на состояние ремесленной промышленности выражалось в том, что продукты кустарно-ремесленного производства не выдерживали конкуренций привозимых или на месте производимых фабрично-заводских товаров, стоивших несравненно дешевле, чем первые. Но с другой стороны это отрицательное влияние выражалось и в том, что новые условия жизни порождали новые, более уточненные и более широкие, чем раньше, вкусы и потребности, удовлетворение которых предметами кустарно-ремесленного производства становилось невозможным. Вообще говоря, грузинское народное творчество в этой области, уже с начала XIX века ставшее, ввиду создавшихся неблагоприятных условий, на путь упадка и подражания чуждым, более примитивным образцам, к 1865-ым годам, можно сказать, почти совершенно отошло от истоков и богатых традиций грузинского народного искусства.

3. В прямой связи с упадком и деградированием ремесленного дела в Тбилиси находится и упадок амкарского строя, наметившийся здесь, впрочем, еще с конца 40-ых годов, но в 1865-ых годах принявший более широкий характер и в конце концов закончившийся ликвидацией амкар. Упадок амкар был вызван теми же причинами, которые вызвали кризис ремесленной промышленности, т. е. с одной стороны развитием торговли, а с другой вмешательством власти. В результате этого институт амкарства постепенно стал терять почву под собою. В начале (еще до 1865-ых годов) число амкар само по себе стало падать (из 100—120 амкар существовавших в среднем в предыдущем периоде, к началу 1865-ых годов, оставалось не больше 70), а затем в 1867 году амкары, как таковые, т. е. амкары в старом понимании, были и вовсе упразднены: по положению об амкарах, изданному в 1867 году, из 69 амкар были образованы 17 ремесленных амкар и 4 рабочие артели, а торговые амкары были совершенно ликвидированы; причем эти 17 амкар были об'единены на новых началах в одну организацию, в так наз. ремесленную управу, находившуюся под контролем и наблюдением административных органов правительства. Одновременно с этим амкары потеряли все, или почти все, свои сословно-кастовые права и привилегии: из свободных, независимых общественных организаций, какими они были до этого, амкары отныне превратились в полуправительственную, но совершенно официальную организацию, призванную в руках власти играть так или иначе роль определенного рычага в деле осуществления колониальной политики царизма. Точно также амкары, как организации, отныне потеряли право иметь своих представителей в органах городского управления, в которых они до этого участвовали наравне с другими сословиями: по положению о городском управлении, изданному еще накануне ликвидации амкар, т. е. в 1866 году, амкары, как таковые, вовсе были лишены права, посылать своих представителей в эти органы, а ремесленникам же было предоставлено право участвовать в городских выборах лишь в индивидуальном порядке так же, как и другим городским обывателям, и то, разумеется, при условии удовлетворения каждым из них в отдельности требований, предъявляемых для этого всем гражданам—на основе имущественного ценза.

4. Но, если основными причинами ликвидации амкар и амкарского строя являлись указанные выше явления, т. е. развитие торговли и промышленности, то непосредственным поводом к этому послужили так наз. „июньские события“, разыгравшиеся в Тбилиси в 1865 году. События эти известны под названием „амкарского бунта“, или вернее „амкарского выступления“ потому, что в них главную роль играли амкары и ремесленники; но было бы правильнее считать их выступлением мелкой буржуазии и городской бедноты потому, что в этом выступле-

ნი, наряду с амкарами и ремесленниками, участие принимали широкие слои вообще мелких торговцев и низшего класса городского населения, и выступление было направлено не только в защиту экономических и сословно-кастовых интересов амкар, но и в защиту интересов всех этих слоев. В конечном счете оно было направлено против царской власти и полицейско-бюрократического режима с одной стороны, и против крупной буржуазии и буржуазно-капиталистических отношений — с другой. Выступление это закончилось победой правительства и буржуазии. Жертвы же, понесенные амкарами в этом выступлении, принесли обратные результаты: правительство ловко использовало „амкарский бунт“ для того, чтобы нанести амкарам последний решительный удар и окончательно их ликвидировать. Одновременно правительство нанесло удар всему низшему слою городского населения: мелким торговцам, ремесленникам, рабочим. Огненная власть в городе, при содействии правительства, перешла в руки привилегированного сословия, главным образом в руки средней и крупной буржуазии, для развития которой правительство стремилось создать все условия.

ლ. მილიქსეთ-ბაგო

გიორგი გორაღლი — უცნობი ქართველი და სომეხი მწერალი
 XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისა¹

ქართლ-კახეთის სომხობა, კერძოდ ტფილისის, გორის, სიღნაღის და სხვა ქალაქთა ვაჭრულ-ხელოსნური წრეები, მრავალი ძაფებით იყო გაბმული მათი „მფარველ“ ხატებთან როგორც სომხითს, ისე სომხეთში, პირველ ყოვლისა, შაენაბად-თელეთს გვერდი რომ აფუხვიოთ², ბოლნისთან (ხატის-სოფელს), ასპატთან და სევანთან, რომელთა აღმშენებლობა-განახლებაში გარკვეული წვლილიც კი აქვს შეტანილი, რაც შესაფერ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში კარგად არის აღბეჭდილი. მაგრამ რომ ეს სომხობა გაბმული იყო ისეთ შორეულ მხარესთან, როგორიცაა ვასპურაკანის ანუ ვან-ტოსპის ოლქი ვანის ტბის ირგვლივ, ეს არსად ჩანდა.

მართალია, თამარის პირველ ისტორიკოსს თამარისავე დროინდელ სომეხ-ქართველთა საეკლესიო პაექრობაზე საუბრისას აღნიშნული აქვს, თუ როგორ, ზაქარია ამირსპასალარის მოწვევით, „მოვიდა კათალიკოზი ვანისა და ყოველი ეპისკოპოსნი და ვარდაპეტნი“-ო³, მაგრამ ეს ცნობა მიიწეოთ არ სწყვეტს საკითხს იმ ძაფის შესახებ, რომელიც გაბმული იყო საქართველოს სომხობასა და ვასპურაკანის ანუ ვან-ტოსპის მხარეს შორის.

შედარებით უფრო საინტერესოა ფრანგი მოგზაურის Amédée Jaubert-ის ჩვენება 1806 წლის თარიღით, სადაც ნათქვამია შემდეგი: როდესაც მე მომიხდა ვანში ყოფნა, იქაურმა დერვიშ-ფაშამ „მაიძულა მომეგლო [ვანის] ტბის კუნძულები და მენახა მის მიდამოებში არსებული მონასტრები და ქრისტიანული სიძველენი, რაიც მე შევასრულე 9 [ავგისტოს]“-ო (il me pressa de parcourir les îles du lac, et de visiter les monastères et les antiquités chrétiennes des environs; ce que je fis le 9 [d'août]). შემდეგ, იხსენიებს რა შეიდ-ეკლესიათა მონასტრის სიღამაზეს, რამდენადაც უკანასკნელი გაშენებულია მიღობზე,

¹ წაკითხულია მოხსენებად შ. რუსთაველის სახელობის ლიტერატურის ინსტიტუტის ძველი ქართული ლიტერატურის სექციის ღია სახელობაზე 8.11.1935. იხილეთ: შემოკლებით.

² შტრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგო, სომხური სიძველენა ტფილისის ახლო მიდამოებში. შენაბად-თელეთ-წყაქისი, — საქართველოს მუზეუმის მოამბე, I, 1922, გვ. 88—101.

³ ქ. ო. I, ბროსეს ვამ., 313; მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ვ. თაყაიშვილის ვამ., 482—483. ამის კონტრარტი, კარაკე განაჯელის (XIII ს.) თანხვედრ ტექსტთან შედარებით, იხ. ლ. შხატიერაძე-ჩხეიძის: „საქართველოს ლიტერატურის ისტორია“, II, მარტვილის 1936, სვ. 30—31. შტრ. ლ. მელიქსეთ-ბეგო, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი და მათი ენობა, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხებთან დაკავშირებით, ტბ. 1928, გვ. 64—65.

საიდანაც მოჩანს როგორც ტბა, ისე ქალაქი ვანი და მისი ბაღებია (l'admiral le point de vue enchanteur dont on joint au couvent des Sept-Églises, située sur une hauteur d'où l'on découvre le lac, la ville et les jardins de Van), იგივე ავტორი აღნიშნავს, რომ ამ მონასტრის „ძმობა შესდგებოდა ოთხი ან ხუთი მოწესისაგან, რომელთაგან ზოგი სომეხი იყო, ზოგი კი ქართველი“-ო (sa communauté ne se composait que de quatre ou cinq religieux, les uns Arméniens, les autres Géorgiens)¹.

ვანის ტბის კუნძულზეა, პირველ ყოვლისა, ახთამარის მონასტერი—ახთამარის (ვანის) პარტიკულარული კათალიკოსის რეზიდენციად ყოფილი 1113-იდან 1895 წლამდე. შემდეგ—წყვილი უდაბნო, რომელთაგან ერთის სახელწოდებაა „ლიმ“, ხოლო მეორესი „კტუტუ“. „შვიდი ეკლესიის მონასტრის“ ქვეშ კი, რომელიც, იმავე Jaubert-ის თქმით, „სიტყვა-სიტყვით როდი უნდა იქნეს გავებული, ვინაიდან იქ დანამდვილებით მხოლოდ ერთი ეკლესიაა და ექვსი სამწირველო, მაშასადამე სულ შვიდი სამწირველო“ (il ne faut pas prendre à la lettre ce nom de Sept-Églises, car il n'y en a qu'une dans ce monastère; mais elle a six chapelles, et par conséquent sept autels)², უთუოდ ვარავის მონასტერი უნდა ვიგულისხმოთ. ამ უკანასკნელის ძმობის შემადგენლობაში 1806 წელს ქართველების არსებობის ფაქტი კი, რომელიც მხოლოდ Jaubert-სა აქვს აღნიშნული და სხვა წყაროებიდან კი არაა ცნობილი, ფრიად დამაფიქრებელია. ამასთანავე, არ გვგონია, რომ ეს ცნობა ფანტასტიური იყოს და მას არ ჰქონდეს რაიმე რეალური საფუძველი: ეგების ავტორს აზრად ჰქონდა ეთქვა: „ზოგი სომხეთიდან იყო, ზოგი კი ქართლიდან“ (les uns de l'Arménie, les autres de la Géorgie) და არა „ზოგი სომეხი იყო, ზოგი კი ქართველი“.

ამეამად ჩვენს ხელთაა ფრიად საინტერესო მასალა შესახებ იმისა, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს ჩვენ საქართველოს სომხობის კავშირი ვასპურაკანის ანუ ვან-ტოსპის მხარესთან, კერძოდ Jaubert-ის მითითება, რომ ვარავის მონასტრის საკრებულოს შემადგენლობაში ქართველებიც მოიპოვებოდნენო.

ეს მასალა აღმოჩნდა იმ იშვიათ ქართულ-სომხურ ხელნაწერში, რომელიც ამ ახლო ხანში ჩვენ აღვნიშნებთ საქართველოს მუზეუმის სომხურ ხელნაწერთა ფონდში (Armenica) № 45-ის ქვეშ და რომელიც წარმოადგენს კრებულს გიორგი გორელის შემოკმედებისას—როგორც ორიგინალურის (პოეტურის), ისე ნათარგმნისაც. ხოლო რამდენადაც გიორგი გორელი დღემდე სრულიად უცნობი ფიგურაა ქართული და სომხური ლიტერატურის ასპარეზზე და ამავე დროს, როგორც ირკვევა, საიათნოვას თანამედროვეცაა, ამიტომ ცხადია, თუ რამდენად ფასდაუფლებელია შემოაღნიშნული ხელნაწერის მოპოვება ჩვენს მიერ.

¹ Voyages en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806, par P. A m é d é e Jaubert. Paris 1821, p. 364.—ასეთივე ინგლისელი მოგზაურის John. Cartwright-ის ცნობა 1560 წ. თარიღით, რომ ქალაქ ჯულაში (ჯულფაში) მაშინ ცხოვრობდნენ სომეხი და ქართველები, რომლებიც ეპქრობას მისუფედნენო (მღრ. ჯ. Ա խ չ ա ն, Միսական, 446, 1893, 42 418).

² P. A m é d é e Jaubert, op. cit. loc. cit.

კიდევ მეტიც. ამავე მუზეუმის მიერ განსვენებული მხითარისტის დიონისი-კალატოზიშვილისაგან შექმნილ ხელნაწერთა კოლექციაში აღმოჩნდა მომცრო მანუსკრიპტი ქართულ ენაზე, რომელიც ჩვენ აღვნიშნეთ ახალი ფონდის (Q) № 368-ის ქვეშ და რომელიც წარმოადგენს იმავე გიორგი გორელის მიერ ნათარგმნ ლოცვათა კრებულს.

და აი სწორედ ეს ორი ხელნაწერია, რომ საშუალებას გვაძლევს წამოვიყენოთ საკითხი გიორგი გორელისა და მისი ლიტერატურული შემოქმედების შესახებ, რის შედეგადაც, ფეიქრობთ, იგი ჩაირიცხება XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართველ მწერალთა მწკრივში, ხოლო გორელ სომეხ მოღვაწეთა შორის (ფეშანგ ფაშვი-ბერტყაძე, ფარსადან გორგჯიანიძე, სტეფანე ფერშანგოვი, ზურაბ ანტონოვი და სხვ.) იგი ერთერთ მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებს ქართული ლიტერატურის ისტორიაში საერთოდ.

ახლა ორიოდ სიტყვა ე.-წ. ვარაგის ჯვრის კულტის შესახებ, რამდენადაც გიორგი გორელის მოღვაწეობა, სხვათა შორის, ვარაგის მონასტერთანაცა დაკავშირებული და ამ ვარაგის მონასტერს იგი უძღვნის ერთერთ ლექსს.

ვარაგის მონასტერი მდებარეობს ქ. ვანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 5 კმ. დაშორებით, მაღლობზე. იგი შესდგება ორი მთავარი ნაწილისაგან, რომელთაგან ერთი მაღლა მთაზეა—ზემო-ვარაგად (*Վերին Վարագ*) წოდებული, ხოლო უზენაეს მწვერვალს გაილიეა ეწოდებოდა; მეორე კი ცოტად დაბლადაა—ქვემო-ვარაგად (*ճերին Վարագ*) წოდებული. უკანასკნელის ზოგადი სურათითა სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან, რომ მოცემულია ლ. ალიშანიის მიერ¹, ხოლო ასეთივე სურათი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან—ე. ლალაიანის მიერ².

ქვემო ვარაგის სამონასტრო კომპლექსი შესდგება 7 ერთეულისაგან:

1. უძველესი ეკლესია ცენტრალურ-გუმბათიანი ჯვარის რიგისა ანუ, როგორც გიორგი გორელი უწოდებს, «ჯვარედინი», ღვთისმშობლის სახელზე;
 2. შედარებით დიდი კარიბჭე, პირველის დასავლეთით, ოთხ სვეტზე აგებული გუმბათით, წმ. გიორგისა;
 3. ეგუტერი პირველის ჩრდილოეთით, უგუმბათო, წმ. ნიშანისა;
 4. სამლოცველო, უგუმბათო, კარიბჭის ჩრდილოეთით, წმ. ჯვრისა;
 5. პატარა კარიბჭე, უგუმბათო, კარიბჭის ჩრდილოეთით, წმ. სიონისა;
 6. ეკლესია გუმბათიანი, შიგნით მომრგვალო, პირველი ეკლესიის სამხრეთით, წმ. იოანესი; და
 7. ეკლესია Kupelhalle-ს ტიპისა, რომლის გუმბათი ჩამონგრეული იყო, წმ. იოანეს სამხრეთით, წმ. სოფიისი³.
- ამათგან მეოთხეში, ე. ლალაიანის თქმით, მოთავსებული იყო სამონასტრო ბიბლიოთეკა, რომელიც 278 ხელნაწერს შეიცავდა.

ამავე ქვემო ვარაგში არიან დასაფლავებულნი, როგორც სათანადო ეპიტაფიებიდანაც ჩანს, ვასპურაკანის (არწრუნიათა დინასტიის) სომეხთა მუღე

¹ ლ. Ալիქան, *Հայաստան, վճ. 1901, № 231.*

² ნ. Լալայան, *Վասպուրական. Նշանաբաններ*,—*Աղբյուրներ Հայաստանի, XXI, 1912, № 61*—*ն. Լալայան, Վասպուրական, Լուսնաբան Արամ. I. Վան-Մուս-Հայկ-Մար*

³ ნ. Լալայան, *Վասպուրական*,—*Աղբ. Հայաստան, XXI, 59. J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, გვ. 82—83 (სურ. 67 და 68), 84.*

სენეპერიში (გარდ. 478=1029 წ.), ე.-ი. ქართველთა მეფის ბაგრატ IV-ის სიმამრი, სენეპერიშის მეუღლე—ბაგრატუნიათა გაგიკ მეფის ასული—დედოფალი ხუშუში და კათალიკოზი პეტრე გეტადარძი, ე.-ი. „მდინარსუქუმქტეველი“ (გარდ. 471=1022 წ.)¹.

ვარაგის მონასტერი ერთერთ უძველეს სომეხთა მონასტერთაგანია. მასთან დაკავშირებულია ლეგენდა ე.-წ. ვარაგის სასწაულოთამომქმედი ჯვრის ანუ წმ. ნიშანის შესახებ, რომლის მიმბაძველობით არაერთი ეკლესია-მონასტერი, როგორც თვით სომხეთში, ისე სომხეთს გარეშეც, წმ. ნიშანადაა (*Մուքր Նշան*) წოდებული, ხოლო ერთ ნამონასტრალს ყაზახში პირდაპირ ეწოდება „ვარაგ“². წმ. ნიშანის სახელზეა აგებული ან განახლებული, სხვათა შორის, ახპატის თავი-ეკლესია და ტფილისის „სურბ-ნიშანი“ (ყოფილი წმ. ნიკოლოზი), აგრეთვე გორის, უფლისციხისა და ქვახვრელის ძველი ეკლესიები, რომლის საფუძველზე სრულიად გასაგები ხდება ვარაგის ჯვრის პოპულარობა შიდა-ქართლშიც, კერძოდ გორში, საიდანაც იყო თავისი წარმოშობით ჩვენი მწერალი გიორგიც.

ვარაგი სომხურ წყაროებში პირველად მოხსენებულია ავთანეგლოსის ისტორიის ზოგიერთ ვარიანტში, იმ ადგილას, სადაც მოთხრობილია რიფსიმიანთა ლტოლვილობის შესახებ ქ. ურჭადან (ედესიდან) ასორესტანს, ხოლო აქედან სომხეთში, ვინმე თოდიკ დაყუდებულის ხსენებასთან დაკავშირებით³.

ეს ადგილი, სხვათა შორის, სომხურ სეინაქსარშიცაა (*Յայտատուքը*) შეტანილი მეტეის თვის 20 ანუ თებერვლის 26-ის ქვეშ (*Մհնկի ի ն զնարվարի իլ. Թն և Կրկանն Վարդապետուք Նշանն և Կրկնակեպ Նորն*), მიუხედავად იმისა, რომ ვარაგის ჯვრის ხსენება, რომელსაც ცალკე დღესასწაულიც გააჩნია და ერთერთ მთავარ უქმ დღეთაგანად ითვლებოდა, საეკლესიო კალენდარში შეტანილია ჯვართამაღლების მე-14 დღეს ანუ წმ. გიორგობის მე-2 დღეს, მამასადამე, უთუოდ კვირა დღეს⁴.

ჩვენ მოგვყავს ეს ადგილი სომხური სეინაქსარის უძველესი რედაქციის მიხედვით, რომელიც ტერ-ისრაელის რედაქციიდანაა ცნობილი და ეკუთვნის XIII საუკუნის შუახანს⁵:

„დღესასწაული ვარაგის ჯვრისა (ვარიანტით: ხსენება წმიდა ქალწულთა გაიანესი და რიფსიმესი და დღესასწაული ვარაგის წმიდა ჯვრისა).“

„წმიდა დედანი გაიანე და რიფსიმე როდესაც მოვიდნენ სომეხთა ქვეყანაში, მათ თან ჰქონდათ ქრისტეს ძელის ნაწილი, რომელიც იერუსალიმი-

¹ დაწვრილებით იხ.: *Ղ. Ի ն ն ի ն ա ն, Մատրպոլիտն Հին Հայաստանայ. Մեծ Հայք, Վե. 1822, էջ 190—192.*

² *Ֆեր. С. Тер-Аветисян. Варак и его надписи.—Бюллетень Кавк. Ист.-Арх. Инст., № 8, 1931, стр. 15—16.*

³ *Ազգայնակեպ Պատմութիւն Հայոց, Տրգիտ 1909, էջ 73, 3-րդ Թ.*

⁴ *В. Болотов, Об армянском церковном годе.—„Христ. Восток“, I, 1913, стр. 272.*

⁵ *Յայտատուքը, Կ. Գոլխ 1834—Le Synaxaire Arménien de Ter-Israel, publié et traduit par le Dr. G. Ba y a n (Patrologia orientalis), Paris 1900, pp. 94—95 (1138—1139).*

დან რომში წაიღო კლავდიუს კეისრის მეუღლემ პატრონიკე დედოფალმა. და ვინაიდან წმიდა რიფსიმე მისი შეილისშვილი იყო, ნაწილი იგი ყელთ ჩამოჰკიდეს ქალწულის დასაცავად.

„და როდესაც მოვიდნენ ტოსპის მხარეში, მთასა ვარაგს, მღვდლები, რომლებიც მათთან იყვნენ, და ზოგიერთნი დანი, დარჩნენ იქ [და] თან ჰქონდათ წმიდა ჯვარი. და მარტომყოფობით გაატარეს რა მღვდლებმა თავიანთი წუთისოფელი, იქვე მიიცვალნეს. და დარჩა წმიდა ჯვარი ერთს ქვაზე, რომელიც უცნობი დარჩა კაცთაგან, ვინაიდან წმიდა დედანი[ც] ვადარშაპატს აღესრულნეს მარტვილობით.“

„და ქვეყანა წარმართობაში იყო და არაფერი იცოდა, თუ სადაა იგი (ჯვარი). მხოლოდ ამბავი მოესმათ, რომ იგი ვარაგის მთაშია. მრავალი ხნის შემდეგ, დღეთა თოღიკ მარტომყოფელისა და მამათათაგრობასა ნერსე აღმაშენებელისა [იშხნელისა], და ვარდ-პატრიკისა, იმ დროს, როდესაც წმიდა მარტომყოფელნი თოღიკ და მოწაფე მისი იოველი ლოცულობდნენ, მეორე ეპის ვარაგის მთა აღიესო სინათლითა, და ანგელოზთა ხმა მოესმათ მათ, ვინც ღმერთს აქებდა აღუარებელი ხმით. და ამდღდა ჯვარი ქვითაგან და სინათლეს მას უკან. და შემოვიდა იგი ეკლესიაში და დაჯდა წმიდა ტრაპეზზე. და ეკლესია აღიესო სინათლითა და კეთილსუნ-ნელებითი. და დარჩა იქ საღამომდე, შემდეგ კი გაქრა.“

„და შევიბინენ [კაცნი] ყველა ადგილებიდან; მოვიდნენ იქ ნერსე კათალიკოზი და ვარდ-პატრიკი. და განაწესეს დღესასწაული წლითი წლამდე მეტეკის დღესა 20-სა და თებერვლის 26-ს, სადიდებლად ქრისტისი“.

ვარაგის ჯვრის ლეგენდა რიფსიმეანთ მარტვილობის ქართულ ვერსიაში არ მოიპოვება. სამაგიეროდ იგი შეტანილია, როგორც ეტყობა, ანალოგიური სომხური ვარიანტის მიხედვით, გორელ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის დასაწყის ნაწილში, სადაც დაწვრილებით მოთხრობილია „ანბავი ფრანკეთის ხემწიფის ქალის ჰორომ-სიმესი და წამება მისი“ (იხ. ხელნაწერი Georg. № 6, ყოფ. სააზიო მუზეუმისა, აწ აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტისა, ლენინგრადში, გვ. 13—14):

„მარიამ ყველაწმიდა სიზმარში ეჩვენა [რიფსიმეს] და ასრე უბრძანა: „აქედან (გესამანიით) მოდით შესმდინარეს, წყლის ქვეყანას, ასორისტანს ჰურაპარ (sic) ქალაქში; იქ ტილოს ზედან კელულებელათ დახატული არის სახე იესოს ქრისტისი, რომ სომეხთ კემწიფეს აქპარს (უნდა იყოს: აბგარს) მონაობა სკირდაო და იმ ტილოზედ სახემ გაყრევიანაო“. რა ეს სიზმარი ნახეს, წავიდნენ [ქალწულნი] ასორისტანს, ნახეს სახე ტილოზედ უხელოთ დახატული გაცხადებით, უთაყვანეს და მრავალი შესწირეს და იქიკ ნახეს ყველაწმიდა სიზმარშია. უბრძანა: „აქედამ სომეხთ საკემწიფოში მიდითო, საცა წმიდა თათეოს იესოს ქრისტეს შავირდი ასაფლავია“. აქილამენ წამოვიდნენ და მოვიდნენ მაღალსა მთასა ვარაქისასა. აღმოსავლეთისაკენ იმ წმინდას მთაში იხილა ნიშანი ძელისა ქიშმარიტისა. კიდევ ეჩვენა სიზმარში და უბრძანა: „მე აქ დგომა მოვიწოდოთო; თქვენ

წადით, ღმერთი გიწინამძღვრებს“. ამათგან რაც ბერნი და შეუძლებნი იყვნენ, იქ ძელის ჭიშმარტის ნიშანს მოუდგნენ. ჰორომსიმიე და გაიანე ოცდათექვსმეტის მღრღლითა და მოძღვრითა და უბიწოთა და მკლებლებით ვალარშაბათის ქალაქში მივიდნენ, ახლა საცა იეჩმიადინის სალდარი დგას ერეენის ქვეყანაში“.

ოაც შეეება ვანის ტბის კუნძულთა სავანეებს, მათგან საპიროა ორიოდ სიტყვით აღინიშნოს ე.-წ. „კტუცის უდაბნო“ (*Катухь унабапно*) იოანე ნათლისმცემლის სახელობისა, რომელიც XIX საუკუნეში ტფილისთან იყო დაკავშირებული, რამდენადაც აქედან მას საზრდოდ ეძლეოდა ჩარუხჩიანების მიერ შეწირული 5 დუქნის ქირის $\frac{1}{2}$, აგრეთვე რამდენადაც იქ იმავე XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ცხოვრობდა უფროსი არქიმანდრიტი ჰარუთიუნ ტფილისელი, რომლის საფლავის ქვაზე სიკვილის თარიღად წარწერილია 1308 = 1859 წ. ¹.

* * *

საქართველოს მუზეუმის მანუსკრიპტი Arm. № 45 ზომით 20×29 სმ. ძირითადში 2 სვეტადაა დაწერილი, თითო გვერდზე 27 სტრიქონი, ზოგან 26—29. რამდენადაც იგი შთ გვერდიდან იწყება, საფიქრებელია, რომ მას თავში 48 გვერდი აკლდეს. ორ სვეტად დაწერილი გვერდებით ხელნაწერის პაგინაცია წყდება ტნე 356-ზე, რომელსაც მისდევს 4 გვერდზე საძიებელი, ხოლო შემდეგ სხვადასხვა ნაწერები 1 სვეტად, რაც ჩვენ დამატებით აღვნიშნეთ 76 გვერდად. ამრიგად, ხელნაწერის მოცულობაა, დაზიანებული გვერდების ჩათვლით, $356+4+76=436$ გვერდი.

არსებითად ხელნაწერი წარმოადგენს კრებულს სომხურიდან ნათარგმნ სხვადასხვა შინაარსის სასულიერო ნაწერებისას, დაახლოვებით დოღმატიკონ-კატეხიზისის მსგავსს, რომელთაც დართული აქვსთ სარჩევები, საძიებლები, ლექსები, მინაწერები, ჩანაწერები, სურათები და მინიატურები სათანადო წარწერებით და სხვა.

ძირითადი ტექსტი ხელნაწერისა, რომელიც 2 სვეტად არის დაწერილი, როგორც ეტყობა, შესდგებოდა 4 თავისაგან, რომელთაგან პირველის უმეტეს ნაწილს დასაწყისში არ მოუღწევია ჩვენამდე; სამაგიეროდ კი შერჩენილია მისი დაწერილებითი სარჩევი, რომლის მიხედვითაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ მასში მოთავსებული ყოფილა გრიგოლ ტათეველის ქადაგებანი. რმზ გვერდიდან იწყება მეორე თავი, რომელსაც აწერია შემდეგი: „ქ. თავი მეორე. დიდი საკითხავისა დასაწყისი. აღების ღამე და დასასრული. [ზ] საიდუმლო. ნაქნარი წმინდის გრიგოლის ტათეველისა, სადიდებულათ ერთის მღთისა და სარგოთ უღაფართა ² ძეოთა კათოლიკე სომხეთის ეკლესიისა დედის ჩვენის განათლებელის ეჩმიადინის, და გამოთარგმანებული სომხის ენიდან ქართველს ენაზედ გორელი გვეოქ ვართაპეტისგან. ქს უღვ“ (=1748). მესამე თავი იწ-

¹ ნ. ს. კ. ა. ხ. ა. ნ., *ქართული მანუსკრიპტები*, — *მსგ. ჰანუხია*, XXI, 96.

² სომხ. *ուղղափառ* = მართლმადიდებელი, ორთოდოქსი. შტრ. ქ. ც., I, 337.

ყება სსმ გვერდიდან, რომელსაც აწერია: „ქ. თავი მესამე. დიდი საკითხავისა წა საერთო კრებებისა, ნათქვამი მამათა ჩვენთა წა გრიგოლ პართეველისა და ნერსესი შნორალისა¹, წა კივლიე (უნდა იყოს: კირილე) აღექსანდრელისა მიმართ ყოველთა მწვალებელთა, და გადმოთარგმანებული სომხის ენიდგან ქართველთ ენაზედ გორელი გვეორე უღირსი ვართაპეტისგან სარგოთ ყრმათა სომხეთის ეკლესიიქსათა, ვისაც სომხეთის ენა არ ესმოთ“. დაბოლოს, მეოთხე თავი იწყება ტმმ გვერდიდან, რომელსაც აწერია: „ქ. თავი მეოთხე. დიდი საკითხავისა წყობილი ეკლესიიქს საიდუმლოდგან ანტეს² ქრისტეს მოსვლამდინ ტარსონის მთავარეფესკოპოზი წა ნერსეს ლამბრონელისაგან და აღწერილი გევორქ უღირს ვარდაპეტისაგან“.

როგორც ჩვენ გამოვარკვეით, პირველი და მეორე თავი ერთგვარი კომპილაციაა გრიგოლ ტათეველის (XIV—XV ს. ს.)³ „კითხვათა წიგნი“-დან (*Գրք Կարգախոս*), მაგრამ არა იმ ნაბეჭდი ეკზემპლარიდან, რომელიც გამოიცა კონსტანტინეპოლში 1730 წელს, სადაც, საცენზურო პირობების გამო, გამოტოვებული იყო მასპალიანთა (ტაქიკთა) შესახები ადგილები, არამედ უშუალოდ რომელიმე ხელნაწერიდან⁴. ხოლო მესამე და მეოთხე თავი ასეთივე კომპილაციაა ლაზარე ჯაბუქელის (XVIII ს.)⁵ „საწადელი სამოთხე“-დან (*Գրքա ջանձակ*), რომელიც გამოიცა იქვე 1734 წელს⁶.

ამასთანავე საინტერესოა, რომ როგორც გრიგოლ ტათეველის, ისე ლაზარე ჯაბუქელის თხზულებები გიორგი გორელის მიერ უმთავრესად გამოყენებულია კათოლიკეთან საბრძოლველად და სააპეკროდ.

კრებულის ამ ძირითად ნაწილს მოსდევს დამატებითი პაგინაციით ერთ სვეტად დაწერილი სხვადასხვა „სიტყვები“, სულ 5 თავად, დიდაქტიქურ-მორალურის შინაარსისა (გვ. 23—31, 33—37, 39—42, 43—50 და 51—76).

¹ სომხ. *ճնորակ* — მონადღებული, მაღლით აღსავსე.

² სომხ. *անտես* — უხილავი.

³ გრიგოლ ტათეველის შესახებ ქართულ ლიტერატურაში იხ.: ანტონ I-ის „შზამეტყველება“ (პ. კარბელოვის გამ., გვ. 4, 111, 295, 303—304, 325, 601) და „წყობილისტევაობა“ (პ. იოსელიანის გამ., გვ. 26). შდრ. პროფ. ალ. ცაგარლის მიერ გამოქვეყნებული *Список памятников грузинской письменности; составлен 26 сентабра 1810 г.*, სადაც № 242-ის ქვეშ მოხსენებულია: „იფრეთს თარგმნილი სომხურიდან ქართულად გრიგოლ ტათეველის ჭადაგებანი“ (А. Цагарели, *Сведения о памятниках грузинской письменности*, т. I, в. 3, стр. 265).

⁴ 1730 წლს გამოცემაში გამოტოვებული ადგილები ახლანდ გამოიცა ბაბგენ კივლესერიანის სპეციალ გამოკვლევაში „სლამი სომხურ მწერლობაში“: *Բարգես կ. Կիւլեսերիան, Իլյամը հայ մատենագրութեան մեջ. Ա. Գրիգոր Տաթևույ Լեզուի Տանկայ [«Ազգային Մատենադարան» 123]*, Վիեննա 1930, შდრ. E. Kraelitz-Greifendorst, *Die arabischen, persischen und türkischen Wörter im Buche gegen die Mohammedaner des Gregor von Tat'ew.* — *Monumenta armenologica*, Wien 1927, გვ. 82—85.

⁵ ლაზარე ჯაბუქელის ანუ ჯაბუქელის შესახებ იხ. ანტონ I-ის „შზამეტყველება“ (პ. კარბელოვის გამ., გვ. 4, 402, 560, 563, 601).

⁶ *Գրք տատամարանական, որ կոչի Գրքա ջանձակ, շարադրեսէ ի Հազարյոս տատամարան վարդապետն Վահկեսուցի, Կ. Պეტի 1734:*

შიგადაშიგ კი ხელნაწერში გადაწერის მიერ მოთავსებულია შენიშვნები, მინაწერები და post-scripti, ავტობიოგრაფიული ცნობებითურთ:

1. „... თქვენ, მამანო, ძმანო და შეილნო, ერთის მამაო ჩვენით მომიხსენეთ ამის მოკირანხულე გევორგ ვარდაპეტი და მშობელნი ჩემნი ავთანდილა და მირანდუხა, რა თქვენც მოიხსენებოდეთ წინაშე მართალი მოსაჯისა, მამისა და უფლისა ჩვენისა იესოს ქრისტესი, მას დღესა უკანასკნელსა“ (გვ. სო ე).
2. „გვედრები შენ, მკითხველო, ერთის მამაო ჩვენით მოიხსენო სული ჩემი და მშობლისა ჩემისა ავთანდილასი და მირანდუხასი. ამენ“ (გვ. ტკ ე).
3. „... კტუც საუდაბნო ვანის ქალაქის ზღვაშია, რომელშიაც მე ვარ და ვწერ ამ წიგნსა“ (გვ. ტგ).
4. „მომიხსენეთ, შეილნო წმინდის ერმიადინისანო, ცოდვილი და რეგვენი გევორკ ვარდაპეტი მოთარგმანე ამ წიგნისა“ (გვ. ტმ ე).
5. „ქ. მამიხსენ მამაო ჩვენის თქმით შენ, მკითხველო“ (გვ. ტა ა).
6. „წამკითხველს ვეტყვი. შეიტყე შენ, საყვარელო წამკითხველო, რა ადვილათა საპოვნელად ეს ანბანის საძიებელი, დიაღ, კარგია შენთვისა, რამეთუ ერთი ორჯერ აღმოკითხვით სულ შეიტყობ, თუ რა სწერია ამ წიგნშიგან. მაგრამ ეს ისწავლე, რომ რაც რომ გინდოდეს სიტყვა რამე, თუ იპოვო სიტყვის თაფი, რომელსაც ასოში იყო ანი ან ბანი, იმაში ეძიე და იპოვინ, და მე, ცოდვილს გევორგ ვარდაპეტს, ამის მოკირანხულეს, ერთი შენდობა გვიბძანეთ, რომ ღირსი გვქნას ქემ თავის პირის ხილვას. ამენ“ (გვ. 6).
7. „დიდება და პატივი და თაყვანისცემა მამასა და ძესა და სულსა წმინდასა, სამებას და ერთარსებასა, მამასა მშობელსა და ძეს შეებულს და სულს მამისგან გამამაველსა, აწ და მარადის, უკუნით უკუნემდისინ. რომ თავის აუწყველის მოწყალებით მამაცა შეძლება აღწერად ამ მლთისნიერი წიგნისა დასაწყისიდგანა დასასრულამდინ ბოლო მალეზინა. მისთვის თაყვანსა ეცემ მულს დადგინებით და მივბადლებ მუხუფობას მისისა, რამეთუ ის არის, რომ აუხსენს მუნჯს ენასა და მისცემს ძალსა უძლოსა. მისია ცოდნ[ა] და სიბრძენე. ჩვენ მატლი და მიწა ქვეყნისა, მონა და ძე მოახლისა მისა. მისთვის თქვენც მოიხსენეთ აღმწერი ამ წიგნისა გორელი კაკაბანთ ავთანდილას შეილი გევორკ ცოდვილი და მრავლის ვაგაბების ღირსი გევორგ ვარდაპეტი და მშობელნი ჩემნი ავთანდილა და მირანდუხ და ძმა ჩემი დავითი და დანი თინათინა და ხანუმა და მიცვალებული უფალთან რუადამა, პაპა ჩემი ზურაბა და თინათინა და ხათუნა, გასპარა და გაბრეილა და მუღლენი მათნი და ყველა ნათესავნი ჩემნი, რა კაცთა მოყვარულმან უფალმან ღმერთმან მოგცეთ სიძვირე ტანისა და ცხონება სულისა, აშენება სახლისა, გამრავლება რამისა, დღეგძელობა შეილისა და ცხონება მიცვალებულთა სულისა. მღდელი იყო თუ ერისგანი, კაცი იყო თუ დედაკაცი, სომეხი იყო თუ ქართველი, ყვე-

ლას მოგინუქოსთ სანატრელი თქვენი. იქნა აღწერა ამ წიგნისა სია-
ხლოვეს ვანი სახელათ ქალაქისა, ზღვასა შინა უდაბნოზი საფარ-
ველსა ქვეშ წმინდის და დიდის ნათლისმცემლის იოვანეს საფლავ-
ზედა, სადიდებელათ ერთის მღთისა და სარგოთ ყრმათა სომხეთის
ეკლესიისა, ქს ულე, დიდს და ძნელს შელონების დროში, რომ
ველინ-ამადი სახელათ ყენი მოკლეს თავისმა ძმისწულმან და ქვეყანა
აირია, სხვადასხვა ყენნი დასხდნენ და დაუწყვეს ერთმანერთს ზოცა.
რომ მეფე თბილისისა ქალაქისა, ბატონი ქართლისა და კახეთისა,
დიდი ნეფე თეიმურაზ იყო თავრებს ყენთან, რომ აწვევ არის და მუ-
დამ იმყოფის ღმერთმან და მშვიდობით გა[ა]ტაროს თავის ხემწი-
ფობა სიღრმე-სიბერემდინ, დაბეროს თავის ერთის ძითა და წმინდა
ნეფებთან და[ა]გვირგვინოს სასუფეველში. ამინ* (გვ. 6—7).

8. „წიგნი ცხოვრებისა წმინდათ მამათ ჩვენთა, რომელთა უარყეს ტანი
თვისნი და განეშორენ ამასა სოფელსა ცრუსა, გამოთარგმანებული
სომხის ენისგან ქართველის ენაზედ დროსა ნეფობისა ორთა სამ-
ძღვართა ქართლისა და კახეთისა დიდის დიდებულის თეიმურაზ ნე-
ფისა და ძისა მისა ერეკლისა და მამათამთავრობისა ჩენის უფლისა
ყაზარ ქათალიკოვზისა, ყოველის სომხეთის პატრიარქისა და წინა-
მძღვარი წმინდის ემიაძინისა, გამოთარგმანებული გორელი კაკა-
ბანთ ავთანდილას შვილი გევორქ ვარდაპეტისა, საფარველსა შინა
წმინდის დიდის უდაბნოსი კტუცისა, თვესა უფლისა ჩღმ და ქარ-
თველთა ქსა ულე, თვესა სეპტემბერსა ი-სა. იქნა აღწერა წიგნისა
ვანის ქალაქს ზღვის შუა უდაბნოში. ამინ* (გვ. 18).
9. „მოხსენეთ ერთი მამავო ჩვენოთი ამ წიგნის მივირჩახულე გევორგ
ვარდაპეტი და ჩემი დედ-მამა ავთანდილა და მირანდუხა“ (გვ. 53).
10. „აწ გვევძრები თქვენ, ყრმანო ეკლესიისანო, რატამს აღმოიკითხოთ,
მოხსენიეთ ცოდევილი. ფრიალ გევორგ ვარდაპეტი და მშობელნი
ჩემნი. რა დიდი ძღვენი შემოვძღვენ ძეთა ეკლესიისათა ჩემის გლა-
ხაკის სულისაგან, რა აღარ დამჩა ძალი სულსა ჩემში. ამის თარგ-
მანო, იცით თუ რ[ო]გ[ო]რის შიშით და თრთოლით გარდამიწე-
რია სომხის ენით ქართველის ენაზედ თქვენის სულის სარგოსთვინ.
გმართებთ თქვენც, რომ დიდის სარწმუნოვებით აღმოიკითხოთ და
შეიტყოთ, თუ რათ იქნება სხნა ჩენის სულისს. თქვა უფალმან:
გამიჩხრიკეთ წიგნებო, რამეთუ თქვენ გგონიათ მით მიღება საუ-
კუნო ცხოვრებისაო. არსით არის გზა ჩენის ცხოვრებისა, თუ არ
წმინდა წიგნებისაგან, რომ გვიწინამძღვრებენ ზეცის სასუფეველში.
და შენ გინდა ამ წმინდა წიგნის გამოთარგმანების მიზეზი შეიტყო,
თავში და ბოლოში აღმოიკითხე და თითონ გეტყვის“ (გვ. 75—76).
11. „ქ. ეს იმიტომ ზეით არ დავსწერე, რომ სიტყვა არ გაგძლდეს
მეთქი და აქ ბოლოს იმიტომ დავსწერე, რომ არავინ თქვას, თუ
საზღაური არა სცოდნიაო და არ დაუწერიანო. ეს შეიტყე, რომ

ვინც საზღაურები არ იცის, იმას ლაპარაკი არ შეუძლია და ვერც არას წიგნისას გაიგებს და ვერც სხვას შეატყობინებს. ულც“ (გვ. 76).

ამრიგად, ირკვევა, რომ ხელნაწერის დამწერი სასულიერო პირია და თავის თავს უწოდებს: „ცოდვილი და რეგვენი“, „ვარდაპეტ“ ან „ვართაპეტ“, რაიც მოძღვარს ნიშნავს, ბოლო საუკუნეებში კი ბერმონოზონს და არქიმანდრიტს; სახელად ჰქვიან „გეორგ“ = „გეორქ“ = „გევორგ“ = „გევორქ“, ე.-ი. გიორგი; ჩამომავლობით „კაკაბაანთ“ გვარიდანაა, შეილი ავთანდილისა და მირანდუხისა (მიპრანდუხტისა); სადასურობით „გორელი“¹ ა; გარდა ამისა, ბერად აღკვეცილი ჩანს ე.-წ. კტუცის უდაბნოში ვანის ტბის ერთერთ კუნძულზე. ატორს დასახელებული ჰყავს თვისი და-ძმაც: ერთადერთი ძმა-და-ვითი, და სამი დაი—თინათინა, ხანუმა და რუადამა, რომელთაგან უკანასკნელი მიცვალებულადაა მოხსენებული. როგორც ეტყობა, ხელნაწერის დაწერის დროს დავითი ცოლიანი ყოფილა, ხოლო თინათინა და ხანუმა გათხოვილი.

ხელნაწერის გადაწერის თარიღად მინაწერებში სხვადასხვა წლებია ნაჩვენები: 1740 (8), 1747 (იქვე), 1748 (7) და 1750 (11), რომელთაგან ზოგი ბუნდოვნადაა აღნიშნული, ერთი კი, სახელდობრ 1748, გარკვევით. ხელნაწერის დაწერის ადგილი ვანის ტბის კტუცის უდაბნოა.

ამავე ხელნაწერის სხვა მინაწერებიდან, რომლებიც მერმინდელი დროისაა, ასე ვთქვათ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა, და სხვა ხელითაა დაწერილი, ირკვევა, თუ ვის ხელში გადასულა იგი უშუალოდ გიორგი გორელისაგან.

აი ეს მინაწერებიც:

1. „ეს წიგნი ტერ-სამუველაზია. გეორქ ვართაპეტმა უბოძა. უფალო, შეიწყალე მის სული“ (გვ. რმე).
2. „ეს წიგნი ტერ-საშოელასია“ (გვ. სნვ).

შედარებით უფრო გვიანდელი დროის მინაწერებში კი, რომლებიც XIX საუკუნისაა, ვკითხულობთ:

1. „სკა ვერე თირავილ მიხანუქ (?)“ (გვ. 6), ე.-ი. „ეს წიგნი დიაკვან იოანესია“.
2. „სკა ვერე თირავილ სამიქსქჩხ ს“ (იქვე), ე.-ი. „ეს წიგნი დიაკვან სამუელისაა“.
3. „ტრეტე მარტიროზასია“ (გვ. 17).
4. „ზუქირ მიქანანსა სათოქხანე 1870 აძი 27 იკთაოიუქ“ (გვ. 79), ე.-ი. „დიაკვანი იოანე ასატურიანიცი. 1870 წ. 27 აგვისტოს“.
5. Господину Ивану Исакичу Господину Аделову. Потому что они говорили (გვ. 79).

მაშასადამე, ხელნაწერი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გიორგი გორელის ხელიდან უშუალოდ გადასულა ტერ-სამუელას ხელში. ეს ტერ-სამუელა კი შეიძლება იყოს ტერ-ფილიპე ყაითმაზაშვილის შვილი, რომელიც ცნობილია როგორც მონაწილე ცხენის კარაბაღინის თარგმანისა სომხურიდან ქართულად²,

¹ Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. I, 69; *ს. შხიტეასი-ჩხის, ლექსე ვროე სქს ყოქსონიქხონ ძნქ, — ზეკორიასია*, VII, 1922, სქ 48.

და რომელსაც იხსენიებს აგრეთვე იოანე ბატონიშვილი თავის „კალმა-სობა“-ში (სახელდობრ თავში: „მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“)¹. ესევე ხელნაწერი XIX საუკუნეში ხელთ ჰქონიათ დიაკვნებს იონას, სამუელს, მარტიროზასა და იოანე ასატურიანს (1870), დაბოლოს ივან ისაკიშ ალელავს.

ამავე გიორგი გორელის შემოქმედების შემცველი მეორე ხელნაწერი, რომელიც ჩვენ აღწუხებით № 368-ით (Q), აგრეთვე იძლევა ზოგიერთ დამატებით ცნობას საკითხისათვის. თვით ხელნაწერი 9×10 სმ. ზომისაა და შეიცავს სულ 100 გვერდს. შინაარსით ლოცვათა წიგნია, რომელსაც სათაურადა აქვს შემდეგი: „წიგნი ლოცვისა სომხურიდამ გადმოთარგმანებული ქართულათ გორელი გეორქ ვართაპეტისაგან. აღწერილი ხელითა ყორღანას შვილის თაყსაგან ჰამტარხანს ქკს უნთ ენკენისთვის იდ“ (გვ. 12). ეს სათაური კი თითქოს მაჩვენებელია გიორგი გორელის ერთგვარი პოპულარობისა, რამდენადაც მისი თარგმნითი ნაწარმოებები ასტრახანშიც კი გადაუწერია 1771 წელს ვინმე თაყა ყორღანაშვილს, რომელიც ამავე ხელნაწერში კვლავ იხსენიება ბოლოში მოთავსებულ (გვ. 94r) შემდეგ მინაწერში: „შენ, ამ წიგნის მკითხავო, ერთის შენდობით მომიგონე ამ წიგნის დამწერს ყორღანას შვილს თაყსა. ღმერთმან თქვენიც შეგინდოს“.

თვით ხელნაწერი შეიცავს საკითხავს ოთხთავიდან (გვ. 1r—4r), ცისკრის ლოცვებს სომეხთა ეკლესიის ტიპიკონის თანახმად (გვ. 12r—93v) და ე.-წ. ლოცვას „მანასე ხელმწიფისა“-ს (გვ. 95r—100v), რომელთაგან პირველნი ქართულადაა ნათარგმნი, ხოლო უკანასკნელი სომხურადაა მოყვანილი ქართული ტრანსკრიპციით.

ასე თუ ისე, ამ ორ ხელნაწერში გიორგი გორელი წარმოგვიდგება მრავალფეროვანი შემოქმედებით, განსაკუთრებით კი—გიოთარცა პოეტი, ავტორი მთელი რიგი ლექსებისა, ხობათა და შესხმათა როგორც ქართულ, ისე სომხურ ენაზე.

გიორგი გორელის კრებულს მხატვრული გაფორმების თვალსაზრისით ახასიათებს ის, რაც ყველა ხელნაწერ ოთხთავ-სახარებასაც: ყოველი თავის დასაწყისის პირისპირ verso-ზე მთელს გვერდზე წინ მიუძღვის რომელიმე სურათი, რომელსაც დართული აქვს ქვეიდან ლექსი—შესხმა ერთ ტაეპად. რადგანაც ამ კრებულში პირველი თავი დასაწყისში დაზიანებულია, ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში 4 [სურათისა და] ლექსის მაგიერ ჩვენ ფაქტიურად გვაქვს მხოლოდ 3. სამწუხაროდ, ეს 3 ლექსიც მთლად არაა დაცული, ვინაიდან ყველგან უკანასკნელი სტრიქონი ჩამოკრილია ხელნაწერის ყდაში ჩასმისა და აკინძვის დროს, თუმცა ამ ყდას ფრაგმენტურულად მოუღწევია ჩვენამდე.

შედარებით უფრო საინტერესოა „ანბანთ-ქება“ 38 სტრიქონად, რომელსაც სათაურადა აქვს: „ქ. ანბანი დაღეძილი ყმარწვილთა სასწავლებლად გევირქ ვართაპეტისაგან“ (გვ. რ მ დ—რ მ ე).

¹ „ძველი საქართველო“, 1, 46, შტრ. *ქ. შ. ქ. გ. - ხ. გ. - რ. ზ. კ.*, op. cit., 48; ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ნაკვეთი XVIII საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. ფილიპე ყაითმაზაშვილი, — „ლომისი“ 1922 წ. № 16.

თრის ნაწილში, არაქელ თავრიზელის ისტორიასა, თომა მეწოფელს „ლანგ-თე-
ვრის ისტორია“-სა¹ და ლაზარე ჯაჭუკელის „საწადელ სამოთხე“-ში².

სხვათრევე ესევე ლექსი იმითაცაა საინტერესო, რომ მისი ერთერთი ტა-
ეში, სახელდობრ მე-23, ცოტაოდენ შეცვლილი სახით მოთავსებულია სნვ
გვერდის სურათქვეშ.

ავტორის წინართი შენიშვნა კი, სადაც იგი მიჰმართავს მკითხველს:
„შენ, ყმაწვილო, ახალ მოსწავლე წიგნისაყო, ისწავლე ესე და გქონდეს პირში
სიტყვა ამისი და გაშორდი ცრუ ლექსებსა, რა პოვო მადლი მლთისა“, იმითაა
საყურადღებო, რომ ააშკარავენს თვით ამ ლექსის და, მასთან ერთად, მთელი
კრებულის მიზანდასახულობას: ამით სწორედ ირკვევა, რომ, ჯერ ერთი, კრებულს
სახელმძღვანელოს დანიშნულება ჰქონია მინიკებული ქართულად მთუბარი სომეხ
ყრბათა გასაწერთნელად სომეხთა ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ეწმიაწინის საყდრი-
სადმი ერთგულობის საფუძველზე, და, მეორე, ავტორს მიზნად ჰქონია დასა-
ხული, სხვათა შორის, ბრძოლა როგორც კათოლიკეთა პროპაგანდის, ისე სა-
ერო ლიტერატურის ზეგავლენის საწინააღმდეგოდაც, რაიც მის იდეფიქსს შეა-
დგენს, სწორედ ისე, როგორც XII საუკუნეში საერო ლიტერატურის წინააღმ-
დეგ იბრძოდა ნერსე მომადლებული³.

შესაბე დიდი ლექსი, რომელიც 30 ტაეპისაგან ანუ 120 სტრიქონისაგან
შესდგება (გვ. 8—11), წარმოადგენს ავტორის credo-ს (ტაეპები 1—6) და
ქრისტეს „ცხოვრების“ აღწერას ანუ ბიოგრაფიას (ტაეპები 7—27), რომელიც
შედგენილია სახარების მონაცემების მიხედვით. ცნობილი აპოკრიფის „სიყრმე
უფლისა“-ს კვალი კი აქ სულ არ ჩანს. ლექსს არაეითარი წინართი შენიშვნა
არ ახლავს.

დანარჩენი 2 ლექსი სომეხურია, და შესხმას წარმოადგენს, სადაც ავტორი
სავსებით ჰბაძავს წინა საუკუნეთა მეღლქეებს. ამათგან ერთი ითანე ოქრო-
პირის შესხმაა, 2 ტაეპოვანი ანუ 8-სტრიქონიანი; მეორე კი ქრისტიშობა-ნათ-
ლიღების (რომელსაც სომეხები ერთ დღეს—6 იანვარს დღესასწაულობენ) შეს-
ხმაა, 4 ტაეპოვანი ანუ 16 სტრიქონიანი. ამათგან პირველს პირველ ტაეპში ემ-
ჩნევა ლაზარე ჯაჭუკელის (*Ղազար Զահկեղի*) ითანე ვოროტანელისადმი მიძღ-
ვნილი სათანადო შესხმის ზეგავლენა (1734 წ.):

*შხბრն მვიანს ირთბსეჟნ ქარქაყასა,
შიორენ ზრქიერ შაქსაეჟნ აჯასერა,
მირეჟ ჯათიაქელჲ Ղազარ ქარქაყასთ,
ირ դაკა ეჩრქდჲ მანსანუჟ ხსეღხეციჲ სთ⁴:*

¹ *Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաղբղոց իրոց, տարեալ Քիւմա վարդապետի
Մեծօրհնոյ, Պարս 1860, էջ 15.*

² *Գիրք աստուածբանութեան, որ կոչի Չբախ ցանկալի, Կ. Պոլիս 1734, էջ 520—530.*

³ *Տե՛ր. Н. Марр, Сборники протв Вардана, т. II, Спб. 1894, стр. 240, 289, 520—
521 etc.: ლ. მელიქსეთ-ბეგო, რუსთაველი და სომეხური ლიტერატურა,—„მთაბრუსთა-
ველი სკოლაში“, თბ. 1917, გვ. 28—286.*

⁴ *Գիրք աստուածբանութեան, որ կոչի Չբախ ցանկալի, 8.*

გიორგი გორელის კრებულში მოყვანილ თარგმნით მასალებ შორის, გრიგოლ ტათეველისა და ლაზარე ჯაჭუყელის თხზულებათა გარდა, ყურადღებას იპყრობს რამდენიმე ტრაქტატი სასულიერო მწერლობიდანვე, როგორც არიან: 1) „წმინდა მოციქულთა სახელნი“ (გვ. სნბ—სნგ), 2) „თორმეტი მოწაფეთა სახელი“ (გვ. სნდ—სნე) და 3) „წინასწარმეტყველთ სახელები“ (გვ. სნე), რომელთაგან მეორე იპოლიტე რომაელის (II—III ს. ს.), დოროთეოს ტვირეელის (VI ს.), სოფრონი იერუსალიმელის (VII ს.) და ნიკიტა პაფლაგონიელის (IX ს.) ანალოგიურ ნაწარმოებებს მოგვაგონებს¹. ხოლო ის, რაც გრიგოლ ტათეველისა და ლაზარე ჯაჭუყელის თხზულებათაგანაა გადმოქართულებული, ბრმა თარგმანი როდია, არამედ უფრო კომპილაციაა, სადაც ადგილ-ადგილ ორიგინალური მასალაცაა ჩართული ქართველი მკითხველის სპეციფიკური ინტერესების გათვალისწინებით. კერძოდ, ლაზარე ჯაჭუყელის თხზულების XIX თავიდან გიორგი გორელს გადმოქართულებული აქვს, მხოლოდ მასალის თანამიმდევრობის ცოტაოდენი შეცვლით, პამფლეტი ლათინთა ანუ კათოლიკეთა შესახებ (გვ. ტმა—ტმე), სადაც ჩამოთვლილია შემდეგი ქვეყნები და ქალაქები: საფრანგეთი ოფრანცია, სპანია, იტალია, ინგლისის ქვეყანა, სისქილია, ფილორენცია, ჰრომი, მილან ქალაქი, თოსკანა ქალაქი, პონონიონი და ვიოთროპია. თვით პამფლეტი კი იწყება გიორგი გორელის შემდეგი წინასიტყვაობით, რომელიც მიმართულია კათოლიკეებისადმი: „მე გიჩვენებ შენ და შენს მიმდევთა, თუ რაგვარი მღთის რისხვები გაჩნდა თქვენს ქვეყანაში თქვენის წიგნის მოწმობითა, რომ შეგტყვევით თქვენ და თქვენს მიმდევართა“ (გვ. ტმა). ხოლო ამ წიგნზე იგივე გიორგი მიგვითითებს ერთს წინა შენიშვნაში, სადაც ნათქვამი აქვს შემდეგი: „აბა ეს არის სიტყვა ფრაპართის წიგნისა, რომ ჯაჭუყ ქვიან, და თუ ეს ან ბერძნის წიგნში და ან სომხის წიგნში წერილიყოს, იტყოდენ თუ ინადობით დაუწერიათო ტყვილი საქმეო, მაგრამ ამათს წიგნში სწერია და იქიდან გადმოვსწერეთ; ჩვენ უბრალო ვართ“ (გვ. სოა). თარგმანის ბოლოში კი გიორგი დასძენს: „აბა სცნან ლატინელთ თავათი ურიგობა და ტყვილი ზაკვანი. აბა ამდოლი და სხვაც ბევრი უფრო დიდი მღთის რისხვები რომ ქნილა იმათში და დღესაც ვიდევ იქნების და სხვას დასცინებენ, რომ ამტოლი რისცხვებისაგან არ გავიანილა თუ ჩვენს ქვეყანაში ქნილიყოს. ესენია რისხვა მღთისა, არა თუ თათრის ხელქვეით მონაევობა. თუ ვინმე თქვას, თუ ინადობით არის აღწერილი, მე უბრალო ვარ, თავათის წიგნიდგან გადმოვსწერე. და თუ თავათი წიგნი ტყვილია, მაშ თითონ უფრო ტყვილი იქნებია. და დიდება ქრისტეს ღმერთსა ჩემსა და უფალსა უკუნით უკუნებდისინ. ამინ“ (გვ. ტმდ—ტმე).

შედარებით ორიგინალურია და სომხეთ-საქართველოს ისტორიისა და სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხისათვისაც ფრიად საინტერესო ოთხიოდე ტრაქტატი შემდეგი თემების ირგვლივ: 1) სურფ-სარქისის მარხვა (გვ. რაე—

¹ შტრ. ლ. მელქისეეთ-ბეგის, საქართველოს მუზეუმად მზარეთა აღწერა XVIII სუკუნის მეორე ნახევრისა, ტფ. 1936 წ., გვ. 8; Л. Мелникет-Бекон, К сакрѣнной промѣле, в связи с вопросом о саксах, касках и берах, — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1937, ნაკვეთი VII, გვ. 542—543.

როა)¹; 2) ცრუ-პასეჟი (გვ. სკვ—სლა)², 3) ვარდობა (გვ. სმთ—სნა)³, და 4) სომეხეთის ეკლესიები (გვ. ტბ—ტე).

* * *

დასასრულ, ორიოდ შეინშვნა გიორგი გორელის დამოკიდებულებაზე ანტონ 1-ის სკოლასთან.

შემოდ ჩვენ დაეინახეთ, რომ გიორგი გორელის კრებული XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ტერ-სამუელას საკუთრებას შეადგენდა, რომელსაც ის, როგორც სათანადო მინაწერი ვადმოგვეცემს, „გეორგ ვართაპეტმა უზობა“-ო. ხოლო რამდენადაც ტერ-სამუელა ტერ-ფილიპე ყაითმაზაშვილის შვილი იყო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ გიორგი გორელს რაიმე, თუნდაც შორეული, კავშირი ჰქონდა ანტონ 1-ის სკოლასთან.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს აგრეთვე ის, რომ იმავე XVIII საუკუნეშია ნათარგმნი სომხურიდან ქართულად ე.-წ. „ნერსესაკანია“, ე.-ი. ნერსე კლავლის ლოცვა „უფალო, ღთო მამათა ჩუწნთა აბრაამისა, ისაკისა, იაკობისა და ნათესავისა მათისა etc“ (იხ. ხელნაწერი ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. ფონდისა № 1340 ა), დაბოლოს ისიც, რომ ტიმოთე გაბაშვილის თხზულებაში „მარწუხი“ გამოყენებულია იმავე ნერსე კლავლის ნაწარმოები *ჰიუსა ირეკ*, რომელიც მრავალჯერ იყო გამოცემული XVII—XVIII ს. ს. მანძილზე—1643 წ. ვენეციას, 1660-ს ორჯელ ამსტერდამში, 1686-ს კვლავ ვენეციაში, 1702-ს მარსელში, 1724-ს კონსტანტინეპოლში, 1746-ს ორჯელ იქვე, 1785-ს პეტერბურგში, 1792-ს მადრასს etc. „დიდისა ნერსესისა სომეხთა კზისა წიგნსა შა ისუს ვორდისა“ ესრეთ“ და „დიდისა ნერსესისა სომეხთა კზისა წიგნსა შა ისუს ვორდისა“, —კვითხულობთ ტიმოთეს თხზულებაში (იხ. ხელნაწერები საეკლესიო მუზეუმის ფონდისა № 118, გვ. 112—114, და 152—153; № 120, გვ. 130—133 და 184). გარდა ამისა, აღსანიშნავია, რომ 1728 წ. კონსტანტინეპოლში გამოიცა კირილე ალექსანდრიელის მოძღვრებანი: *Ктоюмъ гнѣхъ и блжннхъ etc*.

ამრიგად, გიორგი გორელს XVIII საუკუნის ორმოციან წლებში სრული საშუალება ჰქონდა კტუცის უდაბნოში ყოფნისას გაცნობოდა როგორც გრიგოლ ტათეველისა და ლაზარე ჯაჭყელის, ისე ნერსე კლავლისა და კირილე ალექსანდრიელის თხზულებებს, რომლებიც გამოცემული იყო კონსტანტინეპოლში 1730, 1734 და 1724 (1746) წ. წ.

რაც შეეხება გიორგის ენას, იგი დამახასიათებელია საქართველოს სომეხთა და, კერძოდ, გორელთა ეპარქონისა, რომლითაც დაწერილია, სხვათა შორის, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის წინა ნაწილებიც. ხოლო გიორგი გორელის სომხური ეულგარიზებული გრაბარია.

¹ შტრ. Л. Меликсет-Бекъ, Грузинский навод сказания о поете „араджавор“, — „Христ. Востокъ“, т. V, в. II, Пгр. 1917, стр. 73—111.

² შტრ. Л. Меликсет-Бекъ. О междоусобице в Тафлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи, — „Известия Кавк. Ист.-Арх. Института“, т. III, Т. 1925, стр. 49—60.

³ შტრ. Л. Меликсет-Бекъ. *ჰარეკთაღე ქრეყე მანქ*, — „მეცნიერებათა 1918, ძარგ, ხქ

გიორგი გორელის შვილობილება

1.

[შესხმანი]

1.

(გრიგოლ ტათეველის სურათქვეშ, რმზ გვერდზე).

შუალამისას გამოხველ შენ, მზეგ აღმოსავლეთისაგ,
პართეველის ნაბოძვარო, გამნათლებულო კანდ[ე]ლისაგ,
[შენ] ლამბარო ანთებულო, დიდის არამის გვარისაგ,
..... სულისაგ.

2.

(სილიბისტრო რომის პაპისა და გრიგოლ პართეველის, აგრეთვე კონ-სტანტინე დიდისა და თრდატის სურათქვეშ, სსზ გვერდზე).

სამას თვრამეტ პატრიარქთა რომ დაბეჭდეს ეს კრებაო,
ტყვილი არვის არ გეგონოსთ, მლთისა იყო ეს ნებაო,
სამება ერთ არსება თქვეს, ერთ ბუნება, ერთ ნებაო,
..... მისი ცნებაო.

3.

(გრიგოლ პართეველისა და ნერსე ლამბრონელის სურათქვეშ, ტმზ გვერდზე).

ტარსონის კილიკეს დაბრძანდი, მეტრაპოლიტი მისია,
შენი სიბრძნე და სიწმინდე ზეციდგან იყო მლთისია,
[ერთობ] მამა ხარ სომხეთისა, განმათლებულიც მისია,
..... მისია.

II.

[ანბანთ-ქება]

(გვ. რმდ-რმე)

- ანი—ანბნის: შენ, ყმარწვილო, გეწინოდეს ოსტატისგან.
- ბანი—ბაგეს გეუბნება, მოიმოკლე ცრუ სიტყვისგან.
- განი—გარჩევას ვიბძანებს კეთილს საქმეს ბოროტისგან.
- დონო—დედმამის სამსახურს ნუ გა[ა]გდებო ხელიდგან.
- ენი—ენის დაწყნარებას გეხვეწება ცრუ ფიცისგან.
- ვინო—ვინც რომ დავასაქმოს, უარს ნუ ეტყვი პირიდგან.
- ჴენო—ჴოვმანც თუ დაგძრახოს, მოითმინე შენ გულიდგან.
- ძაე—ძაე ამ სოფელსა ცრუთ ნაშენი საძირკელიდგან.

თანო—თვალის დახუჭვასა გეუბნება შეხედვისგან.
 ინო—იმ სოფლის ანბები სრულად იცან წიგნებისგან.
 კანო—კაცსა ნუ დასძრახავ, მლთის ბრძანება ასრეაო.
 ლასო—ლოცვის მოყვარული იყავ მუდამ ფიცხაო.
 მანო—მუხლსაც თუ მოიყრის, ცხონებისთვინ კარგაო.
 ნარო—ნურვის ნუ ეჩხუბვი, ნურც ავინო ბაგეაო.
 ანო—იმედს ნუ გარდიწყვეტ, თუ რომ ცოდვა გიქნიაო.
 ონო—ოსტატს ფალახაც¹ აქვს, გეშინოდეს იმისაცა.
 პარო—პატარა ყმარწვილსა ყურს მოუგრებს ხელითაცა.
 უანო—უამი² და საოფლე³ შეგვეყრება იმითაცა.
 რაევ—როცა რომ დააკლდე, არ მოხვიდე დღისითაცა.
 ხანო—სიცილს დაგავიწყებს, სულ იტროო მის შემითაცა.
 ტარო—ტყავსაც გულათ გაგხდის, თუ თამაშობ წყლის პირსაცა.
 უნო—უცხო კაცის სახლში ნუ შეირბენ უეცრაათა.
 ფარო—ფიჭრი დაიტანე, ნურასა იქ უმეცრაათა.
 ქანო—ქველის საქმეცა ქენ, გაიკეთე საუნჯეთა.
 ლანო—ღმერთსა მიემგზავსო მოწყალებისა საქმეთა.
 ყანო—ყველას დამორჩილდი და ნუ ირბენ შენ შეთათა.
 შინო—შინ რაც რომ წახვიდე, დაჯექ როგორც მუნჯიაო.
 ჩინო—ჩუმათ ნუ იქნები, გაქებნ ყველა კაციაო.
 ცანო—ცემა ოსტატისგან შენთვინ დიად კარგაო.
 ძილო—ძნელს არას გასწავლის, უგდე კარგა ყურიაო.
 წილი—წიგნსა გეუბნება, დაიკიდე ყელზედაო.
 პარო—პუჟას თუ ნატრულობ, ის გასწავლის სწამზედაო.
 ხანო—ხელი მოიმოკლე ყველას საქმეს ავზედაო.
 კარი—ხარბობას დაგიშლის ამხანაგის ჯამზედაო.
 ჯანო—ჯავრსა ნუ ჩაიტან მისა დღეში სხვაზედაო.
 შ[ა]ე—ჰე [ჰე], ეს ყმარწვილო, დაიწერე შუბლზედაო.
 შ[ო]ე—შ[ო]ე, დაიჯერე, მწვეთ ჩაგხატავს ტანზედაო.

III.

[ვარაგის ჯვრის ქება]

(გვ. 12—15)

1. შეგნატრის ყველა სულდგმული შენ, მთავო ვარაგისავო, ანგელოზთა სამყოფელო, გასასვენელო ჯვრისავო, თაბორზედ ქრისტე დაბრძანდა, შენზედა ჯვარი მისავო, მოსესისა კილობანო და სკამო ჩვენის მლთისავო.

¹ არაბ.-თურქ. falaka სასჯელი იარაღი.
² კიოი.
³ ციებ-ციხეღვება.

2. გიახელ თაყვანის საცემლათ შენ, გოდოლო ჯვარისაგო, შენზედა კარი გაილო ლურჯი მალალი ცისაგო, ათ თორმეტი დედაბოძი რომ დავადგა ნათლისაგო, ჰრეფსიმემ შენ მოგაბარა ნაჭერი წმინდა ჯვარისაგო.
3. მუხის დაგიდგენ, თაყვანსა გცემ, გემთხვევი ცხარის ცრემლითა, შენ რომ ეშმაკი დასთირგვენ შენის დიდისა ძალითა, მთვარემ გულზედ დაგიკიდა, აჲ მოგიტანა ყელითა, საფრანგეთიდგან მობძანდი, დაბძანდი კლდეზედ ნებიითა.
4. რა ენა ქებას გაკადრებს შენ, მთავო ვარაგისაო, ის ჯვარი შენზედ დაბრძანდა, რომ არის ხმალი მლთისაო, აქიდგან ნუ გამისტუმრებ, მამყოფენ ერთის დღისაო, არც მასეა და არც მაჰამა, მალოკა შენი ქეიშაო.
5. საქართველოდგან მოგმართე დიდისა სიყვარულითა, ბევრი გზა გამოვიარე მრავალის შექირვებითა, რა მოველ და დავინახე, მწვე გავეხარე გულითა, და როცა გიახელ მთაზედა, ავივსე შენის სულითა.
6. ნეტაი მამკლა-მამამა, არა გამაშორა შენგანა, ვინც რომ წავიდეს ქართლშია, მიწა წაილოს შენგანა, მე აქიდგან არ წავიდე, მადლი ვიპოვო შენგანა, თუ რომ მოვკდე, დამაყარონ მეტი ქვიშაცა შენგანა.
7. ბაბილოვონის გოდოლსა მიგიგავს კლდები შენია, ოქროთი მოხატულია ტურფა საღდრები შენია, მის გარეშემო ყვავილსა ტურფა სული ზღის შენია, ვეკობ სამოთხიდგან მოდის ხუთი წყარონი შენია.
8. რა თვალი ღირსა ნახვასა შენი ქვეით მონასტრისა, შეიღსა დიდსა სამრეკლოსას შეიღის დიდის საღდრებისა, ორმოცნი ბერნი კრებულნი მათი ტკბილი ვალობისა, ტურფა ბალი და ვენახი გარეშემო მამულისა.
9. ჯვარდინი¹ მონასტრები ტურფა ნაშენი არისო, ერთში რომ გრიგოლ ილოცა რომ პართვეელი არისო, აწ დიდი მონასტრია სახელოვანიც არისო, სამხარეთისა კერძოთა შენს ქვეით ხრამში არისო.
10. ჩდილოვეთს გაქვს ჰრეფსიმისა ხმელი თავის მონასტერი, დასაველეთსა შუშან ჰქვიან დედოფლისა მონასტერი, აღმოსავლეთს შენ ბრძანდები, შენი დიდი მონასტერი, შუაში გაქვს სენექრისა შეიღის საღდრის მონასტერი.
11. წინ ციხე გაქვს და ქალაქი ოროლის ვალავანიო, შიგ ტურფა სახლკარ ნაშენი თერთმეტის დიდის საღდრით, გარეშემო მთა და ბარი ექვესი ათასის სოფლით, წინ ზღვა და მასი ხომალდნი შეიღასის მონასტრით.

¹ გ.-ი. ჯვარის წიგნი.

12. ჯვარს დაულოცავს შენი მთა, აყვავებული არისო, წითელ-ყვითელ-შინდისფერი ლაჯვარდის მგზავსიც არისო, მაღალ-მაღალი კლდე[ე]ბი კაცთ საშინელი არისო, ერთს რომ გაღელვია ქვიან, ჯვარის სამყოფი არისო.
13. თოვლიანი ხარ, სურვილო, შემკობილი ვარდითაო, გარეშემო მონასტრები დაბატული კალმითაო, ქართლიდგან მოველ, მოგმართე დიდის სარწმუნეებითაო, თუ დღეში ათჯერ გიახლო, ვერ გავძლები ნახვითაო.
14. შენის კლდის ქვეშა მოველები, მაღირსე შენი ნახვოა, გულშია ნაღვლათ არ ჩამყვეს, აღარ ვიტყოდე ახავო, განათლებულს ქვებს ვემთხვიო, მაღმალ ვიტყოდე ვახო, არცინ არსით არ დამძრახონ, არა თქვენ ვერა ნახავო.
15. კლდის ძირს ვზივარ და ლექსს ვამბობ ბევრის ცხარისა ცრემლითა, ნეტარ როდის ველირსები შენს ნახვას ჩემის თვალითა, ან კი რა გამაბედვინებს მიწის გაქელვას ფეხითა, რას ვლირსვარ შენსა კოცნასა ჩემის უღირსის პირითა.
16. ჰრეფსიშე, ოჭროს ნათალო, შენ წმინდა ნინოს და ხარო, ტანითა ხარ აღვა-ზდილი, საშოთხის ვარდსა გავხარო, გორიდგან მოველ ამ მთაზედ, მინდა რომ სულით მახარო, გულში ასრე მიხაროინ. როგორც თუ შენ აქ დგახარო.
17. რა გამ[ა]ქლებს სიყვარულით, რადგან მოველ ამ ადგილსაო, არც სმა მინდა და არც ჭამა, არც გავშორდე ამ ადგილსაო, შენ რომ მოხველ საფრანგეთით და დაბძანდი ამ ადგილსაო, წმინდა ჯვარი გასვენე კლდის თავზედა ამ ადგილსაო.
18. შენ, დიდო წმინდაე გიორგიე, აღმოსავლეთო მშისაო, ნათლისა გვირგვინოსანო, მკურნელო უძღვრისაო, მცხედარო ახუნებულო, დამთირგნეე ეშმაკისაო, ზღვიდგან ვეშ[ა]პისა მამყვანო, მსხნელო ხორასნის ტყვისაო.
19. გამნათლებელმან გრიგოლმან, პატრიარქმა სომხეთისა, ათორმეტი სატანჯველი სულ თავს ისხა მან ჩვენთვისა, კერპობისგან მოგვარჩინა, ღმერთი გვაცნო ჩვენ ზეცისა, ემზაზისა შეგებისაგან ძე დავგარქვა სამებისა.
20. ეკლესია აგვიშენა გამჭარებელი ცოდვისა, დასთვირგნელათ[ი] ეშმაკთა მაცხოვრებელი სულისა, ჩამოვიდა ერთშობილი, თან ეკლესიაც ნათლისა, გალორებული ხემწიფე ვაკურნა სამოც ხუთ დღისა.
21. ნიკიასა კრება შეკრეს დაბეჭდილი მის ბეჭდისა, არ[ი]სტაკესი გაგზავნა მამხნელი ნიკიას[ი] ზღვისა, წამსი იქიდგან შემოგძღვენეს დასამკვიდრელათ რაჯულისა, მამის სწორი აღვიარეს ქრისტე ცხებული ღმერთისა.
22. სწორეთ ერთათ აღვიარის შობილი მამის უბის, [ე]რთშობილი ძე მაღალი დარე მამის და სულის,

- სამება ერთ არსება თქვეს მპყრობელი ცის და ქვეყნის,
 [შე]აჩვენეს არიოზი მთქმელი დიდის წვალების.
23. სამას თერამეტ პატრიარქმან რომ დაბეჭდეს ეს კრება,
 ტყვილი არვის არ გეგონოსთ, მლთისა იყო ეს ნება,
 სამებისა სახელზედა მოგვიწუქეს ჩვენ ცხება,
 ფრანგნო, რათ ვახველთ აქიდგან, მელას მიგივათ ცნ[ება].
24. იმადგან ორს ბუნებას იტყვით, გმართებთ ორის ძისა[ო],
 მიკვირს თუ რათ არ იგროვებთ თავში ქეუას და ცნ[ებასაო],
 კაც რომ იყოს ორ ბუნება, იქ ნებავეს ორი ნება[ო],
 სამებას გმობთ, თქვენ მაგის თქმით აღვიარებთ [. . . .]
25. ერთს გვამს ორის ბუნების თქმა სათქმელათ არაფერავთ,
 [ე]გ ლევონის მატყლარი სხვა სიტყვა სხვაფერათ,
 ეს ჩემათ ორს გვამსაც იტყვის, თქვენ არ უწყით არფერ[ათ],
 ისე იმისთანა ურწმუნო ვერა ვპოვე ვერაფერა[თ].
26. მოდი, ვკითხოთ მოციქულსა, შენ, ურწმუნოვ მხთარმა,
 ქრისტეს როგორ აღვიარებს: ერთს ბუნებას თუ არა?
 გამწმენდელი, გაწმენდილი ერთი არის თუ არა?
 ეს პავლე მოციქულმა თქვა, დაიჯერებ თუ არა?
27. ფინთის დედამამის ნაშობნო, ფინთათ[ა] ხარ[თ] თქვენც ზდილი,
 თქვენს მუცელში ბუღარს თავვი, [თანაც] გ[ო]გ[ო] და[ი] ზელიცი,
 ბევრის ფინთის ვისმე ჭამით აყაროლ[დ]ებიათ პირი,
 [ნუ] მიზღვეთ ეანტსა¹ ლევონსა, იმის ნაწერია ტყვილი.

IV.

[ქრისტეს ცხოვრება]

(გვ. 8—11)

1. ალაღე ბავენი ჩემი, ღმერთო, სამებით ქებულო,
 არსებით ერთო, ბუნებით-გვამებით სამით გაყრილო,
 მამავ, ძეგ და სულო წმინდავ, სახიერებით გათქმულო,
 ცის და ქვეყნისა მოქმედო, დაუსაბამიდგან ყოფნილო.
2. მამავ ღმერთო, დასაწყისო ძისა და სულის წმინდისავ,
 მიზეზო სიტყვის შვეებისავ, გამამქუხელო სულისავ,
 არც დიდოვ და არც პატარავ, დარევ სულის და სიტყვისავ,
 მამეც შე სიტყვა ფიცხელი, ამსხნელო მუნჯის ენისავ.
3. მამას არა ყავს სხვა მამა, ყავს მას ძე და სული წმინდა,
 არც ძესა ყავს ძე შობილი, ყავს მამა და სული წმინდა,
 სულს არა ყავს თვისგან შვილი² და არც კი აქვს სული წმინდა,
 ყავს მამა მარტო, მიზეზი გამამქუხელი თვის წმინდა.

¹ სიბოროტეს.² მითითებაა კათოლიკურ Filioque-ზე.

4. აწ მამას ვეტყვით მიზეზსა ძისას და სულის წმინდისა, ძე ღმერთია ქეშმარიტი სწორე მამის და სულისა, ხოლოთ შობილი უბიდგან მომწუქებელი სულისა, არ არის გამამქუხელი, არც მშობგლია სხვა ძისა.
5. სულიც ღმერთი ქეშმარიტი გამოუხილი¹ მამისგან, შობილს არ ვეტყვივთ ძესავით, არც მცირეს ძის და მამისგან, მამისგან ვიტყვით ქუხილსა და მოგვეცემის ქრისტესგან, ასრე ვისწავლეთ, ძე ჩემო, სამის წმინდისა კრებისგან.
6. სამება და ერთ არსება გვრწამს რა ერთი ღმერთიაო, ვეამებით არის გაყრილი და ბუნებით ერთიაო, მამა, ძე და სული წმინდა ხომ არსებაც ერთიაო, სიტყვა გარდმოხტა მარტოკა და შეიქნა ხორცილაო.
7. გაბრიელი მოვა ნაზარეთს ქანწულსა ეტყვის ხარებით, გარდამოხტება შენზედა ძე მამის სწორე დარებით, გრწამდეს ბერწსაცა ვახარე, არც ცუდათ დავიარებით, გწადდეს, ქალწულო მარიამ, შენის გულისა წადებით.
8. დამბადებელი კმარწვილი დაიბადა ყრმასავითა, გამდიდრებელი ქვეყნისა მოვიდა გლახასავითა, დიდი მეუფე მოწყალე იშვების საწყალსავითა, მოგვითაგან ძღვენი მი[ი]რთვა, თაყვან-იცა [ღმერთსავითა].
9. მწყემსთ ხმა ესმათ ზეციდგანა სასმენელათ საკურველ, ცეცხლსავით კლდე[ე]ბი აენთო სანახველათ საკურველ, მწყემსნო, გახარეთ თქვენ დიდი საგონებლათ საკურველ, ბაგეში ნახეთ ცხებული სანახველათ საკურველ.
10. რჯულის დამსკენელი მეუფე დღეს რჯულსა დამორჩილდება, წინადაცვეთა მი[ი]ლო რა, წიგნი შეუსრულდება, ჩვენც მოგვეცა წინადაცვეთა, რომ გული დაგვეკოდემა, ძველისგან გვისხნა მოწყალემ, ახალი დაგვეწესება.
11. ტაზარში² წაეა ცხებული მეუფე იმ ტაზარისა, მოსესის რჯულს შეასრულდეს დამტკიცებელი რჯულისა, მიერ ქმის ბერსა სიმეონს მიმრქმელი გვართა კაცისა, ბერს ასხნის კრებულობისგან თავადი ცოცხალ-მკდარისა.
12. ეგვიპტისა ივლიტოდა ანგელოზთა საშინელი, ჩვენება ნახა იოსებ და ხმა ესმა საშინელი: „ადეგ და წადი ეგვიპტეს, რასა ქმია საშინელი, ეროვთე“ ყრმასა ეძიებს წარსაწყმენდათ საშინელ[ი]“.
13. ათთორმეტი წლისა გახდა, სალოცავად მოვიდოდა, ერთხელ დარჩა ელუსარემს, დედ-მამასთან არ ვიდოდა,

¹ გამომდინარე.

² ე.-ი. ტაძარში.

³ ეროვთე.

- დღე-მამა ეძებს, იბოვნის, ტაზარშიგან წიგნობრობდა,
დამორჩილდა ღღე-მამისა, თავდაბლობით წაყიდოდა.
14. გამჩენი ოკიანისა მოცა დღეს იორდანესა,
გამბანი ჩვენი ენუყვის გაბანე[ა]ს იოვანეს[ა],
იგი შორს იქერს, გაეჭკა: „მე შენგნით ცხება მნებავსა“,
უფალიც ეტყვის: „მამნათლე, მეც მაგრე მწადეს მნებავსა“.
 15. ცისა კარი ვაიღების, ჩამოვა სული წმინდაო,
ხოლოთ შობისა დადგა, როგორც რომ მტრედი წმინდაო,
მამაცა ზეცით მოსძახებს: „ეგ ძე ჩემია წმინდაო,
მავითი სათნო გიყვენი, უსმინოთ მავას მინდაო“.
 16. მთაზედ აბძანდა მასტუკან, იმარხავს ორმოცს დღე-ღამეს,
ის რომ ადამ და[ა]რიგა არ სჭამონ ხილი და სჭამეს,
მაგიერათ იმარხა, ეშმაკნი მოვიდნენ სცადეს:
„ეს ქვა პურათ ვახადე, თუ ძე მლთისა ხარ, ვაცხადდეს“.
 17. მასტუკან იწყო ცხოველმან სასწაული დიდრუანი,
მოწაფენი მოიგროვა ქაბუკნი და დროიანნი,
ბრმას თვალს აუხელს, მუნჯს ენას, და განწმინდა კედროც[ანი]¹,
ლაზარეც მან ააღდგინა, ფეხთ ეხვევის მისი დანნი.
 18. დიდი ზემწიფე ზეცისა, რომ იჯდა ქერაბინზედა,
მოვიდა ელუსარემსა, შეჯდა ვირსა და კვიცზედა,
ურიაინი მიეგებნენ, სამაროსს უფენდნენ გზაზედა,
ზოგნი ოესანნას ეტყოდნენ, ზოგნიც მირბოდნენ ბზაზედა.
 19. ის ლამე რა განთიენდა, გავა ქალაქის გარეთა,
ლეღვი დასწყევლა, გა[ა]ხმო, სამართალი ქნა სწორეთა,
მან რომ ადამი დაფარა, მანც მას ის უყო ბარეთა,
იმ სამს დღეს აღარ მოვიდა, დღე-ღამე დადგა კარეთა.
 20. ხუთშაფათს მოვა, დაბძანდა იოსების სასახლეში,
კრავი სჭამა კრავმან მლთისამ სმიადობისა პასექში,
მუხლდადგინებით დაბანა მოწაფეთ ფეხნი ხის ვარცლში,
აღგების, წავა იქიდგან კედრონის კერძოთ იქ ბაღში.
 21. რათ არ გავკვირდე, შე კაცო, საქურველი საქმისაგან,
მკერობელი ცის და ქვეყნისა დაბეზლდის მოწაფისაგან,
ოცდა[ა]თს ვერცხლზედ გაყიდა, ნიშანიც ამბურისაგან²,
ჩვენ გაგვესხნა, თითონ შეიკრა თოკით მღღელთმოძღვრ[ისაგან].
 22. ხოლოთ შობილი მამისა, რომ განკაცდა ქალწულისგან,
ნებით ჯვარს ეცვა გოლგოთას პანტოვილე³ პილატისგან[ნ],
დაეფლო ახალს საფლავში არემათის ოსეთისგან[ნ],
დაბეჭდეს მცველთა მის კარი მღღელთმოთავართა ბრძანე[ბისგან].

¹ კეთროვანი.

² ამბორისაგან.

³ პანტოვილი.

23. ქრისტე დაფელო საფლავში, დაფლა მანც ცოდეა ჩვენია,
ჩაეა ქვერშენელს¹ ჯოჯოხეთში, საც იყა მამა ჩვენია,
შეკრა ძრიელი ეშმაკი, ასხნა იქ სული ჩვენია,
ცოცხალ-მკდარნი გამოისხნა, ქნა საქმე საკურველია.
24. მესამეს დღესა აღდგება, აღდგნენ თან მკდარნიც ბევრია,
ანგელოზნი ქადაგობდნენ, დედანიც მივლენ ბევრნია,
მცველნი შევიდნენ ქალაქში, მათ ქრთამიც მისცეს ბევრია,
წაიდა გალილიასა, იქ მანიც ნახა ბევრია.
25. აღმდგომელი ძის კაცისა დაცემულის გვარისავ,
დღეს ჩენთვის ციხე შეიქნა შობილი ქალწულისავ,
კლდე შეუძვრელი გაუშვა იმ წმინდა საფლავისავ,
ანგელოზთაგან ხმა ისმოდა ხარება აღდგომისავ.
26. მარიაში მაგდანელი ტიროდა ცხარის ცრემლით,
მის სან[ა]ტრელი ეს იყო მოძღვარი ნახოს თვალით,
მას ფეხქვეშ შეუვარდეს შეიპურო, იგი ხელით,
გაძღეს მისი სიყვარულით, ელაპარაკოს ენით.
27. ორმოცს დღეს ათჯერ ეჩვენა, იტყვიან ასრე მოძღ[ვ]რებ,
ხუთშაფათს დღესა ამალდა, შეწუხდენ მისი ...მ
მეთათს დღეს სულიც მოვა, გაუყო მათაც ენებ,
წაივადნენ საქადაგებლათ, რომელიც ერგათ წილებ.
28. მიიღე სიტკბობებითა გამწარებელის ვედრება,
შენ, მეუფევე სახიერო, ჩემი სული გვედრება,
დამთირგნა მტერმან ძრიელმან, რომ ეშმაკი ეწოდება,
ადელიათ მისხნი, სულგრძელო, თუ რომ ნებით გეწოდება.
29. სასოების დასაწყისი კეთილსარწმუნოვებით,
რჯული-იმედ-სიყვარული გულისა სავსებით,
შენ შეიწირე, მეუფევე, ჩემისა გლაბაკებით,
თან მარხვა და ლოცვაცა ქველისა მოქმედობით.
30. სიტკბობა მამინუქე, ამავსევე შენის სულით,
გამწმინდე ტანის ცოდვისგან, განმასპიტაკე გულით,
ამალდგინე, მაცხოვარო, შენის მარჯვენის ხელით,
თაყვანს გცემ, მიწას ვემთხვევი მუხლისა დადგინებით.

¹ ქვისანელს.

V.

և օմեխորի ւղեյսցե՞

[Յեւեմանի]

1.

[Ի օմեխորի օրհանգիստ]

(ՅՅ. ԵԶ)

1. Ոսկերիան սուրբ հայրապետ,
 Որ Բրիտանիայ աշակերտ,
 Գերամաքի[ւ]ր մեծ վարժապետ,
 Ջամբե և ինձ քաղցրիկ ճի բետ:
2. Արեւելին լո[ւ]սանասովեր,
 Զոր հաւատամք հողու գրեցեր,
 Վասն հաւատոյ աքտորս կացեր,
 Տրուպ Քիորքիս բարեխօս լեր:

հիշենի տարգմանիտ:

1. օրհանգիստ մը ճիւղաբեր—
 Մոնախիցի յիստորի,
 Ընդ և ճիւղաբեր մոմեղարո,
 Յեն օմեխորի—սուրիսի.
2. Նախապէս Մոնախիցի,
 Սուրբ Մոնախիցի ճիւղաբեր:
 Սուրբիստոյ ճիւղաբեր,
 Իմեն ճիւղաբեր ճիւղաբեր!

2.

[Ի օրհանգիստ]

(ՅՅ. 16)

1. Պետն հրեյ[նաց արաքեցեր,
 Արքանդ¹ մարի[ւ]ր պատրաստեցեր,
 Հողով սերբով² ներգործեցեր,
 Վաստ[ու]ած ընդ մարդ միացի[ւ]ցեր:
2. Ի սուրբից մաս[ւ]ր հղար,
 Եւ ի միջո[ւ]ցն ընծա[յ]եցար,
 Ի հրեյտակաց փարաղբեցար³,
 Եւ ի հուսն⁴ այլնեցար⁵:

¹ Արքանդ, ² Սերբով, ³ Փարաղբեցար, ⁴ Հովուսն, ⁵ Մայանեցար:

- 3. *Արևելքն¹ զի[ւ]ն բացեր,
 Երևապէս զազաք ժըտեր,
 Ըզերի[ւ]նին արցակեցեր²,
 Պարսից³ մահոյ⁴ ազատեցեր:*
- 4. *Ի Որդանան⁵ ժըկրտեցար,
 Հոզիլ սերբիլն⁶ զկա[յ]եցար,
 Եւ ի հոբն դասանեցար,
 Լո[ւ]ս աշխարհին ան[ո]ւանեցար⁷:*

ჩვენი თარგმანით:

- 1. სათნოთ თავად მოგვევლინე,
 წმიდა საშო მოგვიმზადე,
 სულით წმიდით შთავიბებრე,
 ღმერთი-კაცი განებრთე.
- 2. შტყვი იყავ, იწიქ ბავად,
 და მოგეთაგან ისაჩუჭრე,
 ანგელოზთაგან ქებულ ხარ,
 და მწყემსთაგან იქმენ ცხადად.
- 3. კარი მაშრიყით გააღე,
 ერუსალემში შეხვედი,
 ხუცესნიცა განაბნიე,
 სიკედლიცა ხომ დათრგუნე.
- 4. იორდანში მოინათლე,
 სულით წმიდით იმოწამე,
 მამამ შენმან აგლიარა,
 ქვეყნის ნათელად იწოდე!

VI.

[სურფ-სარქისის მარხვა]

(გვ. რაგ—რობ)

რა [ა]ოის რომ დაგ[ვ]ძრახენ ფრანგნი და ბერძენნი თუ კაცისთვინ იმარხავთო, როგორც სახელათ ვეტყვით სურფ-სარქისის მარხვას. სხვა ქრისტიანთ არა აქთო და თქვენ შეინახავთო მევირე სარქისის მარხვასავო.

ჯერ ამას ვეტყვით თუ იტყვის უფალი: „ორგულო, ამოიღე ძელი თვალისა შენისგანავო და მასსუკან ნახე ბეწვი მისა თვალშიო“. თითონთ არ აქთ მარხვა, ყოველს მარხვას წარევენ ლოთობით და თევზის ჰამით და სხვადასხვა პილწის მოქმედობით. და შერბე ამას უბასუბებთ თუ ჩვენ კაცის მარხვას არ შე-

¹ *Արևելքն*: ² *Արցակեցեր*: ³ *Պարսից*: ⁴ *Մահու*: ⁵ *Ի Որդանան*: ⁶ *Սերբիլ*:
⁷ *Անուանեցար*:

ენინახეთ და ვერც ვიცნობთ თუ შევირე სარქისი ვინ არის. ვინც შევირე სარქისის მარხვას შეინახავს, ისიც შეჩვენებული იყოს თორმეტის მოციქულისაგან. და ან ვინც მაგას იტყვის და ტყვილს მოიგონებს, ისიც შეჩვენებული იყოს წმინდის სამოციქულო ეკლესიისგან. წმინდა კათოლიკე ეკლესია სომხითისაა, დაფუძნილი ქრისტეს კლდეზედა, მაგისთანას ურჯულობას არას გაიფიქრებს მის დღეში. მაგრამ მოდი ცოტა მოკლეთ უბასუხოთ მათს დაბრკოლულს ენათა. ჩვენი წმინდა ეკლესიის გარიგება ასია, რომ კვირის მარხვას შევინახავთ, დღეობას არ გარდავიხდით, რამეთუ მარხვა გლოვარის ცოდვისა და დღევობა სიხარული არის სულისა, როგორც ცხადია, რომ მის დღეში ოთხშაფათისა და პარასკევს დღეობას არ ვიხდით, თუ ყველაწმინდის დღევობა არ მოვიდეს, და არც დიდ მარხვაში უშაფათოთ არ ვიხდით, მაგრამ როცა შაფათს გავისხნილებთ ერთს წმინდანის დღეობას ვიხდით. ამ მიზეზით, თუ ხუთი დღე მარხვა შევინახეთ ჩვენი ცოდვისათვის და აღსრულების დროს, რომელსაც წმინდანის დღეს ვიხდით, იმას შუამდგომლათ ჩამოვაგდებთ მლთის წინა, რომ იმისი მეოხებით ჩვენი მარხვა შეიწიროს და ჩვენი ხუთი დღის მარხვით ამ ერთს თვეში რაც შეგვიცოდავს, ხუთის წყვილის ასოთი შენდობა გვიბოძოს. აჰა გაცხადდა, რომ კაცისთვის არ შევინახავთ, არამედ ჩვენივე და მლთისთვის შევინახავთ. მაგრამ ყველა მარხვა სახელით იცნობა, როგორც დიდ მარხვის კვირებს წმინდა თევდორეს, კივლის¹, გრიგოლის, ლაზარის მარხვას უწოდებთ და იმითი ვიცნობთ, რომ ბოლოს იმათს დღეობას ვიხდით, ისრე ამ მარხვას სურუ-სარქისს ვეტყვი. ეს სარქისი სა[ხ]ლთხუცესი იყო, თევდორე ნებისა კონსტანდისისაგანისა², და რაც რომ იხემწიფა ბილწმა მგომბარმან ულიანოზმან, ამან დაუტყვა და მოვიდა პარსის ქვეყანას შაპოი მეფესთან და მაზანდარას ეწამა ქრისტეს რჯულისათვის. ჩვენ ამის დღეობას ვიხდით, ვერ ვიცნობთ თქვენს ნათქვამს სარქისსა, იმის მხსენებელსაც შევიჩვენებთ, არა თუმც მდომელს და შემწყნარებელს. აწ მოვიდეთ და ვნახოთ, თუ ამ მარხვას რა ქვიანა ან სიდგან დაწესდა მარხვა ესე. ამ მარხვას წინა მარხვა ქვიან სახელით. თუ რომ ბრიყენი ერნი უტოლინარნი სურუ-სარქისს ეტყვიან, მაგრამ ეს შეგეტყვოთ, თუ რათ ქვიან წინა მარხვა. ეს მარხვა შეინახა ადამიანს სამოთხიდგან გამოსვლის უკან, შეინახა სეთმა ადამის სიკდილუს³ უკან. შეინახდა ამ მარხვას აბელ და შესწირვედა სამლოს, შეინახდა ენოქ⁴ ხუთს დღეს თვის თავზედა, შეინახა ნუემ ეს მარხვა კიდობანში შესვლაზედ და გამოსვლაზედ, შეინახა აბრამმან რაევამს მორჩა ისაკ დაკვლისგან, შეინახა კიდევ აბრამმან სოთომ⁴-გომორის დაწვის უკან, შეინახდნენ ყველა წინანაშობნი, როცა მოუკლებოდათ მამა. მოსესმა დაუწეს[ა] ისრავლთ ხუთი დღე მარხვა შესანდობი ხმოსი, შეინახა იაკობმან რაც რომ ნახა კიბე დადგმული ზეცამდინ, კიდევ შეინახა როცა გაუმელავენს იოსეფე. იოსეფმან შეინახა ეს მარხვა რაც რომ იყო საპყრობელში, შეინახეს ნინველითა. ონან წინასწარმეტყველის ქადაგობით ხუთი დღე უხმოთ დაისხნენ რისხვისგან. და მოწამე

¹ კირილეს.

² ნელისა (მეფისა) კონსტანტინეპოლისა.

³ სიკდილ-ს.

⁴ სოდომ.

არის ამ მარხვისა, რომ ამ მარხვაში საკითხავს არ წავიკითხავთ, არც ძველსა და არც ახალსა, და პარასკევს ონან წინასწარმეტყვე[ლ]ის საკითხავს წავიკითხავთ. აბა არ არის სარქისის მარხვა, არამედ ეს მარხვა რომ დაწესდა, არ იყო მაშინ წიგნი, არც საკითხავი. ამისთვის არც ჩვენ წავიკითხავთ. და როცა რომ წა სერგისი ეწამა პარსში, ამ შაბათს მოუხდა წამება, იმისთვის აქ ვიხდით დღე-ვობას. ეს ძველი. და მოდი ახლა ახალი გიჩვენო, თუ რათ ქვიან წინა მარხვა.

გამნათლებელმან ჩვენმან წა გრიგო[ლ] პართეველმან მოარწმუნა სომხითი და სამოცდა ხუთი დღე უქადაგა და მასუკან გაიკურნა გალორებული ხემწიფე. უბძანა ყველას ხუთი დღის შენახვა უხმოთ. აბა ეს არის სომხეთის პირველი მარხვა. ამისთვის წინა მარხვის ვეტყვი.

მეორე. წა სილიბისტრემ, რომ კოსტანდილ ნეფე შიაკია და მონათლა, ხუთი დღე მარხვა უბძანა ნეფეს და ყველას მრევლსა. და როცა რომ გრიგოლ წავიდა საფრანგეთს, ეს მარხვა იქ დაბეჭდეს ორთავ პატრიარქთა: წა გრიგოლმან და სილიბისტრემ. ეს და აწ მათ თავათი დაკარგეს მუცლის მოყვარულობით და ჩვენ ჩვენი შევიხანხეთ.

და რა საკურველია რომ დაგვძრ[ა]ხოვნ, თუ ოთხშაფათს სჭამენ, რომ მოციქულთა დაწესებულია, და დიდ მარხვას ორს დღეს სჭამენ, რომ ქრისტეს დღე-ბულია. რა საკურველია, რომ სხვა მარხვაც სჭამონ. არ იციან ვაგლახიანთა, თუ ერთის კვერცხის ჭამა მარხვაში და ერთის ცხვარის ჭამა ერთია...

VII.

[ერუ-პასექი]

(გვ. სკმ—სლა)

... მოხდა ერთხელ თამარ დედოფლის დროს. დიდი ლაპარაკი ჩამოვარდა ქართველსა და სომეხში, რომ მაშინაც გამრულდა აღდგომა, რომ ქრისტეს ქრონიკონი იყო ჩ რ ე ზ ¹. და იყო მაშინ სომხის ერისთავი ზაქარია სახელი ², კეთილმორწმუნე და დიდსახელოვანი, რომ შვილობილი იყო თამარ დედოფლისა. და ამ ლაპარაკისთვის გაგზავნა დედოფალმან ერთი თავის კარის კაცი ქართველი აზნაური ელუსარემსა და ერთიც ზაქარიამ გაგზავნა სომეხი თავის კარის კაცი. და წავიდნენ ეს ორნი მართალის შესატყობლათ. და ამ აღდგომის მართალისა და მრუდის შემტყობი გრიგოლ ლუსავორჩის ³ კანთელია ⁴, რომ უწინ ის აენთება უხელოთ კაცისა მლთის ბრძანებით ყველას აღდგომის შაფათს საღამოს. მაგრამ საფლავი მაშინაც თათრის ხელში იყო, და ის, რომ საფლავის ზედმგომი იყო და ნახა ისრე არევა ქრისტიანებისა, კითხა ქრისტიანთ, თუ რო-

¹ ე-ი. 1197 წ.

² კიდევ ჩამატებულია ტექსტის ხელით: „ეს ზაქარია ჰ[ა]ლპატს მარხია“. ნამდვილად კი იგი სანაწმინა დასაფლავებული.

³ *Λουσαορτζ*—გ ა ნ მ ა ნ ა თ ლ ბ ე ზ ი.

⁴ ლევენდა „გამნათლებლის კანდელის“ შესახებ მრავალდა გამოყენებული ახალ სომხურ ლიტერატურაში (საფხაში). კრძოდ ჰოვ. ჰოვანისიანისა და ჰოვ. თუმანიანი ის მიერ; იგივე ანტიმისტიკური გაგებით—ჰოვ. შირაზის მიერ.

დის არის თქვენი აღდგომავეო. და უპასუხეს ბერძენთა, თუ ამ კვირას არის აღდგომაო. და სომეხებთან უთხარეს, თუ არ არის ამ კვირას, იმ კვირას არისო. ხოლო ეს ზედამდგომელი თათარი კჳვიანი კაცი იყო. უბრძანა ყველა კანდღების გაქრობა და სანთლებისა, რაც რომ იყო ტაზარში. დაკეტა კარი და დაბეჭდა თავის ბეჭდითა, და არავინ შეუშვა შიგნითა თუ ნახოს, თუ რომელი გვარის არის კშმარტი. და როცა რომ გაიარა დღემა და დაღამდა და ელოდნენ კანთელის ანთებასა და რაც რომ ღრომ გაიარა და არ აენთო, უბრძანა ზედამდგომმა თავის მსახურთა ცემითა და ტყეებით და გინებით ყველას კარში გამოყრა. და როცა გაიარა იმ კვირამ და მოვიდა მეორე კვირა, რომ ამბობდნენ სომეხები თუ აღდგომა არისო, და კიდევ დაკეტეს კარი და დაბეჭდეს და შათათს საღამოს მეთათეს საათში შეიტყვეს ვიდრემ ლოცვას იდგნენ, თუ აენთო კანდელი უხელოთ. შეიქნა სიხარული დიდი სომეხთა და უფრო თათართ, გაეხარდათ რომ ისრე საკურველებით ნახეს და აქებდენ სარწმუნავებასა სომხისასა და დასჩაგრედენ ბერძენთა და ტყვილს და მატყუარს ეტყოდენ. და ნახეს ესენი ყველა ამბავი თამარ დედოფლის კაცმა და ზაქარიას სომხის ერისთვის კაცმან, მოვიდენ და უანბეს დედოფალსა, რომ დიდათ აქო დედოფალმაც გვარი სომხისა. და დიდი სიხარული და გაცემა ქნა ერისთავმან სომხისამ, და დამტკიცდენ უფრო კეშმარტის სარწმუნეებაზედ სომხისა. ეს ძველი რომ დავსწერე, ეს რომ იქნა, სომხის ქრონიკონი იყო ფმე¹. ახლა ახალი ვთქვა, რომ ჩემს დროს იქნა. ქართველის ქრონიკონი რომ იჯდა უიზ² აპრილის ექვსსა, იქნა ქართველის აღდგომა და ჩვენი ბზობა იყო და ჩვენი აღდგომა იყო აპრილის ცამეტსა. უსმალუს გვირა ქართლი, კიდევ ზეითი ნაწერსავეთ ბერძენნი გამტყუნდნენ, რომ დღესაც ვალი თავს აძეთ. ბერძენთა ჯარი მისა რომ მისცეს ოსმალთა, რომ თითონ უკეთაც იციან. ეს იმიტომ დავსწერე, რომ ვინც დახედეს ამის დროსა, ნახონ და ენიშნოთ, ასტვადამუნჩის³ ბოლოსაც სწერია ეთომ ხემწიფის⁴ დაწერილი, რომ იმის დროშიაც გამრუდებულა. ასრეთი საქმე ქნა ამ წყეტლმან ირონმა⁵. არც ბერძნის ბრალია და არც სომხისა. უბრალონი არიან ბრალი ირონის არის, რომ ინადით შეშალა და თითონაც შეიშალა.

VIII.

[ვარღობა]⁶

(გვ. სმთ—სნა).

რით ვეტყვით ვართევარს ფერისცვალობას.
 ათის მიზეზისთვინ ვართევარს ვეტყვით.

¹ ე.-ი. 1197 წ.² ე.-ი. 1729 წ.³ *სათოაბაჯიზ* = ბიბლია.⁴ მეთემ II (1270—1289).⁵ იგულისხმება ირინა დედოფალი და VII მთაფლით (ნიკიის) კრება 757 წ., რომელმაც

ხ. ტთთავეანისცემლობა აღადგინა.

⁶ *შტა. წყჩყორ შაქხაყჩ. წყჩყ გარეიჯიქმან, ირ ლიქ მათთან სათორ, 485—486.*

ერთი. როგორც ვარდი თავის კოკურში არის დაფარული, სანამ არ გაშლილი იყოს, ისრე ჩვენს უფალს ქონდა დიდება ღმერთობისა შე[ე]რთებული, დაფარული ფერისცვალობის უწინ.

მეორე. როგორც ვარდი გაიშლება და ნახვენ ყველანი, ისრე დღეს უფალი ჩვენი ნახეს მოწაფეთა ტურფა ფერით გაცხადებული.

მესამე. რა ვარდი არის თავის სახელი ვითამც თუ ტურფა გამცხადებელი ბუნებისა თვისა, ასრე უფალი ჩვენი არსებით ღმერთია, იმისთვის ღმერთი ეწოდების და არათუ ცარიელის სახელით, როგორც იტყვიან წვალელები.

მეოთხე. რა ვარდი ეკალში ამოვა, ასრე უფალი ჩვენი ურჩებში გამოჩნდა, რომ კიდევ ჯვარს ეცვა.

მეხუთე. რა ვარდი გაიზდება თამამათ კოკურში და მასუჯან გაიშლება, ისრე უფალი ჩვენი გაიზარდა¹ ოცდა[ა]თის წლისა მალულათ და აბა გამოჩნდა იორდანეს ღმერთობით.

მექსე². ტკბილი სული აედინება ვარდსა, ასრე ტკბილი სული აიღინა ჩვენს უფალსა დღეს ფერისცვალობას, რომ დათულდენ³ სულისგან მოწაფენნი რომ დაეძინათ.

მეშვიდე. რამეთუ ვარდსა აქვს ოთხი ფერი: წითელი და თეთრი, ყვითელი და მწვანე, ასრე ჩვენს უფალში ჩანს ოთხი ფერი. რა ყვითელი აჩვენებს უცოდვავობას, სითერთე ღმერთობას, სიწითლე სისხლით გაბასვრას, მწვანე სიმშვენიერებას.

მერვე. რა ვარდი ხუთის ფოთლით არის შემოსვილი, ასრე უფალმან ჩვენმა შეიმოსა ხუთი ასო ტანისა: თვალი, ხელი, პირი, ფეხი და ყური.

მეცხრე. რა წამალია გულისა ვარდი, ასრე სისხლი და ხორცი წამალია სულისა და შემდობელი ცოდვისა.

მეათე. რა დიდსაცა და პატარასაც ფერსეზედა⁴ აქო სამყოფი, ასრე უფალი ჩვენი იტყვის: მე ვისზედ გაეისყენეფო, თუ არ მშვიდსა და თავსდაბალზედავო.

ამტოლის მიზეზისათვის ვეტყვით ვარდევარსა.

აქ დასასრულდა⁵ ათორმეტი საუფლე დღის თარგმანი უფლისა ჩვენისა იესოს ქრისტისა.

რამეთუ იტყვის მამა ჩვენი გრიგოლ ნარეკელი, თუ რა სარგებელია ვო, რომ თათლი ვჰამო, გემო ვერ შევიტყოვო, ასრე უფლებს ვიხდით და მიზეზი არ ვიცით.

ამისთვის გამოვათარგმანე, რომ მიზეზიც შეიტყოთ საუფლე დღისა და გულში დაიმკვიდროთ.

¹ გაიზარდა.

² მექსე.

³ დაითურენ.

⁴ ფერსეზედა.

⁵ დასრულდა.

X.

[პამფლეტი კათოლიკეებზე]¹

(გვ. ტმა—ტმე)

ქრისტეს განკაცების ქრონიკოში რომ გაიარა 1358, საფრანგეთსა აღმო-
სავლეთის კერძოთ ჩამოცვინდნენ ზეციდგან ამტოლი პირუტყვი და იმ წამსვე
დაიხოცნენ და იმათმ[ა] სულმა² შეაწუხა მრავალნი, და მასუკან გაჩნდა სამი
წელიწადი ეამი და გაწყვიტა მრავალნი, და სპანიას გამოჩნდა ბოძი ცეცხლისა
და იქნა მიწის ძვრა დიდი.

1520 ქრონიკოში ჩამოცვინდა დიდრუანი ქვები ზეციდგან, რომ ერთი
იმათგან გამოვიდა წონით ათას ექვსასი ლიტრა და ზოგი ნაკლები და ზოგი
მეტე, და ქონდათ ფერი რკინისა და სული³ გოვირდისა. ამ წელიწადს შობა
ერთმან დედაკაცმან კატა და იცოცხლა თვე ექვსი და მოკვდა. იმავე წელიწადს
იქნა დიდი ძვრა და ქუხილი, სეტყვა და ელვა დიდი, დამგრივა⁴ ნაშენი, დამ-
ტრივა⁵ ხილნარი, დახოცა კაცი და პირუტყვი მრავალი, რომ ასრეთი დიდი
სეტყვა იყო, რომ ერთი გამოვიდა ოცდახუთი ლიტრა.

1494 ქრონიკოში იტალიას მოვიდა ასრეთი წვიმა, რომ ოთხი ათასი⁶ კაცი
დარჩო⁷ წვიმის სელავმა⁸ და ბევრი სოფლები დაიქცა და წახდა.

1498 ქრონიკოში მილან ქალაქში ნახეს ლამით სამი მზე, ნახეს ბევრი
ჯარი კაცისა, რომ დარბოდენ ღრუბელშია, და ბევრი კაცის მგზავსი პირუტ-
ყვნი ომობდენ ერთმანერთთან. და დედაკაცმა ერთმა შობა ორი ყმარწვილი ქალ-
ვაგი, რომ ზურგები ერთმანერთთან მიკრული ჰქონდათ, ქონდათ ოთხი ბარ-
კალი და ოთხი მკლავი. და იმავე წელს შობა დედაკაცმა ერთმა შვილი, რომ
ქონდა თავი ორი, ოთხი ხელი და ექვსი ყური. და დედაკაცი ერთი გარდაიქცა
კაცათ.

1466 ქრონიკოში ფრანციას გამოჩნდა პირუტყვის მგზავსი ერთი, რომ
ქონდა თავი მიიმუნისა, ყური ვეფხვისა, რქა ყოჩისა, თვალი ბორისა, კლდი
გველისა და ტანი კაცისა, ფეხი ცხენისა. იყო მოშვო. იმავე წელიწადს ინგლი-
ზის ქვეყანას ერთი მთა აღდა აღგილიდგან და სხვა აღგილს დადგა. ფილორენ-
ცეს ერთს დღეს დიდიდგან საღამომდინ იდინა სისხლმა წყაროსავით თოსკანა
ქალაქში.

536 ქრონიკოში იტალიას შეიქნა შიმშილი, რომ კაცნი ერთმანერთს სჭამ-
დნენ და დედა შვილს სჭამდა, და პრომს საშინელი ხმა მოდიოდა ციდგან. და
მზე დაბნელდა ერთი წელიწადი.

¹ შტრ. *Laqueur* *შანსეჩი*, სქ 520—530;

² გ.-ი. სუნმა.

³ გ.-ი. სუნი.

⁴ უნდა იყოს: დაანგრია.

⁵ უნდა იყოს: დაამტვრია.

⁶ ლ. ჯაჭველით (*op. cit.*, სქ 527)—ქანი, გ.-ი. ორმოცი ასი ათასი (*sic*).

⁷ გ.-ი. დახბრხო.

⁸ სომხ. *ახკա* = ნიაღვრარი.

595 ქრონიკოში პრომს განნდა ქამი და ღრუბელში ჩნდენ მეომარნი კაცნი მრავალნი, რომ ომობდენ ერთმანეთთან, და აქროლდა ქარი დიდი და დამგრივა¹ ნაშენი მრავალი და სოფელი.

547 ქრონიკოში იტალიას იდინა სისხლ[ლ]მან ზეციდგან. შუადღეს მზე დაბნელდა, და დედამიწა აკვანსავით ერყევოდა. და პრომს იშობა ყმარწვეილი, რომ ქონდა ორი თავი და წვერი ვაჟკაცისა.

832 ქრონიკოში ფრანციას იქნა დიდი ქარი და ქუხილი და სეტყვა დიდროანი, რომ დახოცნა მრავალი კაცნი. და პონონიონს ჩამოცვენდა ზეციდგან მრავალი გველეხი.

896 ქრონიკოში ფრანციას იშობა ყმარწვეილი, რომ ქონდა ხელი ძალისა და ყური ვირისა და კული ღორისა. ვითერობია[ს], რომ პრომს ახლო არის, შობა დედაკაცმან კატა.

1162 ქრონიკოში მილანს იქნა ასრეთი ზამთარი, რომ ოთხი ათასი სული დაიხოცნენ და გახმა ყველა ხე-ხილნარი.

1173 ქრონიკოში სისქილიას² იქნა ძვრა და მრავალი ქალაქი დაიმგრა.

(გაგრძელება იხ. მე-102 და 96 გვერდებზე).

XI.

[წვრილი შენიშვნები სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის ისტორიიდან, ორიგინალური და ნათარგმნი]

1.

(გვ. ობ—ოგ)

გაბრიელ ქართველის მეტრაპოლიტი თხოუმეტის მთავარეფისკოპოსით მოვიდა ბარდას³ ჩვენს ბაბგენ ქათალიკოვთან⁴ და აღვანის ზაქარია ქათალიკოვთან და შეაჩვენეს ორის ბუნების მოქმელი და კრება ქალკედონისა. აბა ასრე გგონიათ თუ მარტოკა ჩვენ არ შევიწყნარეთ. აბა რომ ყველა გვარის თავრეპისკოპოსიზგან⁵ შეჩვენებულა კრება ქალკედონისა, არათუ მარტო სომხისაგან.

2.

(გვ. ს ა ე —ს ა ზ)

თავისუფალი ქათალიკოვნი ერთი დაჯდეს სომხეთში, და ატლანის ხელმწიფე და ქათალიკოვნი, და ქართველის ხელმწიფე და ქათალიკოვნი. ამან აკურთხოს რომ ატლანნი თათევოზი⁶ მოციქულის მოწაფისაგან არიან გაქრისტიანებულნი და ქართველნი წა ქალწული ნინოსაგან.

¹ გ.-ი. დანგრია.

² სიცილიას.

³ უნდა იყოს: დვინს.

⁴ „ქათალიკოვნი“ ნახმარია „ქარაფისკოვნი“ (ქორებისკოპოსის ნაცვლად) ანალოგიით, რომელთაგან უკანასკნელი გვხვდება ჩვეულებრივ ქ. ც. მარიამ დედოფლის ვარიანტში.

⁵ გ.-ი. მთავარეპისკოპოსისაგან.

⁶ თადეოზი.

3.

(გვ. ს ნ ზ)

წმინდა ჯვარი საკვებარი ქრისტიანთა, რომ თავზედ ან შუბლზედ დასადებია, როგორც ქართველის ქათალიკოვს აქს შუბლზედ და იმათს (ქათალიკეთ) ფაფს ფეხზედა აქვს გამოსახული, და ვინც მოვა, ფეხზედ აკოცნინებს, რომ არის დიდი ურჯულობა.

4.

(გვ. ტ კ ე — ტ კ ვ)

ქართველნი ზურგიელს დაკლენ მკდრისათვის. მაშ ურიანი არიან.

5.

(გვ. ტ კ ზ)

რაც რომ მოვიდნენ წმინდა გრიგოლა და ტრდატ ნეფე საფრანგეთიდგან, მოვიდა დაღისტანის ნეფე სახელი გედროვანი და მოარბივა საქართველოვო და ოცი ათასი ტყვე წაქსახო. რაც ესმა ტრდატ ნეფეს და წმინდა გრიგოლს, დიალ, ეწყინათ და ნეფემ გაგზავნა ორმოცი ათასი ჯარი.

6.

(გვ. ტ ნ გ)

ქრისტიანნი თავათის ეკლესიით ითქვიან ქათალიკე. რა ამა ლოთრანთა¹ ეკლესიას მრავალი გვარი ყავს თავის ზელქვეით, რომ არიან ესენი: ინგლიზი, ზფილიმენი, შვეტი, ზილანტი, ტონამარგი, ბრუსი, საქსონი, მაქარი და კიდევ სხვა გვარნიც; მაგრამ მარტო ამათ არ ეთქვის ქათალიკე. იმგზავსათ ბერძენთა ეკლესიას ყავს მორჯულე: რუსნი, ყაზახნი, აფხაზნი, ქართველნი, ბულდანნი, ზულალნი, პულლარნი, არნაუტი და კიდევ სხვა გვარნი მრავალნი² და არც იმათ ეთქვისთ ქათალიკე მარტო.

7.

(გვ. ტ ნ ე)

თუ იყო ილაჯი დაქირებისათვის დედაკაცისაგან მონათლევა, რატომ წა და შენატრებულმან ნინომ ქალწულმან არ მონათლა ქართველნი, რაც რომ დაქებრუნა მლთის ცნობაზედა, არამედ გაგზავნა წმინდა გრიგოლთან, სთხოვა მღდელი მათთა მოსანათლავათა.

¹ ე.-ი. დუთერანთა.

² ლ. ჯაბუკელით (გაფორ მანსხეტი, სქ 531)—*სა იანტს [ნიმე] „დასახსიქე ხეხსანე ფიციას, ფეფაქი, დემისიწი, გაყაფაქი, ფქჩი, ფეფიკოშან, ფიციას, ფეფიკაქი, ფეფიქი, გათახილით ხ ფექ ეაფიქ თეფი“*

А. Меликсет-Бек

Георгий Горели, неизвестный грузинский и армянский писатель первой половины XVIII века

(Резюме)

Георгий Горели—автор первой половины XVIII века, современник ученого католикоса Грузии Антония I и известного народного певца Саят-Новы. Будучи родом из фамилии Какабанти (Какаб-овых) и по происхождению из армян города Гори, Георгий подвизался в качестве монаха в одной из пустынь (монастырей) на одном из островов, известном под названием Ктуц, на Ванском озере, что в Васпуракане, где он, между прочим, занимался и литературой, по преимуществу как переводчик произведений церковной письменности (трактатов апологетов армянского монофизитизма XIV—XV в. Григория Татевского и XVIII в. Лазаря Джаукского) с армянского на грузинский язык, а также автор нескольких оригинальных духовных стихов на грузинском и отчасти армянском языках. Насколько можно судить по дошедшим до нас рукописям-автографам самого Георгия (из коллекции рукописей Госуд. Музея Грузии Агм. № 45 и груз. Q № 368), перу его принадлежат: ряд (до трех) четверостиший, посвященных Григорию Татевскому, Сильвестру папе Римскому и Григорию Парфянскому, тому-же Григорию и Нерсесу Ламбронскому; восхваление алфавита (37 букв груз. азбуки); восхваление Варагского креста (в 27 куплетов-четверостиший); жизнь Христа (в 30 куплетов-четверостиший); 2 оды на армянском языке (одна—Иоанну Златоусту, в 2 куплета-четверостишия, другая—И. Христу, в 4 куплета-четверостишия). Ему-же принадлежат трактаты (в той или иной степени оригинальные, переводные и подражательные): о посте Сурб-Саргиса; о кривой Пасхе; о Вардаваре (празднике роз); о церквях Армении; памфлет о католиках и пр. Означенные произведения, приложенные к статье, публикуются впервые.

თ. ლ. მ. მ. შ. რ. ი.

XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გავმო.

XIII ს-ის ქართულ დათარიღებულ ნუმისმატიკურ ძეგლებს შორის არის სა-
 მი ტიპის მონეტები, რომლებიც, როგორც მათი ზედწერილები გვიჩვენებს, მოჭრი-
 ლია დავით მეფის მიერ. ეს მონეტები კაი ხანია ცნობილია. მოყოლებული
 მ. ბარათაშვილიდან (1844 წ.)¹ ამ მონეტებზე გამოსთქვამენ თავის
 აზრს ბროსე², ბართოლომეი³, ლანგლუა⁴. როგორც ვთქვი, დავი-
 თის სახელით მოჭრილი მონეტები სამი ტიპისაა. ქრონოლოგიურად რომ ილ-
 ნუსხოთ, მივიღებთ შემდეგს თანამიმდევრობას: 1 ტიპი, ა) სპილენძის მონე-
 ტა 1245 წ.

Av. قان

شاه بنده
 داود جهان

მსოფლიოს მფლობელის ყაენის
 მონა დავით მეფე

ملك

Rv.

بشير
 دمانيس
 عمرها الله
 اثنين اربعين ستمايه

მ. ი.

ქალაქსა
 დმანისს
 ხანგრძლივ ჰყოს იგი ღმერთმა
 ექვსას ორმოცდა ორსა (1245 წ.)

¹ M. Баратаев, Нумизматические факты грузинского царства. СПб 1844. Раз. III, 83. 137—147; ტაბ. VIII, nn. 1—8.
² M. Brosset, Revue de numismatique Géorgienne, St-Petersb. 1847, 83. 78-83.
³ I. Bartholomaei, Lettre sur la numismatique Géorgienne (Mél. asiat., t. III, 83. 100. 1859).
⁴ V. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie. Paris. 1860. 83. 82—84; ტაბ. VI, n. 3; ტაბ. VII, nn. 1, 2; ტაბ. X, n. 2. supplément à c'essai. (Extrait de la Revue de la numism. belge, t. V, 3-e série, 83. 8-9, § 3, ტაბ. n. 7 (უნდა იყოს 6).

ბ) ამგვარივე მონეტები, მხოლოდ მოჭრილი ტფილისში 1247 და 1252 წ.
(პიჯრის 645 და 650).
II ტიპი—ვერცხლის მონეტები 1247 წ.
Av. ცხენოსანი მეფე მარჯვნივ, მეფის წინ:

შ უკან ქ. სქანს (ე. ი. ქორონიკონსა 467).

Rv. بقوة خدای
بندہ درلہ
کیوک کان
داود ملک

ძალით ღვთისათა
მონა გუგუქ ყაენის
წყალობისა
დავით მეფე

იქედა ტფილისს

III ტიპისაა ვერცხლის მონეტები, მოჭრილი 1252, 1253 და 1254 წ.
(პიჯრის 650, 651, 652).

Av. ე. ი.

بِقُوَّةِ خدای
بِاقبالِ پادشاهی
جهان منکو کان
سنه خمسين و ستمائیه

ძალითა ღვთისათა
მსოფლიოს მეფობედლის
მანგუ ყაენის ნებითა
წელსა ექვსას ორმოცდა ათსა

Rv.

داود ملک
ابن کیورکی
البراطی
ضرب تھیس

დავით მეფე
ძე გიორგისა
ბაგრატიონიანი
იქედა ტფილისს

ამ სამი ტიპის მონეტებიდან უკანასკნელი უცილობლად დავით ლაშას ძის
შეერაა მოჭრილი. ამაზე მიუთითებს მონეტაზე აღნიშნული სახელი *ابن کیورکی*
და თარიღი 1252—1254 წ.

ასე იოლად არ სწყდებია პირველი ორი ტიპის მონეტების მომჭრელის ვი-
ნაობის საკითხი. ამ მონეტებზე მოხსენებულია მხოლოდ თვით მეფე შაჰის (ან დე-

დის) სახელის აღწერილობა; მართალია, თარიღი ნიშანდობლივია (1245—1252 წ.), მაგრამ საქართველოს იმდროინდელი პოლიტიკური წყობის თავისებურების გამო ძნელი გასარკვევია, რომელი ორ დავითთაგანი—რუსუდანის ძე თუ ლაშას ძე—უნდა ვიგულისხმოთ მოცემულ შემთხვევაში.

ქართ. ნუმისმატიკის მეკვლევებს თავის დროზე გამოუთქვამთ აზრი ამ მონეტების კუთვნილების შესახებ. მ. ბარათაშვილი და ვ. ლანგლუა ამ მონეტებს მიაკუთვნებენ ლაშას ძე დავითს იმ ზოსანრებით, რომ მონეტებზე ზარაფხანის ადგილას აღნიშნულია ტფილისი, და ამის გამო რუსუდანის ძე დავითი მათ მომჭრელად ვერ ჩაითვლება¹. ამ მოსაზრების უსაფუძვლობა სრულიად აშკარაა, —რატომ არ შექმლო ნარინ დავითს, რომელიც 1252 წლამდე მინც უცილობლად აღმ. საქართველოს მეფედ ითვლებოდა, მიეჭრა აქ მონეტები 1245—1252 წლებში. რაც შეეხება ზარაფხანის ადგილს, ამაზე ქვევით მექნება ლაპარაკი.

დანარჩენი მეკვლევებიდან მ. ბროსე და ბართოლომეი I ტიპის მონეტებს მიაკუთვნებენ ნარინ დავითს, ხოლო II ტიპისას დავით ლაშას ძეს². ამასთან ბართოლომეი არაფრით ასაბუთებს თავის მოსაზრებას და, როგორც ჩანს, მისდევს ბროსეს; ეს უკანასკნელი კი ამ საკითხის გადაწყვეტისას იშველიებს ანალების ცნობას იმის შესახებ, რომ 1244 წლისთვის საქართველოს მეფედ მონღოლების მიერ ცნობილი იყო ნარინ დავითი და მხოლოდ მისი სახელით შესაძლებელი იყო მონეტების მოჭრაცაო. მეორე ტიპის მონეტები კი დიდად განსხვავდებიან პირველი ტიპის მონეტებისაგან, და სწორედ ამის გამო უნდა მიეკუთვნონ ლაშას ძეს დავითსაო.

ამგვარად I და II ტიპის მონეტების კუთვნილების საკითხი იწვევს აზრთა სხვადასხვაობას. ამ საკითხის გადაწყვეტისას გათვალისწინებული უნდა გვქონდეს საქართველოს იმდროინდელი პოლიტიკური მდგომარეობა. ამ მხარე საქმის ვითარება შემდეგია. ჯალალედინის შემოსევა საქართველოში გამოიწვია მთავრობის ქუთაისში გადასვლა. აქ რუსუდანმა მეფედ აკურთხებინა 5—6 წლის შვილი დავითი. ეს უნდა მომხდარიყო დაახლ. 1230—1232 წლებში. მონღოლებთან მორიგების შემდეგ ახალგაზრდა დავითი მეფობის დასამტკიცებლად გაგზავნილ იქნა დაახლ. 1243 წ. ჯერ ოქროს ურდოში და შემდეგ ყარაყორუმში. აქვე რამოდენიმე ხნის შემდეგ მოვიდა საქართველოს ტახტის მეორე მამიებელი დავით ლაშას ძე. ორივე ფულის წული ცნობილ იქნა მონღოლების მიერ მეფებად. დაბრუნდნენ საქართველოში 1247 წ. ერთხანს ორი მეფე ერთად განაგებდა სამეფოს, შემდეგ კი რუსუდანის ძე სტოვებს. აღმ. საქართველოს და გადადის დასავლეთში, სადაც რჩება სიკვდილამდე.

ჩვენი მონეტები პირველი ტიპისა ა მოჭრილია, როგორც ვიცით, 1245 წ. დავით მეფის სახელით. უნდა ვიგულისხმოთ ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, დავით რუსუდანის ძე, და აი რატომ: ამ დროს ერთადერთი ნაჭურთხ მეფედ ითვლებოდა რუსუდანის ძე. მართალია, ის ჯერ დამტკიცებული არ იყო მონღოლთა უმაღლესი ყანის მიერ და ჯერ ისევ უცხოეთში იმყოფებოდა, მაგრამ მინც

¹ M. Barataev, op. cit. გვ. 141; V. Langlois, op. cit. გვ. 82, 83.

² M. Brosset, op. cit., გვ. 81, 82; Bartholomaei, op. cit. გვ. 100.

ცნობილი იყო როგორც საქართველოს ტახტის მფლობელი, და ამ ფულების მოჭრით მონღოლეთი აღიარებდნენ როგორც მის უფლებებს, ისე საქართველოს სახელმწიფოებრივ სუვერენიტეტსაც. 1247 და 1252 წლის ამავე ტიპის მონეტებიც ამავე დავითს უნდა მივაკუთვნოთ.

1247 წელს აჭრება ტფილისში მეორე ტიპის მონეტებიც, ვერცხლისა ქართ. ქორონიკონით დათარიღებული. ამ მონეტების კუთვნილების საკითხის გადაწყვეტა წარმოადგენს ერთგვარ სიძნელეს. ეს ტიპი იძლევა ერთს მომენტს, რომელიც აახლოვებს მას პირველ ტიპს¹, ე. ი. ნარინ დავითის მონეტებთან. ეს მომენტია მეფის სახელის აღნიშვნის წესი ორივე ტიპის მონეტებზე. აქ ჩვენ ორივე შემთხვევაში გვაქვს დავითის სახელი, მოცემული ორი შეწიაღებული ასოს საშუალებით². ასე აღნიშვნა ამ სახელისა ცნობილი არ არის ქართ. ნუმისმატიკაში. სახელი დავითი ქართ. მონეტებზე აღინიშნებოდა ორი, ერთიმეორის გვერდით დასმული და ქარაგმის ნიშნით გაერთიანებული, ასოთი ՄԹ ასე დავით ქურაპალატის³, დავით აღმაშენებლის⁴, თამარის ქმრის დავითის⁵, XV—XVI ს-ის მეფის დავითის⁶ მონეტებზე მოცემული ეს სახელი.

მეორეს მხრივ ამ ტიპის მონეტები თავსებით განსხვავდებიან დავით ლაშას ძის ვერცხლის მონეტებისაგან (ჩვენს მიერ III ტიპად აღრიცხული), რაც იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ზემოღმოცემული II ტიპის მონეტები დავით ნარინს მიეკუთვნებიან.

საჭიროა მოვიხსენიოთ კიდევ ერთი სახე მონეტისა, რომელსაც ვერჯერობით თავისი ადგილი ვერ მოუძებნია. მე სახეში მაქვს ის მონეტა, რომელიც გამოაქვეყნა ლანგლუამ თავის „Essai-ში (ტაბ. III, n. 8, ტექსტი გვ. 45—50). ეს მონეტა ამგვარი სახეობისაა:

A Av. ცხენოსანი მეფე, გვირგვინით, მარჯვნივ წინ და უკან ՄԹ.

მეფე მეფეთა
დავით ძე გიორგის
მესიის მახვილი.

მონეტა დათარიღებული არ არის. ლანგლუამ იგი დავით აღმაშენებლის მიაწერა⁷. ე. პახომოვი არ ეთანხმება ლანგლუას და, საბუთიანობის მოუტანლად, მონეტას მიაკუთვნებს ლაშას ძე დავითს⁸. მართლაც, ამ მონეტების დავით აღმაშენებლისათვის მიეკუთვნება უსაფუძვლოა, თუნდაც იმიტომ, რომ დავითის ნამდვილ მონეტებთან მათ არავითარი კავშირი არა აქვთ, გარდა ამისა თვით ტიპი ამ მონეტებისა სრულიად არ შეესაბამება დავით აღმაშენებლის ხანას, იმ დროს,

¹ 6. აქვე 123—124.

² Пахомов, Монеты Грузии, ч. I, СПб. 1910, გვ. 55, ტაბ. III, n. n. 35, 36.

³ აქვე, გვ. 79, ტაბ. VI, n. 82.

⁴ აქვე, გვ. 108, ტაბ. VIII, nn 132—135.

⁵ თ. ლ. მ. ო. უ. რ. ი., XV—XVI ს-ის უცნობი ქართ. ფულები (დაუბეჭდავია).

⁶ V. Langlois, op. cit. B. 45—50 ტაბ. III n. 8. მისივე: Supplément des suites

და ს. (Extr. de la Revue de la numism. belge t. V, 3 e série, გვ. 6—7, § 2, ტაბ. n. 3).

⁷ E. Пахомов, op. cit. B. 80, 81.

როდესაც ამავე ტიპის ანალოგიები მოეპოვება XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის ნუმისმატიკაში. სახელდობრ რუმის სელჯუკიდის ქეიხოსრო I-ის (1192—1200 წ.) მონეტაზე თითქმის იმავეარივე გამოსახულებაა, როგორც მოთავსებულია ჩვენს მონეტებზე¹. ამგვარად ეს მონეტები არ შეიძლება მივაკუთვნოთ დავით აღმაშენებელს, არამედ ამავე სახელის და მამის სახელის მქონე დავით ლაშას ძეს.

ერთი ვარაუდობა, რომელიც საკითხის აპრიგად გადაწყვეტას თითქოს ხელს უნდა უშლიდეს, არის მონეტაზე აღნიშნული მეფის წოდებულება „كوكبا ملكا“ შესაძლებელია, თუ არა, რომ დავით ლაშას ძეს, რომელიც ვერცხლის მონეტებზე თავის თავს ყაენის ნებასურვილის მორჩილად აცხადებს, სპილენძის მონეტებზე „მეფეთა მეფეთ“ გამოცხადებინოს თავი? ვფიქრობ, ეს არ შეიძლება გამოადგეს ამ მონეტების ლაშას ძისად მიკუთვნების ხელის შემშლელ საბუთად, ჩვენ ქართულ დიპლომატიკაშიაც არა ერთი და ორი მაგალითი გვაქვს იმისა, რომ მეფის წოდებულება რეალურ მდგომარეობას ხშირად არ გვუხვდა და ძველ ტრადიციებს მისდევს. ამ შემთხვევაშიაც წოდებულია „كوكبا ملكا“ ტრადიციის გამოძახილად უნდა მივიჩნიოთ—ასე უწოდებდნენ თავიანთ თავს ქართველი მეფეები ლაშას ძის დრომდე. ასეთივე ნაშთად უნდა ჩაითვალოს ამ მონეტებზე აღნიშნული მეორე წოდებულება „حاکم الملكا“. დიმიტრი I, გიორგი III, ლაშა გიორგი თავიანთ მონეტებზე თავის განწყობილებას ქრისტიანული სარწმუნოებისადმი ამ მხატვრული შედარებით აცხადებდნენ. რეალური შინაარსი დავით ლაშას ძის დროს ამ წოდებულებასაც უკვე აღარ უნდა ჰქონოდა. ასეთი გაზვიადება წოდებულებისა და ერთგვარი პრეტენზიები დამოუკიდებელი და სარწმუნოების მცველი მეფისა მით უფრო უმნიშვნელო ფაქტი იყო, რომ ადვილი ჰქონდა მხოლოდ სპილენძის მონეტებზე, რომელიც შინაური ბაზრისათვის იყენებდნენ განკუთვნილი. ამავე დროს ის მონეტა, რომელსაც ვასაყალი ჰქონდა საქართველოს საზღვრებს გარედაც, ე. ი. ვერცხლისა, იძლეოდა სრულიად გარკვევით იმის მოწმობას, რომ მეფე დავითი მხოლოდ ვასალია ყაენისა და იმისი წყალობით და ნებართვით ანხორციელებს თავის სამონეტო რეგალას.

მაშასადამე, 1247 წლიდან, ე. ი. საქართველოში დაბრუნების დროიდან, ორივე მეფე სურის ფულს, როგორც სპილენძის, ისე ვერცხლსაც. დავით ნარინისად მიჩნეული ფული იჭრება, არსებული მასალების მიხედვით, 1252 წლამდე.² 1252 წლიდან დავით ლაშას ძე სურის ვერცხლის ფულს, რომელზედაც მოიხსენიებს თავის თავს არა მარტო სახელით, არამედ მამის სახელით და გვარითაც, თითქოს ამით სურდეს ყოველივე გაუგებრობის თავიდან აცილება და მონეტის ნამდვილი მომჭრელის სოულად გარკვეულად გამოცხადება. ამ დროიდან მოყოლებული ჩანს მხოლოდ ეს ქართული მონეტა, რომელიც, როგორც აღვნიშნე, იჭრება 1253 და 1254 წელსაც.

¹ იხ. ამის შესახებ თ. ლომოურის, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 298 (შოთა რუსთაველის ეპოქის მატრი. კულტურა. კრებული ივ. ჯავახიშვილის რედაქც. 1938 წ.).

² ხომ არ უჭერს მხარს დავით ნარინის ფულის მოჭრის 1252 წ. შეწყვეტის ფაქტი ზოგიერთი ისტორიკოსის იმ მოსაზრებას, რომ სწორედ ამ წელს უნდა მომხდარიყო დავით ნარინის დასავლ. საქართველოში გადასვლა?

ეხლა რამდენიმე სიტყვა ზემოდ აღწერილი მონეტების მოჭრის ადგილის შესახებ. მეორე და მესამე ტიპის მონეტების მოჭრის ადგილი გარკვეულია—ზარაფხანა ყოფილა ტფილისში. ამისი დამამტკიცებელი საბუთი თავით მონეტებზეა აშკარად აღნიშნული—*سلسه* არ დგას საკითხი პირველი ტიპის მონეტების შესახებ.

აქნობამდე ამ მონეტების მოჭრის ადგილად ტფილისი იყო მიჩნეული. ამ აზრს ერთგვარი საფუძველი ჰქონია: ამ ტიპის მონეტებს შორის არის მონეტები (ჩვენს მიერ აღნიშნული ლიტერი ბ), რომლებიც უცილობლად ტფილისშია მოჭრილი, მაგრამ არის ისეთებიც (ჩვენს მიერ აღნიშნული ლიტერი ბ), რომლებიც ტფილისში არაა მოჭრილი. ქართ. ნუმისმატიკის მკვლევარებს შორის მხოლოდ მ. ბარათაშვილი დაეკუდა ამ უკანასკნელი მონეტების ზარაფხანის ადგილმდებარეობის შესახებ, მაგრამ თავისი ექვის გასამართლებელი ვერაგითარი საბუთი ვერ იპოვა, და ბოლოს ის იმ აზრს დაადგა, რომ ეს მონეტები ტფილისში უნდა იყოს მოჭრილი. ამ სახის მონეტა გამოცემულია მ. ბარათაშვილის¹ და ვ. ლანგულას მიერ.² გამოსახულება ამ მონეტებისა ორივე გამოცემლის ნაშრომში სრულიად ერთნაირია. საერთო აღწერილობა ზევით მქონდა მოცემული პირველი ტიპის მონეტების დახასიათებისას, ამიტომ აქ ამაზე აღარას ვიტყვი. შევჩერდები მხოლოდ ზარაფხანის ადგილის აღმნიშვნელ რევერსის ორ სტრიქონზე. ბარათაშვილის ტაბ. VIII, n. 3 და ლანგულას ტაბ. VI, n. 9 მეტად საინტერესო სურათს იძლევა. ეს ორი პირველი სტრიქონი რევერსისა კითხება *سلسه* ან *سلسه* ე. ი. „ქალაქსა დმანისსა“ უკანასკნელი სიტყვა იმდენად აშკარად სწერია, რომ განცვიფრებას იწვევს მოხსენებული მკვლევარების ის უცნაური შეცდომა, რომელიც მათ მოსვლიათ ამ სიტყვების ამოკითხვისას³, სამართლიანობა მოითხოვს აღნიშნოს ბარათაშვილის პოზიციას ამ მონეტის მიმართ. მომყავს მისი ამოკითხვა მოხსენებული ორი სტრიქონისა: *سلسه??* *سا* თარგმანში: „...? Тифлис?“ ე. ი. პირველი სიტყვა სრულებით ვერ გაურკვევია, რის ნიშნადაც კითხვის ნიშანი დასმული, ხოლო თარგმანში მრავალწერტილი კითხვის ნიშნით. მეორე სიტყვის ამოკითხვაც საეჭვოდ მიუჩნევია, რის ნიშნად სიტყვა *سلسه*-ის შემდეგაც კითხვის ნიშანი დაუწერია. ეს ეჭვი მას განუშარტავს შემდეგს შენიშვნაში: „Последнее слово имеет некоторое сходство с именем Тифлис, выставленным на последующих нумерах, но значение предшествующих ему букв я определить не могу“⁴. ამგვარად, მიუხედავად ეჭვისა, ბარათაშვილს მაინც შესაძლებლად დაუნახავს მონეტის მოჭრის ადგილად ტფილისის მიჩნევა. ლანგულასთვის აქ არავითარი ეჭვი არ არსებობს—ის დარწმუნებით კითხულობს *سلسه*-ს იქ, სადაც აშკარად სწერია *سلسه* ან *سلسه* ი.

¹ М. Баратаев, op. cit. Разряд III, гг. 142—144, n. 3, таб. VIII, n. 3.

² V. Langlois op. cit. гг. 82, 83; таб. VI, n. 9. მისივე Supplément à l'essai. гг. 8—9, § 3, таб. n. 7.

³ დმანისის სახელის სწორი ამოკითხვა ამ მონეტებზე გუთუნის არაბისტს ვ. წიგნთელს, რომელმაც ეს მონეტები ნახა დმანისში წარმოებული გათბრების დროს 1906 წლის ზაფხულში.

⁴ М. Баратаев, op. cit., гг. 148.

მოსხენებული მკვლევრები შეცდომაში შეუყვანია, ვფიქრობ, ორ გარემოებას—1) თვით სიტყვის მოხაზულობას, რომელშიაც ასო ნუნის (ن) შემდეგ მოცემული 4 მეტად და უჩვეულოდ მაღალია და თითქმის ჰგავს ასო ლამს (ل), რაც შორეულად მოგვაგონებს სიტყვა „نظس“—ში მოცემულს შუალა მაღალ ასოს კ; ხოლო 2) გარემოება უფრო ფსიქოლოგიურ სფეროს უნდა ეკუთვნოდეს. ამავე ტიპის სხვა მონეტებზე სიტყვა „نظس“ გარკვეულად ჩანს, და ამას, ერთგვარი ხევაელენა მოუხდენია მკვლევარზე. აქ, უპიკელოა, თამაშობდა როლს წინასწარ შემუშავებული აზრიც, არა ერთ გზის დადასტურებულ ფაქტებით, რომ საქართველოში, მოკრილ ქართულ და არა ქართულ მონეტებზე გარდა ტფილისისა არც ერთი სხვა ქალაქი მოხსენებული არ არის, და ამიტომ არც შეიძლება იყოს ზარაფხანის ადგილად. ასეა თუ ისე, ერთი ცხადია—ზემოხსენებული მონეტები (ბარათაშვილის ტაბ. VIII n. 3 და ლანგლუას ტაბ. VI n. 9) მოკრილია ქალ. დმანისში ჰიჯრის 642 წ. (—1245 წ.) დანარჩენი ამგვარივე მონეტები (ბარათაშვილის ტაბ. VIII 4—8) მოკრილია ქ. ტფილისში ჰიჯრის 648 და 650 წ.

დმანისში მოკრილი მონეტები სხვაფორივაც არიან საინტერესო. ზოგიერთ მათგანზე, გარდა იმ წარწერებისა, რომლებიც შეუზღწევიან და, თუმცა შეცდომით, მაინც ამოუკითხავთ ამ მონეტის გამომცემლებს, არის კიდევ რამოდენიმე ნიშანი, რომლებიც აქნობამდე ლიტერატურაში აღნუსხული არ არის. ავერსზე, იქ სადაც მოთავსებულია უკანასკნელი სიტყვა „نظس“ მარცხნივ ჩანს ქართ. ასომთავრული 14, ხოლო მარჯვნივ 21. მთლიანად: 1421, რაც იხსნება: ქორონიკონსა 465—(1245 წ.) ამგვარად რევერსის თარიღი ჰიჯრით 642 და ავერსის ქართ. ქორონიკონით საესებით უდგება ერთი მეორეს.

ნაქალაქე დმანისში წარმოებულმა გათხრებმა მოგვცა ჩვენ მრავალი საინტერესო მასალა. მათ შორის ნუმიზმატიკურია. ამ უკანასკნელში რამოდენიმე დავით ნარინის დმანისში მოკრილი ფული ქართ. ქორონიკონით, როგორც კუროიზი, უნდა აღინიშნოს აქვე ნაპოვნი ამავე სახის რამოდენიმე მონეტი, რომლებსაც ქორონიკონი აქვთ არა მარტო ავერსზე, არამედ რევერსზედაც. ამ უკა-

ნასკნელზე უკულმა სახით **PCY+** ¹.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოში გარდა ტფილისისა ზარაფხანა, გარკვეულ დროს მაინც, დმანისშიაც ყოფილა. როგორც ჩანს XIII ს-ის პირველ ნახევარში ეს ქალაქი კვლავ თავის ძველ მნიშვნელობას მთლად მოკლებული არ ყოფილა ² და ცენტრის როლიც კი უთამაშანია. იქნებ რუსუდანის რეზიდენცია, დროებით, კუთაისიდან გადმოსვლის შემდეგ დმანისში იყო. დავით ნარო-

¹ რევერსზე მოთავსებული ქორონიკონის უკულმა დაწერილი ნიშნების შესახებ ცნობა მოებოება ლანგლუასაც (იხ. ბისი supplément à e' essai. გვ. 8—9, § 3, ტაბ. n. 7). ავერსზე ამგვარივე, მხოლოდ მართებულად დაწერილი ნიშნები მას ვერ შეუმჩნევია.

² რომ დმანისი მეოთხრეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში უკვე ისევ მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი იყო, ამას ამტკიცებს დავით აღმაშენებლის დროის ერთი ფაქტი: დავითმა საქართველოში და მის მახლობლად მცხოვრები თურქმანები დაამარცხა „მათ ესეფთართა კირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი და კულად ვაჭარნი განაძა ტფილელ — დმანელნი წარვიდეს სულტანს წინაშე და ყოველსა სასრესთა და ესოეთ მიუთმარნეს ყოველნი კიბიზი მოწვეულნი მათ ზედა“ (ივ. ჯ. ავ. ბ. შვილი, ქართველი ერის ისტ., წ. II, გვ. 518).

ნის დასაეღეთ საქართველოში გადასვლის შემდეგ დმანისი, როგორც ჩანს, ლაშას ძის და მისი შთამომავლობის ხელშია. დავით ლაშას ძე განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენს დმანისის მიმართ და ცდილობს მისი მოსახლეობის გაძლიერებას—როდესაც ბერქა ყაენისაგან ლტოლვილი ლიმაჩავ შვილებით და ამალით ყაენმა ულომ წარმოავლინა მეფე დავითთან, მან „დასხნა რომელნიმე დმანისა და სხუანი ჟინეანს“ (მრ^შ დღ^წ ქ^ც, გვ. 689). შემდეგ შიაც დმანისი დავითის შვილის დიმიტრი II-ის დროს სახარბიელო ლუქმას წარმოადგენდა. XIII ს-ის მეორე ნახევრის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურაა სადუნ მანკაბერდელი, რომელიც გარკვეულ ეკონომიურ პოლიტიკას აწარმოებს და ნელნელა აგროვებს თავის ხელში მამულებს, იქნის სოფლებს, ქალაქებს და სხვ... მეფე დიმიტრი დავითის ძე, ყაენის საფინანსო პოლიტიკის წყალობით შევიწროებული, იძულებული ხდება დაუთმოს სადუნს დმანისი „პრქუა მეფესა (დიმიტრის) სადუნმან: უკეთუ მომცე დმანისი, მე მიესცე საფასე ყაენსა. ისმინა მეფემან და უგუნებლად მისცა დმანისი და მიმდგომი მისი“. (მრ^შ დღ^წ ქ^ც, გვ. 717) დიმიტრი II-ის ძის დავითის დროს დმანისი კვლავ უბრუნდება ლაშას ძის შთამომავლობას, ამასთან დმანისის დაბრუნება განხილულია, როგორც შედეგი ყაენის პატივისცემისა, სიყვარულის და ერთგულების ხელშეკრულებისა: „თუქალ (ყაენმა) იხილა დავით მეფე პატივითა, შეიყვარა, ინება, რომელ ფიცთა მიერ ქმნან ერთობა სიყვარულისა, დაამტკიცეს ერთობა, და წარმოვიდა მეფე შინა, და მოსცა დმანისი რომელ აქუნდა ხუტლუბუღას“ (მრ^შ დღ^წ ქ^ც, გვ. 751). ამავე დიმიტრი II-ის მეორე ძე ვახტანგ დამარბულია დმანისში, ხოლო ამ ვახტანგის ძე დიმიტრი დმანისის პატრონია.—„ვახტანგ მეფეს შეეღვა სალობა მუცლისა და მოკუდა შემკული გვირგვინითა მეფობისათა, და წარმოიყვანეს და დამარბეს დმანისს და დარჩეს შვილნი ორნი დიმიტრი და გიორგი. დიმიტრის დმანისი აქუნდა და გიორგის სამშვილდე“ (ბროსე, ქ^ც, გვ. 444—445).

Т. Ломоури

К вопросу о грузинских монетах XIII века

(Резюме)

Среди груз. монет XIII века известны три типа с именем царя Давида. Из них третий тип (серебро, см. табл. № 3) без сомнения, принадлежит Давиду V (1247—1269 г.г.), названному в легенде монеты по имени, отчеству и фамилии. Монеты первого типа (медь, табл. № 1) чеканились с 1245 года, т. е. в то время, когда по ходу политических событий, на груз. престоле номинально сидел сын Русуданы Давид IV Нарини, признанный царем Грузии задолго до этого, приблизительно в 1230—32 г.г., хотя и не утвержденный еще монгольским ханом. Ясно, что монеты, битые в 1245 г. и, по этому же типу, в 1247 и 1252 годах должны быть отнесены только этому Давиду, сыну Русуданы. Монеты

второго типа (серебро, табл. № 2), чеканенные в 1247 г., по всей вероятности, принадлежат этому же Давиду, сыну Русуданы так как: 1) имя царя начертано на этих монетах так же, как и на монетах первого типа; 2) эти монеты значительно отличаются от серебряных же монет Давида V. Этому последнему Давиду должна быть отнесена и медная монета (табл. № 4) с изображением всадника и с именем Давида, сына Георгия, приписывавшаяся раньше Давиду II.

Монеты II и III типа бились в Тбилиси, о чем есть сведения на самих монетах. До сих пор и монеты I типа считались чеканом Тбилиси. И действительно, среди монет этого типа есть группа, которая, как это видно из легенды реверса, билась в этом городе. На других же монетах этого типа местом чекана обозначен г. Дманиси¹⁾. Подобные монеты издавались М. Баратаевым (Нумизмат. факты Груз. ц. разр. III, стр. 142—144, п. 3, табл. VIII, п. 3) и Ланглюа (Essai de classification de suites monét de la Géorgie, стр. 82—83, табл. VI, п. 9), но отнесены были ими к чекану Тбилиси.

До сих пор не было известно также и то обстоятельство, что на некоторых из монет, чеканенных в г. Дманиси на аверсе имеется дата, выраженная груз. корониконом 437 (=1245 г.), иногда эта же дата дается и на реверсе, но только в перевернутом виде.

¹⁾ Первым, правильно прочитавшим название Дманиси на этих монетах, был арабист Г. В. Церетеди, видевший эти монеты при раскопках Дманиси летом 1936 года.

მ. ჯაკობია

ონანა მღვიმისათვის

ყოფ. ქართველთა შორის წ.-კ. გამაგრებულბელი საზოგადოებისეულ ხელნაწერში (ამჟამად საქ. მუზეუმის S—1613) მოცემულია ონანა მღვიმის მიერ გალექსილი რომანტიული პოემა „ბარამიანი“ ანუ „ბარამ-გულრიჯანიანი“. ხელნაწერი დეფექტურია—აკლია ლექსები თავში და შიგადაშოგ. ეგვეე „ბარამიანი“ შემოუნახავს S—170, S—3705 და A—860 ხელნაწერებს. პირველი გადაწერილია დავით რექტორის მიერ და ტექსტი სრულადაა დაცული; მეორე (S—3705) უცნობი პირის მიერაა გადაწერილი მე-19 საუუუნის ორმოციან წლებში; ამ ხელნაწერში ტექსტი არეულადაა გადმოცემული; მესამე ხელნაწერი (A—860) ცნობილი „შეხვეტილიანი“-ა ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილის მიერ გადაწერილი (ჩვენთვის საინტერესო ტექსტის გადაწერა ასეა დათარიღებული: „დაიწერა და გასრულდა დეკემბერს ლ, ქ ქ ს უ ჯ ე“ ე. ი. 1312+465=1777 წ.). ტექსტი მთლიანადაა წარმოდგენილი, მაგრამ მას თან არ ახლავს არც პროზული ანდერძი და არც ანბანთ ქებანი (მოთავსებულია ის ძველი პაგინაციით გვ. 317—404, ხოლო ახლით—87—130 ფურცლებს შორის).

გარდა „ბარამიანი“-სა ონანას მიეწერება საქმაო რაოდენობის „ანბანთ-ქება“-ნი, რაც დაცულია იმაე S—1613 ხელნაწერში და დავით რექტორის ცნობილ ანთოლოგიაში (S—1512); პირველში „ანბანთ-ქება“-ნი მოთავსებულია „ბარამიანი“-ს ზედა და ქვედა აშეებზე (ორ-ორი ტაეპი, ე. ი. თითო გვერდზე ოთხი), ხოლო ანთოლოგიაში მთლიანადაა მოცემული (გვ. 54—79).

ამის გარდა ონანა მღვიმის ლიტერატურული მოღაწეობის შესახებ ცნობებს იძლევა პროფ. ალ. ბარამიძე („ნარკვევები“... I, გვ. 301—304), საიდანეც ირკვევა, რომ ონანას საქმაო ღვაწლი მიუძღვის „ქილილა და დამანას“ ე. წ. „გაჩაღება“-ში. იი სათანადო აღგილები. ვახტანგ VI თავის ანდერძში ამბობს: „... მღვიმის ონანას უბძანეთ, რომე ამ ტურფას წალკოტის ყუავილნი ფეროვანებით შექერას და ხელოვანთ/გახალისებული დრაჰკანი კავშირით შეასრულოს.“

შ ა ი რ ი

მერმე უბძანეთ მღვიმისა, ჩვენსა კარისა მონასა,
 სპარსულის რიგით გალექსეა, მანცა არ ცუდათ მონასა,
 შეგარავს და ტურფად შეაწოხოს წალკოტის ვარდის კონასა,
 და გააკვეშირებს ხელოვანთ შექმულსა ოქროს წონასა“ (გვ. 302).

ამ გარემოებას თვით ონანაც აღასტურებს საკუთარ ანდერძში: „ჩვენზე გამოსცა ბრძანება დიდმან ქართველთა მეფემა...“

ამად შემართოს მონამან შორით ქებისა მყეფემა.

ეს ძლიერი და ამაღლებული მეფე დროსა და ეამთა იწროებისაგან შუა-ლოდ იქმნა და თვისის სიბრძნით გახალასებული სამეცნიერო წიგნი თვით აღარ გალექსა... და ჩვენ გვიბძანა ეს ძნიალ მისახლომი სამსახური და, თუცა ძალგვიძეს, შემართვა გვენება[ვ]ს... ამის მეტი ვერ მოვიყვანე და ვერცა პატრონისა ჩვენისა ბძანებასა უარვჰყავ და ვსწერ მე კახეთის მდივნის შვილი და თვით მდივანი ონანა ბძანებითა უფლისა მეფისა ვახტანგისათა“.. (აღ. ბარამიძე, „ნარკვევები“, I, 302—303).

ბიბლიოგრაფიულ ცნობას ონანას შესახებ ვპოულობთ დ. გურამიშვილის „დავითიან“-ში:

„შოთა მღერს, მეფე თემურაზ, არხილ მოსძახის ძმურება, მეფე ვახტანგ და იაკობ დაბლა ზილს მოეტკურება, ბეგთაბეგ, ნოდარ, თათარი, ონანა ბანს ეშურება, დვინენენ ყარან და მამუკა, მე მსურის მათი ყურება“.

(ტ. კეკელიძე, II, 195).

ონანასვე იხსენიებს დავით რექტორი (S—1512): „ამ კახის მდივნის ონანასაგან წიგნი გაკეთებული და გალექსილია ეფუხის ტყაოსნის გვარზედ. და ეს ანბანით გალექსუა იმ წიგნის არშიაზედ დაეწერა, საცა მუნასიბად დაეხელებინა. მე აქ ერთად დავსწერე. ხოლო წიგნსა მას ეწოდების სახელად ბარამ-გულიჯანიანი“ (გვ. 79).

მაშასადამე, ჩვენამდე მოღწეულ ფაქტიურ და ბიბლიოგრაფიულ მასალების მიხედვით ონანას შემოქმედების ნაყოფია: 1) „ბარამ-გულიჯანიანი“-ს გალექსვა, 2) „ქილილა და დამანას“ სპარსული დედნის ლექსების პირველადი გადმოთარგმნა და 3) რამოდენიმე „ანბანთ-ქება“.

ორიოდენ სიტყვა მხოლოდ „ანბანთ-ქებაზე“ („ბარამ-გულიჯანიანი“-ს შესახებ იხ. პროფ. ტ. კეკელიძე, II, გვ. 256—261, ხოლო „ქილილა და დამანას“-ს შესახებ—პროფ. აღ. ბარამიძის ზემოხსენებული შრომა).

თეიმურაზ I-ის „ბედნიერი“ ხელით დაიწყო ჩვენში ახალი ენარი მცირე ლექსებისა, ე. წ. ანბანთ-ქება. ონანა მდივანსაც შეუტანია თავისი წვლილი ამ დარგში—ჩვენამდე მოუღწევია სულ 17 ანბანთ-ქებას (გარდა 8-ტაეპოვანი შაირისა, რომელიც დავით რექტორს რატომღაც ანბანთ-ქებათა შორის მოუტყევია—სინამდვილეში ის ანბანთ-ქება არ არის და შეიცავს ონანას შესახებ ავტობიოგრაფიულ ცნობებს). ნაირ-ნაირია ეს ქებანი როგორც თემატიკით, ისე მოცულობით და აღნაგობის პრინციპით. ასე, მაგალითად, თემატიკით: ცამეტში ეკლესიურ-სარწმუნოებრივი მოტივებია მოცემული, ორში—ბიბლიოგრაფიული ცნობები, ერთში—ეროტიკა და ერთშიაც—ბუნების აღწერა; მოცულობით: ორია 36 სტროფიანი (144 ტ.)

თერთმეტი—თითო სტროფიანი,

ერთი—ოცტაეპიანი,

ორი—36 ტაეპიანი,

ერთი—12 ტაეპიანი.

აღნაგობის პრინციპის მიხედვით 7 ჯგუფად დაიყოფა:

I ჯგუფის ქებანი—ერთ სტროფში ყველა ტაეპის პირველი და მეორე სიტყვა ერთნაირი ასოთი იწყება, მაგ.

არსთა არე შეუმზადე, სამთვითებით მონაშენობს,
 ალთქმა არსა ქმნული შენდა, ვინ გულიხმევს, მონაშენობს,
 არის არეს ლალადება, სიტყვა მსწრაფლად მონაშენობს,
 ახმით ახმით მარჯვენეთა, ბრწყინავს, ნათობს, მონაშენობს.
 ბრძნად ბაგენი ჩვენთვის შეძრა, მოწყალებით იყო ზენა,
 ბინდი ბნელთა მიგვეფაროს, ნათელს მოგვეცემს ამაზრზენა...

ასეთი გვაქვს ერთი ცალი (144 ტაეპი).

II ჯგ.—ერთსტროფიან ლექსში თითო ტაეპის თითო სიტყვა იწყება ახალი ასოთი, მაგ.

ახარა ბერნსა ზაბრიელ დღესა მს ზინ ზის ჰესრეთ შიეთ ითხოვებსა...

ასეთებია 11 ცალი (44 ტ.).

III ჯგ.—36 სტროფიან ლექსში თითო ტაეპი თითო ასოზე იწყება, მაგ.

არსებით სამხატოვანი, ერთუფლად განთვითებული,
 არა არსისა შემქმნელი, მისგან დაბანაკებული,
 ასხმიდენ ქებისმეტყველი მისგანვე განახლებული,
 ახლა დამფარავს მაღალი, მისი უნიეთო კრებული.
 ზაბილოვანით ნერგი და ნორჩებით ქანდაკებანი,
 ზაგა პირუტყვთა წილადვე, მურტისა გამოღებანი... 1 ც. (144 ტ.)

IV ჯგ.—ოცტაეპიან ლექსში თითო ტაეპში პირველი ორი სიტყვა თანამიმდევარი ასოთი იწყება, მაგ.:

აქ ზარამისთვის ლახვარი მუნით სავედავად ვინ ასა,
 ზულიჯან ღახსნა შეგებასა, თქვე საცნობელნი, მინასა,
 მს შისთვის ცრემლთა ნაკადი ჩარცხიან ბროლ-ვარდ-მინასა...

ხოლო ოთხი უკანასკნელი ტაეპი ცალკე ასოზეა აწყობილი:

კუნდად შემეგნა, ჩემი ესთქვა აწ სიტყვა ბრძენთა თქმულები,
 ჰედომით შეგვიბე... და ა. შ.—1 ცალი (20 ტ.)

V ჯგ.—ყოველი ტაეპის პირველი სიტყვა თანამიმდევარი ასოთი იწყება—
 ახალსა ყმასა პირშესა ვიტყოდეთ ტანად საროსა,
 ბარამ კაბუქსა, მისთანა სხვა გამოსულა აროსა,
 მულიჯან მისსა პირ-შესა... და ა. შ.—1 ც. (36 ტ.)

VI ჯგ.—თითო ტაეპში ორი პირველი სიტყვა ერთდამივე ასოთი იწყება—
 ბნო, ალვა სარო...

ბანო, ბროლსა ვარდ-გიშერი...

ბანო, ბრუზად ყორანი ფრთობს... და ა. შ.—1 ც. (36 ტ.)

VII ჯგ.—თითო ტაეპში პირველი სამი სიტყვა თანამიმდევარ ასოთი იწყება—

აქ ზულბულთ ზალოზისაგან...

ღლე შრთ ზარდისა ... და ა. შ.—1 ც. (12 ტ.)

როგორც მკითხველი ხედავს, ონანა ანბანთა ქებების შექმნაში დიდ თავისებურობას და ოსტატობას იჩენს. შინაარსობრივად (და ფორმითაც) სუსტია

მისი სასულიერო ქებანი, მაგრამ რაც შეეხება დანარჩენებს, შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ონანა არამც თუ არ ჩამოუვარდება აღორძინების ხანის ანბანთ-ქებათა დამწერ პოეტებს, არამედ ბევრს კიდევაც სჯობნის.

სანიმუშოდ აქ მოვიტანთ ორ მაგალითს.

1. (სატრფიალო).

„ბნო, ბღვა, სარო, ნაძვი ძირს უდგან სავარდესა,
 ბანო, ბროლსა ვარდ-გიშერი ხანჯად რასმე დავარდესა,
 ბანო, გრუხად ყორანი ფრთობს, ზედან მოინავარდესა,
 ღონო, ღავალ ნახვად მისად, თავნი ველად გავარდესა.
 მნო, მდემის ხე არის, ვის ახლა ვათქმევ ენასა,
 მინო, მვიმებ ნახვასა, მიეცეს გული ღებნასა,
 წენო, წედ თელსა წევადგამ, ვერ მოვაშორებ ჩენსა,
 ძვესო, ძავხი საცრემლვ ქვე იწვებს ჩამოდენასა...
 ძილო, ძოღან მისთვის ხელმან მიშორხვეით დავინახე,
 წილო, წაღკოტს აშენებდა შეიძროდა ტურფა რა ხე,
 შარო შმუნვა მომემატა, რა მივსცილდი ვივალახე.
 ხანო, ხელქმნა დამეწესა, მან დამიდგა გულსა მახე...“ (S—1512).

2. (ბუნება).

„აქ ბუღბუღოთ ბაღობისაგან ხმა აღარ ჩაყარდებიან,
 დღე მათ ვარდისა შეგნებით ძაბილით შემოკრბებიან,
 ზედა შვეყვიან თანისთამ, აროდეს არ დაშვრბებიან,
 იადნოთ ქრება ღამიზთა—არ გარე გავარდებიან.“

მესმა ნარნარი იდიდგან მგოსნთა ტყბილი მღერება,
 ჰოვნა შამისა, რომელი ვარდისა მშვენიერება,
 სირინოზ ტრესა შირგვედა, ნახვის სულწელთა ფერება,
 შრთა ძანდავებით, ღიმილი, გაღობა და მოფერება.

ჟვაილთა შვენიერება, ჩიტთა გულისა ღებნაო,
 ტნან ძილნი, წილად განივროტვეს, ვარდმან ქნას გამოჩენაო,
 შვრეტით, ხან ჯმისა დატკობით მისთვის შეძრიან ენაო,
 ჯდის ჰესრეთ, ვმე თქვის: „რა ვცხო ვი, მაქვს ცრემლთა დენაო.“ (S—1613).

კომენტარიებს არ საჭიროებს ამ ლექსთა ეშხი და ლირიული სინაზე, პოეტური სიღრმე და ემოციათა სიმკვეთრე.

მკითხველის ყურადღებას მივაქცევთ აგრეთვე ისეთ ლექსებზე, რომლებშიაც პოეტი თავისებურ ცნობებს იძლევა საკუთარი შემოქმედების შესახებ.

ბარამისა და გულიჯანის მოკლე ამბავის შემდეგ ანბანთ-ქებანის ბოლოში პოეტი ამბობს:

„უნდად შემეჭნა, ჩემი ვსთქვა აწ სიტყვა ბრძენთა ფრუღები,
 ჯდოლით შეგკრიბე ლექსები, მე ახლად მივეცე გულელები,
 შესბიან ტყბილნი სიტყვანი, ყვაილად დანერგულები,
 მთომე, სპარსთა ენასა ვერ ვაგარძნო მე ქართულელები.“

აქ მოტანილი ლექსიდან საინტერესოა ჩვენ მიერ ხაზგასმული ორი ადგილი. სახელდობრ: „მე ახლად მივეცე გულელები“ და „სპარსთა ენასა ვერ ვაგარძნო მე ქართულელები“. პირველ შემთხვევაში პოეტი ალბად გადმოგვცემს იმ განმტკი-

ცემულ ტრადიციას, რომლის მიხედვით მე-17—18 სს-ში „ლექსი“ სჯობდა „ამბავს“: პროზის გალექსება მან ნაწარმოებისათვის „გულის მიცემად“ ჩათვალა, ხოლო „სპარსთა ენის“ უპირატესად დასახვა თეიმურაზ I-დან უნდა მომდინარეობდეს....

ამავე მოტივის გამომხატვრებას ეპოულობთ ჩვენ „ქილილა და დამინა“-ს ონანასეულ ვარიანტში¹:

„ამ პატიოსნისა და უფასოს თვალ-მარგალიტის იგაენის (მხედველობაშია -ქილილა და დამინა—გ. ჯ.) ფასება და ხელად აღება ამაღ არ ძალ მეღვია: თავად რა ძნელად გამოსაღები და გასიბრძნებელი იგაენი, გასარკვევი სიბრძნენი იყო დ[ა] შერმე სპარსულის ლექსების ხმები და მრავალ რიგად შეწყობილი შაირნი ქართულის ენით დაგვარიანებული სიტყვა არ მოვიდოდა და ჩვენის ლექსის გაწყობა და სიკეთე ბევრი დააკლდებოდა, და არც სპარსულის ლექსის რიგი ვიცოდით. ამის მეტი ვერ მოვიყვანე“... (გვ. 17—18) ამ ამონაწერიდან ნათლად მოჩანს პოეტის მოკრძალება-თავმდაბლობის გარდა მის მიერ სპარსული ენისათვის უპირატესობის მინიჭება.

პოეტის პორტრეტის სრულსაყოფად ინტერესს მოკლებული არ არის მისი შემდეგი სტროფი:

„გულთ ვიგდუ მათნი აზზანი², ვინა ვსწერ გალექსულებით,
ჯერ-ვირინე და შევაწყვე, რაც მესმა სპარსთა თქმულებით,
ჰესოდენ სიბრძნე-ნაკლული შევაჟგობ კელით—ქმნულებით,
მოი, ვით ვაქო მთიებნი მით შეწებითა სრულებით“... (S—1613, გვ. 25.)

დასასრულ საყურადღებოა პოეტის მიერ შეფასება თვისი ქებებისა: „ბა-რამინა“-ს ტექსტს ის ასეთი სტროფით ამთავრებს:

„ჩინელთა მეფის ამბავსა აწ ვიტყვი გალექსულებით,
გარეგან აზნათ ქებასა დაუწერ თანშეკულებით,
სხვადასხვა ემასა აზნანთა თავით ბოლომდე სრულებით.
და თუ დამიწუნებთ მსმენელნი, შევიქნა გაბასრულებით“...
(S—1613, გვ. 154.)

ჩანს, პოეტს კარგათ ესმოდა საკუთარი ლექსების წონა და ღირებულება. ორიოდე სიტყვა ონანა მდიენის ვინაობის შესახებ. უძველესი ცნობა ონანას შესახებ მისივე ნაწერებში მოიპოვება. აი ეს იდგილები:

1. „ესწერ მე კახეთის მდიენის შვილი და თვით მდიენი ონანა ბრძანებითა უფლისა მეფის ვაბრანგისათა“.
2. „... ამაღ ჯავლექსე ონანა, სიბრძნე ხაშ გადიდებული,
და ესწერ კახი ენმე მელექსე, მდიენობით სახელდებულნი“.
(ონანასეული ვარიანტი „ქ. და დამ“, გვ. 18).

3. „... ოდეს ვაოვი, მე ყოველთა უსიტყველთა უნაკლულესმან და კეთილთა მტყველთა არიდლთაცა მიბატელა აო ღირს-მწენლმან ძემან კახეთის მდიენისამან და თვით მდიენამან ონანამ ჯავლექსე მათ მიჯნურთა სატრფიალონი ამბად ნათქვამნი“... (S—1613, გვ. 148).

¹ ხელნაწერით თანახმიანად გვასარგებლა სოლ. ვუბანეიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მეცხვასებობ.

² ბარამისა და გულიჯანის ამბავზეა საუბარი.

4. „მწიგნობარს მართებს მეფეთ წინ დანოქილითა წერანი, აღარსად მამხვდა ტყვე ქმნილსა, რა ვირკო მე აწე რანი, მოვეშორდი საჯ[ა]ხრდილოსა, სახლი მაქვს ოხერ-ვერანი, და აწ მართებს მისსა მგონესა ძაძა და ახოწერანი“. (S 1613, გვ. 147).

5. „ვიწყვე ამ წიგნის ვალექსვა, ვიქმენ აშტარხანს რებულღი, შევამცვე ტბილად სიტყვანი, რაც მქონდა გულსა დებულღი, კახეთით კიდევან ვქმნილვარ, კვლავ-კიდევ იმედებულღი, და ონანად მიხმეთ, იქ ვიყავ მდივნობით სახელდებულღი“.

ამ ამონაწერებიდან შემდეგი ირკვევა: ონანა ყოფილა მდივნის შვილი და თვით მდივანი (ვახტანგ მეექვსისა), ჩამომავლობით კახეთიდან, საქართველოდან გადახვეწილი (ნებაყოფლობით, თუ სურვილის წინააღმდეგ) და „ბარამიანი“ „აშთარხანი“-ში დაუწერია.

ამ ონანა მდივანს დავით რექტორი იხსენიებს, როგორც ონანა ქობულოვის. მის ანთოლოგიაში ვკითხულობთ: 1) „ანბანთ ქება, თქმული კახის მდივნის ქობულოვის ონანასაგან“; 2) „ანბანთ ქება, კახის მდივნის ონანასაგან თქმული, რომელმანც რომ ბარამისა და გულიჯანის ამბავი ვალექსა“, 3) „ანბანთ ქება, თქმული კახის მდივნის თავადის ქობულოვის ონანასაგან“ და სხვ. (S—1512, გვ. 54—79).

დავით რექტორის ცნობას უნდა ემყარებოდენ პროფ. კ. კეკელიძე და პროფ. ალ. ბარამიძე, როდესაც პირველი წერს: „ონანა, ძეკახეთის მდივნისა და თვით მდივანი, ვახტანგ მეფეს გაჰყოლია რუსეთს; ის იყო თავადი შვილი, გვარად ქობულაშვილი“ (II, 258), ხოლო მეორე: „ონანა მდივანი ქობულაშვილი ვახტანგის კარის მდივანი იყო და თან ახლდა რუსეთში“-ო („ნარკვევები...“, I, 302).

რა გვეთქმის ონანას მდივნობის და ქობულაშვილობის შესახებ? მართალია, ზემომოტანილ ციტატებში ონანა თავის თავს მდივანს უწოდებს, ასევე ვაღმოგვეცხს მის შესახებ დავით რექტორი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით ეს ცნობა არ დასტურდება (თუცა არც საწინააღმდეგო). საქმე იმაშია, რომ ჩვენამდე არ მოუღწევია არც ერთ ისტორიულ საბუთს, რომელშიც ონანა მდივანად იყოს დამოწმებული (ჩვენ მხედველობაში გვაქვს მის მიერ ხელმოწერილი საბუთი, ან ასეთის ასლი).

ვახტანგ მეექვსის მდივანთა შორის საბუთებიდან მოჩანან: 1723 წელს—(რუსეთში გამგზავრების წინ)—თუმანიშვილი-პირთველი („საქ. სიძველენი“, II, 226, 318,) და გიორგი მდივანი (იქვე, 321); 1726 წელს („ბარამიანის“ დაწერის წელია)—კაკასიძე მელქისედეგი (II, 333); 1727 წ.—ბეგთა-ბეგი და ლეონი (II, 336, 372); 1728 წ.—პირთველი და ავთანდილა (II, 344); 1730 წ.—ისევ კაკასიძე მელქისედეგი (II, 358) და ა. შ.

ისტორიულ საბუთთა შორის არის მხოლოდ ერთი ირიბი დამოწმება, სახელდობრ—გურამ და ფარემუზ გურამიშვილების განჩინების წიგნში ვკითხულობთ:

„გურამიანთ გურამს და ფარემუზს ერთმანეთთან საჩივარი და სარჩიელი ჰქონდათ და ხანთან იჩილეს. ხანმან ჩუნ სახლის უბუცეს რვეაზს

და მდივანს ონანას გვიბრძანა, ერთს ალავს დასხედითო, და ეფისკოპოსთა და თავადებსა და საპატრიო კაცთ[ა] ზემო თარაფისა, ყველა მობძანდენ და, რასაც ჩვენი გუნება მისწულებოდა, სამართალი ექმნით....“

(„საქ. სიძველენი“, III, გვ. 418).

ეს განიხილების წიგნი გამოცემელსდა დაუთარილებია (1730—1735 წ.). უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ხსენებული ონანა მდივანი ჩვენი ონანაა. ეს არის და ეს!

ახლა ონანას გვარის შესახებ.

როგორც აღვნიშნეთ, დავით რექტორი მას „თავად ქობულოვს“ უწოდებს. არ ვიცით თუ რას ემყარებოდა დავითი, მხოლოდ ერთმა გარემოებამ შეგვაეკუამ ცნობის სისწორეში. აკადემიკოს ნ. მარის მიერ გამოცემულ „აღაპნი ჯვარის-მონასტრისანიში“ („Bibliotheca Armeno-Georgica“, III, 1914) ვკითხულობთ:

„მოიხსენე: უფულო: ყველანი: მართლმადიდებელნი: კახნი:

ამბა: აღავერდელი: ნიკოლოზ...
ჩოლაყაშვილი: სახლთ ხუ-

ცესი: ღურშიშან...
ენდრონიკაშვილი: ქისიყის: მოურავი: რევაზ...
ჯ ა ნ დ ი ვ რ ი შ ვ ი ლ ი: მდივანბეგი:

პატა: მეუღლე: მისი: ძე: და: ასული:

ძმანი: მისნი: მანუჩარ: და: ჯარდან:

თარხანი: ასლან: მეუღლით: და: ძით:

მ დ ი ვ ა ნ ი: ო ნ ა ნ ა: ყ რ ა ფ ი ლ ი: ი ო ბ:

მეუღლე: მისი: მანიჭა:

ძენი: მისნი: თამაზ: ზურაბ... (გვ. XXI—XXII)

ამ ჩანაწერებში გვარებს ქვეშ მოცემულია პირთა სახელები (მოხსენებულნი არიან ჩოლაყაშვილნი, ჩერქეზიშვილნი, რუსიშვილნი და სხვ.). ჩვენი ონანა მოთავსებულია ჯანდიერიშვილთა შორის. ისიც ირკვევა, რომ ბოლო ხანებში ონანა ბერად აღკვეცილა და სახელად მიუღია იობი (აკად. ნ. მარის ხსენებულ გამოცემის საკუთარ სახელთა ინდექსში ასე განმარტავს: „იობ, ონანა მდივანი ყოფილი“, 85).

ძნელია არ ვენდოთ დავით რექტორს, მაგრამ უფრო ძნელია არ დაუჯეროთ ალაპებს—იქ კი ონანა ჯანდიერიშვილად მოჩანს.

ბოლოს, მოსალოდნელი იყო, რომ ვახტანგ მეექვსის ამალის სია ნათელს მოჰყენდა ონანას გვარის საკითხს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამოდ: პატივცემული პ. ინგოროყვას მიერ რუსეთიდან ჩამოტანილ ნუსხაში¹ ქართულად მხოლოდ ეს წერია: „კახთ თავადი ონანა ვიორგის შვილი“, მის გასწვრივ კი ახირებული თარგმანია: „Князь Онаня Диванов“.

¹ რომლით სარგებლობის საშუალებების მოცემისათვის გულითად მადლობას მოვახსენებ.

Г. Джакобия

Об Онана Мдивани

(Резюме)

Перу Онана принадлежит переложенная в стихи романтическая поэма „Барамнани“ или „Барам-Гулиджаниани“.

Кроме этого произведения он является автором целого ряда „Восхвалений букв“ („Аибант-Кеба“).

Наряду с этим Онана принял деятельное участие в стилистической отделке „Килила и Дамана“ („Килила и Димна“).

„Восхваления алфавита“ (их всего 17) разнообразны по форме и содержанию: в 13-ти из них даны церковно-религиозные мотивы, в двух—библиографические сведения, в одном—эротика и еще в одном—описание природы; и по форме и по объему они многообразны—попадают стихи в 144 строки, в 12 строк, в 36 строк и т. д. В этих восхвалениях буквы представлены разно: а) вся строфа во всех строках начинается на определенную букву, б) в строке первые два слова начинаются с последовательных букв (к, л, ...), в) в строке три первые слова начинаются с последовательных букв (а, б, г, ...) и т. д.

Я подсчитал таких 7 видов.

По своему поэтическому дарованию Онана ничуть не ниже своих соратников, временами даже превосходит их.

Онана известен под фамилией Кобулашвили, что не подтверждается фактическими материалами.

В „Синодике Иерусалимского монастыря“ (Bibl. Arm.-Georg. III) упоминается „Иов, бывший секретарь Онана“. Как видно из текста, этот Онана по фамилии был Джандиеришвили.

В списке свиты Вахтанга VI Онана занесен по-грузински, как „Катетинский князь Онана, сын Георгия“, русский же перевод гласит так: „Князь Онана Диванов“.

ილ. აბულაძე

ქართული გრამატიკული ლიტერატურის აღკრინდელი ძეგლები

I წიგნის შესავალი

ქართული გრამატიკული ლიტერატურის ძეგლთაგან XVIII ს-ის დამდეგზე აღკრინდელი ჯერხნობით არ მოიპოვება¹. ცნობილი ქართველი გრამატიკოსის—ანტონ I-ის ცნობის თანახმად მწერლობის ეს დარგი ძველადვე უნდა არსებულებოდა, მაგრამ მისი ხასიათის გარკვევა შეუძლებელი შეიქმნა, რადგანაც სათანადო ძეგლები მიკვლეული ვერ იქნა². ამავე მიზეზის გამო უცნობია იგი დღესაც.

შემონახული ძეგლების შესწავლით ირკვევა, რომ ქართული გრამატიკის შემუშავების ცდა XVIII ს-ის დამდეგს დაწყებულია. დაუგვირგვინებია იგი ზემოთ ხსენებულ ანტონს, რომლის შრომა „ქვაკუთხედი შეიქმნა შემდგომი დროის გრამატიკული შემოქმედებისათვის თითქმის XIX ს-ის 60-იან წლებამდის.

გრამატიკის შექმნის ცდები შემთხვევითი და თავისთავადი არ ყოფილა. გრამატიკას იმ დროს პრაქტიკული მიზანდასახულება გაუჩნდა. იგი „სწორმეტყვეობისა“ და „მართლწერის“ ხელოვნებად იქნა მიჩნეული. აქიდან გამომდინარეობდა ისიც, რომ მას დაეკისრა როლი მომსახურისა, პირველ ყოვლისა. წ. ხედვით ანუ სახატო“ შეცნეირებისათვის. იგი „შეყვანილობის კარად“ იქნა აღიარებული ამ დარგში შემავალი სქოლასტიკური ფილოსოფიის, ლოგიკისა და რიტორიკისათვის. და სწორედ დასახელებული დარგების გამოცოცხლებამ გამოიწვია ამ დროისათვის ჩვენში გრამატიკების წარმოშობაც.

ხსენებული დისციპლინები ძველიდანვე იყო ჩვენში ფეხმოდგმული. ახლა მხოლოდ მათი „აღორძინება“ ხდებოდა. ეს „აღორძინება“ კი პირველ ყოვლისა ძველი შემოქმედების დახრეკასა და შესწავლაში გამოიხატა. ამ შესწავლას, ცხადია, თან სიძნელებიც ახლდა ტექსტის დაძლევის მზრით. ამას საგნის თავისებურებასთან ერთად ენაც კმნიდა. ძველი ძეგლების წესიერი აღქმისა და მართებული გაგებისათვის ნორმების გამომუშავება დაიწყო, ხოლო ამის სისრულეში მოყვანა გრამატიკას დაეკისრა.

¹ შტრ. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, II: ქართული და კავკასიური ენების თედაპირველი ბუნება და წათესაობა, გვ. 4, ტფ., 1937.

² А. Цагарели, О грамматической литературе грузинского языка, критический очерк, СПб., 1873, стр. 5-15; ნ. აგროფე—მოკლე ღრამატიკა ქართულისა ენისა, ქმნული ზურაბ შანშიანისაგან 1837 წელსა, გამოცემული აღ. ცაგარელისაგან სპბ., 1881 წ., გვ. XII—XVI.

ძველი შემოქმედების გაცნობის პარალელურად ახლის შექმნაც წარმოებდა, თარგმნითი თუ ორიგინალური გზით. თარგმნისათვის სომხური სათანადო ლიტერატურაც იქმნა გამოყენებული. სომხეთში ანალოგიურ ვითარებათა გამო ხსენებული მიმართულებით მუშაობა ადრე გაჩაღდა, ისე რომ ზოგიერთ სფეროში სომხური წყაროები „ბაძი“ (სულხან-საბა ორბელიანის ტერმინია) შეიქმნა ქართლისათვის. ის ფაქტი, რომ ქართველებმა სომხურ წყაროებს მიმართეს XVII—XVIII ს.ს-ში, აკად. ნ. მარის თქმისა არ იყოს, იმით აიხსნება, რომ «к этому времени у армян оказались некоторые преимущества, культурные приобретения, накопленные тесным общением с Европой»¹. ევროპასთან ურთიერთობა უმთავრესად ორ პუნქტში დამყარდა. ერთს, აკად. ნ. მარისავე თქმით, ისპაჰანის ჯულა (Джульфа) წარმოადგენდა², ხოლო მეორეს ვენეტიკი (*ქსნსახქ*) იტალიაში.

სომხურ გრამატიკულ მწერლობას იმ დროისათვის, როცა ქართული გრამატიკის შემუშავების ცდები იწყებოდა, საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა. შემონახული გრამატიკული ძეგლების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ სომხური მწერლობის ეს დარგი VII ს-ში აღმოცენებულა³. იგი, ისე, როგორც ზოგიერთი სხვა დარგიც სომხური მწერლობისა, პირველად თარგმნითი იყო. დიონისე თრაკიელის ცნობილი გრამატიკული ტრაქტატის—*εγκύκλιος παρασκευαστική*—ს თარგმანი სომხური გრამატიკებისათვის ყალიბდაც კი იქცა მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე. იმის მიხედვით არა ერთი და ორი სახელმძღვანელო და კომენტარი შეითხზა სომხურად.

XVII—XVIII ს. ს-ისათვის ძველი გრამატიკები, როგორც ამას ისტორიკოსი არაქელ დავრიეელი (თავრიზელი) მოწმობს, ენის მხრით ადვილად გასაგები არ დარჩენილა, რის გამოც იქმნებოდა ახალი გრამატიკები, „ვითარცა შეყვანილობა ძველი გრამატიკისა“. იგი ამის ერთ ნიმუშს ასახელებს, სახელდობრ სიმეონ ჯულაელის ნაშრომს, მაგრამ ასეთი მიზნით მოღვაწე სხვა გრამატიკოსები სიმეონს გარდაც არა ერთია დღეს ცნობილი სომხურ ლიტერატურაში.

დასავლეთთან ახლობელი ურთიერთობის გამო ახალი საუკუნეების მანძილზე სომხური სალიტერატურო წრეები ეცნობიან დასავლეთის გრამატიკულ მწერლობას, რამაც შესაძინევი დაღი დაატყო სომხურ გრამატიკას. სახე ეცვალა „ძველი გრამატიკის“ (ე. ი. დიონისეს შრომის ან მათი კომენტარიების მიხედვით გაწყობილთა) ყალიბზე ასმულ შრომებს. მხითარ სებასტიელის (1676—1749) გრამატიკა (*Քիթაქანიცქან ღერეთი ქვიცი საქყაყან ასიქ, ქსნსახქ* 1730 წ.) არის ამ მხრივ პირველი ყველაზე სრული ნიმუში ახალი ტიპის გრამატიკისა.

¹ Н. Марр, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатонник XI—XII века, СПб, 1909 г., стр. 10.

² იქვე, გვ. 11.

³ Дионисий Фракийский и армян. толкователи, СПб, 1915 წ., აკად. მანანდიანი დიონისე თრაკიელის თარგმანის აღმოცენების თარიღად VI ს-ის პირველ ნახევარს დებს, მისი *«მანაშარის ფატიონს ს ზრა ფაფაყანის ვრჯანსხრეა*, ვენა, 1928 წ., გვ. 107.

როგორც ძველი, ისე ახალი ტიპის სომხური გრამატიკები გამოიყენა წყაროდ ქართულმა სა-გრამატიკო მწერლობამ სათანადო მოთხოვნის გაჩენის ეამს. როგორც ქვემოთ გაირკვევა, ასეთი წყაროა, ერთი მხრით, სიმეონ ჯულაელის გრამატიკა, უფრო სწორად, ამ გრამატიკის მხოლოდ პირველი ნაწილი — „მორფოლოგია“ (ახლანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ), ხოლო მეორე მხრით, როგორც უკვე ცნობილია, მხითარ სებასტიელის ზემოთ დასახელებული გრამატიკა. ბირველის ნიადაგზე აღმოცენებულა ზურაბ შანშოვანის „მოკლე ლრამატიკა ქართულია ენისა“; მეორის გამოყენების შედეგი კი, როგორც ცნობილია, ანტონ I-ის გრამატიკა (უფრო პირველი რედაქცია, რომელიც 1753 წ. ეკუთვნის).

ამ ნაკვეთში მხოლოდ ზურაბ შანშოვანის გრამატიკაზე გვექნება საუბარი; გავარკვევთ უმთავრესად მის რაობას, წყაროსა და ამ წყაროსთან შანშოვანის დამოკიდებულებას.

პირველი ცდა სომხური გრამატიკის „გარდამოღებისა“ ზურაბ შანშოვანს, ტფილ(ის)ელს, ეკუთვნის. მისი ვინაობის გარკვევისათვის პროფ. ილ. ცაგარელის მიერ მოპოვებულ ცნობებზე მეტი დღემდის არაფერია მიკვლეული.¹ ამ ცნობების მიხედვით შანშოვანი ვახტანგ VI-ის ამალის წევრი ყოფილა და მასთან ერთად გაუზიარებია ემიგრაციის ბედი რუსეთს. აქ მას მისი პატრონის — ვახტანგის — შეგვეითი სომხურიდან სხვადასხვა ძეგლის თარგმნისათვის მიუყვია ხელი. კერძოდ ისეთი სალიტერატურო ძეგლებისა, რომლებზედაც იმეამადა საქართულოში დიდი მოთხოვნილება იყო. ესენია ზემოთ ხსენებულ „ხედვით მეცნიერებათა“ ძეგლები. ამნაირი ხასიათის თხზულებათა თვალსაჩინო ნიმუშების თარგმანი დაგვიტოვა ხსენებულმა შანშოვანმა.

გასული საუკუნის 80-იან წლებში პროფ. ილ. ცაგარელმა მიაკვლია ზურაბ შანშოვანის თარგმანები, რომლებიც ერთ კრებულში იყო თავმოყრილი. კრებულში, როგორც ეს მისთვის წარმძღვანებულ მოსახსენებელშიაც ყოფილა აღნიშნული, ჯერ გრამატიკა ყოფილა მოთავსებული, შემდეგ პორფირის „ხუთნი კმანი“ და მერმე არისტოტელის „ათნი ქვეთქმულობა“ ანუ „კატილორია“ და „პერი-არმენია“. პროფ. ილ. ცაგარელმა მხოლოდ გრამატიკა გამოაქვეყნა, როგორც უფრო მნიშვნელობის მქონე. „მოკლე ლრამატიკა ქართულია ენისა, ქმნელი ზურაბ შანშოვანისაგან 1737 წ.“ (სპზ. 1881 წ. გვ. გვ. XXIII + 75). გამოყენების შემდეგ გამოცემულს კრებული პატრონისათვის დაუბრუნებია. სად ინახება იგი ამჟამად, არ ვიცით.

ცნობას იმის შესახებ, თუ როდის შეუდგა ზურაბ შანშოვანი გრამატიკის შედგენას, ჩვენს სიძველეთსაცავში დაცული ერთი ხელნაწერის ანდერძი გვაძლევს². ავტორი ანდერძისა ზურაბია. დართული აქვს იგი „პორფირის შეყვანილობის“ მის მიერ შესრულებულ თარგმანს. ამ შრომის გადმოთარგმნა ზურა-

¹ განსვენებულ დ. კარიკაშვილს დარჩენია გამოუქვეყნებელი ნარკვევი შანშოვანის შესახებ, რომელიც, როგორც შევითვს, ერთ დროს დასაბეჭდად ჰქონია მიღებული „მიმოხილველის“ (საქარ. საისტ.-საეონ. საზ-ის ორგანოს) რედაქციას, მაგრამ იგი გამოქვეყნებული არასად ჩანს.

² ნ. საქართ მეხუემის ხელნაწერთა S ფონდი, № 358, გვ. 1.

ბისათვის, როგორც ამ ცნობიდანაც ჩანს, ვახტანგ VI-ს უბრძანებია. ამასთანავე მასვე დაუვალბებია მისთვის „ღრამმატიკის გაკეთება“. „შეყვანილობა პორფირისა, სომხურის ენითგან“ თარგმნილი, 1735 წელს შეევასრულეო, სწერს შანშოვანი; „კულად ღრამმატიკისაცა მსწრაფლ სურვილით გუნებავს აღსრულებად“, აცხადებს აქვე ზურაბი. ასე რომ „ღრამმატიკის“ გაკეთება 1735 წლიდან დაუწყია ზურაბ შანშოვანს.

„ღრამმატიკის მქნელი“ შანშოვანი, როგორც თვითონვე აცხადებს „კატილორიათა“ მოსახსენებელში, არ ყოფილა „ფრიად მოადგილე ქართულეთა ენისა“. „მოადგილე“ ამ წინადადებაში წმინდა სომხური გამოთქმაა, სომხური *სიხყასქის** (მცოდნის, მეცნიერის) სიტყვა-სიტყვით თარგმანს წარმოადგენს. მას აზრად აქვს გვიტხრას: „არა ვიყავ ფრიად მცოდნე ქართველთა ენისა“, რაც სომხურად ითქმის: *«იჯ ლქ კიჲ სიხყასქ ქციჲჲჲ ქრავე»; «სიხყასქ»-ში სიხყს-ს* (=ადგილის) განკვერტით კი მონურად თარგმნის ნიდაგზე მიიღო— „მოადგილე“¹. როგორც მისივე განცხადებიდან და აგრეთვე კრებულისთვის გაკეთებული წინასიტყვაობიდანაც ჩანს, მისი შემწე თარგმანის შესრულებაში კრებულის დამწერი და წინასიტყვაობის ავტორი „სიბრძნის-მოყვარე“ ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის შვილი) ყოფილა. თავის მონაწილეობასა და იმას, თუ რაში გამოიხატებოდა მისი მონაწილეობა ამ თარგმანების შესრულების საქმეში, იგი თვითონვე აღნიშნავს კრებულის დასასრულს. მოსახსენებელში: „ვემწეოდი მცირედრე ქართულითა ენითა“-ო. კერძოდ გრამატიკის შესახებ ასეთ ცნობას იძლევა:

„... მცირე ესე ღრამმატიკა, რომელი თავსა ამავე წიგნისასა წერილ არს, ბრძანებითა მისვე მეფისათა (=ვახტანგისთა) ჰყოფდა [ზურაბ]. შემდეგ უარ-ჰყო ქმნა მისი, ვით ნაკლულეულ არს „სეინტანქსი“. მე ვიეთი-საგანმე ვიხელთე უცნობელობითა მისითა, რამეთუ არა ენება მას ამისი უსრული მოცემა; არამედ უწყსთუ უსრულ არს, გარნა გზა რაჲმე იხილვების მისგან. მე მისივე ნათქვამობით მისვე თარგმნილთა თანა დავწერე“.

დაუსრულებელი ნაშრომის (აკლია მეორე ნაწილი—სინტაქსი) კრებულში მოთავსებას, ე. ი. გამოკვეყნებას, იგი ამავე მოტივით ასაბუთებს მოსახსენებელზე დართულ ლექსშიაც:

„პირველა, ამ წიგნს წერილ არს გზა ღრამმატიკის უსრული“.

ესაა ყველა ის ცნობა, რომელთაც ჩვენ ზურაბ შანშოვანისა და მის თარგმანთა და გაკეთებული ნაშრომის (ე. ი. „ღრამმატიკის“) შესახებ ვპოულობთ.

ამის შემდეგ ჩვენთვის ისევე, როგორც თავის დროზე პროფ. ალ. ცაგარელი სათვის, საგულისხმო კითხვების რიგი ჩნდება:

¹ ენის უცოდინარობას გულისხმობს აგრეთვე ზემოხსენებული ანდერძის ერთი ადგილიც: „პოლო უკეთუ ნაკლულეოანება რაჲმე იხილევბოდეს (მიმართავს ვახტანგ VI-ს „პორფილეს შეყვანილობის“ თარგმანის გამო), ესე არა ნებითა ჩვენითა არს, არამედ უმცოდნეობითა, რომლისთვისცა მოტეფებისა მომადლებასა ვევედრები უფალსა ჩემსა“ (საქართ. მუხუდის ხელნაწერთა S ფონდი, № 858, გვ. 1).

„Была ли известна грамматика Шаншовани католикошу Антонию I, который составлял свою первую грамматику в 1754 г., т. е. спустя 14 лет? Пользовался ли Антоний своим предшественником и как он им пользовался? Насколько самостоятелен грамматический очерк самого Шаншовани? Не перевел ли он его с армянского или с какогонибудь другого языка? Как он справился с своей задачей?..“.

ეს კითხვები ჩვენთვის სხვა რიგით ლაგდება. ანტონთან დამოკიდებულების საკითხს აქ ჩვენ არ განვიხილავთ. უფრო მართებული იქნება ამ საკითხის მაშინ წამოჭრა, როდესაც ანტონის დამოკიდებულება იქნება გარკვეული მის წყაროსა თუ წყაროებთან¹.

პროფ. ილ. ცაგარელს მის მიერ დასმულ კითხვებზე ყველაგან გადაქრილი და ამომწურავი პასუხი არ გაუცია. მართალია, უცხო გავლენა მან შეინიშნა, მაგრამ სათავეები არ დაუხრეკია. სომხურის გავლენის შესაძლებლობა მართებულადაა შემწინეული და განსაკუთრებით საგრძნობია შრომასთან ახლო გაცნობისას. ამან სწორედ გადაგვახრეკინა მზითარ სებასტიელის წინადარინდელი გრამატიკები. რაკი მზითარის გრამატიკა ანტონიმ გამოიყენა, მასთან კი ახლობელი კავშირი არ უნანს ზურაბის შრომას. ამიტომ ზურაბისათვის, რომელიც თავისი გრამატიკის შექმნაზე 1735—1737 წლებს შორის იღეწოდა, წყაროდ სავარაუდოდ იყო მხოლოდ მზითარის ნაშრომამდე (1730 წ.) გამოქვეყნებული რომელიმე სომხური გრამატიკა.

მართლაც, შეწამებისას გვირკევა, რომ ზურაბის გრამატიკა არაა დამოუკიდებელი ნაშრომი. იგი ძირითადად თარგმანია, მხოლოდ აქა-იქ, მცირეოდენ ნაწილში, ერთერთი სომხური გრამატიკის გადმოკეთების ცდას წარმოადგენს. ამ გრამატიკის ავტორი კი სამეონ ჯულაელია (*Միქեն Զուլայեկի*), რომლის ზოგიერთი სხვა შრომაც არის ცნობილი ქართულს თარგმნილ ლიტერატურაში².

სამეონ ჯულაელი XVII ს-ის (გარდაიცვალა 1657 წ.) მოღვაწეა. მისი შრომა *«Քիբբ იր կիչ գերակնուիլին, արարեալ և շարադրեցեալ ի Մի-*

¹ სხვათა შორის მაშინ გვირკევა უთუოდ აგრეთვე აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ თავის უკანასკნელად გამოსულ ნაშრომში საშარტილიანად წამოყენებული მოთხოვნითაც, რომელიც მან დააყენა იმ ამბის გარკვევასთან დაკავშირებით, თუ ქართული ენის ავტულებში რა თავისებურებანი შეინიშნა ანტონიმ აკად. ივ. ჯავახიშვილის თქმით „ანტონი კათალიკოსის ზელოვნური, სტილასტიკური ენა და მეტადრე მისი გრამატიკული ტერმინოლოგიის თანამედროვე ტერმინოლოგიისაგან განსხვავებულობა, მისი ნაშრომის გავტებასა და ჯეროვან შეფასებას მეტად აწელებს. ანტონი კათალიკოსის ტერმინოლოგიის თანამედროვე შესატყვისობანი რომ გამოირკვეოდ იყოს, მაშინ მისი ნაშრომის შინაარსიც ადეული გასაგები გახდებოდა და ის ღვაწლიც, რომელიც ქართ. ენის შესწავლაში მას მიუძღვის, უფრო ცხადი შეიქნებოდა“ (5. „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, გვ. 4—5). აღნიშნულის გამოირკვევა გვერთია ადეილად მოგებრბდება, თუ ანტონის გრამატიკის დამოკიდებულება წყაროსთან დაწერილებით და ყოველშრიც იკნება შესწავლილი. ეს დათოვნებას არ ითმენს და ამიტომ მისი გარკვევა მომდევნო ნაკეთისათვის გვაქვს ნავარაუდელი.

² პართ. კ. კვქელიძე, ქართული ლიტერ. ისტორია, I, ტფ., 1924 წ., გვ. 72—73; 388—391 და 409—410.

მინსკ *ჟარგაყსსკ ჰიდეკესიკი*», დაბეჭდილია კოსტანტინებოლს 1725 წ. ამ შრომას სახელი დაბეჭდვამდეც ჰქონია განთქმული. სიმეონს იგი სიცოცხლეშივე გადაუცია თავისი მოწაფეებისათვის—ისპაჰანს, ჯულას სეაენის კარს გარშემოკრებილი მოწაფეებისათვის, სადაც მასზე ადრე ვარდაპეტობდა ანუ მოძღვრობდა მისი მასწავლებელი, გრამატიკოსი ხანატურ არზრუმელი¹. ეს ცნობა სიმეონის შრომის შესახებ XVII ს-ის ისტორიკოსს, არაქელ დაფრიველს მოეპოება:

«ს. მინსკს ღერ კსაყაზანს ჟაყაყენს, სრხ ანჟამ ჟართაყენს ს ჟერაკსანოქსანს ჟაყ ასაყ ენსერაყ ქარიყ აჯასკროთსყაყენ: ს. კაყაყა ანსკრქ ს ანზამთა მანსანყ ს ქონამთა სრანყ არაყ ზირ ჟერაკაროქსანს ჟარაო ზასკანაყ, ქერს ჟნსერბოქსანს ზიყ ჟერაკანოქსანს, ირ ქ ქარჟამანჯაყენ ქარჟამანსაქ ს. ჟი სოქა ჟარაო ზაყენს ზნიყ ჟქოოქსანს, ირიყ იქნასკნ ქაყდაყაო, ჟანყქ რაჟიჟჟ ჟაყაყარხეყენ»².

[და სანამ ქ. ისპაჰანს იყო, სამჯერ გადასცა გარეგანი და გრამატიკა თავის მოყვასთ, თანამოსწავლეთ. გაუწვრთნელ და უსწავლელ ყრმათა და გონებაჩლუნჯ კაცთათვის აღვილად გასაგები ახალი გრამატიკა შექმნა, ვითარცა შეყვანილობა ძველი გრამატიკისა, რომელიც ძველ მთარგმნელთაგანაა ნათარგმნი, რათა მით აღვილად სწედნენ ძველს მეცნიერებას, რომლის ნუსხა გამრავლდა, რადგან მრავალთა გარდაიღეს].

ძველ გრამატიკულ ნაშრომებზე დამოკიდებულებას, როგორც დამახასიათებელ ნიშანს სიმეონის შრომისას, სომხური ლიტერატურის ცნობილი მკვლევარი გარეგინ ზარბანალიანიც აღნიშნავს:

«ღენ ჟერაკანსი მსქნსქნსქს ზამთიოთობა სერკასქოქსანს ძენს ს, ჟანსი ძენ კახკობანსქოქ ს მსქნარანოქსანძერ ქერქო ზათირს ამქიქსარე მთაჯქნსქნ ძსქ იქ ძასანყ რანსი კქსიქ, ი. სოჟენ ზამთიოთ კახკობა ძენ სქნს; თაყაჯაქიქსანს კამ ითანალოქ, ზის ჟსქქოყ ინიშნ ი. სიხსქოქ...»³.

[ძველი გრამატიკოს-კომენტატორის შემოკლებული შრომაა, რამდენიმე დანართითა და კომენტარით, ორ ნაკვეთად. პირველში სიტყვის რვა ნაწილზეა საუბარი, და ბოლოს მოკლე დანართი აქვს მეტრიკისა ანუ ლექსისათვის, ძველ ქერდოლთა სტილითა და სიტყვებით...].

რომ ეს ნაშრომი დიონისე თრაკიელის გრამატიკული ტრაქტატის სომხურ თარგმანსა და მის კომენტარებზეა დამოკიდებული, ეს ჩანს აღნაგობის, ტერმინების ზმარებისა და კატეგორიების განსაზღვრებათა მხრით. აგებულები-

¹ ხანატურის გრამატიკა დაბეჭდილი სახითაც არის შენახული; დასტამებულია იგი 1699 წ.

² *ჟამთიქსანს მთაყქ ზარქიხეიკი, ჟ. თაყაყიქსანს, ზქქობანს 1896, გვ. 404-5.*

³ *ჟ. მ., ჟამთიქსანს ზაყენს ჟაყიქსანს... წ. სერ ძასანჯაყიქსანს, ქსნსაქქ 1878., გვ. 426.*

სათვის უმეტესად თრაკიელის თარგმანის ყალიბია გამოყენებული (ეს, ცხადია, პირველი ნაწილისათვის—„მორფოლოგიისათვის“,—რადგან თრაკიელის შრომა მხოლოდ ამას შეიცავს), ოღონდ დიონისესა და მის სომეხ კომენტატორებთან მიმართებით სიმეონთან ერთგან ორი ერთიმეორის მომდევნო თავია გადასმული; თრაკიელის—*კაყაყა კაღჲ* და *კაყაყა ღჲრანთაჲ* *ქსან* სიმეონთან წარმოდგენილია—*კაყაყა ღჲრანთაჲ* *ქსან* და *კაღაყა კიჲ*. სიახლოვე აგებულიების მხრით სიტყვის ნაწილია განდასებიდანაც ჩანს. დიონისეს შრომითა და მისი სომეხი კომენტატორებით სიტყვის რვა ნაწილი ითვლება: *ეჩანჲ* *მასიანჲ* *ნ* *იქ*¹ *ანთან*, *რაჲ*, *ღრთანსი* *ქსან*, *კაღჲ*, *ღჲრანთან*, *ნაქათა* *ღრთანსი*, *მასკრაჲ*, *კაღჲ* *ქსან*². სიმეონთანაც აგრეთვე *მასიანჲ* *რანჲ* *ნ* *იქს*³ *ანთან*, *რაჲ*, *ღრთანსი* *ქსან*, *ღჲრანთან*, *კიჲ*, *ნაქაღჲ*, *მასკრაჲ*, *კაღჲ* *ქსან* (გვ. 25). ამრიგად, აქ ისინი ერთიმეორეს ხედებიან, გარდა აღნიშნული გადასმისა, სახელდობრ, დიონისეს მიმდევრობა *კაღჲ*, *ღჲრანთან*, აქ შექცეულია: *ღჲრანთან*, *კიჲ*.

უმნიშვნელო გადახრაა ტერმინების ხმარებისა და კატეგორიითა განმარტების მხრითაც. აღნიშვნის ღირსი, საგანგებო და ძირითადი არც კი არის რა. ამიტომ მართალია ვ. ზარბანალიანი, როცა სიმეონის შრომას ასე ახასიათებს: „შემოკლებული შრომაა... ძველ ქერდოლთა სტილითა და სიტყვებითა-ო“ (ნ. ზემოთ გვ. 6).

¹ ზურაბ შანშოვანის დამოკიდებულების შესახებ წყაროსთან ზოგადად ზემოთ აღვნიშნეთ. იქ (გვ. 5) ითქვა, რომ ზურაბი ძირითადად თარგმნის მას და მხოლოდ აქა-იქ მცირედნადაც უწყევს ანგარიშს ქართულის თავისებურებებს. მის ნათელსაყოფად, თუ საიდან გამომდინარეობს ასეთი შეფასება, დღენის პირისპირ ერთ მოზარდილ ადგილს მოვიყვანთ შანშოვანის გრამატიკიდან, სახელდობრ თავიდან, რომელსაც ეწოდება „სახელისათვის“ (*კაყაყა ანთან*).

*ეჩანთან ჲ მასან რანჲ, ნიქათა-
კან, ქარე ამანსიქი ჲ ღჲმანე-
იყინ. ქარე ან:*

მასიანე იმანჲ ნ *ნქსანკა-
კანჲ* *ღ* *იმანჲ მასკარაკანჲ*, *ნ* *ნქსანკა-
კანჲ* *ღ* *იქ რათ ქნჲ-
ხან კანანაჲ, ირჲსა მარე. ჲრქჲრ-
აიქათასი* *ქსან*:

ნ *მასკარაკანჲ* *ღ* *იქ ათ ნ-
ქსანკანჲ* *ანთანჲ* *კანანაჲ*. *ღ* *ღ* *აქაიქი. იყარათ, (აიქათასი,
ღჲრანჲ), რარჲ, იყანათ:*

სახელი არს კერძო სიტყვისა, სა-
სრბოლო, თნიერ ეამისა და პირისა,
რომელი არს: ვახტანგ, პეტრე-
ხოლო სახელთაჲნი რომელნიმე 5
არიან საქვედასონი და რომელნიმე
არიან საზედასონი. საქვედასო არს,
რომელი თავით თვისით იმყოფების,
ვითარცა: კაც, ქუცუანა, სპეტაკობა.

ხოლო საზედასო არს, რომელი სა-
ქუდასოსა შორის იმყოფების და 10
არიან ესენი: პოხილი, კეთილი,
ბრწყინვალე.

¹ Дионисий Фракийский и др. толкователи, СПб., 1915, Ars Grammatica გვ. 12; შტრ. იქვე, სტელენე სინეილის კომენტარიც, გვ. 102.

15 *სა მასკაფრასკანაჲ ასაჲს. ეს ხს-
 მასკაქასკან ანოლანგნა რათი-
 რანსქის აკიოეჩქ. ირღან. მარქ
 მარე. სრქირ უარარა. უაქბაა
 აუქთასკიქსან:*

20 *სა ზსასქის ანოლან ქსეფ. ფა-
 ნასქ. სხრე. ჰსე. თსასქ. მქსე.
 ზოქიქ:*

25 *წანასქე სრქილ ზასარასქ ს კა-
 თოქი, ზასარასქ მარე, მადკაორა
 სორე: მათოქი მსორე, (კითათან-
 ექანო), სხსარქა.*

30 *მსრე ჯორე არასკან. ქვასკან.
 ზასარასქ. ჯღიქ:*

35 *მსრასკან. ირქესა ილსორე, მკა-
 სკანა ილსორე ზასარასქ ჯასკი
 მღიქე მარე:*

40 *მსე სრხე. უარე, რარე, კარ-
 რარე:*

45 *შარე რარქ. რარე რარხაჯა-
 კარარარე რარხაჯათასქ:*

50 *სხასქე სრქილ ზასარასქაფარ
 ს აბანგასკან:*

55 *ზასარასქაფარ ირქესა სრქირ.
 ს აბანგასკან ირქესა სრქირაქს:
 ზასარასქაფაროეზ იჯინ ჯაქე.
 ეს ამსნაქს ანოლანგნა სს ზასარასქ-
 აფარე: მასქ აბანგასკანაგზ
 სრქე სს სრსე თასას:*

60 *გიქასკან
 სარასკან
 მსრასკან
 მთავასკან*

65 *მარეათასკან
 მარეასკან
 სრასკან
 შარასკან*

და საზედასონი იწოდებიან, რამე-
 თუ საქმედასო სახელსი უქმედასე-
 ბენ ამათთა, რომელ არს: კაცი კე-
 თილი, ქუმყანა პონილი, სპეტაკობა-
 ბრწყინვალე.

ხოლო თანა-პყუპბიან სახელსა ექ-
 უსნი: რაოდენი, ნათესაენი, ნაკუ-
 თნი, სახენი, რიცხუნი, სრბოლი.

რაოდენი ორი: ზიარი და თესი.
 ზიარი: კაცი, მეფე, წმინდა. თესი:
 პეტრე, კეისარი.

ნათესავი ოთხი: სამამო, სადე-
 დო, ზიარი, არაენი.

სამამო, ვითარცა: წული; სადე-
 დო, (ვითარცა): ასული; ზიარი, (ვი-
 თარცა): შვილი; არაენა, (ვითარცა):
 ქვა.

ნაკუთი სამი: მარტივი, ყრილი
 და ზეყრილი.

მარტივი, (ვითარცა): კეთილი;
 ყრილი, (ვითარცა): კეთილ-მორწმუ-
 ნე; ზეყრილი, (ვითარცა): კეთილ-
 მორწმუნე-მოყვარე.

სახენი ორი: პირუტლ საჩინო და
 გამომჟებრვალა.

პირუტლ საჩინო, ვითარცა: ქუმ-
 ყანა; და გამომჟებრვალა, ვითარცა:
 ქუმყანიერი. ხოლო პირველ საჩინოს
 არა აღირიცხვენ, რამეთუ ყოველი
 სახელი არს პირველ საჩინო, და გა-
 მომჟებრვალისა შესახედენი არიან
 ათე ქუმსეტნი:

(პირველი): საარსო.
 (მეორე): საპირველო.
 (მესამე): სანათესაო.
 (მეოთხე): სამოსაღებლო.
 (მეხუთე): საღასამტეცო.
 (მექუთსე): საუღარესო.
 (მეშვიდე): საქინო.
 (მერვე): საგარემელო.

<i>ჩაკობასკან</i>	(მეცხრე): საზმაცილო ¹ .	55
<i>მანასკან</i>	(მეთე): საანავო.	
<i>ყასასკან</i>	(მეთორმეტე): საკლებარო.	
<i>შაკერქასკან</i>	(მეთორმეტე): საშესამსურველო.	
<i>ჩავასკან</i>	(მეცამეტე): საალმოსაჩენო.	
	(მეთოთხმეტე): სამფარველო).	
	(მეთხუთმეტე): სამონაცვლო).	60
	(მეთექვსმეტე): სადასო).	
	(პირველი) საარსოსა მავალითნი	
<p><i>წიკასკანავ ვაფაქარე ხნ ლ</i> (<i>სოქნ</i>)¹ აქინ, სიქნ, სიქ, ვი, სი, სი, სი სი სი. ირქინ. სიქნაქინ, (სიქსიქნ), მარქნაქინ, მანქანა-ვი, (ქარქაქ), არქაქი სი მისი-ქარქ:</p>	<p>არიან ხუთნი: იერი, ელი, ავი, ოს, ის, ვითარცა: ციერი, კორციელი, მოკუდავი, ვერცხლის, (ოქროს).</p>	65
<p><i>საქნასკან ხნ ლ კრქინ. არასკან</i> სი ქეასკან, მარქანავი (ვაფა-ქარე ხნ სიქსიქნ)¹ ექნ სი სი. ირ-ქან. მარქსი სი მანქან სი ქე-ასკანავი (სი ვაფაქარე ხნ სი-ქსიქნ)¹ იქ სი იქსი. ირქან. მან-ქან იქ სი მარქსი:</p>	<p>(მეორე) საპირველო (მავალითნი) არიან ორი: სამამო და სადედაო. სამამო: ელი, ვითარცა: წინას-70 წარმეტყველი და სადედაო ა, ვითარცა: წინასწარმეტყველი.</p>	
<p><i>მარქანასკან ვაფაქარე ხნ ლ</i> (<i>სიქსიქ</i>)¹ ვი, იქნი, სიანი, სიანი სი სიანი მანი დით სიქსი სიანი. დით სიქსი. ირქან. სიქსიქსი, სი დით ვაქანავაქსიქსიანი. ირქან. მანქარევი. სი დით ვაქანასკან-ქსიანი. ირქან. სიქსიქსი მანქან სიქსიქსიანი¹), ირქან. მარქსიქსი, ქსიანი-სიანი სი სიანი დით მარქსიქსი-ქსიანი¹ ირქან. სიქსიქსი-ქსიანი სიქსიქსი¹ დით სიქსიქსი (ქსი დით აქსიქსი). ირქან. სიქსიქსი, სიქსიქსი, ქსიქსიანი სი:</p>	<p>(მესამე) საინთესაო მავალითნი 75 არიან ექუსნი: ელი, იანი-ოანი, ური, ული, მცე, ძე. ხოლო ელი სამად მოიღებინ: ადგილისაგან, ვითარცა: ტფილისელი, (პალესტინელი); წესისად, ვითარცა (სადუ-80 გველი), მანიქველი და ტომისად, ვითარცა: ებრაელი, (ისრაიტიელი). ხოლო იანი, ოანი, ვითარცა: დავითიანი, ბავარატოვანი; (ხოლო ური, ვითარცა: მიბლური; ხოლო 85 ული, ვითარცა): მამული (დედეული). და მცე ნერგთა ზედა, ვითარცა სხალმცე, ვაშლმცე: და ძე (გუარისად და) მამისად (მოიღებინ), ვითარცა: სოფრონიკო-90 სის ძე, აბაშძე.</p>	
<p><i>მთავასკანავი ვაფაქარე ხნ</i> მარქსიქსი. იქსი. სიანი. ირქან.</p>	<p>(მეთხუთმეტე) სამოსალბლოს მავალითნი არიან სამი: ელო, არა, ო,</p>	

¹ გამოცემაში არის: საზმაცილო, მარამ ვს შველომა.

95 *ქანანაქასკან. არცოინქ. (ყაღ-
ქხან):*

*ჩაღყათასკანსენ ჟაღჟაქარ ლ
ჟოქან. ირჯინ. არქაღიქან:*

100 *ჭირაღრასკანაუნ ჟაღჟაქარც ხნ
ხრქიდ¹ ხე ლ ჟქნ, ირჯინ. ანხე ლ
ანაღქნ:*

*ნღღაღასკანაუნ ჟაღჟაქარც ხნ
ხრცქ² ახ, იღ, ქქ. ირჯინ. ირ-
ღ ხ ა ლ, ჟ ა რ ი ლ, ა ქ რ ქ ლ:*

105 *ჭარიონასკანაუნ ჟაღჟაქარც ხნ
ჯირა³ ასათან, არან, იღა ლ იფ.
ირჯინ. ჯაქასათან, ლიღარან,
(ღარიღა) ლ ჟაღჟიქ:*

110 *ჩაკაბასკანაუნ ჟაღჟაქარც ხნ
ქხე⁴ იღმ, აბ, იღ, იღათ, სათ ლ
ქათ. ირჯინ⁵ რ⁶ჩხრჯიღმ, ხრქიღ-
ღაბ, აქრიღ, ჟაღჟათ, ჟიქსათ,
ანღქათ:*

115 *იღასკანაუნ ჟაღჟაქარც ხნ
ხ რ ქ ი ლ⁷ ლრ ლ ირჯ. ირჯინ. ბქა-
ღრ ლ ანანაღარ⁸ირჯ:*

120 *ჭასკანასკანსენ ჟაღჟაქარ ლ⁹
ათ-ნ, ირჯან. ბ ხ ა ნ ა თ:*

125 *ჩასკრასკანსენ¹⁰ ით. ირჯან. ბქ-
ქ ი თ:*

130 *ჩაყასკანსენ¹¹ იღქან. ირჯინ.
არჯიღქან: (სა ქაბანხესიციას ხნ ჟქ
ქრქინ აბანხესინ, ირჯინ. ახრიღა-
სკან, რანასკანაღიქან):*

ვითარცა: სამღუღელო (საუფლოარო),
სამეფო (საბატონო).

(მეხუთე,) საღდასამტკიცოს მაგალი-
თი არს (ერთი) ეს, ვითარცა: უხეშ-
თაესი.

(მეექვსე,) საუღრესოს მაგალითნი-
არიან ორი: არო, შო, ვითარცა: სა-
ზარო და საშიშო.

(მეშვიდე,) საქინოს მაგალითნი-
არიან სამი: იკა, იკო, აკი, ვითარცა:
კაციკა, ქალიკო, წიგნაკი.

(მერვე,) საგარეშემცველოს მაგა-
ლითნი არიან ოთხნი: თლი, თი,
ლო, რო, ვითარცა: (ქართლი), სომ-
ხითი, (სასწელო), სამწიგნობრო.

(მეცხრე,) საზმაცრილოს მაგალით-
ნი არიან ექუსნი, (ვითარცა) ში, ლი,
ლა, რი, ბა, ვითარცა: წაქთხეჯა-
მოშიში, საყვარელი, მოსელა საქება-
რი, განსუენება.

(მეათე,) საანაგოს მაგალითნი სა-
მი: ოსანი, ვარი, ვი, ვითარცა:
ცხენოსანი, მგზავრი, (მცურავი; ხო-
ლო ესე საანაგო სადღეაოდცა მოი-
ღების ბნითა, ვითარცა: ცხენოსანა,
მგზავრა, მცურავა).

(მეთერთმეტე,) საკლებაროს მაგა-
ლითი არს (ორი): ილი, რილი, ვი-
თარცა: მოკვეთილი, ფერკ-
მოქრილი.

(მეთორმეტე,) საშესამსურველოს
(მაგალითი არს ორი): ოფანი, იანი,
ვითარცა: კეთილოვანი, სენი-
ანი.

(მეცამეტე,) საალსაჩენოს (მაგალი-
თი არს ორი): ღე, ომა, ვითარცა:
სიწმინდე (და მცურნალობა).

(მეთოთხმეტე, სასამფარველოს
მაგალითი არს ერთი: ე და მოიღე-
ბის ათრონითა მე, ვითარცა: მე-
წალკოტე, მებოსტაქე).

		(მეათხუთმეტე, სამონაცვლოს მაგალითი არს ერთი ე, და მოიღების ათრონითა თან, ვითარცა: თანამესამძღურე, თანამენუგეშე).	
		(მეათექუსმეტე, სადასოს მაგალითი არს ორი: ე, ული, და ათრონით მოიღების მე, ვითარცა: მეორე, მესამე; შეიდუული, ათუული).	140
		რიცხუნი ორნი: სამხოლოო და სამრავლო.	145
		სამხოლოო: მოძღუარი; სამრავლო: მოძღუარი.	
		სრბოლნი აინი: საწრფელო, სანათესაო, სამიცემადო, სამოქმედო, საძიებო, სადასაბამო, სამეტყველო, საშორისო, საგარმყოფო, საწოდებო.	150
		საწრფელო, ვითარცა: ქუწყანა.	
		სანეთასაო, " ქუწყენისა.	
		სამიცემადო, " ქუწყანას.	155
		სამოქმედო, " ქუწყენით.	
		საძიებო, " ქუწყანასა.	
		სადასაბამო, " ქუწყენისაგან.	
		სამეტყველო, " ქუწყენისას.	160
		საშორისო, " ქუწყანაში.	
		საგარმყოფო, " ქუწყენითა.	
		საწოდებო, " ქუწყანაო...	165
<i>მხედ სრქო¹ ხეკსან, კიჯნასკან:</i>			
<i>ხეკსან² ქარყაყსო: მიჯნასკან³ ქარყაყსო:</i>			
<i>ჯიციქ თასან. მღვასკან. მხრასკან. შრასკან. ჳორბასკან. ჳაკეყსკან. მკერნასკან. ჳათმასკან. ჳხრციქასკან. მროთაციქასკან. ჳიჯასკან:</i>			
<i>მღვასკან</i>	<i>ხრქრ</i>		
<i>მხრასკან</i>	<i>ხრქრ</i>		
<i>შრასკან</i>	<i>ხრქრქ, ხრქროამ, ხრქროქ</i>		
<i>ჳორბასკან</i>	<i>ხრქროლ</i>		
<i>ჳაკეყსკან</i>	<i>ქხრქრ</i>		
<i>მკერნასკან</i>	<i>ქხრქრ</i>		
<i>ჳათმასკან</i>	<i>ქხრქრ</i>		
<i>ჳხრციქასკან</i>	<i>ქხრქრქ, ქხრქროამ</i>		
	<i>ა ქხრქროქ</i>		
<i>მროთაციქასკან</i>	<i>ქხრქროლ</i>		
<i>ჳიჯასკან</i>	<i>ბქ ხრქრქ:</i>		

წარმოდგენილ ნაწყვეტში ზედმეტი ადგილები ფრაზილებშია ჩასმული, არა-თანხედენილი დაშლითაა წარმოდგენილი, დანარჩენი კი ყოველმხრივ თანხედენილია. არა-თანხედენილი ადგილები უველგან თითქმის მაგალითებდ მოყვანილი სიტყვების შეცვლას წარმოადგენს. აქ ან წმინდა სომხური თუ უცხოური სახელებია შეცვლილი ქართულით (3, 78, 83, 87, 88), ან ფონეტიკური სიახლოვის გამო სხვა მსგავსი სიტყვაა აღებული (24). ზოგჯერ თანხედენლობა იმითაა გამოწვეული, რომ ესათვის ადგილი განგებ შეუცვლიათ. უკანასკნელი ხასიათის ცვლილება, შესაძლოა, ზურაბის ანდა მისი წიგნის რედაქტორის—გახუშტი ბატონიშვილის—მიერ იყოს ჩადენილი. არც ისაა გამორიცხული, რომ ეს ცვლილებები დენის ისეთი ნუსხიდან მომდინარეობდეს, რომელიც

ჩვენ ხელთ არსებულისაგან (ნაბეჭდისაგან) განსხვავებული იყო (ხელნაწერი იყო).

თანუხვდენლობის ძირითად მიზეზად მინც ისა ჩანს, რომ ზურაბ შანშოვანი კრიტიკულად არ ეკიდება წყაროს. ეს წყარო მას უნდა გამოეყენებინა და არა ვადმოელო ქართული გრამატიკის შედგენის დროს. უკანასკნელის საილუსტრაციოდ გამოგვადგება შემთხვევები იმ ნაწილიდან, სადაც ჩამოთვლილია სახელების „გამომკვირვალისა შესახედანი“ (*აბანყასქანაყ ღსრყე*) ანუ დღევანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ, — სახელთა მაწარმოებელი აფიქსები. მაწარმოებელ აფიქსთა რიცხვი ქართულში ზოგან იგივე გვაქვს, რაც დედანშია, და ზოგანაც მეტი ან ნაკლები. ასეთს შემთხვევებში შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ქართულისათვის ანგარიშის გაწვევასთან გვაქვს ალბათ საქმე და ამიტომ არის ჩადენილი გადახვევაო, მაგრამ არა: ძირითადად აქ მინც თარგმნაა. მაგ.:

ყარიანასქანაყნ ვაფაქარე ხნ ჯირა' ათათან, არან, იათ ს იე. ირ-ყან' ჯაკათათან. ღსრყარან, ღა-რღა, ს ყაყრე;

საგარეშემცველოს მაგალითნი არიან ოთხნი: თლი, თი, ღო, რო, ვითარცა: ქართლი, სომხითი, სასნეულო, საწიგნობრო (105—108).

საიდანაა აღებული ასეთი მაწარმოებლები საგარეშემცველო (ე. ი. ადგილის) სახელებისა ქართულისათვის? ეს მაწარმოებლები აღებულია არა ქართული ენის გულდასმითი შესწავლის შედეგად, არამედ ისინი დედნის მიერ დასახელებული ზოგიერთი მაგალითისა და მათთან ასოციაციურად დაკავშირებული ზოგიერთი ქართული სახელისათვის ბოლოკიდური ბგერების შეუფერებელ წინავეტს წარმოადგენენ. ამის შედეგად მაწარმოებელთა საერთო რიცხვი ორივეგან თანაბარია.

ახლა ვადამეტებისა და დაკლების მაგალითებსაც გავეცნოთ:

მანასქანაყნ ვაფაქარე ხნ ს რ-ღიღ' სო რ ს ირე. ირფინ. მქათორ ს მანათაქარირე;

ჭიკასქანაყ ვაფაქარე ხნ ჭ (ხიქნ)' აქან, ხეღნ, სო, ვო, სო, ქ ს იათ. ირფინ. ხეღანქან-ნიღეღნ, მარმანათო. მანასქანაყნ, ღარსო, არბაქქ ს მხიციოქ;

საანავოს მაგალითნი სამი: ოხანი, ვარი, ვი. ვითარცა: ცხენოსანი, მგზავრი, მცურავი... (114—116).

საარსოსა მაგალითნი არიან ხუთნი: იერი, ელი, ავი, ოხ, იხ. ვითარცა: ცერი, კორციელი, მოყუდავი, ვერცხლის, ოქროს (62—67).

აქაც ზედსართავ და არსობით სახელთა გარკვეული მაწარმოებელი აფიქსების აღნიშვნის დროს, „ქართული გრამატიკის მკეთებლის“ დამოკიდებულება საგნისადმი იგივეა, როგორც ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევაში. მეტი ან ნაკლები რაოდენობის აფიქსი იმეტომ მიიღო ზურაბმა, რომ ვადმოვლებისა ან ანალოგიური რამ ზედმეტი მოაგონდა მას, ანდა ველარ დამბნა სათანადო შესატყვისი.

წარმოდგენილი მაგალითების შემდეგ ბუნებრივად შემდეგი დასკვნა გამომდინარეობს: ზურაბ შანშოვანის „ქართული გრამატიკა“ თარგმანი სიმეონ

ჯულაელის „სომხური გრამატიკისა“. თარგმანი არ დგას თავის სინაღლეზე. იგი თარგმნილია ისეთი პირის მიერ, რომელიც არ არის საგნის სპეციალისტი. ქართულთან შეპირისპირების, ქართულისათვის ანგარიშის გაწვევის ცდა თითქმის ჩანს, მაგრამ ეს შემთხვევითია და ბევრგან მცდარი ან ხელაყნური.

ქართულში ზოგან ზედმეტი ადგილებია (58—60; 116—119; 132—143), რომელთაც სრულიად არ მოეპოვება პარალელი სომხურში. ამ გარემოებამ შესაძლოა გვაფიქრებინოს, თითქმის აქ ზურაბს დაძებნილი ჰქონდეს ქართულისათვის დამახასიათებელი საგანგებო მომენტები, მაგრამ არა. ჩვენ გვგონია, რომ ეს ადგილები დედნიდან მომდინარეობს, სიმეონ ჯულაელის გრამატიკის ხელნაწერი ნუსხიდან, ხოლო დაბეჭდილში რატომღაც არ მოხვედრილან, ან და შესაძლოა იგი გრამატიკის გამომხვეურებელს, ვახუშტი ბატონიშვილს, ეკუთვნოდეს. ზურაბი, როგორც სხვა შემთხვევებიდან ჩანს, მის დამატებას ვერ შესძლებდა.

როგორიღაა თანხედენილი ადგილები, რამდენად მწუბორია ეს ნაწილი ზემომოყვანილი ნაწყვეტის მიხედვით? ესაა ახლა მორიგი კითხვა.

ტექსტი ამ ნაწილისა სიტყვა-სიტყვით არის გადმოთარგმნილი. ეს თვისება ტერმინებსაც კი ემჩნევა. ამიტომ ეს ტერმინები ყოველთვის მარჯვე ვერ არის. ტერმინები ზშირად ისეა გადმოთარგმნილი, რომ არ იგრძნობა ის შინაარსობლივი მხარე, რაც განმარტებაშია ხოლმე მოცემული. ასე მაგალითად:

1. *საქაყაყაქარ*, რომელიც თხზული სიტყვაა და ორი წევრისაგან შედგება: *საქა*—პირველი, და *ყაყაქარ*—სახე (ან როგორც შანშოვანი სხვა შემთხვევაში ზმარობს—მაგალითი), გადმოთარგმნილია „პირველ-საინოდ“. თუ ამ ტერმინის შინაარსობლივ მხარეს გაუწევდა ანგარიშს სპეციალისტი მთარგმნელი, მაშინ მას „პირველ-სახელ“ გადმოიღებდა, რადგან აქ იგულისხმება ის პირველი სახელი, რომლისაგან იწარმოება სხვა სახელი მაწარმოებელი აფიქსების დართვით.

2. *მბანყასან*, რომელიც აგრეთვე თხზული სახელია *აბ(ს)* და *ანყ(ანს)* წევრებისა ზედსართავის მაწარმოებელ *-ასკან* სუფიქსის დართვით, ნათარგმნი „გამომკვირვალოდ“. ნამდვილად კი აქ „დასმა—დასხმა“ და „გარდასლვასაგან“ გაკეთებული კომპოზიტი უნდა გქონოდა, თუნდ როგორც ანტონ I-თან—„სხმითგარდასლვით“, რადგან აქ იგულისხმება ერთი სახელის მეორედ ქცევა, მეორეში გადასვლა გარკვეული აფიქსების დართვით.

3. *რაყაათასკან* „სადასამტკიცოდ“ არის ნათარგმანი, მაგრამ *რაყაათსკ* „დამტკიცებას“ კი არ ნიშნავს, არამედ „შედარებას“. სწორი იქნებოდა მისგან რომ ეწარმოებინა სახელწოდება, მით უმეტეს, რომ ტერმინით „შედარებით ხარისხის“ ცნებაა გადმოცემული.

4. *ანასკან* „საანავო“. „ანავი“ შესატყვისი თუ არის „ქონებულისა“, — ბუნებით მოცემულისა, ანავებითისა. ტერმინი, შართლაც, ქონებულობის მაჩვენებელ სახელთა აფიქსებს გულისხმობს (-*ან* — -თანნი...).

5. *რაყასკან*—„სააღმოსაჩენო“. *რაყ* „ლიას, შორს თუ დაშორებულს“ ნიშნავს. *რაყასკან*-ში აბსტრაქტიული, განყენებითი სახელების მაწარმოებელ აფიქსებზეა მიითქვამა; ტერმინი „სააღმოსაჩენო“ ამ შინაარსს სრულებით არ ეგუება.

6. გაუგებარია აგრეთვე, თუ რად არის წოდებული *მასკიკასან* „საშე-სამსურველოდ“.

ერთი სიტყვით, ქართული ტერმინები ხშირად უხეირო თარგმანს წარმოადგენს; მათში არაა სათანადო ცნების დამახასიათებელი ნიშანი დაპერილი, რაც მთარგმნელისა თუ გადმომღებლის დახელოვნებაზე დადებითს არაა გვეუბნება.

არაა წიგნში ყოველთვის დაცული დედნის ერთისადიმავე ტერმინის ერთნაირი შესატყვისი. მაგ., თუ სახელის ფარგლებში *ზასაყაყაქაქ*-ისათვის „პირველსაინო“ გვექონდა, სიტყვის დანარჩენი ნაწილების განხილვისას „პირველსამგზავსო“ გვაქვს. ასევე ზოგჯერ ქართულის ერთიდაიგივე ტერმინი დედნის სხვადასხვა ტერმინს უდრის. მაგ., „საქუსლასო“ ხან *სუქსაქაქასან*-ს უდრის და ხან *საიოყაყაქასან*-ს.

ასეთია სურათი, რომელიც შანშოვანის „ქართული გრამატიკის“ შემორე მოყვანილი ნაწყვეტის მიხედვით გვხვატება. გრამატიკის სხვა ნაწილების მიხედვითაც სურათი ანალოგიურია.

* * *

სომხური გრამატიკული მოვლენების გადმოცემისას სიმეონ ჯუღაელის აღებული გზა და ახსნა შანშოვანს შესაწყნარებლად მიაჩნია ქართულისათვისაც. მაგრამ, თუ სადმე იგი მისგან გადახრას აწარმოებს, ამას ზოგჯერ იმიტომ ჩადის, რომ მას სათანადო შესაბამისს არ აწვდის ქართული ენის ბუნება. ასეთ მომენტებში კი ჩანს, თითქოს ზურაბი ერთგვარად ანგარიშს უწევდეს ქართული ენის თავისებურებებს. ბევრი არაა ასეთი შემთხვევა, მაგრამ „ქართული გრამატიკის“ ავტორთან აქა-იქ მაინც შეინიშნება იგი, პირველ რიგში კი სახელისა და ზმნის მიმოხილვისას.

სახელების ბრუნებათა რიცხვის დადგენისას მას სიმეონის მიერ სომხურისათვის მიჩნეული 10 სახეობის ნაცვლად ქართულში მხოლოდ 2 სახეობა შეშოაქვს. საკლასიფიკაციო პრინციპი ზურაბს არ შეუცვლია, დედნისა შეინარჩუნა, მხოლოდ ამ პრინციპით ხელმძღვანელობის დროს ქართულში მან მარტო ორი სახე იპოვა. სახელთა ბრუნებებად განდასების საფუძველი წყაროს თანახმად შანშოვანისთვისაც მხოლოდობით-მრავლობითი რიცხვის წრფელობითისა და ნათესაობითის ნიშნებია.

პირველი ბრუნებისაა წრფელობითში ი-ზე დაბოლოებული სახელი, რომლის „სანათესაოსა დასასრული -ხა არის“, მაგ., კაცი, კაცი-სა; ხოლო მრავლობითში—-ნი და -თა. „ხოლო ესრეთვე ამავე სრბოლსა შორის ისრბოლებიან ყოველი ზიარი სახელი, რომელთა საწრფელოსა მარტივითა დასასრული არს -ა, ვითარცა: ქვა, რკინა, მონა“ და სხვ., და რომელნიც „სანათესაოსა შორის მოიღებენ -იხა“; მრავლობითში კიდევ -ნი, -თა-საო.

მეორე ბრუნებისაა ის სახელი, რომელსაც „საწრფელოსა შორის -ო“ აქვს, „ვითარცა—წერო, ხოლო სანათესაოსა შორის დასასრული -ხი, ვითარცა: წეროხი. ხოლო სამრავლოსა შორის მოიღებენ საწრფელოსა დასა-

სრულსა¹ -ნი, ვითარცა: წერონი, და სანათესაოსა შორის მოიღებენ -თთა, ვითარცა—წეროთთა... ხოლო ამავ სრბოლსა შორის ისრბოლვიან ყოველნი ზიარნი სახელნი, რომელთა საბოლოოდ საწრფელოსა დასასრული არს: -ე, ვითარცა: მწარე, მცირე, ვაჟე, მდარე და ესევეთარნი, ხოლო სანათესაოსა შორის მოიღების -ნი, ვითარცა: მწარესი, მცირესი, ვაჟესი, მდარესი და ესევეთარი. ხოლო სამრავლოსა შორის ეგრეთვე მოიღებენ ვითარცა ზემორე ვვიწერია².

ხოლო სახმარ არს ცნობად, რამეთუ რაოდენნი თვისნი სახელნი არიან, რომელთა საწრფელოსა შორის დასასრული არს -ა ანუ -ე, ვითარცა: თომა, კლეოპა, ზაქარია; სანათესაოსა შორის მოიღებენ -სი, ვითარცა: თომასი, კლეოპასი, ზაქარიასი და სხუანი ვითარნი³.

შანშოვანის დაკვირვებაში ქართული სახელების ბრუნებათა სახეების შესახებ (თავი რომ დაგანებოთ თვით სახეებად განდასების საფუძველის მართებულობისა თუ უმართებულობის საკითხს) ერთი რამ უდაოდ სწორია. ეს ის, რომ ქართულ სახელთა ბრუნება ისეთ რთულ ნიარსახეობას არ გვაწვდის, როგორსაც ძველი სომხური.

სახელების ბრუნებათა კლასებად განდასების საკითხს თუ შანშოვანმა ასეთისე ვაართვა თავი, ამას ის ესოდენ „მწყობრად“ ვერ ახერხებს ზმნების უღვლილებად განდასების საქმეში.

სიმეონ ჯულაელი სომხურისათვის ოთხგვარი უღვლილების სახეს მიიჩნევს: *ა, ბ, ჯ, ნა-ს*. სახეების აღმნიშვნელი ეს ნიშნები ის ზმოვნებია, რომლებიც ზმნებს აწყობსა და ბრძანებითის მეორე პირში ბოლოკიდური მარცვლის ელემენტად მოეპოება, ერთგან, როგორც ქართული თარგმანი ხმარობს, „წინშეწყობილად“ და მეორეგან— „ქუეშეწყობილად შეკმობილთა თანა“.

ეს დებულება უცვლელად გადმოაქვს შანშოვანს. „სქესნი... არიან ოთხნი: *ა, ე, ი, თ*“. მაგრამ როდესაც დასამოწმებელ მაგალითებზე და მათ პარადიგმებზე მიდგება საქმე, იგი ვერ ახერხებს პირობის შესრულებას: ოთხის ნაცვლად ორ უღვლილებას იძლევა.

პირველია ის, რომლისა პირველი ნიშანი არს *ა* მაგალითი, ქუეშეწყობილი შეკმობილთა თანა, ვითარცა: ეწა, ქნას; ხოლო მეორე არს წინშეწყობილი *ე*, ვითარცა: ქენ⁴.

მეორეა, „რომლისა პირველი ნიშანი არს *ე*, ვითარცა: მიეცე; ხოლო მეორე ნიშანი *ეც*, ვითარცა: მიეც⁵“.

ამათ შემდეგ მას შესამე და მეოთხე უღვლილება (*ი* და *თ*) უნდა მოეცა, მაგრამ ამას მისთან ვერ ვპოულობთ. მის წილ ახალ წყვილზე „პირველისა და მეორე სქესისათჳს“ არის საუბარი.

„პირველი სქესისათჳს, რომლისა პირველი ნიშანი არს *ა* მაგალითი, შეწყობილი შეკმობილთა თანა (ნაცვლად წინანდელი ქუეშეწყობილისა) ვითარცა:

¹ შანშოვანის გრამატიკის ამ ადგილს „დასასრული-ა“, რაც აშკარა არამნიშნია, ვინაიდან პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა-უცვლლობა (ყოველთვის accusativ-ი) სომხურს ანასიათებს.

ებან, ჰბან, ჰბანს; ხოლო მეორე არს შეწყობილი ე ვითარცა: ჰბანე (ნაცვლად წინანდელი წინშეწყობილისა)*:

„მეორე სქესისათვის, რომლისა პირველი ნიშანი არს ა ვითარცა: ვთქვა, ხოლო მეორე ნიშანი არს ი, ვითარცა: ვთქვი“.

ამრიგად, აქ დებულება გაუმართლებელია. დებულებასა და მტკიცებას შორის წინააღმდეგობაა. თითქოს არის ქართული უღვლილების თავისებურებათა შეცნობისა და მოვლის ცდა, მაგრამ ამ ცდას სათანადო ნაყოფი არ მოაქვს. სამაგიეროდ „შანშოვანი მართებულად უნდა შენიშნავდეს ქართულში ობიექტური წყობის ზმნების არსებობას და სათანადო პრეფიქსებს; და ამასთანავე მათი ფუნქციის შემოფარგვლასაც უნდა გვაძლევდეს: „იმა ასოთი (მ-, გ-ზეა საუბარი) გუამსა და სახელსა ცხად ჰყოფენ და სახელდართულსა და პირსა“ (გვ. 46).

შანშოვანი სუბიექტურ ნიშნებსაც შენიშნავს ქართული ზმნის ფორმებში, მაგრამ ვერ ხსნის მათ ფუნქციას: „ხოლო ქართულსა ენასა ზედა ყოველნი ზმნანი საპირონი ყოველსა სქესსა შორის უმიზეხო დ მოიღებენ ესენი (sic!) ამათ — უნდოდა, აღბათ, ეთქვა) ე, მ — პირველსა პირსა და მეორესა პირსა ზმნისა თავად, ხოლო აღლევითად: თო, თფს, ვითარცა პირუცლი პირი: ევამ, ჰვამ, მსვამს. ეგრეთვე სხუასა სქესსა შინა მეორეს პირსა შორის შეიცვალების შე ინად, და მესამესა ზედაცა მოიღების, არამედ პირველისა პირისაგან ვინი არა აღიჯოცების, ვითარცა: ეიქ, იქ, იქს“ (გვ. 55—56).

შანშოვანს ერთი მართებული დაკვირვება სიტყვის სხვა ნაწილშიაც მოეპოება. იოტისა და ათრონის განმარტების დროს, რასაც ის წყაროსამებრ გვაწვდის, გლოსა მოეპოება, რომლის თანახმად სიტყვის ეს ნაწილები ქართულში არა მარტო „წინშეწყობილია“, არამედ „ბოლო ანუ ქუეშეწყობილიცააო“.

ასეთია ქართული ენის თავისებური ბუნებით ნაკარნახევი ყველა ის ძირითადი გადახვევა¹ წყაროსაგან, რომლებიც ზურაბ შანშოვანს მოეპოება მის „ქართულ გრამატიკაში“.

ოასასრულ რამდენიმე სიტყვა შანშოვანის „გრამატიკის“ ენის შესახებ.

შანშოვანის ქართული რომ მოიკოკლებს, ეს ცნობილი ფაქტია. მის ქართულში არმენიზმები ქარბად გვხვდება. არმენიზმები, როგორც სიტყვათა ხმარების დარგში, ისე ფრაზების კონსტრუქციაშიც შეინიშნება. სიტყვა-ხმარების ერთი ნიმუში ზემოთაც დავასახელებთ (ნ. გვ. 144), როცა საუბარი გვექონდა „მოადვლილ“ სიტყვის შინაარსის შესახებ. აღმოჩნდა, რომ ამ სიტყვით მას უნდოდა ვადმოეცა სომხური *սիղխակ*-ის ცნება, სათანადო სიტყვა ამისათვის მან ქართულში ვერ დაძებნა, იგი ამიტომ შეუფერებლად გადმოიღო: *სიღხაკი* წარ-

¹ ზოგიერთ გადახვევას სომხურისაგან ანდა ზედმეტ ადვილს სომხურთან მიმართებით შანშოვანის გრამატიკაში სხვაგანვე აქა-იქ (განსაკუთრებით „ფონეტიკაში“) ვხვდებით, მაგრამ საკარგულთა, რომ მათი სათანადო პარალელი იყო იმ ნუსხაში სომხური დედნისა, რომელიც ზურაბ შანშოვანს ჰქონდა ხელთ, ანდა, თუ რომელიმე მათგანი წყაროს არ გააჩნდა, მაშინ, რაც უფრო საგულაუნებელია, ამ გადახვევათა ავტორი რედაქტორი ვახუშტი ბატონიშვილია.

მოებულად მიიჩნია *სხელ-საგან* და ისევე *სხელ-ის* ქართული შესატყვისიდან — „ადგილიდან“ — აწარმოვა — „მოადგილე“. თუნდაც, რომ მართებული იყოს მისი შეხედულება *სხელსკ-*ის აღნაგობის შესახებ, სწორი მაინც ვერ იქნება მის მიერ ნაწარმოები „მოადგილის“ ხმარება *სხელსკ-*ის საპირისპიროდ, რადგანაც *სხელსკ* „მცოდნეს“ ნიშნავს და არა „მოადგილეს“, მონაცვლეს. ასეთივე ხელოვნური წარმოება შანშოვანის ტერმინების გადმოღების დროსაც მოსდის, როგორც ეს ზემოთ არაერთგზის აღვნიშნეთ.

ზურაბ შანშოვანის არმენიზმები მარტო ამ ნაწილში არა ჩანს. მას, როგორც ვთქვით, ფრაზების შედგენაშიაც აშკარად შევნიშნაეთ. მაგალითისათვის შორს წასვლა არ დაგვიკრძალავს, ზემოთ მოყვანილ ამონაწერებშიაც კი ვიპოვეთ (ნ. გვ. 155 შენ. და გვ. 156). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამნაირი არმენიზმები გაცილებით მეტი რაოდენობისა იქნებოდა შანშოვანის პირველ ნაწერში, რომელიც ხელთ ჰქონდა წიგნის გამომქვეყნებელსა და რედაქტორს ვახუშტი ბატონიშვილს.

ამნაირი ხასიათის არმენიზმები თუ ვახუშტის კალამს ზოგან მაინც გადაურჩა, სამაგიეროდ რედაქტორი არ შეხებია, ისეთ შემთხვევებს, როდესაც სომხური გრაფიკული ფორმების სათანადოდ დაცვის აუცილებლობა იყო საჭირო ქართულშიაც. უსწორობის ვახუშტი აქაც გაასწორებდა, რომ მას ჯეროვანად სცოდნოდა სომხური. რაკი ეს უსწორობანი ხელუხლებლად და დატოვებული, ამგამად ჩვენთვის ნათელი ხდება ის გარემოება, რომ „გრამატიკის მქნელი“ შანშოვანი ვადმოსათარგმნ თუ გამოსაყენებელ წყაროს ვერ უწყევს სათანადო ანგარიშს. კრიტიკულად არ ეკიდება მასალას. ახალი სომხურის, მისი დროისა და მისთვის შობილი გენის კარნახით იგებს იგი ალაგ-ალაგ ძველი სომხურის ფორმებს და მცდარი გაგება შეაქვს ქართულ თარგმანშიაც. ასე მაგ., როდესაც შანშოვანი წყაროს შესაბამისად აცხადებს, რომ ძირითადი ფორმები დრო-კილოთა საწარმოებლად აწმყოსა და ნამყო სრულის ფორმებია, რაც მართლაც სომხურისათვის და ძირითადად ქართულისთვისაც სწორია, მოჰყავს მაგალითები, რომლებიც სომხურისათვის მართებულად დასახელებული სიტყვების უსწორო ქართულ თარგმანს წარმოადგენს. აწმყოს ფუძისაგან ნამყო უსრული იწარმოება; სომხურს საამისო მაგალითად დასახელებული აქვს: *naqhd*, *naqf*. შანშოვანიც მას იმეორებს: ეკამო, მეკამო. *Naqhd* რომ შანშოვანს აწმყოს ფორმად გაეგო, მაშინ მას „ეკამ-ად“ გადმოიღებდა. *Naqf* კიდევ რომ ნამყო უსრულად გაეგო, მაშინაც „ეკამდი-დ“ ვადმოთარგმნიდა. მაგრამ ვინაიდან ეს ფორმები მის შობილურ სალაპარაკო ენაზე მის დროს, და შემდეგშიაც, აწმყოსა და ნამყოუსრულის ფორმებად კი არ ესმოდათ, როგორც ძველს სომხურში იყო, არამედ ნატკრითისა და პირობითის ფორმებად, ამიტომაც იგი მათ თარგმნის „ეკამო“-და და „მეკამა“-დ მაშინ, როცა უთუოდ უნდა ეთარგმნა: „ეკამ“ და „ეკამდი-დ“ (გვ. 54 და სხვ...).

მსგავსი მოვლენები, ცხადია, მოწმობენ არა მარტო იმას, რომ შანშოვანი სათარგმნი თუ ვადმოსაღები სავნის არსს ვერ სწევდება და ამ საქმიანობისათვის იგი სათანადოდ მომზადებული არაა, არამედ იმასაც, თუ როგორი თვისებებით ხასიათდება მისი დამოკიდებულება შობილურ სამწერლო ენებთან ერთი მხრით და ქართულთან მეორე მხრით.

თანამედროვენი, ანდა უკეთ, მახლობელი წრის სწავლული პირნი, შანშოვანის ქმნილებაზე დიდი წარმოდგენისა არ ყოფილან. ამიტომ იგი უჩინარი შეიქმნა მომდევნო დროისთვისაც. დღეს კი შანშოვანის „ქართულ გრამატიკას“ მხოლოდ ისტორიული მნიშვნელობა აქვს. იგი პირველი ცდაა „ქართული გრამატიკის“ შედგენისა: ცდა, რომელსაც ზურაბის თანამედროვეთაგანი და ახლო თანამშრომელი—ვახუშტი ბატონიშვილი—სამართლიანად უყურებს როგორც „გზას ღრამატიკისას უსრულს“.

И. В. Абуладзе

Ранние памятники грузинской грамматической литературы

(Резюме)

Из древних памятников грузинской грамматической литературы до сих пор не известны произведения ранее начала XVIII столетия. Однако имеются литературные сведения, что такие памятники должны были существовать в древне-груз. литературе.

Попытки систематической разработки грузинской грамматики, начавшиеся с начала XVIII столетия, завершились трудом Антония I-го, появившимся в середине XVIII века и служившим краеугольным камнем для дальнейшего творчества в этой области, почти до 60 годов XIX в. Назначение старых грамматик было главным образом практического характера: посредством их должны были правильно толковать старые трактаты и поэтому, эти грамматики имеют преимущественно филологический характер.

Первая, известная нам, грузинская грамматика принадлежит перу Зураба Шаншовани, который был сотрудником царя Вахтанга VI и сопровождал его в эмиграции в Россию, где по поручению царя он занимался литературным трудом—главным образом переводами с армянского языка. По происхождению Шаншовани армянин, знающий грузинский язык. Переводил он в основном памятники философского характера, как-то: „Пять глас“ Порфирия и „Категории“ Аристотеля. С 1735 года он начал работу над грамматикой, в которой дана, выражаясь современным термином, только „морфология“. Редактировал его труд сын Вахтанга VI царевич Вахушти. Труд Шаншовани впервые появился в свет в 1737 г. Единственный экземпляр этой грамматики был найден проф. А. А. Цагарели и издан в Петербурге в 1881 году (XXIII + 75 стр.). Издатель в своем исследовании относительно

этого труда отметил чужеземное влияние, в частности армянское, но исследование в этом направлении до конца не довел.

В результате нашего исследования выяснилось, что:

1) Эта грамматика Шаншовани является дословным переводом грамматики Симеона Джульфийского (*Սիմոն Զուլֆայիսյէ*).

2) На особенности грузинского языка переводчик не обращает должного внимания, но там, где он старается сделать это, не получается удачно.

3) Он не является сведущим специалистом по грамматике; это подтверждается хотя бы неточным переложением терминов для грузинского, в частности разнородными соответствиями грузинского к одним и тем же терминам армянского.

4) Не является он также знатоком тонкостей древне-армянского языка, что подтверждается неправильным переводом примеров, помещенных в парадигмах к спряжению. Например: формы времен настоящего и прошедшего несовершенного (изъявительного наклонения) древне-армянского языка выражены в переводе на грузинский, формами времен сослагательного наклонения. Это неправильное понимание форм упомянутых времен древне-армянского языка видимо было характерно для устной арм. речи его времени, как это имеет место и в современном армянском языке.

Благодаря всем этим свойствам, грамматика Шаншовани осталась в тени и не оказала никакого влияния на грузинскую грамматическую литературу последующего времени. Для нас же она имеет историческое значение как одна из ранних попыток создания грузинской грамматики.

აღ. ბაკანიძე

მატი ფრანგი XVIII საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან

XVIII საუკუნის მრავალფეროვანი ქართული ლიტერატურა ჯერ არაა სათანადოდ შესწავლილი, დაუძლეველი რჩება მასალის საუბე და ეპოქის სირთულე, დაჩრდილულია მთელი რიგი გამოჩენილი მწერალი, გამოუცემელია და ზოგ შემთხვევაში აღუნსხავიც მრავალი საინტერესო მხატვრული ძეგლი. ამ გზობით ჩვენ ვაქვეყნებთ XVIII საუკუნის ცნობილი საზოგადო მოღვაწის და პოეტის, ზაქარია გაბაშვილის ერთ დიდად საყურადღებოს, მაგრამ ჯერ დაუბეჭდავ მხატვრულ დოკუმენტს. ესაა ზაქარიას ეპისტოლე გიორგი ბატონიშვილისადმი.

ზაქარია გაბაშვილი იყო თეიმურაზ მეორის (1744—1762) კარის მოძღვარი, რომელიც იმავე დროს მეთაურობდა ქართული ეკლესიის ორთოდოქსალურ ფრთას. ზაქარიას თაოსნობით საეკლესიო კრებამ 1755 წელს თანამდებობიდან გადააყენა კათალიკოსისადმი მიძრეკალი განათლებული კათალიკოსი ანტონ პირველი. როგორც ჩანს, ზაქარიას დიდად მფარველობდა მხოლოდ თეიმურაზი, ირაკლი მეორე კი ფარულად მაინც თანაუგრძნობდა ანტონს. მამის გარდაცვალების შემდეგ (1762 წ.) ირაკლიმ ანტონი რუსეთიდან გამოიწვია და ძველი პატივი დაუბრუნა. ამ დროიდან სახიფათო გახდა ზაქარიას მდგომარეობა. ზაქარიას უკან არ დაუხევია, მას საკმაო თანამგრძნობნიც ჰყოლია როგორც ქართლში, ისე, და განსაკუთრებით, იმერეთში. ზაქარია იმერეთში წასულა. ყოფილი კარის მოძღვრის ასეთი საქციელი ღალატად მიუჩნევიათ. 1764 წლის ოქტომბრის 18-ს შეკრებილმა საეკლესიო კრებამ ზაქარია გამოაცხადა სარწმუნოების „გამრყენელად“ და „კეთილმსახურისა მეფისა“ (ე. ი. ირაკლი მეორის) და „მამადმთავრის“ (ე. ი. ანტონის) „ცოლის მწამებელად“, კრება ამითაც არ დაკმაყოფილებულა, ოპოზიციის მეთაური შეაჩვენეს კიდევაც და მღვდლობისაგან განკვეთეს. შეჩვენებული და განკვეთილი იქნა ოპოზიციის სხვა წევრებიც, კერძოდ ზაქარიას უფროსი შვილი, დიკონი ოსე. ყოველ-შემთხვევისათვის საეკლესიო კრებას მონაწიეების დროც დაუნიშნავს. ზაქარიას ამ „შედავით“ არ უსარგებლია და „მიერთგან უკუაურესთა საქმეთა მოქმედი“ გამხდარა. 1767 წელს ირაკლის საბოლოოდ გაუძევებია ნამოდღვრალი. ზაქარია რუსეთისაკენ გაშურებულა, იქ მას ეგულეზობა ირაკლის მოქმეშვე ბაგრატიონთა წრე. ეს წრე უმთავრესად ვახტანგ VI შთამომავალთაგან შედგებოდა.

წინამდებარე ტექსტი წარმოადგენს ზაქარიას ეპისტოლეს. ეპისტოლე გაზეინილია ასტრახანით მოსკოვს გიორგი ვახტანგის-ძის მისამართით. ეპისტოლე უნდა ეკუთვნოდეს გაძევების პირველსავე წელს, ე. ი. 1767 წელს. ეპისტოლე ქებასაც წარმოადგენს და თხოვნასაც, აქვე ცოცხლად აწერილია ავტორის თავგადასავალი, მწვავედ გაჰკილულია პოლიტიკური მოწინააღმდეგენი, უმთავრესად ანტონ პირველი. ტექსტი შეთხზულია ზაქარიასთვის დამახასიათებელი სუბუქი ენითი და მწვავე სატირული კილოთი. „კატის ომთან“ ერთად ეპისტოლე ერთ-ერთი უპირველესი და უმნიშვნელოვანესი ძეგლია სატირული ჟანრისა ძველ ქართულ პოეზიაში.

ეპისტოლეს ტექსტი ჩვენამდე მოღწეულია ორი ხელნაწერით:

ა. მეცნიერებათა საკავშირო აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა ფონდის № 79.

ბ. საქართველოს მუზეუმის ყოფილი წ. კ. გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდის № 303.

ორივე დასახელებული ხელნაწერი ვრცელ კრებულს წარმოადგენს. ბ გადაწერილია გიორგი ავალი შვილის მიერ 1829 წელს. ეს დიდად საყურადღებო უნიკალური კრებული—ანთოლოგია ვრცლად არის აღწერილი ე. თაყაი-შვილის მიერ.¹ ა ხელნაწერი თეიმურაზ ბატონიშვილის ალბომია. ალბომის ტექსტები სხვადასხვა დროს ეკუთვნის, უმთავრესად XIX საუკუნის პირველ ნახევარს. ზაქარიას ეპისტოლე დაწერილია მოგრო ცალკე ქაღალდის ნაქერზე და წიგნი შემდეგია ჩაკრებული. გადამწერი მოხსენებელი არაა, მაგრამ ხელის მიხედვით უდავოდ ირკვევა მისი ვინაობა—ესაა ზაქარიას შვილი, განთქმული პოეტი ბესიკი. ამაშია ეპისტოლეს ამ ეგზემპლარიან განსაკუთრებული ღირებულება. ა ხელნაწერი ორგვარადაა საინტერესო, როგორც ბესიკის ავტოგრაფი და უძველესი, სანდო რედაქციის შემცველი ტექსტი. ბესიკის ავტოგრაფი თვითონ ზაქარიას ავტოგრაფიდან უნდა მომდინარეობდეს. ეპისტოლე შეთხზულია, როგორც აღვნიშნეთ, 1767 წელს. მისი გადაწერა ბესიკს შეეძლო არა უადრეს 1775 წლისა (ამ დროიდან შეიყარნენ მამა-შვილი იმერეთს).

ეპისტოლეს ტექსტი პირველად ქვეყნდება, თუმცა სპეციალური ლიტერატურით იგი ცნობილი იყო.² ტექსტის დადგენისას, რასაკვირველია, უპირატესობა მიეცა ა ხელნაწერს. ბ ზოგიერთი რედაქციული უხეირობის გარდა გავულგარებული ორთოგრაფიის მქონეა. ტექსტი უცვლელად იბეჭდება ბესიკის ავტოგრაფის მიხედვით. ბესიკის შემთხვევითი ლაფსუსები გასწორებულია ავალი-შვილის ხელნაწერით. წაიკითხვათა ყოველგვარი ნაირობა (გარდა ბ-ს ცნობილი სპეციფიკური ორთოგრაფიული თავისებურებისა) ნაჩვენებია ვარიანტებში. აქვე აღსანიშნავია, რომ ა-ს სათაური არ გააჩნია, ხოლო ბ-ს შემოუწნაბეს შემდეგი ვრცელი სათაური: „ნამოდვრალისა ზახარია გაბაევის მიერ მიწერილი ასტარხნით

¹ Описание Рукописей, 200, II, 410—431.

² პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია, II, 473. ალ. ბარამიძე, ბესარიონ გაბაშვილი (ბესიკის თხზულებათა სრული კრებულის წინასიტყვაობა), ტფ. 1932, გვ. 011—015.

მოსკოვს მათისა უგანათლებულესობისა მეფის ვახტანგის ძისა გიორგისადმი¹.
 ბესიკის ხელნაწერში ყოველი სტროფის პირველ ტაქსს წინ უზის ქანწილი,
 ზოლო ავალი შვილისას აკლია სტროფების ბოლო ტაქსთა ნაწილაკი
 „და“. შეთხზულია ეპისტოლე ნარევი მეტრით, ნაწილობრივად ჩაბრუნებულია და
 ნაწილობრივად შაირით. ჩაბრუნებული სტროფები აქ დაბეჭდილია რვა-რვა ტაქვად.

* * *

1. დავითის ვარდად, ყრმად წარმოზარდად,
 მხნეთა-მუნის ფარდად, გიორგი მარდად,
 სიბრძნისა ნარდად, გულსა შთამვარდად¹,
 გმირთ შენაზარდად, მტერთ გულის დარდად,
 აღმართ ამვარდად, მთა მთისით ბარდად,
 მშვიდად, არ მწარდად, წყალობის არდად,
 და ციოთთა მტრფავდად, არ განაგვარდად,
 ზედ შესათრქავდად, წინ წანაგვარდად.
2. მაჰმან გფაროს, ძემან დაგეცვაროს,
 სულმან სავსებით გცეს ვარდის კონა!
 გატრფოს ზენასა, სულთ მალხენასა,
 მას აღმსკვალო, სხვის არას მგონა.
 გიკურთხნეს ძენი, ღვთივ ნაბოძენი,
 პალესტინისა ვახთ შინაწონა!
 და ცხოვრება ბევრად, კეთილი ტევრად
 გარე მოგადგეს, მტერი გყვეს მონა!
3. ცამ გცვაროს ნამი, უხვად განწამი,
 ქვეყანამ ვრცელად პოხიერება.
 ხლდებოდენ ძენი, დღე შენაძენი,
 ქუხდეს მათ შორის გონიერება.
 იფქლით და ღვინით, დას-დასად ზვინით,
 იკურთხოს შენი ზომიერება!
 და ევმანუილ გზა, შეწყალებად მზა,
 ყოველემ გფარვიდეს სახიერება!
4. მაჰმან ზენამ, წყალობის მფენამ,
 ზღვის შენადენამ, შენზედ მეოხენამ,
 აქა მაშვენმან, მამარწყინ-მამუხვენმან,
 მუნ აღმაზეიმან, ტრფათა მატრფვენმან,
 ხეთის ხელმან, ძემან, ყრმათ მეორძემან,
 ვრცელ მადლეგრძემან, უკვდავ მბოძემან,

¹ შტრ. Описание Рукописей, II, 418.

- და ნუგეშის ტევრმან, სულმან ცით მბერეშან,
 მნამმან დამურქევემან, არღა დამლევემან.
5. რტოვ დავითულო, მადლ დანიჰულო,
 ქველ-აღნაგზულო, ზმარადიდოულო,
 საგულ საგულო, თნება სასულო,
 ზე სატრფოულო, იგნე ზეულო.
 ლოცვა-ფრქვეულო, მარჯულ რხეულო,
 ღვთივ კურთხეულო, არსად ძლეულო,
- და თვალი ურულო ახედე სრულო,
 მკურნე საწყალულო, ცე, ღვთივ აღრთხმულო!
6. წიგნი დაღვეს ქუფური ბინდი, მითხრეს: „აღიარე ინდი,
 ფრანციკულად გალილინდი, თვარემ გაგცრცვიო ვით სიმინდი“.
 პაპის სჯულზე მე შევწყინდი, იყო სულის წამაწყმინდი.
 და მითხრეს: „რადგან დაგვიყინდი, ოცხეთის მთას გარდაფრინდი“.
7. მოიპარსა რა ნიკაპი, მით უარეჰყავ ქოსა პაპი.
 აღმაფრინეს, ვით რომ ლაპი, აღმათრივეს მწვირე ტლაპი,
 რაც მეზადა, უყვეს ზლაპი, გამომამძეს შიშველ ღლაპი.
 და ზეცას გადგან გვირგვინ-შლაპი, თუ წყალობა აღმასლაპა.
8. მარიამ დავითის სქესი, აგებულთა უაღრესი,
 მტერზედ გიქმნას მახვილ მღესი, ვრცელად დღეგრძელობის მწესი,
 მიმარაღებელ ასულ-ძესი, მომვაჭრებელ სულთ სიძესი.
 და სენი დასდევ ეშმაკთ მცენესი, მშოსე რამე უკნინესი!
9. იუდას ტომს გეტყვის მშველნი, მტერთა ბეჰსა შენი ხელნი,
 შეწყალების მნილოსველნი, ღვთის ხატების დამსახველნი.
 კვირან შენთვის ზღვა და ხმელნი, არ იქნებინ შენსახველნი.
 და მახვილით სურ ეშმაკთ ყელნი, განმიცისკრე გული სველნი!
10. პანკრატისა მეფის ძესა ქველ გიორგი სახელ სძესა,
 მრჩობლ კურთხევა მამა-ძესა, თქვენ ობოლ-მწირთა მომძევსა!
 ეგმანთილის მბაძესა, შეწყალება თანა ძესა,
 და სიღარიბე ქვე დამხევსა, აწ ქართლით განმომამძესა.
11. დავითის ზამბაკისა ხარ, გიძღვენ ფსალმუნით გალობა,
 სიბრძნის კონა გცა სოლომონ და ასაილის მალობა.
 შებრალებიისა კალმითა ქალაღდს დასწერტე ხალობა,
 და შენდა მადლობა, ძალობა, შორით მაყნოსე წყალობა!
12. მარიამ ღვთისა დედამან გაპეტროს ოხის ნიღოპი,
 წინამორბედმან აღგისნას შეფრქვევა საწაადილოსი,
 მახარებელმან კურთხევა ძეთა ქველ-განაზდილოსი,
 და ნიკოლამ აღგაორძინოს, შემოსე რამე ტილოსი!

13. დავითის წარმონაბარწყინსა კმა გაქვს მტერთა შემმუსრევი,
ჰკალ სატანა, სწყალ ეშმაკი, ეც მახვილი დამამსხვრევი!
ზეცის სასძლოს იმოთხვიდე, წყალობისა ისრის მსრევი,
და ბერს კაცსა, მწირსა, უცხოისა მინაკადე ნამუსრევი!
14. რაც ლოცვანი აქ არია, სრულად გიძღვნის ზაქარია.
შეწყალება არ ქარია, ზეცას მყვანი ქანქარია.
დავით გეტყვის: მარქარია, ქველის საქმე შაქარია.
და მწვიმე, მნამე ჩქარ-ჩქარია, ცათა სასძლოს სარქარია!
15. სამეფოს აღელენ სახმართ წამგები,
გვირგვინს შეუთხზავს ყოველთ მაგები,
ცამან გიქანვოს ვარგთა ვარგები,
სულთა და ხორცთა გამაკარგები.
ზე იწილო ქველ ალაგები,
ქვე მტერი სწიხნო ფერხთ დასაგები.
და აქ დამიმჩროზლე მწირს არდაგები,
ლოცვით ქადაგებს ჩემი ბაგები.
16. დავით გეტყვის: არ ჰყო ლანგი, რომელსაცა არ აქვს დანგი.
იღძარ თითი ღვთიე აღნანგი, ჩაჰკარ შეწყალების ჩანგი,
ჰკვეთე, ჰკვეთე ეშმაკთ ქანგი, დაუმუსრე პირი ზანგი.
და შემომპროლე კნის არძანგი, მძარკვე სივლახაკის ეანგი!
17. მეფის ძეა, უხვ შობიძეა, მყუდრო, მდაბალ, არ ზესთ მჩენა.
წიგნმან მარცხნით შელექსილმან განმშოლტა და რქითა მრქენა.
არ მიიღეს ქენვა, ქენვა, არ ილოცეს არ გამჩენა.
და მომიხსენე ქენვა, ქენვა, და იმეფე ზენა, ზენა!
18. ოქრო-პირი ხმობს ტუბილად, არ მწარეს,
ღვთად უწოდ კაცსა, მოწყალეს არეს.
მე მტირალს ქართლი გამომაარეს,
ყვედრება, გმობა ზედ დამაყარეს.
მეუღლის წართმას არ მიმაკმარეს,
შვილნი რვანიცა ერთ-ეამ წამგვარეს.
და მკაე მწირი-მონა აქ შესაწყნარეს,
რათა გაგთქმიდე მთასა და ბარეს.
19. დავითის მტილით, სიტყვიერ მილით,
გიორგი ზუტკობს სამოთხესა მას.
მამის მარჯვენე, მის თხემს დამბრჯენე,
ექმნას ძეგბით მაკურთხესა მას.
ვარსკვლავთა შვილთა, ცის დამამშვიდთა,
ქველ აერობა მოეცეს ამას.

და ივრცელოს მონამ, ლართ შენაწონამ,
აროდეს განხდეს წყალობის სამანს.

შარიბნებში

- 1,2 შთამვარდად] კშთა ვარდად B.
- 1,6 მშვიდად] მშვილდად A.
- 1,6 წყალობის არდად] წყალობისა ზრდად B.
- 2,4 სხუას B.
- 4,2 მნამგენ] მნამან B.
- 4,8 დამფრქვევმანან A.
- 5,2 ქველ-აღნაგქსეფულო B.
- 4 და 5 სტროფი B-ში შენაცვლებულია (ჯერ მეხუთე სტროფია და შემდეგ მეოთხე).
- 6,2 გაცრცვით A.
- 7,1 ქოსა პაპი] დიდი პაპი B.
- 7,2 შვიშველ A.
- 7,4 გვირგინ A.
- 7,4 წყალობას B.
- 8,2 ასულთ-ძესი B.
- 9,1 ბეკთა შენნი B.
- 10,2 მომძესა B.
- 12,2 შეფრქვევა] შეტრფევა B.
- 13,4 ბერსა კაცსა, მწირს B.
- 14,1 გიძლენი B.
- 16,2 აღნანგი] აღნაგი B.
- 17,2 გაღიქსილმან B.
- 18,6 შვილნიცა რვანი B.
- 19,6 ჰაერობა B.
- 19,6 განხდეს] გახდეს B.

ი. ა. ს. ლ. ო. რ. თ. მ. ხ. ნ. ი. ძ.

მოსკოვის და კაბერბურგის „უწყებათა“ 1762—1767 წლების
 ცნობები ქართველების და საქართველოს შესახებ¹

1936 წ. შემოდგომაზე მე მივლინებული ვიყავი მარის სახელობის ინსტიტუტის მიერ მოსკოვს, რომ გავცნობოდი და შევეყრება მასალები საქართველოსა და რუსეთის შორის დამოკიდებულებისა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ მასალების ძებნაში მე გადავთვალე იერ სხვათა შორის „მოსკოვის და კეტერბურგის უწყებანი“ 1762—1767 წლ.

ეს გაზეთები გამოდიოდნენ ზემოხსენებულ ქალაქებში კვირაში ორჯერ 16—24 გვერდის რაოდენობით. იყოფოდნენ ორ ნაწილად: პირველში მოქცეული იყო ცნობები, მეორეში—ოფიციალური განცხადებანი, უმეტესად მამულების საჯარო გაყიდვის შესახებ. ზინაური ცნობები ცოტა იყო, ისიც უფრო ეხებოდა სახელმწიფო და საეკლესიო უქმე დღეებში წირვის და პარაკლისის გადახდას და ხელმწიფის მეერ ჯილდოების და ხარისხების გაცემას. კორესპონდენციები სრულებით არ ყოფილა.

ამ იქვსი წლის განმავლობაში ქართველები იხსენიებიან: ბატონიშვილი ათანასე მოსკოვის კამენდანტი და შემდეგ ობერ კომენდანტი, ამილახვრები: ნადვორნი სოვეტნიკი ეგორი, პოლკოვნიკი (დაუსახელებლად) და სტატსკი სოვეტნიკი (დაუსახელებლად), სტუდენტები: სოლოლაშვილები სვიმონ და ლევანი, მოწაფე ქალი ბატონიშვილი² მარიამ ლეონტის ასული, ეპისკოპოსები (დაუსახელებლად), მიტროპოლიტები: ნიკოლოზი, ათანასე, ქრისტეფორე, არქიეპისკოპოსი იოანე, არქიმანდრიტები (დაუსახელებლად), ილუმენები (დაუსახელებლად) და სხვა სასულიერო პირნი.

მაგიერად მეტად ბევრი ცნობებია უცხოეთიდან მიღებული, უთუოდ იქაურ კონსულებისაგან საქართველოზე და უმთავრესად ირაკლი მეფეზე. მეტი ნაწილი ამ ცნობებისა მიღებულია კონსტანტინეპოლიდან, მაგრამ არის ცნობები ვენეციიდან, ლივორნიდან, ინგლისიდან (საქართველოში ყვავილის აცრის მეთოდის შესახებ).

საკიროა, რომ ამგვარი ამონაწერები ვიქონიით მთელი XVIII საუკუნის რუსული გაზეთებიდან, თუმცა მასში მოყვანილი ცნობების შემოწმებლად მიღება შეუძლებელია, რადგან იგინი ხშირად მეტად გაზვიადებულად გვეჩვენება, სადიქტებელია აგრეთვე, რომ ზოგიერთი ცნობა, რომელიც შეეხება ირაკლის,

¹ იბეჭდება ვ. ი. მ. კ. -ის ნებადართვით.

² ტექსტი: Грузинская.

გულისხმობს არა ოსმალეთთან ბრძოლას, არამედ ლეკებთან და სხვა მთიელებთან, ან ამიერ კავკასიის მუსულმანებთან. ეს მით უფრო დასაშვებია, რომ ქართული წყაროები ირაკლის ოსმალეთთან ბრძოლის შესახებ ამ ხანაში არაფერს არ გადმოგვცემენ.

მიუხედავად ამ შენიშვნებისა ეს მასალა იმით არის საინტერესო, რომ გვაძლევს წარმოდგენას იმისას, თუ რა გამოძახილი ჰქონდა უცხოეთში საქართველოს ბრძოლას თავისუფლებისათვის.

ოთქმის ყველა ცნობები მოთავსებულია „მოსკოვის უწყებებში“. იმ ცნობებს, რომლებიც „პეტერბურგის უწყებებში“-ა დაბეჭდილი, ჩვენს ამონაწერს უზის ასო 3.

მოსკოვის უწყებანი

1. მოსკოვი. 1 იანვარს და 31 დეკემბერს ახალ წელიწადის წირვაში მონაწილეობა მიიღეს ორმა ქართველმა ყოვლად უსამღვდელოესმა.

1762 წ. იანვრის 3 № 3.

2. მოსკოვი. პეტრე თეოდორეს ძის ტახტზე ასვლის გამო წირვაში მონაწილეობა მიიღეს ორმა ქართველმა ყოვლად უსამღვდელოესმა.

1762 წ. იანვრის 3 № 3.

3. მოსკოვი. 6 იანვარს ღვთის განცხადების დღეს ლიტანიაში მონაწილეობა მიიღეს ორმა ქართველმა ყოვლად უსამღვდელოესმა.

1762 წ. იანვრის 11 № 4.

4. ნადვორნი სოვეტნიკი თ-დი ეგორ ამილახოროვი დანიშნულია სენატის კანტორაში სტატსკი სოვეტნიკის ხარისხით.

3. 1762 წ. აპრილის 5 № 28.

5. მოსკოვი. 21 აპრილს ეკატერინე ალექსის ასულის დაბადების დღეს წირვაში მონაწილეობა მიიღეს ორმა ქართველმა ყოვლად უსამღვდელოესმა.

1762 წ. აპრილის 26 № 34.

6. მოსკოვი. ეკატერინე ალექსის ასულის მეფედ კოტლევის დღეს ტახტის მეგვიდრემ პავლე პეტრეს ძემ უბოძა გენერალ მაიორს და მოსკოვის კოშენდანტს ათანასეს ქართველ ბატონიშვილს წმ. ანნას ორდენი.¹

1762 წ. ოქტომბრის 29 № 87.

7. კონსტანტინოპოლიდან 16 მაისს. ცაფხ ხანი, როცა ვაი-მარჯვა სპარსეთის სახელმწიფოს ტახტის დანარჩენ მადიებლებზე და ბოლოს აზატ ხანზე, რომელიც გადასცა მას აზატხანისავე ოფიცრებმა, ანუ, როგორც სხვები იუწყებიან, საქართველოს მთავარმა², მიღის თავის ჯარით ამ (სპარსეთის) სახელმწიფოს საზღვრებისაკენ.

1763 წ. იანვრის 17 № 48.

¹ ტექსტი: Царевичу Грузинскому.

² ტექსტი: по одержанным победам... над ханом Азатом, который в руки ему отдан собственными офицерами, или как уверяют другие, Грузянским принцем.

8. ინგლისიდან 21 ივნისს. ყვავილის აცრა, ჩინეთში რომ უძველეს დროიდან სმარობდნენ, მთელი ჩერქეზეტში და საქართველოში კი XVI საუკუნე-ნიდან, კონსტანტინოპოლში 1673 წლიდან, ინგლისში შემოიღეს 1721 წელს და იქიდან გავრცელდა იგი მჯელს გერმანიაში, საფრანგეთში, იტალიაში და სხვ. 1763 წ. ივლისის 25 № 59.

9. კონსტანტინოპოლიდან 1 ივლისს. საქართველოში ახლა იმდენად დიდი მღელვარებაა, რომ ოტომანის პორტა იძულებულია რამოდენიმეჯარი გაგზავნოს, რომ კვლავინდებურად კეთილი წესიერება აღადგინოს და დასაჯოს ამბოხების მოთავენი.

1763 წ. სექტემბრის 2 № 70.

10. ეზომა თანასეუ ქართველ ბატონიშვილს გენერალ პორუჩიკობა ახლანდელ ადგილზე დატოვებით, პენსიით და საპოლკოვნიკო ჯამაგირის გადიდებით ორი ათასი მანეთით იმ თანხიდან, რომელსაც ღებულობდა მისი რძალი. ეს დაჯილდოვება არ უნდა იქნეს მიღებული, როგორც პრეცედენტი.

ქართველ გუსართა პოლკის პოლკოვნიკი თვადი ამილახვარი დათხოვნილია სრულიად სამსახურიდან გენერალ-მაიორის ხარისხით და 900 მანეთის პენსიით, ე. ი. მისი ხარისხის ნახევარი ჯამაგირით.

1763 წ. ოქტომბრის 7, № 80, პ 23 № 76.

11. კონსტანტინოპოლიდან 1 აგვისტოს. თანახმად უკანასკნელი წერილებსა საქართველოდან 1 აპრილის თარიღით, როგორც ქიარიზ ხანი, ისე მისი წინანდელი მოცილე ფათალიხანი იმყოფებიან თებრისში. ამასთანავე ახატ ხანიც იმყოფება თებრისში.

1763 წ. ოქტომბრის 14 № 82 პ. ოქტომბრის 3, № 39.

12. კონსტანტინოპოლიდან 1 ოქტომბერს. ამბოხებანი საქართველოში და სპარსეთის დანარჩენ სანაპირო ადგილებში, არა თუ არ ნელდებიან, არამედ დღითი დღე მატულობენ. ამიტომ გვარწმუნებენ, რომ პორტას განზრახვა აქვს ამ მოკლე ხანში გაგზავნოს იქით რამდენიმეჯარი.¹

1763 წ. დეკემბრის 5 № 97.

13. კონსტანტინოპოლიდან 15 თებერვალს. ტრაპიზონის გუბერნატორის აბდურახმან ფაშის მოქმედება აჯანყებულ ქართველების წინააღმდეგ იმდენად დიდებული არ გამოდგა, როგორც წარსულ დეკემბერში ამბოხდნენ, რადგან იმის მაგიერ რომ ისინი დაემშვიდებია, თვითონ დიდი ზარალი ხიილო, ასე რომ მისი ჯარის უმეტესი ნაწილი ტყვედ ჩაუვარდა ქართველებს და ამათგან გაყიდულ იქნა ჩერქეზეტზე.

1764 წ. აპრილის 20 № 32.

14. პეტერბურგი. 30 აპრილს. იუსტიციის შესამე დეპარტამენტში დანიშნულია 17 აპრილს სტატსკი სოვეტნიკი ამილახოროვი.

1764 წ. მაისის 11 № 38.

15. პეტერბურგი. 11 ივლისს. მოსკოვის ობერკომენდანტად დანიშნულია გენერალ პორუჩიკი ათანასე ქართველი ბატონიშვილი.

1764 წ. ივნისის 22 № 50, პ. ივნისის 11 № 47.

¹ ეს ეზომა მოყვანილი აქვს ბუტკოვს (ტ. I, გვ. 432).

16. მოსკოვი. გიმნაზიაში გადაყვანილ იქნა ფრანგული გრამატიკის კლასის სტუდენტი სვიმონ სოლოოშვილი¹. ეგზემენს არ დაესწრო არითმეტიკის კლასის სტუდენტი ლევან სოლოოშვილი.²

1764 წ. ივლისის 2 № 53.

17. მოსკოვი. ეკატერინე ალექსის ასულის დავიროგვინების დღეს პარაკლისზე იყვნენ ქართველი არქიელები: არქიეპისკოპოსი იოანე და ეპისკოპოსი ფილიმონი არქიმანდრიტებით და ილუმენებით.

1764 წ. სექტემბრის 24 № 77.

18. ებოძა მაიორობა კაპიტანს პეტრე ბარათაევს.

1764 წ. ოქტომბრის 12 № 82.

19. მოსკოვიდან 20 სექტემბერს. პავლე პეტრეს-ძის დაბადების დღეს მიძინების სობოროში პარაკლისზე მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა ყოვლად-უსამღველოელებმა.

3. 1764 წ. ოქტომბრის 15 № 83.

20. მოსკოვი. 1 იანვარს მოსკოვში წირვაში მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა ეპისკოპოსებმა.

1765 წ. იანვრის 7 № 2.

21. კონსტანტინოპოლიდან 16 თებერვალს. დასაღვლეთ საქართველოს საზღვრებთან მყოფ ფაშებს ებრძანათ, შევიდნენ საქართველოში მთელი თავის ჯარით, რადგან ეს პროვინცია არ იხდის იმ წლიურ გადასახადს ტყვეების სახით, რომელიც დაადგა მას მისმა უმაღლესობამ.

1765 წ. აპრილის 22 № 32.

22. ამას წინეთ გამოცხადებული იყო, რომ დასაღვლეთ საქართველოს მოსახლეობამ წინააღმდეგობა გაუწია ტყვეების ხარჯის გადახდას, რამაც აიძულა ხონთქარი ებრძანა საქართველოს მოსაზღვრე ფაშებისათვის შესულყვენენ თავის ჯარებით ამ პროვინციაში და დაესაჯათ მცხოვრებნი ამ ჯანყისათვის. მაგრამ ახლა გამოირკვა, რომ ეს ამ ცოტა ხანში დაწყებული ომი უფრო სერიოზული ყოფილა, ვიდრე ამას ელოდნენ ამ ომში მონაწილეთა ძალების შეუფარდებლობის მიხედვით. და თუმცა ოსმალეთის ჯარებმა კარგად გაიმარჯვეს და კიდევაც წაიყვანეს 800 ქართველი ტყვე, მაგრამ ამისდა მიუხედავად, შესაძლებელია, საშიშროება მოყვეს ამ ხალხსაგან, რომელიც ომობს თავისუფლებისათვის. ყველა ამ გარემოებამ აიძულა პორტა გაეცა ბრძანება, შეიყვანონ სალონიკაში 4.000 ცხენოსანი ჯარი, რომელსაც მოკლე ხანში გაყვება ალბანეთის დიდძალი კორპუსი. ამგვარად იმ ჯარების გარდა, რომლებიც მიყავს აზიის ფაშებს საქართველოსაკენ, ფიქრობენ, ხონთქარი იძულებული იქნება აქედანაც გააყოლოს უფრო მეტი ჯარი, ვიდრე იგი დასაწყისში განიზრახეს. ამასთანავე უნატებენ იმასაც, რომ ამ ომის ვაგრძელებამ, შესაძლებელია, აიძულოს მისი უმაღლესობა მიატოვოს ზოგიერთი სხვა საქმე.

1765 წ. მაისის 6 № 36.

23. პრემიერ მაიორი ლადოვის არხის ბატალიონისა³ დათხოვნილია სამსახურიდან პოლკოვნიკის ხარისხით.

1765 წ. მაისის 31 № 43.

¹ და ² ტექსტში: Семен, Леон Сологовь.

³ სამწუხაროდ აქ გვარი და სახელი გამოვციტოვებია.

24. კონსტანტინოპოლიდან 7 აპრილს. ამ დღეებში გაიგზავნა ტრაპიზონში და სამეგრელოს ნავსადგურში ერთი სამხედრო გემის საფარ ქვეშ არა მცირე რიცხვი პატარა გემებისა ამუნოციით და სურსათით ოსმალეთის ჯარის იმ 50.000 კაცისათვის, რომლებიც დგანან იმ ადგილებში და რომლებიც წაეღენ ქართველების წინააღმდეგ.

1765 წ. ივნისის 7 № 45.

25. მიეცა პოლკოვნიკობა სამსახურიდან გადაყენებულს ქართველ გუსართა პოლკის პოდპოლკოვნიკს ივანე ფილიპესძეს სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურიდან დათხოვნით.

1765 წ. ივნისის 10 № 46.

26. კონსტანტინოპოლიდან 2 მაისს. როგორც ცნობილია, ოსმალეთის პორტა განუწყვეტლივ გზავნის შავი ზღვით მრავალ სამხედრო მარაგს და ჯარს, რომლებიც, საფიქრებელია, დანიშნულია საქართველოსათვის, რადგან იქ არეულობა ჯერ კიდევ არ შეწყვეტილა.

1765 წ. ივნისის 24 № 50.

27. მოსკოვი 28 და 29 ივნისს. ხელმწიფის ტახტზე ასვლის დღეს წირვაში მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა მიტროპოლიტებმა: ნიკოლოზმა და ათანასემ, არქიეპისკოპოსმა იოანემ, ეპისკოპოსმა ფილიმონმა.

1765 წ. ივლისის 1 № 52.

28. კონსტანტინოპოლიდან 10 და 12 მაისს. დივანმა მიუსაჯა დიდ ვეზირს მუსტაფა ფაშას სიყვდილით დასჯა საქართველოში მომხდარ ამბოხების გამო. ზონთქარს უნდოდა იგი გადაერჩინა, გადაასახლა სხვაგან და გააგებინა, რომ მას, მუსტაფა ფაშას, თავის ყოფაცხოვრებით დაემსახურებია შებრალება და დაპირდა შემდეგისათვის კარგი გუბერნატორის ადგილი. მაგრამ მუსტაფამ შემოუთვალა, რომ მან უკვე სამჯერ განიცადა ბედნიერების ცვალებადობა და არ სურს მეოთხეჯერ განიცადოს იგი. საქართველოში ახლანდელი ცუდი მდგომარეობის მიზეზი იგი კი არ არის, რადგან იგი მთელი დრო გართული იყო ევროპის საქმეებში, არამედ შინისტრეები, ითხოვა მხოლოდ, იყოლოს მხედველობაში მისი ბავშვები დივანმა გადაწყვიტა იმისი დახარობა: ჭაუვაჯბაშიმ ჩამოიტანა მისი მოჭრილი თავი, რომელიც სამი დღის შემდეგ გამოკიდებული იყო სერალის წინ, მაგრამ ხალხს ამისთვის არ გამოუცხადებია არც კმაყოფილება და არც მზიარულება.

1765 წ. ივლისის 8 და 9 №№ 54, 57.

29. კონსტანტინოპოლიდან 1 ივლისს—ფიქრობდნენ სახელმწიფო ბეჭედის შეზნახველად დაინიშნებოდა ქუთაისის გუბერნატორი მეჰმედბაში, დიდი ზონთქარის სიძე, მაგრამ გამოცხადებულია რენე ეფენდი.

1765 წ. ივლისის 26 № 59.

30. მოსკოვი. 30 ნოემბერს წირვას ასრულებდა უსამღვდელოესი ფილიმონი, ქართველი ეპისკოპოსი რუსის არქიმანდრიტებით. პარაკლისზე იყენენ მოსკოვის მიტროპოლიტე, ქართველი არქიეპეები არქიმანდრიტებით და სხვა.

1765 წ. დეკემბრის 6 № 97.

¹ ტეტატში—задавить.

31. კონსტანტინოპოლიდან 4 ოქტომბერს. ზარალი, რომელიც მიიღო პორტამ საქართველოში ახლანდელ არეულობის გამო, ირიცხება 60.000 კაცით. სხვადასხვა სასაზღვრო კორპუსებმა მიიღეს დივიანიანგან ბრძანება, წავიდნენ მცირე აზიის გზით, რომ დაიმორჩილონ მეამბოხეები საქართველოში.

1765 წ. დეკემბრის 9 № 98, პ. ნოემბრის 29 № 95.

32. ლივორნოდან 26 ნოემბერს. ოსმალეთის ქვეყნიდან იუწყებიან, რომ პორტა მეტად შეშფოთებულია¹ ქართველებთან ომის გამო. და თუ ოსმალების ცუდი ბედი არ შეიცვლება, დივანს არ შეეძლება დაამშვიდოს ეს ხალხი, რომელიც წინეთ იძლეოდა ხარკს. როცა მცირე აზიიდან ოსმალეთის ძალების დასახმარებლად გამოგზავნილია ჯარებმა დააპირეს დაეკავებიან საზღვარზე დანიშნული ბანაკი, უეცრად მათ ზედ დაეცნენ ქართველები, უმეტესი ნაწილი დახოცეს, დანარჩენები უკუგადეს. ქართველების, ამ მამაცი ხალხის მთავარმა² ირაკლიმ ამასთანა გამარჯვების შემდეგ, როგორც ისმის, თავის თავი გამოაცხადა მეფედ.³ მისმა ჯარმა მას შეფიცა ერთგულება. ამის შემდეგ გასცა ბრძანება მთებში ყველა ვაწრო გასავალი და სხვა გზები საქართველოსაკენ გაამაგრონ, რომ ოსმალებს არ შეეძლოთ, თუ არა დიდი ზარალით, შესულიყვნენ შიგ.

პ. 1765 წ. დეკემბრის 16 № 100.

33. კონსტანტინოპოლიდან 16 დეკემბერს. გარდა საქართველოს ამბოხებისა, რომელიც აქამდე გრძელდება, ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ჯანჯი მოხდა კიპრის კუნძულზე.

1766 წ. თებერვლის 17 № 14.

34. კონსტანტინოპოლიდან 19 დეკემბერს. საქართველოს არეულობა, რომელიც ჯერ არ შეჩერებულა, დიდ შეპირებას და ზარალს უყენებს ოსმალეთის პორტას.

1766 წ. თებერვლის 24 № 16, პ. თებერვლის 2 № 13.

35. კონსტანტინოპოლიდან 15 მარტს. არაფერს ლაპარაკობენ ახალს მანად, თუ რა ხდება საქართველოში, მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში შეუჩერებელ მხადებას, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართველების მიერ წარმოებული მოქმედება უფრო წარმატებითია, ვიდრე ამაზედ აქ ავტოკლემაგნ. პორტის მიერ დანიშნულია ორი გემი, რომლებიც უნდა დაიტვირთოს არტილერიით და სხვა სასაზღვრო მარაგით და ამ ტვირთით წავიდნენ საქართველოში.

1766 წ. მაისის 23 № 41.

36. კონსტანტინოპოლიდან 15 აპრილს. აქ არაფერს ამბობენ ომის შესახებ, თუ რა ხდება საქართველოში⁴ და ეს ღრმა დღეშილი იძლევა საბაბს ვიფიქროთ, რომ მთავარი ირაკლი განაგრძობს თავის მოქმედებას წარმატებით და ოსმალეთის პორტასთვის საზარალოდ.

1766 წ. ივნისის 20 № 49.

¹ ტექსტში—*беспokoится*

² ირაკლი მეფე ტექსტში იწოდება ხან *князь-ად*, ხან *принц-ად*; ჩვენ ყოველთვის ეთარგმნით „მთავრად“.

³ ტექსტში—*царем*.

⁴ ტექსტში—*с грузинами*.

37. კონსტანტინოპოლიდან 2 მაისს. ამ დღეებში გაიზაუნა აქედან ოთხი სამხედრო გემი სხვადასხვა სამხედრო მარაგით, აქედან ორი გემი დანიშნულია კიპრისათვის, და ორი გემი შავი ზღვით საქართველოსათვის. აქ აქამდე არაფერს ლაპარაკობენ იმაზედ, თუ რა ხდება საქართველოში, მაგრამ იმ ცვლილებამ, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, უნდა მოხდეს სამინისტროში ყურბან ბაირამის დროს, შეუძლია გვაფიქრებინოს, რომ ქართველების წინააღმდეგ პორტის მდგომარეობა არა სასურველ მდგომარეობაშია.

1766 წ. ივნისის 27 № 51.

38. მოსკოვი. 3 ივლისი. 28 ივნისს ტახტზე ასვლის დღეს წირვა შეასრულეს: ხარების სობოროში ქართველ მიტროპოლიტმა ნიკოლოზმა ორი არქიმანდრიტით და ილუმენებით, მთავარანგელოზის სობოროში—ქართველ მიტროპოლიტმა ათანასემ ერთი არქიმანდრიტით და ილუმენით, 29 ივნისს იქვე ქართველმა არქიეპისკოპოსმა იოანემ, 28 ივნისს თორმეტ მოციქულთა ტაძარში—ქართველ მიტროპოლიტმა ქრისტეფორემ.

გადავიდა გერმანულ ეტიმოლოგიურ კლასიდან სვიმონ სოლოლაშვილი, სამოქალაქო ართიმეტიკის კლასიდან სვიმონ სოლოლაშვილი¹.

1766 წ. ივლისის 4 № 53.

39. ლევონი ოდიან 6 სექტემბერს. შეუძლებელია, საქმოდ არ გაკვირდეთ იმის შესახებ, თუ რას ლაპარაკობენ ირაკლი მთავარზე. ამ ცოტა ხანში ლევანიდან ჩამოსულმა ერთმა ჯარის უფროსმა ილაპარაკა, რომ, როცა იგი იყო სპირანში, მას არწმუნებდნენ, რომ ქართველების მთავარმა, მეორე ალექსანდრემ [მაკედონელმა]², კიდევ ახლად გაიმარჯვა ოსმალებზე, დაამარცხა სრულიად კორპუსი, რომელსაც სარდლობდა სამეგრელოს ფაშა, რომ უკანასკნელმა ვერ ისარგებლა იმ ადგილის კარგი მდებარეობით, რომელიც მის ჯარს ეკავა, რომ მორეის ფაშა ჩქარობს წაეიდეს 15 ათასი ჯარით და იმედოვნობს შეაგროვოს რამდენიმე ჯარი დამარცხებული ოსმალებისაგან და არ დაუშვას ქართველები განაგრძონ დაპყრობანი. ამასთანავე ელოდებიან მიიღონ იმ ქვეყნებიდან უფრო ზუსტი ცნობები.

1766 წ. ოქტომბრის 24 № 85.

40. ვენეციიდან 12 ოქტომბერს. სულ ახალი ცნობები კონსტანტინოპოლიდან ადასტურებენ, რომ მამაცი მთავარი ირაკლი გაბრუნებულია საქართველოს მთიან ადგილებში, ეს უშიშარი და წინდახედული გმირი აიძულა ასე მოქცეულიყო ოსმალების ძლიერი ჯარის მოახლოვებამ, რომელ ჯართან, მიაჩიციხვის სიდიდის გამო, მას (ირაკლის) შეტაკება არავითარ შემთხვევაში არ

¹ ტექსტში: ორივე სემენ სალალოია.

² ტექსტში: удержали его, что второй Александр одержал новую над турками победу. ჩვენ ვთარგმნით ასე: „მას არწმუნებდნენ, რომ ქართველმა მთავარმა (ირაკლიმ) მეორე ალექსანდრე მაკედონელმა კიდევ ახლად გაიმარჯვა ოსმალებზე“. ეს-ნიტომ, რომ: 1) იმ ხანებში ალექსანდრეს სახელით საქართველოში შეეფ არ ყოფილა, იმერეთის მეფე ალექსანდრე გარდაიცვალა 1752 წ., 2) ირაკლი მეფეს სახელმწიფოებრივად, როგორც ეს სხვა წყაროებიდანაც ვიცით (იხ. მ. გ. ბუტკოვის თხზ., ტ. I, გვ. 4(2), შიშობა უწოდებდნენ ალექსანდრე მაკედონელს.

შეუძლია. ამიტომ, რომ თავის უშიშროებისათვის იგი წავიდა მთებში, საითაც ოსმალების ჯარის უფროსებმა არ მოინდომეს იმას გამოკიდებოდნენ. ამგვარად ოსმალების მთავრობა რამდენიმე ხანი თავისუფალია ამ მთავარის შემდეგ მოქმედებისაგან.

1766 წ. ნოემბრის 14 № 91.

41. მოსკოვი. 24 ნოემბერი. მისი უდიდებულესობის სახელწოდების დღეს წირვა შესრულეს ხარების სობოროში ქართველმა მიტროპოლიტმა ნიკოლოზმა არქიმანდრიტებით, მთავარანგელოზის სობოროში—ქართველმა არქიეპისკოპოსმა იოანემ არქიმანდრიტებით, წმ. ეკატერინეს ტაძარში—ქართველმა მიტროპოლიტმა ქრისტეფორემ არქიმანდრიტებით. მიძინების დიდ სობოროში პარაკლისში მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა ყოვლად უსამღვდელოესებმა.

1766 წ. ნოემბრის 28 № 95.

42. ვენეციიდან 25 ოქტომბერს. ზოგიერთმა ვაქრებმა ლივანიდან მიიღეს სარწმუნო წერილები, რომლებიც შეიცავენ დაწვრილებით ცნობებს საქართველოში მომხდარ ამბების შესახებ. წერილებში ახსნილია, რომ ირაკლი მთავარმა, ქართველ მთავართაგან უძლიერესმა, პირველმა დაუწყო წინააღმდეგობა იმ პირებს, რომლებიც გაგზავნილ იყვნენ პორტას მიერ, შეეგროვებინათ ყოველწლიური ხარკი, რომელიც შესდგებოდა კაცებისა და ქალების განსახლვრულ რაოდენობიდან. მიზეზი მღვთმარობდა იმაში, რომ პორტას მიერ გაგზავნილმა უფროსებმა მოითხოვეს მეტი, ვიდრე გათვალისწინებული იყო პორტასა და საქართველოს შორის დადებულ ხელშეკრულებაში. ესეც არ აკმარეს, იმათ დაიწყეს ძალით წაყვანა დიდებული¹ გვარების ლაშა ქალიშვილებისა, რამაც განმოიწვია ამბობება. ამ გვარების უპირველესმა წარმომადგენლებმა განაცხადეს სრულიად უარი ამ ხარკის გადახდაზე და იმის მაგიერ შეპირდნენ დიდი ძალი ფულის გადახდას. ეს წინადადება არა თუ არ იყო მიღებული უფროსებისაგან, არამედ ამ ხარკის შესაგროვებლად გაგზავნილ იქნა მცირე ჯარი, რომელიც ირაკლი მთავარმა აღვილად² დაამარცხა. ამის შემდეგ მან გაუვალი სახელები გაამავრა ძლიერი მეციხოვნე³ ჯარებით. აი ეს ყველაფერი, რაც სარწმუნოდ ცნობილია საქართველოში მომხდარ საქმეზე. დანარჩენი ცნობები ზღაპარია და არა საფუძვლიანი.

1766 წ. დეკემბრის 1 № 96.

43. კონსტანტინოპოლიდან 1 დეკემბერს. საქართველოდან მიღებულია აქაურ კარზე სასიამოვნო ამბები, რისთვისაც ამ ამბებისთვის განგებ მოსულ კაცს ებოძა ხიფთანი⁴, მაგრამ რაში გამოიხატება ეს სასიამოვნო ამბები, ამის ცნობა არ არის.

1767 წ. იანვრის 30 № 9.

44. კონსტანტინოპოლიდან 15 აპრილს. ხმები, რომ პორტამ და საქართველომ ზავი შეკრეს, მაგრამ მართალი არ უნდა იყოს, თითქოს ამ აზაყ

¹ ტექსტში—знатнейшие.

² ტექსტში—счастливо.

³ ტექსტში—гарнизонными.

⁴ ტექსტში—Кафтан.

ხალხს მიეღოს ისეთი ხელშეკრულება, რომ ყოველწლიური ხარკი გაადიდოს 18 ათასი პიასტრით და დიდ ხონთქარს ყოველწელს უგზავნოს 24 ახალგაზრდა ქალიშვილი, რამაც გამოიწვია მათი ჯახეი.

1767 წ. იანვრის 22 № 50.

45. კეთილშობილ ქალიშვილთა აღმზრდელ საზოგადოების მეორე ასაკის განყოფილებაში მიღებულია თავადის ქალი მარიამ ლენტიის ასული ბატონიშვილი¹.

1767 წ. ივლისის 17 № 57.

46. კონსტანტინოპოლიდან 24 ოქტომბერს. ცნობილი² ზღვის ყაჩაღი ჰასანბეგი, რომელიც უკანასკნელ ომში ქართველებთან ერთად შავ ზღვაში დიდ ცარცვა-გლეჯას ეწეოდა და ოსმალების არა ცოტა ხალხი ტყვეთ ჩაიგდო, ახლა დაპერილია და დასმულია სარზე, თუმცა 500.000 ოქროს თუმანს³ იძლეოდა, რომ სიცოცხლე შეენარჩუნებიათ მისთვის.

პ. 1767 წ. დეკემბრის 25 № 103.

Я. Лордкипанидзе

Сведения, касающиеся Грузии из Московских и Петербургских „Ведомостей“ за 1762—67 годы

(Резюме)

1. В названных газетах за указанный период находим различные, касающиеся Грузии, сведения о назначении на высшие должности грузин, пребывающих в Москве, об архиереях, участвующих в московских торжественных богослужениях, сведения (очевидно взяты из консульских донесений) из Константинополя, Венеции, Ливорно и Англии о борьбе Грузии с Турцией, о распространении оспопрививания из Китая в Грузии и Черкезии—в XVI ст., в Константинополе—в 1673 г. и в Англии—в 1721 г.

2. Особое внимание в этих сведениях уделяется борьбе Грузии с Турцией. Эта борьба изображается настолько благоприятно для Грузии, что царь Ираклий II называется „вторым Александром Македонским“.

Несмотря на краткость этих сообщений и некоторую преувеличенность их, они не лишены интереса в том отношении, что дают представление о том, какой отзвук получала в Европе борьба Грузии за независимость.

¹ ტექსტში—Княжна Грузинская.

² ტექსტში—славный.

³ ტექსტში—червонцев.

ა. ბაიბოლია

**იმერული სიგლების შედგენილობის საკითხისათვის
 XVI—XVIII საუკუნეებში**

ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, საქართველოს ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინაა. დიდი ხანი არ არის, რაც ჩვენში მეცნიერების ეს დარგი გამოიკვეთა და ჩამოყალიბდა. მისი ჩამოყალიბება დაკავშირებულია ჩვენი სახელოვანი მეცნიერის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელთან. ჯერ თავისი საუნივერსიტეტო ლექციებით და შემდეგ ცნობილი შრომით: „ქართული სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“ (ტფილისი 1926) ივ. ჯავახიშვილმა ჩაუყარა საფუძველი ჩვენში მეფეთა სიგლების, ისტორიის ამ ძვირფასი წყაროს, მეცნიერული შესწავლის საქმეს. დასახელებულ შრომებში აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა მოგვცა დიპლომატიკის არამარტო ზოგადი საფუძვლები. ამ საფუძვლების მიხედვით მან პირველმა შეისწავლა მთლიანობის ხანის (11—15 სს.) ქართული სიგლები და მოხაზა ქართული სიგელთამცოდნეობის განვითარების ტენდენციები მომდევნო პერიოდისათვის.

* * *

XVI—XVIII საუკუნეთა იმერული სიგლების თავი, მთლიანობის ხანის ქართული სიგლების მსგავსად, მრავალნაკვეთიანი ერთეული იყო. იმერული სიგელიც ჩვეულებრივ „ქ“ (ქანწილით) იწვებოდა. ის იყო სიგლის თავის პირველი ნაკვეთი. ქანწილს მისდევდა ღვთის ხსენება, ვედრება, დიდებისმეტყველების ნაკვეთი. კლასიკური ხანის მსგავსად იმერულ სიგლებშიაც ეს ნაკვეთი სხვადასხვა ნაირად არის წარმოდგენილი. სიგელთა ერთ ჯგუფში ჩვენ ვხვდებით ღვთაების ან ღვთაებასაშემის მარტივ მოხსენიებას. სიგლის მზომებული ღვთაებას მარტივად მოიხსენიებდა: „სახელით ღვთისათა“, „ნებითა ღვთისათა“, „წყალობითა ღვთისათა“, „ზევარდმოვანებითა“ და სხვა ამის მსგავსად. იმერეთის მეფის გიორგის (1604—1639) სიგელში: „ქ. სახელითა ღმრთისათა ჩუენ ღმრთივ აღმატებულმან“¹ მეფის ალექსანდრეს (1639—1660) სიგელში „ქ. ნებითა ღთისათა ჩვენ ღთივ აღმატებულმან“² და

¹ საქართველოს სიძველენი. 111, ტფილისი, 1910, გვ. 557.

² საქართველოს მუზეუმში, ყოფ. წერაკითხვის გამავრცელებელი სახელადღების საბუთების ფონდი (სდ), № 519.

სხვა. ან კიდევ მეფე სოლომონის (1751—1784) სიგელში: „ქ. ზეგადმოთა განგებითა და წყალობითა ღვთისათა“¹. ამ ტიპის ყველა სიგელში ჩვენ საქმე გვაქვს ღვთაების, ან ღვთაებასამების მარტოე მოხსენებასთან. მეორე შემთხვევაში კი, ამ ნაკვეთში წარმოდგენილია ღვთაებისადმი მიძღვნილი ვედრება ან ღიღბისმეტყველება. ვედრება იმერულ საბუთებშია ცხადი სახით ცოდნით: „შუალობით და უშუალოდ. შუალობითი ვედრების დროს მბოძებული მიმართავდა ღვთაებას განსაზღვრული წმინდანების საშუალებით; მიმართავდა მას ამ წმინდანების მინდობის, თავდებობის და შუამდგომლობის გზით, მეორე შემთხვევაში კი მიმართავდნენ ღვთაებას პირდაპირი ფორმით, ყოველგვარი შუალობის გარეშე.

შუალობითი ვედრების ნიმუშად შესაძლებელია ავიღოთ იმერეთის მეფის გიორგის (1565—83) სიგელი „ქ. სახელითა სახიერისა არსება დაუსაბამოსა, მლთისა მამისა, ღთისა ძისა და ღთისა სულისა წმინდისა, ამათის თავდებობითა მინდობითა და შუამდგომლობითა ზეშთა აღმატებულისა თავად ყოველად წმინდისა უხრწნელია, უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღვთისმშობლისა მარადის ქალწულისა მარიამისათა, ამათის თავდებობითა მინდობითა და შუამდგომლობითა ძლიერებითა პატრიონისა და ცხოველს მყოფელსა ჯვარისათა, რომელსა ზედან განსაპყრან უხრწნელი მკლავნი თვისნი ქრისტემე ქრისტიანობა ღმერთთან ჩუენთან ხსნისა და ცხოვრებისა ჩუენისათვის, მათის თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა წმინდისა, ზეცისა და უხორცოთა ანგელოზთა და მთავარ ანგელოზთა მიქელ და გაბრიელისათა, ამათის თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა, წმინდის წინასწარმეტყველისა, წინამორბედისა იოვანესა და იოვანე ნათლის მცემლისა, ქალწულ მახარობლისათა. ამათის თავდებობითა, მინდობითა და შუამდგომლობითა, რანიც წმინდანი მას დიდსა პატრიონსა საუფლისა და სენიაქსარშიგან სწერია და ანუ მოხსენებთან, ამათითა ყოველთავე წმინდათა მღვთისათა ესე აუარებელი მტკიცე შემუცვალე ბელი უტყუარი უხერხი უმიზეზო“² და სხვა.

თუ აღამიანი ამ სახის სიგლებს სათანადოდ დააკვირდება შეამჩნევს, რომ ამ ნაკვეთში წმინდანების დასახელება განსაზღვრული ჯერით ცოდნით. თავდაპირველად ღვთაების ან ღვთაებასამების თავდებობა, მინდობა-შუამდგომლობაზე იყო ხოლმე საუბარი. ამის შემდეგ ღვთისმშობელი მარიამის, მეგრე „პატრიონანი ცხოველმყოფელი ჯვარის“, ზეცის ანგელოზების და მთავარ ანგელოზების: მიქელ და გაბრიელის, მეგრე იოანე წინამორბედის, შემდეგ იოანე მახარობლის; თანამიმდევრობის წესი საყოველთაოდ ასეთი ყოფილა მღვდელი. ზოგიერთი კერძო ხასიათის საბუთები გვიჩვენებენ ამ ნაკვეთის დეტალაზაცია-საც, მაგალითად: როსტომ გურიელის სიგელი, სადაც საუფლო სენაქსარში მოხსენებულ წმინდანებს წინ უსწრებდა მოციქულთა—პეტრეს და პავლეს და თორ-

¹ ს. კაკაბაძე, ფას. საქართველოს საეკლესიო საბუთები, 11, ტფილისი, 1922, გვ. 16;

იქვე, გვ. 33.

² სიგ. მუხეშვი, ყოფ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბუთების კოლექცია.

მეტი მოციქულთა დასახელება, ხოლო ამავე სუნქსარის წმინდათა დასახელება მოსდევდა წმინდათა წინასწარმეტყველთა, მღვდელთა, მოძღუართა, მოწამეთა და წეტართა მამათა, მამათმთუართა, ქალწულთა, მესგეტეთა, მუუღაბნოეთა და ყოველთა წმინდათა ღთისა ზეცისა და ქვეყნისათა ზოგადი დასახელება¹. ან კიდევ ზოგიერთ საბუთებში მოძღვარნიც დასახელებულნი არიან: ბასილი დიდი, გრიგოლი ღვთისმეტყველი, იოანე ოქროპირი, ათანასი, კირილე და ნიკოლოზ მიროქალაქის საკვირველმოქმედი. უშუალო ვედრების დროს, შემწირველი, ამ შემთხვევაში მხოტბელი მეფე, პირდაპირ მიმართავდა ამა თუ იმ წმინდანს. ასეთი ვედრება „ეჰა შენა“-ით იწყება ხოლმე. ქანწილს პირდაპირ მივსდევდა „ეჰა შენა“. მაგალითისთვის შეიძლება დავასახელოთ მეფის და მდიანის ვამეყის სიგელი: „ჰ. ეჰა შენ ვედრთავე ცათა უმადღესო... ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა დედა ქალწულო და დიდისა ემბაზისა ბიქვიენტისა ღთის მშობელო მარადის ქალწულო მარიაჲ“² და სხვა. ზოგჯერ ამ სახის სიგელი იწყებოდა „პოითაც“, მაგალითად, სოლომონ I-ის სიგელი 1775 წლისა: „პოი შენ ყოველად სანატრელო წმიდაო მღვდელთმთავარო ნიკოლოზ, ჩვენცვაფრავთა შენთა მინდობილჲან აფხაზ იმერთა მეფემან“³ და სხვა. ამასთან ერთად ჩვენ გვხვდება „შენობით“ მიმართვაც: სოლომონ II-ის სიგელში გვაქვს შენახული: „ჰ. შენ წმიდაო და ყოვლად მოწყალო დედოფალო ზეცისა და ქვეყნისაო“⁴ და სხვა. ან კიდევ ასეთს: „ჰ. ყოველთა მაცხოვარო და უფალო ჩემო მე მონამან შენანა“ და სხვა როგორც იმავე სოლომონის სიგელშია⁵. მსგავსი, მოკლე, პირდაპირი მიმართვასთან ერთად ჩვენ გვხვდება ამავე ხასიათის გრძელი ვედრება-დიდების მეტყველებაც⁶.

საბუთების სრულიად ცალკე ჯგუფს შეადგენს ისეთი საბუთები, სადაც სიგლის თავში ღვთის ხსენება, ვედრება, დიდებისმეტყველების ნაკვეთი სრულიად არ იყო წარმოდგენილი. ასეთ საბუთებში ქანწილს უშეშვეოდ მისდევდა სიგლის მოძღვრელი მეფის სახელდება: იმერეთის მეფის ბაგრატის (1510—1548) სიგელი: „ჰ. ჩვენ იესიან დავითიან სოლომონიან ბაგრატონიამან გუიჩგვინოსანმან“⁷ და სხვა, ან მეფე გიორგის (1604—1634) სიგელი: „ჰ. ჩვენ იესიან დავითიან სოლომონიან ბაგრატონთავან ოროსავე ტახტისა“⁸. ასეთ შემთხვევებში ამ ჯგუფის სიგელთა თავი და მთლიანად სიგელიც შემოკლებულია ხოლმე.

¹ საქ. საბ. მუზეუმი, ყოფ. საისტორიო-სავთნოვრ. საზოგადოების საბუთების ფონდი Hd, №№ 14042, 14632, 9338, 9546.

² ს. კაკაბაძე, დასავლ. საქართველოს საეკლ. საბ., I, ტფილისი, 1921, გვ. 67.

³ ს. კაკაბაძე, დასავლ. საქართველ. საეკლ. საბ., II, ტფილისი, 1921 წ., გვ. 49.

⁴ იქვე, გვ. 102.

⁵ იქვე, გვ. 121.

⁶ საქ. მუზეუმი, ყოფ. საისტორიო-სავთნოვრ. საზოგადოების საბუთების ფონდი (Hd), № 1329.

⁷ ს. კაკაბაძე, დასავლ. საქ. საეკლესიო საბუთები, I, ტფილისი, 1922, გვ. 7.

⁸ საქ. მუზეუმი, ყოფილი საისტორიო-სავთნოვრ. საზოგადოების საბუთების ფონდი (Hd), № 14633, 14696, 14751, 15782.

ლეთის ხსენება, ვედრება, დიდების მეტყველებას ჩვეულებრივ სახელდება მისდევდა ხოლმე. ამ ნაკვეთში მოცემული იყო ცნობები მზომებელის პიროვნების შესახებ. XVI—XVIII საუკუნეების იმერულ სიგლებში სახელდება ჩვეულებრივ გვარის აღნიშვნით იწყებოდა. გვარი თავისთავად ოთხ ნაწილიანი ერთეული იყო: „იესიან დავეთიან, სოლომონიან, ბაგრატიანი“, (იესე-დავითი სოლომონ-ბაგრატიის მიხედვით). იმერეთის მეფე ბაგრატი (1510—48) სიგელი „ქ. ჩუენ იესიან, დავეთიან, სოლომონიან, ბაგრატიანი მან გური გუინოსან მან აღმოსავლეთით ვიდრე დასავლეთამდის ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა თვით ფლობით მპყრობელმან მეფეთმეფემან ბაგრატი ძმათა ჩუენთა პატრონმან ვახტანგმა და დავით“¹.

სიგლის მზომებელი მეფის გვარის ჩვენება, როგორც ეს უკვე გამოკვეთულია, ახალი მოვლენა არ არის. აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ მთლიანობის ხანაშიაც X—XV სს სიგლებში მეფის გვარის აღნიშვნა ჩვეულებრივ მიღებული ყოფილა². მაგრამ მაშინ მხოლოდ ბაგრატიანიანობის ჩვენება სცოდნით და გვარი ერთნაკვეთიანი ყოფილა. ამასთან ერთად ძველ საბუთებში გვარი ყოველთვის სახელის მომდევნო ერთული ჩანს. XV საუკუნეში ის უკვე ოთხ ნაკვეთიანი გამხდარა და გვარის იესიან-დავეთიან-სოლომონიან-ბაგრატიანიანობით აღნიშვნა დაუწყიათ. მაგრამ მაშინაც ის ყოველთვის მეფის სახელს ან ოჯახის წევრთა სახელებს მისდევდა ხოლმე³. ჩვენმიერ აღებული პერიოდისათვის, იმერულ სიგლებში გვარის მნიშვნელობა სახელების ნაკვეთში გაზრდილა; ჯერ ერთი, სიგლებში ოთხნაკვეთიანი გვარის აღნიშვნა საყოველთაოდ მიღებული წესად გვევლინება და გარდა ამისა, იმერულ საბუთებში მას შეუცვლია თავის ტრადიციული ადგილი: გვარი, თითქმის ყოველთვის, სიგლის მზომებელი მეფის სახელს წინუძღოდა და სახელების ნაკვეთი მით იწყებოდა ხოლმე.

XVIII საუკუნეში მას ზოგჯერ წინ წარუმძღვანებდნენ დამატებით სატყვებს მეფის მალაღი შთამომავლობის აღსანიშნავად, როგორც ეს იმერეთის მეფის სოლომონ 1-ის სიგელშია: „ქ. ძირთაგან საბრძნოთა და საწინასწარმეტყველოთა შთამომავალმან და ზეგარდმოთა განგებითა ღთივ ცხებულმან მეფეთაგან აღყავებულმან იესიან დავეთიან სოლომონიან მანგრატიოვანმან“⁴. იმერულ სიგლებში სახელების ამ ნაკვეთს მისდევდა ან ძველად მიღებული, საქართველოს მეფის უფლების ისტორიული განვითარების მაჩვენებელი სრული წოდებულება: „ნებითა ღთისათა, აფხაზთა, ქართველთა, ოანთა, კახთა, სომეხთა მეფისა, შაჰანშა და შარვანშა“. ან კიდევ შემოკლებული წოდებულება, სადაც

¹ ს. კაკაბაძე, დს. საქართველ. საეკლ. საბ., I, ტფილისი, 1920, გვ. 7; იმ. ავრთველ სატარველოს მუხებში, ყოფ. საისტ. საფონ. საზოგად. საბუთების ფონდი № 76, 77.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთაშეცნობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი, 1926, გვ. 125.

³ იქვე, 126.

⁴ ს. კაკაბაძე, დს. საქართველოს საეკლესიო საბუთები, II, ტფილისი, 1922, გვ. 20.

იმერეთის მეფის ღვთივ აღმატებულება თუ დამყარებულება, ძლიერება თუ უძლეველობა ორსავე ტახტის ქონებას და სამეფოს ზოგადი სახლებრი აღინიშნებოდა ხოლმე: „ჩვენ იესიან დავითიან სოლომონიან პანკრატუნიანმა ჩვენ ღვთივ აღმატებულმან და ღვთივ დამყარებულმან ძლიერმან და უძლეველმან ღვთივმერისა და ღვთივამერისა ოდიშისა და გურის მპყრობელ მქონებელმან“.¹ როგორც აქ ვხედავთ იმერულ საბუთებში წოდებულებასაც ადგილი შეუცვლია. თუ მთლიანობის ხანის ქართულ სიგლებში წოდებულება ყოველთვის სახელებების მომდევნო ნაკეთი იყო, ნაჩვენებ დროისათვის იმერულ სიგლებში წოდებულება, თითქმის ყოველთვის, სახელებას წინ უძღოდა და გვარის მომდევნო ერთეულად გველინებოდა ხოლმე.

ამასთან ერთად, აღსანიშნავია, რომ კლასიკურ ხანაში ქართულ სიგლებისათვის მიღებული წოდებულება: „ნებითა ღვთისათა, აბხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშაჰ და შაჰანშაჰ და ყოელისა საქართველოსა და ჩრდილოეთის ფლობელ მპყრობელისა“ იმერულ სიგლებში იშვიათად იხმარებოდა და ისიც XVI და XVII საუკუნის პირველ ნახევრის საბუთებისათვის. ჯერჯერობით ყველაზე უფრო გვიანდელი სიგელი ასეთი წოდებულებით მეფის ბაგრატის (1660—1681) სიგელია და ეკუთვნის ბაგრატის მეფობის პირველ წელწიდან (1660) ... „ნებითა ღვთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა და შანშე და შარვანშათა მეფეთ მეფემან“.²

მომდევნო პერიოდისათვის ასეთი წოდებულება, როგორც იმერეთის მეფეთათვის ისტორიულად სოფლიად შეუსაბამო, მთლიანად ქრება. ამის მიმსგავსებით და გავლენით უნდა იყოს შედგენილი წოდებულება, რომელსაც ჩვენ ვხედავთ იმერეთის მეფის და დადიანის ვამეყის (1660—61) სიგლებში „... ღვთის მიერ ახალგვირგვინოსან მყოფელმან ღვთივმერისა და ღვთივამერისა ოსეთისა და დვალეთისა, სვანეთისა და ყაბარდოსა, ჯიქეთისა და აფხაზეთისა, დიდისა ოდიშისა და გურისის და სრულიად საქართველოს მპყრობელმქონებელმან“.³

ანალოგიურ წოდებულებას ვხედავთ აგრეთვე იმერეთის მეფის—ბაგრატის (1661—81) წიგნში, რომელიც მას გაუგზავნია მოსკოვის მეფე ალექსი მიხეილისძისადმი 1669 წელს. „ჩუენ იესიან, სოლომონიან, დავითიან, პანკრატოვანიანი ღვთივმერისა და ღვთივამერისა დიდისა დედაქალაქისა ქუთაისისა, მეფე სვანეთისა, დვალეთისა, ოსეთისა მპყრობელმქონებელი, მონა ღვთისა მოსავი ჯვარისა მეფის ალექსანდრეს შვილი მეფე ბაგრატ შეურდები“ და სხვა“.

¹ კაკაბაძე, ibid, I, გვ. 67.
² ქრონიკები, II, გვ. 478.
³ ს. კაკაბაძე, I, იქვე, გვ. 67.
⁴ ტიხტაროვი, 1869, VII, გვ. 98—104.

იმერულ სივლედში ხშირად ვხვდებით წოდებულების მაქსიმალურად შერეობის შემთხვევას, როგორც ეს მეფის ალექსანდრეს (1637—60) სივლეშია: „...გებობთ ჩვენ ღთივ გვირგვინოსანმა მეფეთმეფემან ბატონმა ალექსანდრემ¹, ან კიდევ, როგორც ეს ხშირად იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის (1788—1810) სივლეშია ხოლმე: „...ს“დ იმერთა მეფეთ მეფემან ძემან არჩილისამან“² და სხ.

წოდებულებას ჩვეულებრივ მისდევდა სივლის მბოძებელი მეფის სახელდება. აქ აღნიშნავდნენ მეფის სახელს, ხშირად მის ძეობასაც, მერე დედოფალსაც, უფლის წულებს, ძმებს და სხვა ნათესაეებს.

სივლეში, მეფის სახელის გარდა, სამეფო სახლის სხვა წევრთა დასახელების ტენდენცია აღნიშნული იყო აქად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ. იმერულ სივლედში აღებულ დროისათვის ეს მიდრეკილება გვევლინება როგორც საყოველთაოდ გამბატონებული წესი.

ივ. ჯავახიშვილს აგრეთვე აღნიშნული აქვს, რომ უკვე XV საუკუნიდან სივლედში მეფის სახელს წინ უძღოდა გამონათქვამი „მეფეთა მეფე“ უფრო აღრინდელი ხანის, მარტივის „მეფის“ მაგიერ. იმერულ სივლედში კი მეფის და სამეფო სახლის სხვა წევრთა სახელებს წინ უძღვის ყოველთვის „მეფეთა მეფის“ გარდა, აგრეთვე „პატრონმან“ ან „ბატონმან“. ასეა მაგალითად მეფის ალექსანდრეს (1637—60) სივლეში: „ჩუენ ღთივ აღმატებულმან და ღთივ დამყარებულმან, ძლიერმა და უძლიველმა, ჩუენ ღთივ გვირგვინოსანმა მეფეთ მეფემ ბატონმა ალექსანდრემ და თანამეცხედრემ ჩვენმა დედოფალთ დედოფალმა პატრონმა ნესტანდარეჯან და ძეთა ჩვენთა“³ მეფის გიორგის (1604—39). სივლეში: „მეფეთ მეფემან პატრონმან გიორგი და თანამეცხედრემა ჩვენმა დედოფალთ დედოფალმან, პატრონმან თამარ და ძეთა პირშომან პატრონმან ალექსანდრე, როსტომ და მამიამ“⁴.

ან კიდევ, როგორც იმერეთის მეფის სოლომონის (1788—1810) სივლეშია: „სრულად იმერთა მეფეთმეფე სოლომონ ძე არჩილისა და ერთხორცი ჩემდიდის მთავრის დადიანის ასული დედუფალთ დედუფალი მარიამ“⁵. ამ ნაკვეთში ნაჩვენებია იყო ჯერ სივლის მბოძებლის სახელი და შემდეგ მისი ოჯახის სხვა წევრთა სახელები: დედოფლის, უფლისწულთა და ძმების. თითოეულ სახელს წინუძღოდა აგრეთვე გამონათქვამი: „ბატონმან“ ან „პატრონმან“.

ამ ნაკვეთში სახელების თანამიმდევრობის საყოველთაოდ მიღებული წესის გასაოცარ დარღვევას ვხედავთ ჩვენ მეფის ბაგრატის (1660—81) 1660 წლით დათარიღებულ სივლედში. სახელების ნაკვეთში იქ აღნიშნულია ჯერ დედოფლის სახელი, ხოლო მეფის სახელი მერეა ნაჩვენები: „ქ. ჩუენ დედოფალთა დედოფალმან პატრონმან ნესტანდარეჯან და ძემან ჩუენ-

¹ ს. კაკაბაძე, იქვე, I, გვ. 63.

² ს. კაკაბაძე, იქვე, II, გვ. 94.

³ საქ. მუზეუმი, ვოფ. წ. 4, გამავრც. საზოგადოების საბუთების ფონდი (Sd), 519.

⁴ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, III, ტფილისი, 1910, გვ. 537.

⁵ ს. კაკაბაძე, იქვე, II, გვ. 95.

მან მეფემ პატრონმა ბაგრატი. ესე წყალობის წიგნი¹. სიგლის ბოლოს ხელრთვაც ასეა: ჯერ დედოფლის ნესტანდარეჯანის ხელია, ხოლო ბაგრატის სამეფო ბეჟედი მერვა დასმული¹.

ასევე დედოფალთა დედოფალმან კახთა მეფისა ასულ-მან ნესტანდარეჯანი და ძემან ჩვენმან მეფემან ბაგრატი გკადრო². საყურადღებოა, რომ ჩვენ მიერ ზევით მითითებული სიგელი (საქ. მუზეუმი Hd: № 9466) დაწერილია თავის დროისათვის დიდად განათლებული და ცნობილი მდიენის ფეშანგის ხელით და მის იეტოგრაფს წარმოადგენს. მოყვანილი ფაქტი თვალსაჩინოდ ამტკიცებს: თუ რა ზომამდე შეიძლებოდა მიმძღავრების შემთხვევებში ცნობილი მდიენების ხელშიც დარღვეულიყო სიგელთამცოდნეობის საყოველთაოდ გამატონებელი ნორმები.

ქართულ დიპლომატიკისათვის ასეთ უცნობ და შეუწყნარებელ მოვლენას ადგილი ჰქონია ბაგრატის ბედუყულმართი მეფობის დასაწყისში. მისი ზეობის პირველი ექვსი თვის განმავლობაში, მაშინ, როდესაც დაქვრივებული დედოფალი ნესტანდარეჯანი, ბაგრატის პატივმოყვარე დედინაცვალი, ცდილობდა ტახტის ხელში ჩაგდებას და ამ მიზნით ამზადებდა კარის გადატრიალებას. ეს მზადება 1660 წლის ნახევრისათვის ბაგრატისათვის კატასტროფულად დამთავრებულა.

მომდევნო ისტორიულ პირობებში იმერეთის სამეფო ტახტზე რესტავრირებული ბაგრატის სიგლები არაფრით არ განსხვავდებიან ჩვეულებრივი იმერული სიგელებისაგან.

სიგლის შემადგენელ შესამე ერთეულს თხრობა შეადგენდა. ამ ნაკვეთში სიგლის მხოტბელი აღნიშნავდა სიგლის მიმღებ პირის სახელს, სიგლის ბოტების მიძღულებულ მოტივებს და ზოგჯერ ნაბოტები წიგნის თვისებებსაც. აქად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, რომ მთლიანობის ხანის ქართულ სიგელში ეს ნაკვეთი სხვადასხვა ნაირად იწყებოდა იმისდა მიხედვით, სიგელი იყო ჰაჯა მოხსენების შედეგი, თუ მეფის შინაგანი სტლიერი განწყობილების ნაყოფი წარმოადგენდა. ახალი ხანის იმერულ სიგლებში კი თხრობა ყოველთვის ერთნაირად იწყებოდა: „ესე წყალობის წიგნი, ფიცი და პირი“ „ვიგულეთ და ვიგულისმოდგინეთ“ „გკადრეთ და მოგახსენეთ“, „შენ ან თქვენ ჩვენს ერთეულს“ და სხვა ამის მსგავსად. თუ სიგელი ჰაჯა მოხსენების შედეგი იყო, ეს გარემოება მხოლოდ ამ ნაკვეთში მერე იჩენდა თავს: სოლომონ I-ის სიგელი: „ასე და ამა პირსა ზედა, რომე შემოგვეხვეწე და ქრთამიც მოგვართვი, როგორც გული შეგვიჯერდებოდა წყალობა გიყავიო და გიბოძეთ“³. ან მარტივად: „წყალობა გიყავით“. შემდეგ უკვე სიგლის ახალი ერთეული იწყებოდა. ბაგრატის (1660—81) სიგელი „რადგან მან შისი კრძა მამული თქვენთვისვე მოინდომა მოხვედლით ჩვენს კარსა და ბავეიჯენით და ქრთამიც კარგი მოგვართვით“⁴.

¹ საქ. მუზეუმი, ყოფ. საისტ.-საფონ. საზ-ბის საბუთების ფონდი (Hd), № 9466.

² ქრონიკები, II, ტფილისი, 1897, გვ. 478.

³ საქართველოს სიძველენი, III, ტფილისი, 1910, გვ. 267.

⁴ საქ. მუზეუმი, ყოფ. საისტ.-საფონოგრ. საზოგადოების საბუთების ფონდი (Hd), № 9388, 15034, იმ. დაბატებით ივე წ. გამაწველებელ საზოგად. საბუთების ფონდი Sd, 514.

ამ ნაკვეთში აღნიშნავდნენ ზოლმე სიგლის მიმღები პირის და მისი ოჯახის წევრების სახელებს, და ეს მეფის სახელდებას მისდევდა პირდაპირ. მაგალითად, სოლომონ I-ის სიგელშია: „შენ ჩვენს კარის მწირველს მღვდელს ჯაფარიძეს ონოფრეს და შვილთა შენთა რაქდენს და კვიროზს და სხვათა შვილთა და მომავალთა სახლისა შენისა, ასე და ამა პირსა ზედა, რომე შემოგვეხვეწე და ქრთამიც მოგვართვი, როგორც გული შეგვიჯერდებოდა წყალობა გიყავით და გიბოძეთ“¹ „ესე წყალობის წიგნი და სიგელი თქუენ ბატონს მთავარ-ეფისკოპოზსა და თქვენსა ძმასა ზაქარიას, მის შვილსა და მომავალს ასრე და ამა პირსა ზედან რომე დავგეგავით და ჩვენ ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი“².

ამდაგვარად, იმერულ სიგლების თხრობაში დასახელებული იყო არა მარტო სიგლის მიმღები პირის სახელი, არამედ მისი ოჯახის წევრებიც, მათი შვილნი და მომავალნი. რაც შეეხება სიგლის ბოძების მაიძულებელ მოტივებს თხრობაში, ის შეიძლება არ ყოფილიყო ან მოკლედ ყოფილიყო წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაში ქთლიანად თხრობა შემოკლებული გამოდიოდა. გიორგის (1548—89) სიგელი:

„გკადრეთ და მოგახსენეთ და ვითა დავგეგავინეს ჩუენი დიდათ ერთგულნი ღორთქიფანიძე ქექაოზ და ქრთამიც მოგვართვა“³.

მაგრამ საკმაოდ ხშირად განსაკუთრებით XVIII საუკუნის სიგლებში ამ მოტივებზე ვრცლად არის საუბარი, რის გამოც თხრობაც გრძელი გამოდიოდა. ასე, მაგალითად, ვამეყ მეფის და დადიანის სიგელში: „თქვენ სულსა ჩვენისა მწყემსსა და მამასა ჩვენსა აფხაზ იმერთა ყოვლობისა კათოლიკოს მამათ მთავარსა მაქსიმეს. ესრეთ და ესე ვითარად რომ მრავლის შფოთისა და მიმყოფრებულისაგან განსაცდელებისა ქვეყანისა ჩუენისა ღელვიდა სამეფო ჩუენი და ბიჭვინტისა ღთისმშობელის ეკლესიის მაიძულები სამოურაოდ ჩვენს კაცებს ჰქონდა ოდენ წყალობით მოხედვა ყო დედემან ღვთისამან სიმდაბლისადმი ჩვენისა და წინააღმდგომ-განრემზომნი ჩვენნი დავგიმორჩილნა. მას ეამსა ვიძიეთ და ძველთა გუჯრებთა შინა ბიჭვინტისა ეკლესიისათი ესრედ განცხადებულად ვპოვეთ, რომ ეკლესიის მამულშიდ სხვის მოხელე და მოურავი არ შევიდეს და არცა-ვინ ფლობდეს თვინიერ კათალიკოზისა ბძანებისა და მის მიერ დადგინებულისა მოხელისა.“⁴ ამ ნაკვეთის ერთ-ერთი თავისებურება ზოგჯერ იმაშია მდგომარეობდა, რომ გამონათქვამი: „ესე წყალობის

¹ ს.ა. სიძველენი, III, იქვე.

² იქვე, 83-557.

³ ს. კაკაბაძე, დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 29, დამატ. იბ. საქ. მუზეუმი, ყ. საისტ-საეთ. საზოგ. საბუთ. ფონდი №№ 2001, 14781, 2086, 13782.

⁴ ს. კაკაბაძე, იქვე, წ. II, 83-51.

წიგნი“ მეფის სახელდებას უძღოდა წინ, როგორც ეს ალექსანდრე მეფის (1637-60 სიგელშია „...ესე ... წყალობის წიგნი გიბოძეთ ჩვენ ლთივ გვირგვინოსანმა მეფეთ მეფემ ბატონმა ალექსანდრემ თქუენ ახვლედიანს გიორგის და ხოსიას, თქუენთა შვილთა და მომავალთა ასუ და ამპაირსა ზედა რომე თავდადებით ნამსახური იყავით შამოგვეხვეწეთ და დაგვეჯენით“¹. ასეთ შემთხვევაში, როდესაც თბრობის დასაწყისი წინადადება: „ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ“ აღვიღს იცვლიდა და მეფის სახელდებას წინ უსწრებდა, მაშინ სახელდებას ნაკვეთს პირდაპირ მოსდევდა სიგლის მიმღები პირის სახელი: „თქუენ ახვლედიანს გიორგისა და ხოსიას, თქუენთა შვილთა და მომავალთა“. ამის შემდეგ კი სპეციალური გამოწვევაში: „ასუ და ამა პირსა ზედა“ და წყალობის მაძიებელი მოტივების ჩამოთვლა. იმერულ სიგელებში მსგავსი შემთხვევების რიცხვი, ჯერჯერობით მინუს, არ არის ბევრი.

თბრობას უშუალოდ განგებულება მისდევდა. განგებულება ყოველთვის სიგლის უმაჯრესი ნაწილი იყო. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი არკვევს: სწორედ განგებულებაში იყო გამომგლავნებული გვირგვინოსანის ნებასტრეული. სიგლის სწორედ ეს ნაწილი ამყარებდა ახალ იურიდიულ თუ ქონებრივ ურთიერთობას კერძო პიროვნებათა და კორპორაციათა შორის. მთლიანობის ხანის ქართული სიგელების მსგავსად XVI—XVIII საუკუნეთა იმერული სიგელთა განგებულებას ერთიანი ან მრავალ ხაკვეთიანი აგებულება ჰქონია.

ის იწყებოდა ან მარტივად „გიბოძეთ“, „შემოგწირეთ“ ან „ვიგულისმოდგინეთ და კელახლა შემოგწირეთ“ და სხვა ამის მსგავსად. იმერული სიგელები განგებულების შინაგანი აგებულების თვალსაზრით კლასიკურ ხანის სიგელთაგან არაფრით განსხვავდებიან. სიგლის ამ ნაწილის ყველა ცნობილი ნაკვეთები: ჯერჩინება, რიანობა, პაეპანი-შეუვალობა და ზოჯერ მოუშლელობა-დაუცილებლობა-გაცუდებულობაც არიან ხოლქე წარმოდგენილი. აწორედ ამიტომ განგებულების ცალქე ნაკვეთების განხილვას ჩვენ აქ არ შეუდგებით. დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია ყველაფერი ეს ამოკითხოს გამოქვეყნებულ ლიტერატურაში. ერთად ერთი შენიშვნა, რომელიც შეიძლება ჩვენ აქ გავაკეთოთ, შეიხება განგებულების ბოლო ნაკვეთს—მოუშლელობა-დაუცილებლობა-გაცუდებულობას. იმერულ სიგელებში ხშირად აქ თულობით ხასიათია ხაზგასმული, მაგალითად, მეფის ალექსანდრეს (1637—60) სიგელში: „გვიბოძებია და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩვენსა ერდგულოზასა და სამსახურსა შვიანს თუ თქვენ ჩვენი ერდგული ჩვენი სიტყვისა და ბრძანებისა მორჩილი მოჩაილი ყმანი იყოთ ეს ჩვენგან ბოძებული წიგნი და სიგელი აღარაოდეს აღარ მოგიშალოთ“². ან კიდევ მეფე ბაგრატის (1661—81) სიგელი: „აქონეს: და გიბედნიეროს ღმერთმან ჩვენსა ერდგულობასა და სამსახურსა შვიანს თუ თქვენ ჩვენი ერდგული და ჩვენის სიტყვისა და ბრძანებისა მორჩილი ყმა იყოთ და ყოვლის ბატონისას ჩვენი გერჩიოს ჩვენ ეს ჩვენი წყალობა გლეხი არაოდეს მოგიშალოთ“.

¹ ს. ჯავახიშვილი, იქვე, წ. I, გვ. 63.

² საქართვ. მუხეხუა, ყოფ. წერა-კითხვ. გამაერც. საზ-ბის საბუთების ფონდი Sd, 519; იბ. იქვე სინტ.-საფონ. საზოგ ფონდი Hd, №№ 1950, 14042, 14761. 2086, 13782.

მთლიანობის ხანის ქართულ სიგლებში განგებულებას ბრძანებულების ნაკვეთი მისდევდა. ბრძანებულება შეიცავდა მეფის ოფიციალურ განკარგულებას მოხელეებისადმი, სიგელში აღნიშნული მეფის განგებულების ასრულების შესახებ.

ძველი სახით ეს ნაკვეთი იმერულ საბუთებში იშვიათად იხმარებოდა. და იპიც XVI საუკუნის მიწურულამდის. ამ ნაკვეთის არსებობა მომდევნო პერიოდის სიგელებში ჯერჯერობით არ არის შემჩნეული.

მეფე ბაგრატის (1510—1548) სიგელი: „და თქუნენ ჩუენისა ხელისა მქონებელნი ერისთავ ციხისთავ და დიდებულ აზნაურნო და ხელის მქონებელნო თქვენც ასრე დაუმტკიცეთ“¹.

იმერულ სიგლებში განგებულებას ჩვეულებრივ მისდევდა არა ბრძანებულება, არამედ მთლიანობის ხანის სიგელთათვის უცნობი ნაწილი, სადაც თავდებოდა, მოწმეთა დასახელება ან ორივე ერთად იყო გათვალწინებული.

მეფე ბაგრატის (1661—81) სიგელი: „ამისად გასათავებლად თავდებად მოგვიცემია თავად ღმერთი, ყოველი მისი წმინდანი, ზეცისანი ქვეყნისანი, ხორციელი და უხორციონი, მოწამე და გამრიგე გენათელი ნემსაძე დავით, ერისთავი შოშიტა, სახლთუხუცესი ჩიჯავაძე საზვერელი და ღოღობერიძე ზაალი“². მეფე სოლომონ I-ის სიგელი: „ამად წერილის მოწმად სარდალ მოურავი კარისა ჩვენისა გამგე, დიდი თავადი წულუკიძე ბერი, სარდალი და თავადი წერეთელი პაპუნა, წულუკიძე გიორგი, სახლთუხუცესი წერეთელი ზურაბ, მდივანბეგი დავით“³. მეფე ალექსანდრეს (1683—1687) სიგელი: „არის ამისი მაშუალი და მოწამე აბაშიძე პაატა, სახლთუხუცესი დედოფლის ჩხეიძე როსტომ, მდივანი ქაიხოსრო, მაქავეარიანი ქაიხოსრო“⁴. ამდგავარად ამ ნაკვეთში მეფე ვალდებული ყოფილა ოფიციალურად დაესახელებინა თავდებები, გამრიგე ან მაშუალნი და ჩვეულებრივი მოწმეები. ეს წესი აღებული ხანისათვის იმერულ სიგლებში საყოველთაოდ გაბატონებული ჩანს.

იმერულ სიგელში ამ ნაკვეთს ან უმეშვეოდ განგებულებას ბრალთგადამხედლობა და კურთხევის ჩაკვეთი მისდევდა ხოლმე.

მეფე გიორგის (1565—1583) სიგელი „აწე ვინცა და რამანცა ძემან კაცისამან ანუ მეფემან და ანუ დედოფალმან ანუ თავადმან და ანუ დიდებულმან ანუ აზნაურმან და ანუ გლეხმან კელყოს წიგნისა ამის მოშლად და მამულისა ამის გამო-

¹ ს. კაკაბაძე, იქვე I, 35.

² საქ. მუზეუმი, საისტორიო-საეთნ. საზოგ. საბუთების ფონდი № 9388.

³ ს. კაკაბაძე, იქვე, II, 83-73.

⁴ ს. კაკაბაძე, იქვე, I, 80. იბ. დამატ. საქ. მუზეუმი, ვ. საისტ.-საეთნ. საზოგად. საბუთების ფონდი №№ 2001, 2080, 8611, 11273.

ხუებად რისხვამცა დაუსაბამო ღმერთი¹.“ და სხვა. მეფე და დედინის ვაჟეის (1650—61) სიგელი: „და აწე ვინცა და რამანცა ძემან კაცისამან დიდმან ანუ მცირემან ანუ მეფემან ანუ დადინმან ან დედოფალმან და ანუ კათალიკოზმან და ანუ სხვამ ბატონმა ეს ჩვენგან გარიგებული საქმე მოუშალოს ბიჭვინტი ლუთისმშობელსა და ამისად შლად და გამოსხმად ვეპყოს, მასამც-რისხავს თავად დაუსაბამო ღმერთი და მხოლოდ შობილი უფალი ესო ქრისტე ძე ღთისა და სული წმინდა ცხოველს მყოფელი მამისაგან გამოსრული შემცაედების გრწოდა კაენისა, შიშთვილი იუდასი, მეხდატეხა დიოსკორესი. სირცხვილი კარისკენტი და საბიანესი დანთქმა დთან დააბირონისი და მაზედამც მოიწვეის წყვევა შეასდარვისა ფსალმუნისა და იუდასთანამც დაისაჯების სული და ხორცი მისი და ნუ რა რა თა სინანულითა არის ხსნა სულისა მისისა. დამამტკიცებელნი ამისნი ღმერთმან აკურთხოს და ბიჭვინტის ღთისმშობელმან და მომშლელნი ამისნი წყეულ, კრულ და შეჩვენებულ იყოს ცათაშინა და ქუეყანასა ზედა“².

გადამხდელობა და კურთხევა შეიძლება ყოფილიყო უფრო ვრცელიც. ეს ნაკვეთი შტლიანობის ხანის სიგლებში მთავრდებოდა სიგლის მზომებელი მეფის თხოვნით ეკლესიის მესვეური კათალიკოზისადმი. მასაც თავის მხრივ სიგლსათვის კრულობითი მოწმობა უნდა დაერთო. იმერულ სიგლებში ჯერჯერობით ერთად ერთი შემთხვევა, სადაც ასეთი თხოვნა მოცემული, არის გიორგი მეფის (1548—84) სიგელია, 1573 წლისა. იქ ბრალთგადამხდელობას და კურთხევას მისდევს: „თქუენცა . . . აფხაზეთისა და ქართლისა კათალიკოზონ დაუმტკიცეთ“³.

როგორც მოსალოდნელია, მეფე მიმართავდა ჯერ აფხაზეთის კათალიკოზს და მერე ქართლის კათალიკოზს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ქართლის კათალიკოზის კრულობითი მოწმობაც იმერული სიგლისათვის მიიღო აუცილებელი ყოფილა.

იმერულ სიგლებში ჩვენ ვვაქვს ერთი ჯგუფი საბუთებისა, სადაც შემოკლება მაქსიმალურად განხორციელებულია. ზოგიერთი სიგელი თავდება განგებულებახე. იქ არ იყო სრულიად თავდება-მოწმეთა ჩვენება და ბრალთგადამხდელობა და კურთხევა. ასეთ შემთხვევაში განგებულებას პირდაპირ მისდევდა: დათარიღება და ხელრთვა⁴. ხშირად სიგლებში განგებულებას თავდება-მოწმეთა ჩვენების ნაკვეთი მისდევდა და მას კი დათარიღება და ხელრთვა. ამ შემთხვევა-

¹ ს. კაკაბაძე, I, გვ. 19.

² ს. კაკაბაძე, I, გვ. 66. იხ. დამატებით „სისტორიო მოაზრე“ 1925 I, გვ. 164, 167 168, 169.

³ იქვე, I, გვ. 31.

⁴ ს. კაკაბაძე, ibid., I, გვ. 63.

ში ბრალთ გადამხდელობა კურთხევის ნაკვეთი სრულიად არ იყო წარმოდგენილი. მაგ., მეფე ბაგრატის (1660-1681) სიგელი: „ამისად გასათავებლად, თავედობად, მოგვიცემთა თავად ღმერთი, ყოველი მისი წმინდანი, ზეცისანი, ქუეყნისანი, ხორციელი და უხორციონი, მოწამე და გამრიგე გენათელი ნემსაძე დავით, ერისთავი შოშიტა, სახლუხუცესი ჩიჯავაძე საზვერელი და ლოღობერიძე ზაალ, დაიწერა წიგნი ესე ინდიკტიონსა“¹ და ასე შემდეგ. ბოლოს უზის გუბარი და ბეჭედი. ასეთივეა „მეფე ბაგრატის“ სიგელები 1665,² 1666 წლებისა.³

ბრალთგადამხდელობა და კურთხევის სათვალავი მისდევდა. სიგელის ამ ნაწილში აღინიშნებოდა სიგელის თარიღი: წელი, ხშირად თვე და თვის რიცხვიც. იწყებოდა ის ჩვეულებრივ „დაიწერა სიგელი“, „დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე“ „დაიწერა წიგნი, ბრძანება და სიგელი ესე“, ან კიდევ მარტვიად წავიანები ხანის სიგელებში — „აღიწერა“ და სხვა ამის მსგავსად. XVI—XVIII საუკუნის იმერულ სიგელებში სხვადასხვანაირი სათვალავი ყოფილა ხმარებაში: მეფობის ინდიკტიონის, მოქცევის (იგლისხმება რასაკვირველია 14 ე მოქცევა) ქორონიკონების და ქრისტეს მიხედვით. XV—XVI საუკუნის სიგელებში იხმარებოდა ჩვეულებრივ ორმაგი დათარიღება: მეფობის ინდიკტიონის, და ქორონიკონის მიხედვით. იმერეთის მეფის ალექსანდრეს (1494-1510) სიგელი: „დაიწერა სიგელი ესე ქორონიკონსა ასოთხმოცდაჩვიდმეტსა, ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისა ათხუთმეტსა“⁴. ასეთ შემთხვევაში უჩვენებდნენ ჯერ ქორონიკონს და შემდეგ ინდიკტიონს. მაგრამ მომდევნო პერიოდისათვის თანამიმდევრობა სწორედ პირუქმია. მეფე გიორგის სიგელი: „დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა მეორესა ქორონიკონსა—ქორონიკონს ორას ორმოცდაჩვიდმეტსა თვესა თებერვალსა ოთხსა“⁵, „დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა მეორესა ქორონიკონსა (ორას) სამოცდაცხრამეტისა თვესა მაისსა“⁶. დაკვირება გვარწმუნებს, რომ იმერულ სიგელებში მსგავსი ორმაგი დათარიღება გვაქვს მთელი XVI საუკუნისა და XVII საუკუნის დამდეგისათვის. ჯერჯერობით ყველაზე გვიანდელი სიგელი ასეთი დათარიღებით იმერეთის მეფის როსტომის (1591—1604) სიგელებია. მომდევნო პერიოდისათვის მთელი XVII საუკუნის განმავლობაში ჩვენ გვაქვს ერთმაგი დათარიღება და ყოველთვის ქორონიკონის მიხედვით. გიორგი მეფის (1604—37) სიგელი: „დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე მეფობისა ჩუენისა ქორონიკონს ტკ“⁷. მეფე ალექსანდრეს (1637—60) სიგელი: „დაიწერა წიგნი

¹ საქ. მუზეუმი, საისტორიო-საეთნო. საზოგადო. საბუთების ფონდი Hd №№ 9888, 14660, 13782, 14414, 11278, 14631.

² ibid, Hd № 2246.

³ ibid, Hd № 9546.

⁴ ს. კაკაბაძე, იქვე, I. 4.

⁵ ს. კაკაბაძე, I. 19.

⁶ იქვე, III 35.

⁷ საქ. მუზეუმი, ყოფ. საისტორიო-საეთნო. საზოგ. საბუთებ. ფონდი Hd 13782.

და სიგელი ბრძანება ესე ქორონიკონს ტკზ (სამას ოცდაშვიდს).¹ მეფე ბაგრატის (1661-81) სიგელი: „დაიწერა წიგნი ესე ინდიკტიონსა მეფობისა ჩვენისათა ქორონიკონს სამას სამოცდაერთსა“², „დაიწერა ბრძანება წიგნი სიგელი ესე ქორონიკონს სამას სამოცდა ოვას“³. XVIII საუკუნის I ნახევარში კვლავ იჩენს თავს ორმაგი დათარიღება, ქორონიკონის და ქრისტეს მიხედვით სოლომონ I სიგელი: „ალიწერა თვესა სექტენბერს 3 დღეს ქრისტესა აქეთ ჩღმიდ (1754) ქორონიკოს უმზ“⁴. მისივე სიგელი: „დაიწერა წიგნი ესე ქრისტეს აქეთ ჩღად თვესა აგვისტოსა თ დღესა კვირიაკესა“⁵.

XVIII საუკუნის შუა წლებიდან იმერულ სიგელში უმეტესად ვხედავთ ერთმაგ დათარიღებას. ქრისტეს მიხედვით უჩვენებდნენ ჯერ თვეს და თვის რიცხვს, მერე წელს და ზოგჯერ დღესაც.

სიგელში სათვალავის შემდეგ აღინიშნებოდა მდივანი, ვისი ხელითაც დაიწერა სიგელი: „ხელითა ფანჩულიძის იაკობისათა“⁶ მეფის გიორგის 1569 წლის სიგელში: „ხელითა კარის ჩუენის მდივანმწიგნობრის ფრიად ცოდვილისა თავქალაშვილის აღასითათა“⁷.

ან კიდევ მეფის ბაგრატის (1660-81) სიგელში: „დაიწერა ბრძანება ესე ქორონიკო ტმჲ დაიწერა ხელითა კარისა ჩუენისა მდივნის ფეშანგისითა“⁸ იმერულ სიგლებში მდივნის სახელდება სიგლის სათვალავს მისდევდა ჩვეულებრივ, მაგრამ XVIII საუკუნეში გვაქვს პირუტყუჯერ მდივნის დასახელება და შემდეგ სათვალავია ხოლმე: მაგ., სოლომონ II-ის სიგელი: „ალიწერა ხელითა მეფის კარის მღვდლის გრიგოლიშვილის იესესითა ქორონიკონს ქრისტეს აქეთ ჩღჲმ თვესა მარტსა იზ.“⁹

დასასრულს, სიგლის უკანასკნელ ნაკვეთში წარმოდგენილია სამეფო ხელრთვა და ბეჭედი. სიგლის ბოლოს გვირგვინოსანი მოაწერდა ხელს, აღნიშნავდა მარტივად თავის სახელს: „ბაგრატ“, „გიორგი“, „სოლომონ“ ან „მეფე ბაგრატ“, „მეფე გიორგი“, „მეფე სოლომონ“ და სხვა ამის მსგავსად. იმერულ სიგლებში მეფის ხელის გარდა, ჩართულია აგრეთვე სამეფო სახლის იმ წევრთა ხელიც, რომელნიც სიგლის სახელდებაში მოხსენებულნი არიან: დედოფლის, შვილების, ძმების და სხვათა.

¹ საქ. მეხეუმი, ყოფ. წ. კ. საზ-ბის საბუღების ფონდი Sd, 519.

² საქ. მეხეუმი, ყოფ. წ. კ. გამ. საზ. საბუღების ფონდი, 519.

³ იქვე, ყოფ. საისტ. ეონ. ფონდი, საბ. Hd, № 9388

⁴ იქვე, ყოფ. წერა-კითხვის გამ. საზ. ფონდი, № 509.

⁵ ს. კაკაბაძე, II, გვ. 20.

⁶ საისტ. ნომზე, 1925, I, გვ. 165.

⁷ კაკაბაძე, ibid, I, 19.

⁸ საქ. მეხეუმი/ყოფ. საისტ. საზოგად. საბუღ. ფონდი HD № 9466.

⁹ საისტ. ნომზე, ტფილისი, 1925 წ., I, გვ. 165.

ჩვეულებრივ, ხელრთვისთან ერთად უნდა ყოფილიყო ჩართული ბეჰედი (თითქოს ამის აუცილებლობაზე მიგვიჩვენებს იმერეთის მეფის გიორგის (1565—1583) სიგელი, რომლის თხრობაში აღნიშნულია: „იადგარი გაიჩინეთ და სიგლათ დააწერინეთ და ჩვენი ხელი და ბეჰედი ჩაურთეთ იმ სიგელსა“¹). მაგრამ იმერული სიგელების დიდი უმრავლესობა არ მისდევს ამ წესს. დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ სიგლები, სადაც ხელრთვა და ბეჰედიაა,—ძალიან ცოტაა. სიგლებში ჩვეულებრივ ვხედავთ ან სამეფო ხელრთვას ან სამეფო ბეჰედს. საყურადღებოა, რომ მეფის ბავრატის (1510—1448) დღემდე ცნობილ ყველა სიგლებს მოეპოვება მხოლოდ ხელრთვა, გიორგი მეფის (1565—1583) სიგლებიდან ერთად ერთს აქვს ხელრთვა და ბეჰედები. დანარჩენებს მხოლოდ ხელრთვა მოეპოვება.

ასე და ამგვარად XVI საუკუნის სიგლებს თითქმის მხოლოდ ხელრთვა გააჩნიათ.

საყურადღებო გარემოებაა: თუ სიგელში ბეჰედი ჩართულია, მაშინ მას ხელრთვა არ აქვს.

იმერულ პრაქტიკაში ხელრთვა და ბეჰედი თითქოს (ვღიან ერთი მეორეს: მეფე გიორგის (1604—1637) დღემდე ცნობილი შვიდი სიგლიდან არც ერთს არ აქვს ხელრთვა, სამაგიეროდ ყველგან ჩართულია ბეჰედი წარწერით, „მონაღთისა მეფე გიორგი“. მეფე სოლომონის (1751—1784) თორმეტი სიგლიდან არც ერთს არ გააჩნია ხელრთვა. დაბეჰედილი კი ყველაა. ანალოგიური მდგომარეობაა—სოლომონ მეორეს (1788—1810) ჩვიდმეტ დაბეჰედულ სიგლებიდან ხელრთვა არც ერთს არ მოეპოვება. იმერეთის მეფეების განსაკუთრებით თვალვადამორჩილი ბავრატის (1660—1681) სიგლებში, სამეფო ბეჰედის პარალელურად ან სრულიად მარტოდ, ხშირად ვხედავთ ჯვარსაც, სამეფო ბეჰედი ჯვარის შემდეგ არის ჩართული². ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ჯვარი მეფეთა ხელით უნდა იყოს ჩართული და სიგელში ხელრთვის მაგიერობას უნდა ასრულებდეს. სამეფო სახლის სხვა წევრთა სახელებიც სიგლებში ჩართულია ან წერით და ან ბეჰედით, მაგრამ ყოველთვის სამეფო ხელრთვისა და ბეჰედის შემდეგ.

1616 წელს ირანის შაჰრობლის შაჰაბას I-ის მიერ ქართლ-კახეთის აზხრების გამო, იმერეთის მეფე გიორგის (1604—1639) გაუგზავნია წიგნი რუსეთის მეფე ალექსი მიხეილისძისადმი, ამ სიგლის ბოლოს ჩართული ყოფილა მეფის მხოლოდ ბეჰედი წარწერით: გიორგი მეფე.

„А у грамоты в печати написано грузинским письмом: Гурги царь“³. (რასაკვირველია, თუ ქართული დოკუმენტის არქივში შენახული თარგმანი სწორეა). შესაძლებელია ამავე თვალსაზრისით განხილული ყოფილიყო იმერეთის

¹ ს. კაკაბაძე, *ibid.*, I, 82.

² სპ. მუსხეში, ყოფ. საისტ.-საეთნოგ. საზოგად. საბუთების ფონდი (HD) 8388, 9546 14633.

³ Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. Тбилиси, 1937 г.

მეფის ალექსანდრეს (1639—1660) პასუხი რუს ელჩებს, რუსეთის მეფისადმი ერთგულების ფიცის სიგელში ხელის ჩართვის გამო. 1651 წლის 14 სექტემბერს რუსმა ელჩებმა მოსთხოვეს იმერეთის მეფეს ალექსანდრეს ერთგულების სამართმი ხელიც ჩაერთო, ამაზე მდივანმა ფეშანგმა გადასცა ელჩებს ალექსანდრეს პასუხი. ელჩებს უთხრეს, რომ ალექსანდრე მეფემ წერა არ იცისო: „И Александр царь приказал к Михаилу и к Алексею Пешенге говорить, что он Александр царь грамоты не умеет, а приложит к записям печати, а митрополитам и боярам велит руки приложить“¹. სხვაგვარად ძნელი დასაჯერებელი იქნებოდა, რომ მეფე ალექსანდრეს წერა-კითხვა იმდენად მაინც არ ცოდნოდა, რომ ხელრთვა შესძლებოდა. მართალია, დღეს მისი სახელით ცნობილი სიგელებიდან არც ერთს არ აქვს ალექსანდრეს ხელრთვა, მაგრამ მის ბეჭედზე გამოყვანილი სიტყვა „ალექსანდრე“ უშეგვლია მისი ხელრთვის კვალობაზე უნდა იყოს გაკეთებული.

ამ მხრივ შესაძლებელია უზნიშვნელო არ იყოს მეფე ალექსანდრეს წყალობის სიგელი ნაბოძები ციხისთავ იოანე ომათმალძესათვის 1658—1660 წლებში. დღეს ამ სიგლის მხოლოდ პირია ცნობილი. იქ სიგლის თხრობაში ნათქვამია: „ამ პირსა ზედა, რომე ჩვენის ტომის დიდებულის ხელმწიფის კურთხეულის დავით აღმაშენებლის გუჯარი მოიბანეთ, თქვენი ოჯახის დიდებულობის და განგიახლეთ და ჩვენც ხელი მოგიწერეთ“²: თუ პირის ჩვენება სწორია, სრულიად გარკვეული მითითებაა იმის შესახებ, რომ მეფე ალექსანდრეს წერა და კითხვაც ცოდნია. და თუ ჩვეულებრივ სიგელებზე არ აწერდა ხელს, აიხსენება იმდროისათვის აქ აივრთმეცოდნეობაში განმტკიცებულ ტრადიციით, რომლის მიუხედავად სიგელში სამეფო ბეჭდის ჩართვა საქმარისი იყო და ერთდროულად სამეფო ხელის მოწერა არ იყო საჭიროთ ცნობილი.

სრულიად კანონზომიერად გვევლინება მეფის სოლომონის (1751—1784) განცხადება 1782 წლით დათარიღებული მისივე სიგელში: „ესენიც ხელშეუღალ მოგვიძღვნია და დაე ბეჭედი სამეფოთა ბეჭედითა“³. აქაც მხოლოდ ბეჭდის ჩართვაზეა საუბარი.

იმერეთის ფეოდალურ წინააღმდეგობაში ორგანიზირებული ბეჭედი სცოდნიათ: სახელმწიფო და სამეფო. მეფე ბაგრატ I (1660—1681) 1677 წელს რუსეთს გაგზავნილ წიგნში წერდა: „მერმე სახელმწიფო დიდი ბეჭდის დასმა გვინდოდა, მაგრამ რადგან კელმწიფის ბეჭედი ვიპოვეთ, ამისთვის დიდი ბეჭედი ვერ ვკადრეთ“⁴. როგორც ჩანს, სახელმწიფო ბეჭედი დიდი ყოფილა და გარეგნულად განსხვავდებოდა ჩვეულებრივი სამეფო სასიგელე ბეჭედებისაგან. ეს უკანასკნელი, როგორც ეს მათი ანაბეჭდიდან ჩანს მომცრო, და ოვალური მოყვანილობის ყოფილან. ამ ორი სახის ბეჭედთა შორის უფრო არსებითი და ფუნქციონალური ხასიათის განსხვავების დადგენა უკერძოობით ძნელია.

¹ Посольство стельника Никифора Толочанова и дьяка Алексея Кивлева в 1650—1652 в Имеретию, Тбилиси 1925, 177.

² ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, № 90.4.

³ ს. კაკაბაძე, ივე, II, 75.

⁴ ცისკარი, 1880, ნოემბერ-დეკემბერი, გვ. 8.

იმერულ ბეჰედთა ლეგენდა სხედასხეანაირია. XVI საუკუნეში თითქმის ყოველთვის მარტო მეფის სახელს შეიცავდა: „გიორგი¹“, „ბაგრატ²“ და სხვა ამის მსგავსად. ან კიდევ მომდევნო ხანში ბეჰედის ლეგენდა უფრო განვრცობილი ჩანს: „მონა ღვთისა მეფე გიორგი“. ზოგჯერ ბეჰედში ნაჩვენებია იყო გვირგვინონის გამეფების თარიღიც: „მონა ღვთისა მეფე მამუკა ტოა.³ ან კიდევ „კეთილ ძირთავან რტონი მეფედ ვარ ბაგრატიონი. სოლომონ“, როგორც ეს სოლომონის ბეჰედებზეა.⁴ ზოგჯერ ბეჰედის ლეგენდა უჩვენებდა მეფის პირად დამოკიდებულებას სხვა ქვეყნის მბრძანებელთან: „მონა ღვთისა, ყმა ხონტქრისა მეფე გიორგი⁵ ანუ „მონა ღვთისა მეფე ალექსანდრე გიორგის შვილი ყმა დიდის მოსკოვის ხელმწიფის მიხეილის შვილისა“⁶. ან კიდევ მეფე სოლომონის ბეჰედი: „ღაფთის ნორჩი ჯვართ მტერს მოვრჩი. სოლომონ.“⁷ და სხვა ამის მსგავსად.

ძველი ქართული პრაქტიკის თანახმად იმერეთის სამეფოშიაც ჰყოლიათ ცალკე მოხელე, ვისაც ბეჰედი ებარა, მის მოვალეობას თითქოს შეადგენდა სიგლის დაბეჭდვა. ამ საკითხის შესახებ რუსი ელჩები აღნიშნავენ: И Микифор и Алексей поднесли Александру царю кресто-целовальные записи и Александр царь приняв записи отдал печатнику своему и велел запечатать как записи запечатали и поднес печатник Александру царю“⁸.

ჩვენ ვიცით ამ მოხელის სახელი აღმოსავლეთ საქართველოში. მას მორდალი რქმევია. მაგრამ რას ეძახდნენ მას იმერეთის სამეფოში ჯერჯერობით არ არის ცნობილი.

დაბეჭდვით კი, მგონია, სიგელს სახლთუხუცესი ბეჰედავდა. კახეთის მოსაქრეფლობის შესახებ მეფე ერეკლეს განჩინებაში, ამაზე ნათქვამია: „ქ. სახლთუხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაუბეჭდავს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანსა და ისე მორდალს“⁹. კახეთის ანალოგიით შეიძლება იმერეთშიაც დაბეჭდვის ამბავი ასე ვიგულისხმოთ.

ასეთია იმერული სიგელების აგებულების ძირითადი მომენტები. აგებულების ძირითადი სქემის თვალსაზრისით, როგორც ვნახეთ, ისინი მთლიანად მისდევენ საქართველოს ერთიანობის ხანის სიგელთა პრაქტიკას. მაგრამ იმერეთის სამეფოს არსებობის ახალ ისტორიულ პირობებთან დაკავშირებით, ისინი გვიჩვენებენ ფრიად საყურადღებო განსხვავებას და თავისებურებებსაც იმერეთის ფეოდალური მონარქიის პრაქტიკაში, მთლიანობის ხანის სიგელთა მოცოდ-

¹ ს. კაკაბაძე, იქვე, I, 19.

² ს. კაკაბაძე, იქვე, I, გვ. 80.

³ ს. კაკაბაძე, იქვე, II, გვ. 51.

⁴ სპ. მუხეშვი, ყოფ. საისტ.-საეონ. საზოგ. ფონდი Hd, № 9650.

⁵ საისტორიო მოამბე I, 1925, გვ.

⁶ ს. კაკაბაძე, ibid, II, 20.

⁷ Посольство, ibid, стр. 181.

⁸ სპ. სიმეღენი, ტფილისი, 1910, 136.

ნეობის მრავალი ნორმები გვევლინებიან, როგორც წარსულის გარდმონაშთი და სრული გაქრობის გზაზე არიან დამდგარი. ზევით ამის არა ერთი ნიმუში იყო ნაჩვენები. პარალელურად ჩნდებიან რიგი ახალი წესებისა, რომელნიც უცნობი იყვნენ ძველი ტრადიციისათვის, ამის კვალობაზე შესაძლებელია გამოუმუშავებულ იქნეს სრულიად საიმედო საშუალება ამ პერიოდის უთარილო იმერული სიგლების დასათარილებლად.

ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ წერილში წამოყენებული მრავალი დებულებანი ჯერ კიდევ საჭიროებს დამატებით დასაბუთებას. მხოლოდ მის შემდეგ, რაც ანალოგიურად შესწავლება საქართველოს ამავე პერიოდის სხვა პოლიტიკური ერთეულების სიგლებიც, შესაძლებელი გახდება XVI—XVIII საუკუნეთა ქართული სიგლების აგებულების საბოლოო დარგნა.

К. Григория

К вопросу об изменениях в формуляре Имеретинских официальных (царских) грамот в XVI—XVIII в.в.

(Резюме)

Грузинская дипломатика является молодой наукой. Создание этой науки связано с именем крупнейшего грузинского ученого акад. Ивана Александровича Джавахишвили. Он первый изучил официальные царские грамоты грузинской феодальной монархии периода XI—XV в.в. и установил за данный период общепринятый в Грузии формуляр для официальных актов. В этой статье мы рассматриваем только имеретинские официальные акты в XVI—XVIII веках.

Практика имеретинских официальных грамот этого периода придерживается в основном формуляра грамот эпохи едикения грузинской феодальной монархии XI—XV в.в. Но вместе с тем, можно установить некоторые важные отступления от общегрузинских дипломатических норм: *intitulatio* акта обыкновенно начиналось родословием царя и подчеркивалось его происхождение от Иесе - Давида - Соломона - Баграта. Грузинская обычная титулатура древнего периода „Царь абхазцев, картвельцев, кахов“ и т. д. выходит из употребления. Вместо этого вырабатывается новая титулатура с общим указанием всемогущества, непобедимости и обладания обеих престолов. В титулатуре царя кроме выражения „царь царей“ ставились также слова „патрон“ или „господин“.

13. საქ. საბ. მუზეუმის მონაშე X—B.

В формуле, соответствующей sanktio, подчеркивался условный характер царского решения (в зависимости от верности и подчинения царю со стороны получателя акта).

В следующей формуле царь перечислял свидетелей и посредников данного акта.

Меняется также система датировки акта. Взамен старой единой системы индикатионов царствования, практикуется двойная система: путем индикатиона царствования и короникона большого пасхального цикла. В XVII веке употребляются только вышеназванные корониконы, а в XVIII веке наряду с ними ставятся даты и от рождения Христова.

В конце обыкновенно видим или подпись или печать. Эти две вещи в акте как-бы заменяют друг друга и т. д.

სტ. მინთიშაშვილი

ჰაემეტოზა ინგილოურში

პატივემუღმა მ. ჯანაშვილიმა „ძველ საქართველოში“ გამოაქვეყნა ინგილოური დილემტოლოგიური მასალები¹.

გამოქვეყნებული მასალები, სხვა მრავალ საინტერესო მოვლენათა გარდა, ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე თავისი ჰემეტოლოგიური ფორმებითაც, რომელიც ერთგვარი, რამოდენადმე გარკვეული წესით არის წარმოდგენილი, რაც აღამიანს ერთგვარ საცდურს აძლევს, წინასწარ შემუშავებული შეხედულების გამო, სხვა-ნაირად იქნას დაფასებული.

ახლად აღმოჩენილ ჰემეტო (იხ. ტფ. უნივ. მოამბე, ტ. III) და ხანმეტო (იხ. ტ. უ. მოამბე, ტ. II) ძეგლებთან დაკავშირებით მ. ჯანაშვილს ინგილოური ჰემეტოზის შესახებ ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე 1924 წ. 10 თებერვალს მოხსენებაც წაუკითხავს.²

პატივემუღმა მ. ჯანაშვილი ამტკიცებს, რომ ინგილოურში არსებული ჰემეტოზის ფორმები ქართულში უწინ არსებული მორფოლოგიური ხანმეტო-ჰემეტოზის ნაშთიათ (იხ. „წელიწადი“ I-II, გვ. 359). „ჰემეტო“ ინგილოურში ისეთივე ბუნებისაა, როგორც „ჰემეტო ტექსტებში“-თ (იქვე, გვ. 360).

როგორც მოხსენების დაბეჭდილი ანგარიშიდან ჩანს ინგილოურის ჰემეტო-ტოპის საკითხს პრინციპულად (ის მორფოლოგიური მოვლენაა, თუ ფონეტიკური), გარდა პროფ. გ. ახვლედიანისა, არავინ შეჰხედა. პროფ. გ. ახვლედიანი კი პირდაპირ და მართებულად სუამს საკითხს: „საკითხი ასე უნდა დაისვას: ინგილოური ჰემეტო არის წმინდა ფონეტიკური წარმოშობის თუ მორფოლოგიური მნიშვნელობის მატარებელი?“ (იქვე, გვ. 360).

ჩემი მიზანია გავარკვიო, შეძლებისდა გვარად, ინგილოურში არსებული ჰემეტოზა ფონეტიკური თუ მორფოლოგიური მოვლენაა?

1930 წელს შესაძლებლობა მომიცა საინგილოურში გავმგზავრებულიყავი და ადგილობრივ შემსწავლა ინგილოური კილო.

ადგილობრივ წარმოებული დაკვირვებისა და თვით მ. ჯანაშვილისეული მასალების შესწავლის შემდეგ დავრწმუნდი, რომ ინგილოურ კილოში გავრცელებული ჰემეტოზა არ არის მორფოლოგიური მოვლენა, არამედ აღნიშნული ჰემეტოზის ფონეტიკური მნიშვნელობის მატარებელია.

¹ იხ. „ძველი საქართველო“ საქართველოს საისტორიო და საენათმეცნიერო საზოგადოების კრებული, ტ. II, ტფილისი 1911—1913 წ. გვ. 181—210.

² იხ. ამ მოხსენების მოკლე ანგარიში დაბეჭდილი ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების „წელიწადი“ I-II, გვ. 358—360.

ზემოაღნიშნული მოსაზრების დასამტკიცებლად, როგორც ჯანაშვილი-სეული, ისე ჩემ მიერ შეკრებილი მასალებიდანაც ამოღწერე ყოველგვარი ჰაემეტი ფორმა და აგრეთვე ისეთი სიტყვებიც, რომლებშიც ჰაემეტოზა ან კანონით (ინგილოურისათვის დამახასიათებელი წესის მიხედვით), ან ვარაუდით მოსალოდნელი იყო. ამ მასალის შესწავლისა და ურთიერთ შედარების შემდეგ ჩემთვის სრულიად ნათელი გახდა ინგილოური ჰაემეტოზის ბუნება.

ინგილოურის ჰაემეტოზა გვინტერესებს მხოლოდ გარკვეულ მოვლენებში: ხმოვნების წინ, ე. ი. ისეთ შემთხვევებში, როცა მსგავს მოვლენებში თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში არაფერი გვაქვს; თორემ სხვა შემთხვევებში ე. ი. თანხმონით დაწყებულ თემიან ზმნებში ჰაე, როგორც სუბიექტური ნიშანი მეორე პირისა, ანდა ობიექტური ნიშანი მესამე პირისა, თავის რიგზეა, ინგილოურისათვის დამახასიათებელი კანონზომიერებით¹ (ჰ, ა ს, შ და ნული უფრო ა, მაგრამ თუ უფრო ზედმიწევნით ვიტყვით ხშირად ისმის გაურკვეველი ბგერა ჰაეა და ხანს შორის. აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ჩემველ მასალებში ა სკარბობს, ხოლო ჯანაშვილისეულში ჰაე, გრაფიკულად გამოხატული, ცადაა).

ჯერ ჯანაშვილისეულ მასალას განვიხილავ და მერე ჩემ მიერ შეკრებილს, თუმცა მარტო პატ. მ. ჯანაშვილის მიერ შეკრებილი მასალიდანაც ჩანს ინგილოური ჰაემეტოზის ბუნება.

პირველ რიგში მოტანილი იქნება ის მაგალითები, რომლებიც საბაბს იძლევიან, რომ ჰაე მორფოლოგიური მნიშვნელობის მატარებლად იქნას აღიარებული და რამაც საბუთი მისცა, თუმცა მცდარი. პატივცემულ მ. ჯანაშვილს თავისი შემოხსენებული მოსაზრება, რომ ჰაე, აღნიშნულ შემთხვევებში, მორფოლოგიური მნიშვნელობის მატარებელიაო, და შემდეგ გარკვეული თანრაგით, მივაშველებ დანარჩენებსაც, რომ უფრო მკვეთრი და აღვილად მისახვედრი და დასაჯერებელი იყოს.

I. ესენია სასხვისო ქცევანი ზმნები, რომლებშიც, თანახმად ხანმეტ ჰაემეტოზის დროს უწინდელ ქართულში გაბატონებული მორფოლოგიური კანონისა, ინგილოურშიც, თუ იქ ნამდვილად მორფოლოგიური ჰაემეტოზა გვაქვს, ჰაეა მოსალოდნელი და გვაქვს კიდევაც ჰაე, მაგრამ როგორც ქვემოთ ვნახავთ და დავრწმუნდებით, არა მორფოლოგიური მნიშვნელობის მატარებელი ჰაეა, არამედ ფონეტიკურისა² მაგ:

„ასლანმა კატას ჰუთხრა: ზმაო, შენ ბატონ მართლაც ღონიერ ყოფილ“ (ჯანაშვილი 186₁₁₁₋₂), „აგე ჰუგრუმა, რუმ წყალში ჰღვუნა მალღიდგან“ (ჯან. 190₁₁₁), „ჰუნახი, ერ ბებერს ვარცლში ცომ მოუხელი... ჰუთჰომ“ (ჯან. 194₁₁₁), „ევე შენზე ა ემ არ გასაჩენელს ჰუსწავლები“ (ჯან. 197₁₁₁), „კატას იქ ნაკნავი და ტყი პირებზე ჰუტრი აღნი, ჰუნადირნი, ჩიტებ, თავებ რამე ჰუჰერი“ (ჯან. 184—5₂₀₁₋₁), „ბეერ-ტოტაე ჰუვლუაყ, კემწიდი კარზე წასულან“ (ჯან. 188₁₁₁).

¹ „ინგილოური კლო“ მონოგრაფიად დამუშავებული მაქვს, სადაც ზმნებს ცალკე თავი აქვს მიძღვნილი.

აქვე უნდა აღვნიშნო ის გარემოებაც, რომ თვითონ ჯანაშვილისეული სახეობის მკვლევარნი არის იხილენი შემთხვევა, როცა „კანონით“ ჰემეტობა მოსალოდნელი იყო სასხვისო ქვეყანა ზმნის თავში, მაგრამ არ არის. ესენია: „ციცოვაკი ამა-გრაჲ იქდა, მარეენა ფეყით ბილესს ისწორებდა, თავისთუნ ლილის უკრავდა“ (ჯან. 186, 11-20), „კაცმა სოლს დმოჰკრა, ამააგდა. მემლან საყრე ააღა, უშხივლა, ამთონ ეყა, რუმ ასლან იხეწებოდა: გამუშ“ (ჯან. 186, 24-6).

აქ მოტანილი მაგალითების მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ. ცხადია, ვიფიქრებდით, რომ ამ შემთხვევაში ყველგან ნამდვილი მორფოლოგიური ჰემეტობა გვაქვს; რადგან გვაქვს ზმნაში ირიბი დამატება და ამას გარდა დრო-კილოთა ის ჯგუფია, როცა ზმნა ყოველთვის მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსს მოითხოვს, რომელიც ხანმეტ-ჰემეტობის დროს სათანადო (ბ, ჰ) პრეფიქსით გამოიხატებოდა ხოლმე, როგორც თანხმოვნით დაწყებულ თემიან ზმნებში; ისე ხმოვნების წინაც და რომელიც (ბ, ჰ) შემდეგ პერიოდში ხმოვნების წინ დაიკარგა, ხოლო თანხმოვნების წინ იმისდა მიხედვით შეიცვალა, თუ ზმნის თემა რა ბგერით იწყობა.

II. შორს რომ არ წავიდეთ ისევ ზმნებშივე გვაქვს ისეთი შემთხვევები ჰემეტობაში. უაღრესად, რომელიც ნათლად ამტკიცებს იმას რომ ჰემეტობა გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ჩნდება უეჭველად.

ცნობილია, რომ ინგილოურ კილოში ვი კომპლექსი (გმ და კიდევ სხვა გარემოებებიც თავთავის რიგზე)¹ ვერ გამოითქმის და იქცევა „შ“-დ. მაგ.: „უევაკობით იმას ერ მინამიკ ვერაფერს ვერ დააკლებს. კერკით კი იმი და-ლუჰუაჰა ჰადუღი, თუ ჩემ უჰკო ქეჰ განაჰერს დაიერებთ“ (ჯან., 207, 13-5), ამაშინსუან თორაღამაც აღარ დააგუანა“ (ჯან. 207, 20), „ის იყო გომოზაფხული ზეა ომოდოდა, თი წერებს წითლა ანათებდა, ჩენ ქეჰანას აღუზებდა, რუმ წრუღუანი აქათიანა წარაფით თორაღას თოფ გაჰვარდა“ (ჯან. 208, 10-2).

მსგავსივე მოვლენა გვაქვს ქვემომოტანილ შემთხვევებშიც, ოღონდ რამოდენადმე გართულბულია იმის წყალობით, რომ ეს დიფთონგი სიტყვის თავშია და თავისი თავილოური, რამოდენადმე უფრო მკვიდრი და ინგილოური კილოსათვის ბუნებრივი ბგერა ჰემეტობაში უფროსად, რაც ჩვენთვის ისედაც, და მით უფრო ამგამად უაღრესად მნიშვნელოვანია და გვშველის საკითხის გადაწყვეტაში.

ამაიერი მაგალითები ესენია:

„ჩაგატუტებ, აშმა, ჰჰუჰ შენ თავს... დააღუჰებ“ (ჯან. 197, 20), „დანარჩომ რააღა-ჰემ მოვთლო, არ შეგაწუხებ მოთლუთ, მოკლეთ ჰჰუჰუჰ (ჯან. 204, 16-7), „ხულ, რუმ გათენდებისა, სახლს ომენებ, კაა სახლს, თბილს, ბუბრიანს, თახტ-ლოგინებს დოაღამ, პატარზალს ჰჰუჰუჰ, მოაყონავ, იმასთან ცეცხლა-პირს ჰჰეჰეჰებ“ (ჯან. 205, 14-7) და სხვ.

¹ ამის შესახებ მოხილეთ „ინგილოურ კილოში“ ცალკე თავია, სადაც დაწერილებით არის განხილული საკითხი.

ასეთივე ფონეტიკური მოვლენა გვაქვს მაშინაც, როცა არა ვი→უ კომ-
პლექსი ივარაუდება, არამედ, თითქოს ვე→ი¹.

აქაც სიტყვის თავში ჰე ვითარდება. მაგ., „ჰემანდ ტყეში ჰეყავ (= ვეყავ ?),
თქვენ კმაზ მიმივდა, გუმშულ, მუელ“ (ჯან. 185, 217); „სანადიროთ ჰეყავ, ერ-
რამე ვერ მოვალ. ეხლა შინ ცარიალ მივდივარ“ (ჯან. 191, 13).

მსგავსივე მოვლენა გვაქვს ამ შემთხვევაშიც: „ჰოპირებ მაგარ ლობეა შუმ-
უაელო“ (ჯან. 205, 1).

ანალოგიურსავე მოვლენას მიეწერება ის გარემოებაც, რომ ვირი-ც კი-
ჰურ-ად აქვს მ. ჯანაშვილს ჩაწერილი (ალბათ ასე გამოითქმოდა). მაგ.
„ჰურ წრულუანი საბალახეზე გამააგდა“ (ჯან. 207, 28), სულ ხუთჯერ აქვს
ხანხარი.

III. ჰემეტობა მიღებული გვაქვს ი→ჟ-გან. „ყოვ გაუმუ, ჰუთქომ: სჰაბა,
ჰერ, ჰ წაუღთა? (ჯან. 183, 9-10) „შორჩილში (სახლში) ელაგა ნაშრომის შანახელ
კასრებ, გუთან-ჰაჩიხა და სხო ჰარალებ“ (203, 22-3) და სხვ.

IV. რაესაგან მიღებული ჰე. „ამთონ უტარები... ჰუმ ერ ფინ ზალღებინ
კაცისა წაუყონი“ (ჯან. 183, 13) „ვაშლ ჰუმ ჩამოტყუდაა, ქალბე ხალიჩაზე გა-
დახტენ“ (ჯან. 192, 11), „რემენსაც (ჰემენსაც) სიქალით თავზე აღარც ერთ
ბეწ აღარ დარჩომი“ (ჯან., 187, 2), „ტუციან ცხენ, ჰემენიცი მამბალ ეყო, შეუ-
კმანზა“ (ჯან. 198, 22) „ეთერ გელ ჰოგო (-როგო) ლამაზ გელია (ჯან. 196, 12).

V. ხანისაგან მიღებული ჰე. „აქაათიანი დოუთორიალები, იქიათიანი:
ცოცხალ ჰუმ არაავ“ (ჯან. 182, 21-3), „ნიშან რაათ ჰუმ არ დაიდევით შენ მამ-
კულ გელს?“ (ჯან. 197, 7), „პატა ჩქარა მოხუდე, ვასაქრომელო, ფეყებ ჰუმ
არ დაგკერი!“ (ჯან. 199, 19-20).

ცხადია, მ.ს.ა, რაესა და ხანისაგან ჰეს მიღება საინტერესოა ფონე-
ტიკურად, მაგრამ ამჟამად ჩვენ ეს მოვლენა იმდენად გვიანტერესებს, რამდენ-
ნადაც იგი სიტყვის თავში ხდება და განსახილველი საკითხის სერიაში შემოდის.

¹ პატ. მ. ჯანაშვილს ვე კომპლექსი ი-დ გადატყუებული გრაფიკულად ე-თ აქვს გამო-
ხატული, რაც მიზანშეწონილად არ მიმაჩნია, რადგან ფონეტიკურად იგი წარმოადგენს დავი-
წრობებულ ო-ს და არა ე-ს, თუმცაღა ისეთი მოჩვენებაა, თითქოს ვე კომპლექსისაგან ე-ს და-
წარგვის შემდეგ ე-ზე გადაწევისას ე-ს თავის გამოთქმის არტიკულაცია. მაგრამ ვინაც თე-
ორეზებით ინტელიტური ლაპარაკისათვის, ის ადვილად მიხვდება, რომ ეს მხოლოდ გრაფიკულ-
მოჩვენებითია და არა ნამდვილი, რადგან ვე კომპლექსისაგან მიღებული გვაქვს ანალი პაე-
რა, რომელიც ო-თან უფრო ახლოა, ვიდრე ე-თან.

² მ. ჯანაშვილის აგანაა დაწერილი. კაცმა რომ მართალი თქვას ბე ნამდვილად
ვი კომპლექსი გვაქვს და არა ვე (ვეყავ), მაგრამ რატომღაც პატ. მ. ჯანაშვილს ავგ აქვს ნაგა-
რაუდევრი, ამ გაჩვენებებს ამჟამად ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს. სხვაგაა გვეჩვენა ამაზე ლა-
პარაკი.

³ ჰერ სიტყვა, როგორც ინტელიტურ კილოში, ისე სურათო ქართულშიც (შდრ. „ჰერი
ბიჭო, ჰერი, ჰერი, გამოჭრინდა დედამწვერი“) მიღებული უნდა იყოს იორე ხანისაგან (ი-ა-
რ ე→ჟარე→ჰარე, ენ ჟარე (იხ. საბას ლექსოკონი), ჰაო ე-საგაა ჰარო ი→ჰე-
რი ი→ჰერი (ქიზიყში ერთგვარი სავაწელო თამაშობაა, ამ თამაშობის დროს გაცველ-
ბიჭს—ყანალს, რომელსაც დასაქვრად დასდებენ „დედა“ ფევირის: ჰარი ი, ბიჭო, ჰარი ი
ან ჰერი ი, ბიჭო, ჰერი ი-ო. გაიქცი (resp. იარე), მოგდევნო). ორივე ფორმა—ჰარი ი-ც
და ჰერი ი-ც პარალელურად იხმარება.

თეთონ მ. ჯანაშვილსაც ჰერი იარე-დ აქვს განმარტებული ტექსტშიც შენიშვნის
სახით და ლექსიკონშიც (იხ. რე. საჭ, ტ., II, გვ. 183 და 274). შინაარსიდანაც ცხადად ჩანს
რბ სიტყვა უნდა იყოს.

VI. ჰამეტ ფორმებში ჰაეს ხმარების ფონეტიკურ საფუძველს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ მრავალ სიტყვას, რომელსაც თავში ჰაე არ უნდა ჰქონოდა, აქვს.

აქ არ მოვიტან იმ მავალითებს, სადაც ჰაე სადაოა: ე. ი. იმ სიტყვებში ჰაე შეიძლება ფუძისეული იყოს, როგორც არის მაგ.: ჰაეა, ჰო და მისთ. ანდა უცხო სიტყვები იყოს და ჰაე დედაენიდან მოსდევდეს და ინგილოურ კილოს შეენარჩუნებინოს, როგორც მაგ.: ჰაქიმი, ჰანდეგარი, ჰარ და მისთ. თუმცა ესეც ყურადღების ღირსია იმ მხრივ, რომ ინგილოურ კილოს აღმოაჩნდა უნარი სიტყვის თავში ხმოვნის წინ ჰაეს გამოთქმისა და შენარჩუნებისა, რაც ერთ დამამტკიცებელ საბუთს კიდევ ჰმატებს ჰაეს ფონეტიკური მნიშვნელობის მატარებლობისას.

ე. წ. ხმოვნით დაწყებულ სიტყვებში თავში „მოულოდნელად“ ჩნდება ჰაე. ცნობილია, რომ ხმოვნით სიტყვის დაწყება თითქმის არ ხდება. თუ სიტყვის თავში ხმოვნის ფონება ზის ეს კიდევ იმას როდის ნიშნავს, რომ სიტყვა უეჭველად ხმოვნით იწყება. ჩვენ ყოველთვის გვესმის ან ხშულმსკდომი ყ ბგერა, ან მელერი ა, ან მფშვინავე ჰ (ინგილოურში), ან მელერი ხორხისმიერი ბგერა (ჰ მელერი, რომელსაც ინგილოურ კილოში რაესაგან ვღებულობთ), რომელიც მე ო ნიშნით გამოვხატე (ეგვივე რაე ზოგჯერ ჰაედაც ისმის. იხ. „ინგილოური კილოს“ ცალკე ფონეტიკის თავში).

ქვემოთ მოტანილია ყველა ზემოთქმულის დამადასტურებელი მაგალითები: „ჰომობ დენე ომოსულაყენ, ვერ მააკერკეს“ (ჯან. 192, 17-8), „მორჩილში (სახლში) ელაგა ნამრომის შანახელ კასრებ, გუთან-ჰაჩიჩაა და სხო ჰარაღებ“ (ჯან. 203, 22-1), „ჰაბა ახლა დანარჩომ შენ გახეთქიე (ჯან. 186, 23), „რამე ჰემამგარ პატრა დარჩომილხარა ემამგარ (ამ სიტყვის წინ უეჭველად ყ უნდა ვივარაუდოთ, რაც პატ. ჯანაშვილს გამოჰპარება ალბათ და რაც ჩემ მიერ შეტრებილი მაგალითებიდან აშკარად ჩანს) (ჯანაშვილი 185, 9-10), „ჰემანდ ტყეში ჰეყავ (ჯან. 185, 2-2), ან ასეთები: „რამეთ ჰუმ მოგციე, არ მოგციე!“ (ჯან. 181, 11), „რამ ჰუმ მოვთოლო, ჰარ რამე თავი ენაზე ლაპარაკობს“ (ჯან. 198, 11), „აქ ეესიე ჰუმ თქოთ, რუმ ამაშინ თორალას თავი ცოლიზგან ერ შულ ჰყონდა“ (ჯან. 208, 13). ამ უკანასკნელ შემთხვევაში მრავალი ფონეტიკური მოვლენაა მომხდარი. პატ. მ. ჯანაშვილს არ ვიცი რა ჰგონია ამ შემთხვევებში ეს ჰუმ. ლექსიკონში სხვანაირად აქვს ახსნილი (იხ. ძველი საქართველო, ტ. II, გვ. 274), რაც მე, ტექსტზე დაყრდნობით, მცდარად მიმაჩნია. ჰუმ უნდა - ს ფონეტიკური სახესხვაობა მგონია: უნდა → უნ (ჰუმ) → უმ (ჰუმ) → ჰუმ. მაშასადამე, დაყარგულა დონი, რაც ინგილოურ კილოში სიტყვის ბოლოს ხშირად ხდება (სა მოძიხართა 187, 21), მოა 188, და სხვა), ნარი მანად ქეულა, რაც აგრეთვე ჩვეულებრივი მოვლენაა ინგილოურისათვის, და წინ ჰაე გასჩენია.

ყველა ზემოთქმული მე-VI ჯგუფის მაგალითებში ქართული ლიტერატურული წესების კვალობაზე, ჰაე ზედმეტია, უამაყოდ საქმე არ გაფუჭდება, აქ ჰაე თითქოს რომელიმე ბგერის ფონეტიკური ნაცვლი არ არის. ასებითად საქმე სხვანაირად არის, აქ ჰაე სწორედ ერთერთი ბგერის, რა თქმა უნდა განვითარებული, დართული ბგერის ფონეტიკური ნაცვლია; ეს ბგერა ვახლავთ ცა

რომელიც მსგავს შემთხვევაში, ჩემ მიერ შეკრებილ მასალებში არის ხოლმე. ეტყობა მ. ჯანაშვილის დროსაც მარტო ჰაე არ უნდა ყოფილიყო მსგავს შემთხვევებში, არამედ ზოგან ყ-ც, რაც იქიდან ჩანს, რომ გვაქვს უშაეო ფორმებიც, მაგ.: რაბზე ჰემავარ პატარა დარჩომილხარა ემავარ“ (ჯან., 185, 110) და სხვ. ამ მეორე „ემავარ-ს“ თავში სწორედ ყ უნდა ვივარაუდოთ, რაც მ. ჯანაშვილის ყურს გამოჰპარვია ალბათ. საერთოდ მ. ჯანაშვილისეულ მასალებში ყ ბგერის ხსენება არ არის. დასახელებული წიგნისავე ბოლოში დართულ გრამატიკაშიც, სადაც ბგერებს იხილავს, ამ ბგერას არ იხსენიებს. 1930 წ. ჩემი საინგილოში ყოფნისას კი დადასტურებული და ჩაწერილი მაქვს ყ ბგერა. საერთოდ, როგორც სხვა შემთხვევებში, ისე ამ შემთხვევაშიც განსვენებულ მ. ჯანაშვილისეული მასალის და ჩემეული მასალის შორის განსხვავება არსებობს, განსხვავება ბგერათა რაოდენობაშიც არის (იხ. ჩემი „ინგილოური კილო“, ბგერები).

ზემოთ მოტანილ ექვსჯურა ჰემეტ მაგალითებიდან მხოლოდ ერთი გგუფია ისეთი, სადაც შეიძლება ლაპარაკი ჰემეტობის მორფოლოგიურ თვისებებზე, დანარჩენ ხუთჯურა მაგალითებში კი, არამც თუ მორფოლოგიურ ჰემეტობაზე ფიქრი არ შეიძლება, არამედ, ხშირად ზნნა არც კი გვაქვს და ორ უკანასკნელ შემთხვევაში ზომ არაუფილილებადი სიტყვებია.

მე გგონია, რომ რამდენაღებ პატ. მ. ჯანაშვილს უნდა მიუძღოდეს ბრალი სასხვისო ქცევიან ზნნებში ჰაეს გაჩენაში.

გგონი თვითონ ჯანაშვილისეული მასალის კლასიფიკაციითა და კრიტიკული განხილვითაც ნათელი უნდა იყოს მოვლენის კეშმარტი სახე, მაგრამ მე მაინც, სანამ დაფასებას შევუდგებოდე და დასკვნას გამოვიტანდე, ჩემ მიერ შეკრებილი მასალიდან ამოწერილ სათანადო მაგალითებსაც შევუფარდებ სურათის ნათელსაყოფად.

I. ჩემ მიერ შეკრებილ მასალებში სასხვისო ქცევიან ზნნას მესამე პირში ჰაე არასოდეს აქვს. მაგ. „ამთენ უკრეტავს, ხედავს ფათა ბიზა მართლაც მამკლარ“, „აი მაშინ შუღლევს უთკომყ: ჰაისა მამა!“, „ნახა რუმ იმასთან, ამ თაეისთან ნაქნარ ბაშმაყი ცალ იმას აქ და ცალს უკეთევს“, „მოტლა ტქი, უთხრა ბაკლევს: გაალით კარევ!

II. „არც ვი თავვიღურიან სიტყვებშია ჰაე.— მე სურცხულ რამ არ ვიც“, „ამიყრნი, თქონ ში ვუნოკრო, ტამსმოზ დატრეცხ, სახლ ჩაუტვი, მან ვიც-ხოვრო, ღარბბ ყინსან ვარ“, „ტყავ გავკადოთ ირემს, ჩავაცოთ ვირს, წრაცყონოთ ყე ვირ“.

III. ჩემ მიერ შეკრებილი მასალებიდანაც ჩანს, რომ მნა როცა ხმოვანი მოსდევს, ჰოტად იქცევა და გადადის ჰაედ. ამას გარდა საინტერესოა და უფარესი ყურადღების ღირსი და ჩვენი საკითხის ახსნისათვის გასაღების მომცემი ის გარემოება, რომ ჰოტი ვინადაც გვევლინება (ამ უკანასკნელზე ქვემოთ). „საღმოზე დევბაბამ თავი ქალევს შაე ჰორღან (var. ჰორღან) დაახურა“, „კემწიფეს მოახთოვა ერ ჰაშიც (var. ჰაშიც) ნუსმარ“, დგვიან ფართლით, იბანენ პირ-მირს. აქენ თავიანთუნ, ჰაეციი ჰევიანულ რამს, კედემ, თავიან საჭირო ჰერალს (var. ჰარალს) :ფისთონ, თოფს“, „სა მიილი, არ იქნევა შენ ჰოლღაშ გავკლეა“.

ეე კაცი იაყონეს ჰოლდაშუანს, „ცოტაა გააჰარეს თუ არ, გზაზე და-
მანხეს ერ კაც.“

IV. რასეგან მიღებული ჰემეტობი ფორმები: „მშინ შულეგს უთქოჲ: ჰა ის ა
(რაისა←რაი არსა) მამა!“. „შენ ამ ბებრი იხტილათით ემგე საქმევე ჰაბე (რაბე,
რატომ) ჰქენი?“ „ამ დათთან დეკაცს გავჩნდა ერ გადა, ჰიმენიცი (რომელიც)
თოში გაახდელ დღეში იხდეოდა“, „ქალა დაჯახა: ჰახანცი (რახანცი,
რადგანაც) შე ჰემანდ ჩეე დამახსოვრ ეეს“, „ესენ დაჰა ლაფ ჰიგინა (რიგია-
ნად) მიდიან. მოით გადა ჰიგინა წაედეთაე“ და სხე.

რაე მეტად სუსტი ბებრაა და ინგილოურში ძალიან ირყევა, თითქმის გა-
ქრობის გზაზე დამდგარი. ჩვენ აქ რაეს საიეთხი არ გვაინტერესებს, თორემ
შეგვეძლო მისი დასუსტებისა და გაქრობის მრავალი მაგალითი მოგვეტანა (ამისი
მაგალითები საკმარისად გვაქვს დასაბეჭდად გამზადებულ „ინგილოურ კილოს“
ფონეტიკის ნაწილში).

V. ჩემ მიერ ჩაწერილ მასალებში ხანის ჰედ გადაქცევის შემთხვევები არ
არის.

VI. ჩემ მიერ შეკრებილ მასალებშიც უცხო წარმოშობის სიტყვებს ხმოვნის
წინ, სიტყვის თავში, ჰედ შერჩენილი აქვს. მაგ.: „ჰეჩ რამ ვერ ნოხიე“, „ერ დროზე
იქითი, თაე მამა, დედა, ზმამ მოდიან ჰაჯიითი“, „ის კაცი მოჰყო იმ
დღით და სიყდილამდის ჰაქიმოზდა“, „იმ ბალებს ჰარ ლამი ერთს ჰამს გო-
ლაშაჰა“.

ხმოვით დაწყებულ ქართულ სიტყვებსაც და განსაკუთრებით კი ჩვენე-
ბითს ნაცვალსახელებს თავში, ჩვეულებრივ, ალბათ იმიტომ რომ მახვილი მასზე
ისმის და გამოთქმისას დაკუმული არტიკულაცია აქვს, ერთგვარი თანხმოვანი
უვითარდება. ეს თანხმოვანი ხან უად გამოიჩენს ხოლმე თავს, ხან ჰედ. მაგ.:
„წაჭდნენ შინ, ფაჰასთან, უთხრეს: ეემგე, ეემგე, საქმეჩნა“, „მამას უთქომ
ჰეგ ყუტეე ერთა შაკართ“, „იი თულქიც ამბოეს: „ჰაჰ ამან, ნუ უწოე ჰე
ზალდე“, „წელს უკანაც მოიყრანეთ, მემლანი ჰემეჯურა ინსნიცინს აღარ ჩო-
გივარდვის, კაკო!“ და სხე.

ინგილოურის ალიაბათურ კილოკავში არამც თუ სასხვისო ქვევანი ზმნის
მესამე პირში არა გვხვდება ჰედ, არამედ სხვა ზემომოტანილის მსგავს მაგალი-
თებშიც იშვიათია (საერთოდ ალიაბათური კილოკავი კაკურისაგან საკმაოდ
განსხვავდება, იგი თითქოს კაკურსა და ჰიზიურს შორის დგას).

ქვევით მომყავს ალიაბათური მაგალითები: „აღლა ზედ ის ბიქ ეესმინ
ზლიან, მოფსმა უნდა, ვერ ფსამს“, „(დევები) რო მიიხორწებთან, ერთი ორი-
სამი კაცი შემეყარაყე ამათ, ამათ უთხრაცე: სა მიიხორწებთი?“, „(მენადირდა)
ახშამზე ერთი ირემი მოუკლავ, იმისი წოდი უწოე, უჰამიამი“ და სხე.

თითო ოროლა შემთხვევა გვაქვს, როცა ხმოვით დაწყებული სიტყვის თავში
ჰედ გვაქვს, მაგრამ იშვიათად. „ჰეგ მე მამეცი, არ შენი თეთრი მინდაო“.

აოტის, რაესა და ხანის ჰედ გადაქცევა ალიაბათურში სულ არა გვხვდება.
ვი, ვე და ვა თავკიდურ კომპლექსის ჰუ, ჰუ, ან ჰო, ჰო-დ გადაქ-
ცევაზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტია. მაგ. „ვერ ვეტარებთ, შორს გახაფულზე
რუ ვიყავი, რას იქს?“ „თქენ იცომთ კიდე, ჩონ ვერ ვიცომთ“. პირიქით

ისეთი შემთხვევებიც გვაქვს, როცა ვინი სულ უკვალოდ ქრება, რაც ჩვენი სა-
 კითხის გადასაწყვეტად ფრიად მნიშვნელოვანია. „ხუთი წელსაც ნებრობა უყო,
 ერ (ვერ) იგრე ასრულა“ და სხვ.

ინგილოურ კილოში არსებული ჰაემეტობა, რომ მორფოლოგიური მოვ-
 ლენა ყოფილიყო, მაშინ, სახელბში არსებულ ჰაემეტობას რომ თავი გავანე-
 ბოთ, ჰაემეტო ფორმები ზმნებში ყველგან უნდა გვექონოდა, სადაც კი ჰაემ მორ-
 ფოლოგიურად საჭირო იყო. უნდა აღინიშნოს, რომ ზმნებში, თანხმონების
 წინ, სადაც კი საჭიროა S_2 და O_2 ჩვეულებრივი წესით გვაქვს და არავითარ
 განსაკუთრებულ ოამეს არ შეიცავს, გარდა რამოდენიმე ფონეტიკური ნაირ-
 ნაირობისა: „ერ მინამს არ გააჩავო შენ თავე მანასულ-მანაკლამ, თუარ მაში-
 ნავ მოჰკედებ?“ (ჯან. 198₁₂₋₄), „ჩემ გაცივნებას რამე ჰკითხულობა
 (ჯან., 198₂₀)“ და ჰბრუნდები, არ გავაჩივ, არ გეტყუ (ჯან. 199₁₂), „დე-
 და ჰოგო ჩქარამ იჰდი, ვეღარ დეგვივი“ (ჯან. 199₁₈), „ამთონ შეჰბეწნი-
 ბი, ამთონ რუმ ზაჰალა წაჭდი, კაცსაც ილაე გაჰწყეტი (ჯან. 199₁₄). ჩემ
 მიერ შეკრებილი მასალებიდან: „რა მახია, აუ ზმატე?“ „ყემ საათში საშაქდე
 ცხენზე, წახოლ, ყიმ ჰალს მოჰკლავ“, „აბა თუ მუსურმნეგ ხართავ, ზაქათუმ
 მისცეთავ... ათით ერთ უნდა მისცეთავ“, „წაჭდა შინ, ზმეგმა მოჰ-
 კითხეს“, „მემლანი ი ბეჭდევი მიმაე წაჰყრავ, იჰალ იმისიავ“ და სხვ-
 ხოლო პრევერბიან სასხვისო ქცევაში, საზედაო ქცევაში და ენიან და ინიან
 ვნებიბებში, სადაც წესის მიხედვით უნდა გვექონოდა ჰაემ არა გვაქვს რაიმე
 კვალიც კი.

დასამტკიცებლად მოვიტანთ რამდენსამე მაგალითს მხოლოდ ჯანაშვილი-
 სეული მასალიდან, ჩემ მიერ შეკრებილში ხომ არ არის და არ არის. „წიკოებს
 ქობი კარებ, ფენერებ მაგრა დაუკლუტიაე, შიგ დამდვარან“ (ჯან. 189₁₃),
 „წიკოებს კმა ვერ ჰტყნაჰავ, კარ გატ დიაე (ჯან. 189₂₄), „კაცმა ასლან ხეზე
 მაგრა მიაკრა საბლით, მემლან საკრე ილა, გაახივა და გაახივა ასლანს“
 (ჯან. 186₆₋₇), „დედას აგე შეებრალა შულ, რუმ თოლები ცრემლი კოლა
 წინწყლებ გოდმოყარა. კარში გომოტდა, დამწყო ჩხავილ, ბლავილ, ბევრ
 ეზახა თავი დაკარგულ შულს, ამმა კმა ვერ მიაწლუნა. დატრიალდა იმ
 ჰანდეგარში და წყლი პირზე დიანიხა თავი ტერ. წიკოე დემგლითა, შეი-
 კამა, დაწოლილიყო, დეეზინა. მიეპარა, აგე ჰუგრუმ, რუმ წყალში
 ჰდუნა მალლიდგან“ (ჯან. 190₁₀₋₄) და სხვ.

მგონი აშკარა უნდა იყოს, რომ ინგილოური ჰაემეტო ფორმები მორფო-
 ლოგიური მნიშვნელობის მატარებელი რომ ყოფილიყო, მაშინ ყველა ზემოდმო-
 ტანილ ხაზმეასმულ სიტყვებში თავის ძალს გამოაჩენდა და მოგვევლინებოდა.

ჩვენ მიერ თავში განხილულ შემთხვევებში კი ჰაემ ჩნდება მხოლოდ განსა-
 ზღვრულ პირობებში და აშკარად ჩანს, რომ იგი მხოლოდ ფონეტიკური მოვ-
 ლენაა. ჩნდება იგი სიტყვის თავში ვინის ნაცვლად იჰაჰოტის ნაცვლად, რაესა
 და ზანის ნაცვლად, აგრეთვე ე. წ. „ხმოვნით“ დაწყებულ სიტყვებში, ან უნ-
 და ვოტვით, რომ ვითარდება, ან არა და ე-ის ნაცვლად, და რაც მთავარია, და-
 ვიწროებული თავიკიდური უნის წინ (საერთოდ ინგილოურ კილოში თავიკიდური
 უნი ძალიან დავიწროებულია).

ჩვენ პირუტყუ მოვლენაც გვაქვს. არის შემთხვევები, როცა ა→ჰ ვინად იქცევა— „სითიმ ველ და შევ (აოლდაშევ) გრუდღვიან“, „გადა ამბოყს: არ გააქეუვ მაა შენ ქალის ვუნარიან (ქუნარიან) საქმეჲ ქნაში“?

მსგავსი მავალითები დამატებით დამამტკიცებელ საბუთს გვაძლევს იმისათვის, რომ ჰაე ამ შემთხვევებში მხოლოდ ფონეტიკური მნიშვნელობის მატარებლად გამოვაცხადოთ.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ, გარდა იმისა, რომ საკითხი გამორკვეულად უნდა მივიჩნიოთ იმის შესახებ, რომ ინგილოურ კილოში ჰაემეტობა არ არის ორფოლოგიური მოვლენა, არამედ ფონეტიკური, უნდა დავასკვნათ შემდეგი:

1. თავიღური (აგრეთვე სხვა მდგომარეობაშიც, მაგრამ ამჟამად ჩვენ ის არ გვინტერესებს) ვი, ქე, ვა და უნიც გადაიქცევიან რა უ-დ და ო-დ გამოთქმის დროს იღებენ დაქიმულ შემართვის არტიკულაციას და თავში უფითარდებათ ჰაე, რამაც სასხვისო ქვეყიან ზმნებში შექმნა მორფოლოგიური ჰაემეტობის შთაბეჭდილება.

2. ე. წ. ხმოვნით დაწყებულ სიტყვებში თავში ვითარდება თანხმოვანი, რომელიც ხან ყ-ს სახით გვევლინება, ხან ჰაეს სახით.

3. ი→ა, რ, ხ, და ვ იქცევიან ჰაედ. აქედან აოტისა, ვინისა და ჰაეს პირუტყუ მიმართებაც ხდება. აოტის გადაქცევა ჰაედ და ჰაესი აოტად ცნობილია სხვა კილოებშიც, ხოლო ვინი რომ იქცეოდეს ჰაედ და პირუტყუ ჰაე, ან აოტი ვინად, ასეთი მოვლენა, რამდენადაც ვიცი, სხვა კილოებში ჯერ არავის აღუნიშნავს. სწორედ ეს გარემოებაა ინგილოურისათვის თავისებურება. სწორედ ამისწყალობით გაჩნდა ინგილოურ კილოში ჰაემეტობა.

Ст. Ментешавили

Haemeti в ингилойском диалекте

(Резюме)

М. Джанашвили, находя в ингилойском диалекте формы haemeti (лишний морфологический h), считал это явление морфологическим.

В ингилойском диалекте на самом деле встречаются haemeti, но они являются носителями не морфологического, а фонетического значения.

В ингилойском диалекте haemeti, по материалам М. Джанашвили, встречаются в следующих случаях:

- 1) в глаголах косвенного спряжения перед у (он является как бы на своем месте, как это и характерно для древнегрузинского языка);
- 2) в словах, которые начинаются слогом ви;
- 3) в словах, которые начинаются на и → й;

- 4) в словах, которые начинаются на р (в некоторых случаях);
 5) в словах, которые начинаются на х (тоже в некоторых случаях),
 6) в некоторых словах, начинающихся гласными.

Материалы же собранные мною, дают следующую картину. *haemeti* встречается только: в словах, начинающихся на и → й, на р и в некоторых случаях в словах, начинающихся на гласные звуки. Но *haemeti* не встречается в словах, начинающихся на слог *vi* и на *x*. Что касается глаголов косвенного спряжения, то здесь мы совершенно не встречаем *haemeti*.

Формы *haemeti*, встречающиеся в ингилойском диалекте, если бы они представляли собой морфологические явления, проявлялись бы в глаголах косвенного наклонения с превербами, чего мы, однако, не имеем, а также в глаголах страдательного залога (на *e* и *ii*).

Не морфологичность вышеуказанных *haemeti* подтверждает и то положение, что слова, в которых встречаются формы *haemeti* в большинстве случаев не глаголы: из 6 категорий случаев, только одна категория — глаголы.

Для ингилойского диалекта характерна в начале слова, когда оно начинается гласным или плавным согласным, — суженная артикуляция. Это подтверждается рассмотренными нами материалами.

Доказывает это и то положение, что в вышеуказанных комплексах мы имеем не только превращение начальных комплексов на *h*, но и, наоборот, *h* превращается при случаях в соответствующий комплекс.

Исходя из вышеизложенного, делаем заключение, что *haemeti* в ингилойском диалекте фонетическое, а не морфологическое явление.

საკა ბატონიშვილი

ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნი

1916 წელს გამოცემულია რუსულად თარგმნილი მზითვის წიგნი „ბატონიშვილის ნინო გიორგის ასულისა“: „Книга о приданом царевны Нины Георгиевны. Памятник 1791 года. Перевод с грузинского. С двумя листами копий с оригинала. Москва, 1916 г.“

წინასიტყვაობაში მთარგმნელი, ექიმი ერისთავი-შარვაშიძე, აღნიშნავს, რომ მზითვის წიგნი მან იპოვა ნათესაეთან, დე-როსისის ცოლთან, ერისთავის ქალთან. მზითვის წიგნს აკლდა დასაწყისი, რომელშიაც, ჩვეულებისამებრ, აღნიშნულია სიგელის მამკემის და მეჭორწინეთა ვინაობა.

მზითვის წიგნის შესწავლის შემდეგ ერისთავ-შარვაშიძეს დაუსკვნია, რომ ეს არის მზითვის წიგნი მისი და დე-როსისის ბების დედის, ნინოსი, გიორგი XIII-ის შვილისა, რომელიც გათხოვილი იყო სამეგრელოს მთავარ გრიგოლ დადიანზე და შემდეგში გადასახლებული რუსეთში, ამ დასკვნის შედეგად წიგნი გამოცემულია ზემოაღნიშნული სათაურით.

მაგრამ, სინამდვილეში, ეს მზითვის წიგნი არის ელისაბედ ბატონიშვილისა, როგორც ეს იკვეთა საქ. მუზეუმში დაკულ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგ. ფონდის ხელნაწერიდან № 1052H. ხელნაწერი ჩაწერილია კატალოგში 1913 წ. ასე: „ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის სიის პირი, XIX საუკ., თავი აკლია, მიღებულია ივანე ელიაშვილისაგან“.

პირველ ყოვლისა ყურადღებას იპყრობს სიგელის დასასრული, რომელშიაც-ჩვეულებისამებრ, მოთავსებულია მამრობითი სქესის მხლებელთა სია, მათი თანამდებობის, გვარის და სახელის აღნიშვნით. (ქალ-მხლებელის ვინაობის აღნიშვნა XVIII საუკ. მზითვის წიგნში გვხვდება ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთის მხლებელის შესახებ, ვამონაკისის სახით). ეს სია სრულ იგივეობას წარმოადგენს „ნინო ბატონიშვილის“ მხლებელთა სიისას:

„ნინო ბატონიშვილის“ მზითვის წიგნი
(ქართული ტექსტის ბოლო, დართული თარგმანისათვის).

ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის
წიგნი.

სიმონ ხერხეულიძე, სუფრაჯი.
გაბაშვილი ედიშერ, პირის მეღვინე.
აღლადანას შვილი ოთარი, ქილიფ-
თარი და ყაფაჩიბაში.
შალეულიქისშვილი ფრიდონ, ბოქა-

სემონ ხერხეულიძე, სუფრაჯი.
გაბაშვილი ედიშერ, პირის მეღვინე.
აღლადანასშვილი ოთარი, ქილიფ-
თარი და ყაფაჩიბაში.
შალეულიქისშვილი ფრიდონ, ბოქა-

ულთუბუცესი, თავის ცოლშვილით.
 ჩანგლაძე ლუარსაბ და
 დიაკონი სიმონ.
 ფარეშთ-უხუცესი ზაქარია.
 ფარეში დავითა.
 მკერვალი იოანე.
 მხატვარი გიორგი.
 მზარეული ბერუა.
 შათირი დავით.

ულთუბუცესი, თავის ცოლშვილით.
 ჩანგლაძე ლუარსაბ და
 დიაკონი სიმონ.
 ფარეშთ-უხუცესი ზაქარია.
 ფარეში დავითა.
 მკერვალი იოანე.
 მხატვარი გიორგი.
 მზარეული ბერუა.
 შათირი დავითა.

შედარება თარგმანისა ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნთან, აგრეთვე იგივეობა თარგმანისთვის დართული ქართული ტექსტის ორი გვერდისა ამ მზითვის წიგნის სათანადო ადგილებთან, ამტკიცებს, რომ თარგმნილი მზითვის წიგნი არის ელისაბედ ბატონიშვილისა, მაგრამ ხელნაწერი № 1052H არ არის ის დოკუმენტი, რომელიც ხელთ ჰქონდა ერისთავ-შარვაშიძეს, იგი პირია.

ხელნაწერსაც № 1052H აკლია დასაწყისი. იგი იწყება სწორედ იმ ადგილიდან, რომლიდანაც თარგმანი იწყება, მაგრამ მას შერჩენია დასაწყისის შემდეგ კიდევ ერთი გვერდი რომელშიც სასძლოს ქების შემდეგ აღნიშნულია სასძლოს სახელი: „ბატონიშვილი ელისაბედ“, და აღნიშნულია ორჯერ, რომ იგი სიგელის მიმცემის და არის: „აზფარდული და მანიაკი მეფის პირთ, მეფის ქალთ და მშობელთა საფერი,... და ჩემი, ღვთის განსვენების სეხნა, ბატონიშვილი ელისაბედ... ვიწყით... თქვენდა საცნობელად, მსმენელნო,... თუ რაოდენი და რაზომნი არიან ჩვენ მიერ მინიჭებულნი სასურველისა დისა ჩვენისათვის“...

მზითვის წიგნი მიცემულია ძმის მიერ და არა მამის მიერ, ე. ი. არა გიორგი XIII-ის მიერ.

არც გიორგი XIII-ეს, არც ერეკლე II-ეს, ქალი ელისაბედი არა ჰყოლიათ. ამასთანავე სიგელი უნდა იყოს დაწერილი არა უადრეს 1738 წლისა, რადგანაც მზითვეში გატანებულ წიგნთა შორის აღნიშნულია „სარკე თქმულთა“, რომელიც დაწერილია თეიმურაზ II-ის მიერ 1738 წ. (კორნ. ქეკელიძე, „ქართული ლიტერ. ისტორია“, II, გვ. 43).

ბატონიშვილი ელისაბედ უნდა იყოს ერეკლე II-ის და, რომელიც 1765-66 წლებში მიათხოვა ერეკლე II-მ კაცია დადიანს:

„წელსა 1765 თჳსსა ნოემბერსა 16-სა, მეფემან ირაკლიმ ჰყო კრება სასულიერო... და განატყვებინეს, რჯულის კანონის კანონისამებრ, და მეფისა, ელისაბედ, რომელცა ჰყვა ძესა დიმიტრი ამილახვარისშვილისა, გიორგის. ესე დიმიტრი იყო სახლთუბუცესი მეფისა... ესე მეფის დაე ელისაბედ აქორწინეს მეორედ კაცია დადიანსა ზედა, რომელმანცა განუტევა ცოლი თვისი, შარვაშიძის ასული, და შეირთო ეს სიმდიდრისათვის, ვინაჲთჳან მისცა მეფემან ფრიადი სიმდიდრე მზითვათა: გარნა შემდგომად ერთიან(?) წლისა მოკულდა მეფის ასული ელისაბედ, მეუღლე დადიანისა, და შემდგომად მისა იქორწინა დადიან კაციამ წულუკიძის... ასულზედ... და არღა მისცა მზითვეი იგი მეფესა, ვინაჲთჳან(?) არ

დაშთა შეილი დადიანისაგან... ხოლო წელსა 1767... შეიოქუნენ მეფესა ზედა თავადი ამილახერისშვილი დიმიტრი, ვინაჲთგან გულსა დაედგა სირცხვილად განტევება რძლისა თვისისა, მეფის ასულის ელისაბედისა¹.

ელისაბედის პირველი ქორწინება, როგორც ალექსანდრე ამილახვარის თხზულებიდან სჩანს, მომხდარა ჯერ კიდევ თეიმურაზ II-ის დროს:

„ვიშეე... 1750 წ. (ალექსანდრე ამილახვარი);...ეშუა აგრეთვე თეიმურაზ მეფესა... ასული მეორისა მისისა ცოლისაგან, სახელით ელისაბედ.

იყო იგი ერთისა ჯერეთ წლისა შობითგან. ვერ, იწყეს დაჰნიშუნა ჩემსა უხუცესსა ძმასა გიორგისა ზედა...

შემდგომად შესრულებისა ჩემისა ძმისა ცხრისა წლისა, გვირგვინოსან ჰყვეს იგი მისსა ჰსძალსა ზედა, ჩუტულებისაებრ ქართველთასა, რომელნიცა დააქორწინებენ უადრეს თვისთა წელთა, რწინცა ჰსურდა მეფესა თეიმურაზსა თვისსა სიცოცხლესა ხილვა გვირგვინსა ქუეშე, მაგრამ შუდ გვირგვინოსნებისა, ჩემი ჰსძალი ჰსცხოვრებდა დრომდე თვისთა მშობელთა შორის, სადაცა იღამებდის ძმა ჩემი მარადის... იწყო ირაკლიმ თხრობად ჩუენდა რათა წარვიყვანოთ დაჲ მისი სახლსა შინა ჩნსა (მამა მისი, მეფე თეიმურაზ, აღესრულა უკვე რუსეთს), რცა წარმოვიყვანეთ და ეგო მამულსა შუა ჩნსა ცხრა თთუც².

მაშასადამე, ერეკლე II-ეს ელისაბედი გაუთხოვებია მხოლოდ მეორედ, კაცია დადიანზე, და სწორედ ამ ქორწინებისათვის აღნიშნულია, რომ მიეცა დიდი მზითვი ელისაბედს ერეკლეს მიერ.

ელისაბედი სჩანს კაცია დადიანის მეუღლედ 1766, 1767, 1768 წლებში³.

1767 წ. სიგელში მოხსენებულია კაცია დადიანის და ელისაბედის შეილი, „ახალნორჩი ოტია“, რომელიც 1768 წლის სიგელში აღარა ჩანს.

1770 წელს ელისაბედი გარდაცვლილა. დედოფალი ანა (თეიმურაზ II-ის ქერიცი), იტყუება მის სიკვდილს წერილში 1770 წლის 8 მაისის თარიღით. ამ დროს ელისაბედი უკვე დასაფლავებული ყოფილა⁴.

¹ „მასაღები საქ. ისტორიისათვის, შერ. ბატონიშვილბს დავით გიორგის ძისა და მის ძმებისა“. ტფილისი, 1905 წ., გვ. 13-14.

² საქ. მეზ. ზელნაწერი № 99 H „ისტორია გიორგიანთა: ქაბუჯისა მთავრისა ამილახვაროვისა თვისა მოკლედითა ვიდრემე დამეტებითა ისტორიისა მუნებურისა ქუეყანისათა: დასაბამით ვე აწინდელ საუწყნებამდე, რულსა მოუთხრობს ოცნიმის, ვაჰარი ანატოლენოვი“:

თანამომეათა ოცსთა პირად პირადთა მოთხრობათა შორის. თარგმანებული არს როს-სიულთით ქართულსა ენასა ზედა“, გვ. 37, 39, 41.

³ სარგ. კაკაბაძე. დასაფლ. საქ. საეკლ. საბუთები, II, გამოცემა 1924 წ., გვ. 82, 83, 84, 85, 86.

⁴ „1770, 8 mai“.

„La reine Anna à sa soeur...“

... Elle lui annonce la mort de sa fille Elisabeth, la petite reine d'Odich et de Letschkoum, qui a succombé et est ensevelié dans la terre étrangère...

უვაროვას მოყვანილი აქვს ცნობა ბატონისშვილის ელისაბედის სამარის-ლოდის საბურველის შესახებ: „Ме.течко Цагеры в Лечхуме имеет новую церковь, сохранившую значительное количество древних икон и предметов:

... Шитая пелена с гробницы царицы Елизаветы, погребенной в храме совершенно персидского типа и дела 1...“.

საბურველზე ამოქარგული წარწერა პირველად გამოცემული აქვს ალ. ხახანაშვილს¹.

დაბეჭდილში შეცდომებია. შესწორებას საჭიროებს ალ. ხახანაშვილის მიერ მოყვანილი თარიღი ელისაბედის განქორწინების შესახებ (1770? წ.), სიკვდილის თარიღი (8 მაისი?), ცნობა, რომ ელისაბედის პირველ ქმარს გივი ამილახორი ერქვა

წარწერა მეორედ გამოუცია ერმაკოვის ფოტოგრაფიის მიხედვით მ. ჯანაშვილს²

ფოტოგრაფია ინახება საქ. მუზეუმში (ალბომი № 53, სურათი 39)

საბურველის შუა გული უჭირავს დედოფალ ანახანუმის (ანას) მიერ ამოქარგულ ელისაბედ ბატონისშვილის „აჩრდილს“. მკაფიოდ ჩანს ტანსაცმელი და თავსაბურავი.

წარწერის სტილი ელისაბედ ბატონისშვილის მზითვის წიგნის შესავლის სტილს გვაგონებს:

„ქ: იგურდიე მორთხმული სიცოცხლის აღმშენის საკმილითა. საქართველოს მეფის ცხებულის თეიმურაზის თანა შემცხედრე დედოფალი ანახანუმე. ვიწყებ მსმენელნი მოთხოზად თქვენდა. რომელ მცა საწუთომა ურიცხვი ბედ კეთილობა: სიმდიდრე და დიდებანი: ზე გარდამმატა უფროს ნილოსისა. მასხა მანა შენა ედემსა მუკვდებრივსა. ველსა მას საწადილოსა. მიორძა ნერგი მულაზრით ვარჯოვანი. აღმწყაზრებით ნაწვართი. ჩემდა სიცოცხლედ სულად ქონებული. და მკვრეტთა განსაკვირვოი. ოდისმ ლეჩხუმთა დედოფალი. თანა შემცხედრე კაცია დადიანისა. სახელმზიანი ელისაბედ. დედისა გულთა განმცხრომი: მაგრა იქითად შემაზო ბრქალი საწუთომა. თვისი თვისდაეე უკუნლვად. მიმილო დიდება და სიმდიდრე ჩემი. განმილამა გუგათა თვალთა ნათელი. და ესდენთა სიხარულთა და ძვირფასთა უნჯათვან. ცალიერად მიტევა მწყდარი უსულო: დედა მტყებარე შვილსა ზედა სასურველსა. რომელი ესე ძნელ ბედმან მშობელმან მისმან მზისა ჩემისა სახისა წილ. აჩრდილი ესე მის უებროსა სახისა ვიმუშაე. მის კპაროზისა ტანისა მარღვის სამარისა ლოდისა საბურველად და შეენიერებად:

„La reine Anna, seconde femme du roi Thémouraz... fut mère de la princesse Elisabeth, née le 25 mars 1750, mariée... à Giorgi, fils de Dimitri Amilakhor, divorça d'avec lui le 16 novembre 1765... et épousa Catzia Dadian. Elle mourut donc avant la date de cette lettre“. (Brosset „Histoire moderne de la Géorgie“ II, 23-430).

წერილი ინახებოდა სახით მუზეუმში (იქვე, 23-407).

¹ Материалы по археологии Кавказа, т. X, 23-182, Москва, 1904 წ.

² იქვე, დამატება, 23-83.

³ „სახალხო გაზეთი“, 1911 წ., № 321.

მზილველს და მსმენელს ვაგებით და სიწყალობით მოგვიგონებდეთ მშობელსა შობილითურთ: თვესა აგვისტოსა. ქქს უნც: ქქს აქეთ ჩლო 1770^ა.¹

კაცია დადიანზე დაქორწინების დროს მიცემული მზითვის წიგნი, სწორედ შესაძლოა, შენახულიყო ერისთავის ქალთან, რომლის ბებუის დედა იყო სამეგრელოს მთავრის კაცის შვილის, გრიგორის, ცოლი.

ხელნაწერის № 1052H ტექსტში არის უმნიშვნელო განსხვავებანი თარგმანისათვის დართულ ტექსტთან შედარებით, მაგალ.: ხელნაწერში № 1052H დასაწყისში გვხვდება რიცობითი №№.

თარგმანი მზითვის წიგნისა სწორე არ არის, მასში ბევრი შეცდომებია და ამის გამო თარგმანზე დაყრდნობა ძნელია.

ბ ბ ბ ბ ბ

საქ. საბ. მუხუმის ხელნაწერი № 1052 H, ილისაბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნის პირი, წარმოადგენს 20 გვერდიან რეცელს, 23,2×18,5 სანტ. ქალაქდუხ. ჰეირნიშნება: A. Гошаров და 1858.

ხელნაწერი დაწერილია მხედრულით საქანად დაუდგვრად, უღამაზო ხელით. პაგინაცია, როგორც უტყობა, გაკეთებულია საბუთის გადამწერის ხელით (ტექსტში იმავე ხელით დაწერილია ციურები). გადამწერის დროსვე დედანს თავი ჰკლებია, რადგან პაგინაცია პირველ №-ით იწყება. მე-4 გვერდიდან მე-14 გვერდამდე (ნათლით) ტექსტი დაწერილია თრ ევტად, ასომთავრულით დაწერილია პირველი ასოები სიტყვებისა: ხატი, ხელშიწიფე, ბატონისშვილი და სხვ., აგრეთვე პირველი ასოები სიტყვებისა, რომლებიც წინადადების დასაწყისშია, და მზითვეში გატანებულ ნივთების სახელწოდება. მაგრამ ეს წესი ხშირად დარღვეულია და სიტყვები მთლიანად მხედრულით არის დაწერილი. ასომთავრულით სიტყვის დაწყება უფრო ზუსტად ყოფილა იმ საბუთში (აღბად, დედანში), რომელიც მთარგმნელს ხელთ ჰქონია. ბელიც იმ საბუთში უფრო გარკვეულია და ღამაზი, როგორც ეს ჩანს თარგმანისათვის დართულ ტექსტის ორი გვერდის პირებიდან.

ხელნაწერის № 1052 H ტექსტის ბოლოში, იქ სადაც დედანში ხელისმოწერა უნდა ყოფილიყო, დახატული ყვავილის შავესი მარტივი სახეები.

საბუთი იბეჭდება უცვლელად, გარდა სასვენ ნიშნებისა.

..... ამას უკვე მივათხოვეთ და მივეციოთ ნიჟად დიდად და უსაზომოდ ძვირფასთა განძთა ზარდახშა და ნივთი აღსაყვანელი აღმოჩნითი ნათესავედ ხმევიად და მიხრდვადი გონება მკვეთრ რიტორთაგან წესვად და განსაკარგველად, ქებათა სახისა ქვეშე ქებათა შემკვერებითა და ნიშთა და გარეგანითა, ნათელი ნათლად კახბული, ქრისტეს სარწმუნოებაზედ შეუმრლოდ და მტყიცედ ზრდილა, განცდილი და განსწავლული კმა საყოველთაგან სწავლითა წერილითა ძველისა და ახლისა აღთქმისათა.

ბ და გარეშეთა ელლინთასაცა ცნობასა გონების სიმახვილითა და ურულოსა თვლითა განმკვერი და მეცნიერი; სიორძიელსა და წარმატებასა დღეთა და ასაკისასა თან სათნოებათა პირადპირადობითა თაეწარსმული და განფურადებული; და საქმიითაცა სწავლითა ვულ ქველთ ქალთ შესაბამითა სრულად ყოვლითურთ განსწავლული.

მერმე და მეორისა კეთილობათა ხატითა ახლად სახამსოდ დასხმული გონიერ ხელოვნისაგან სხვა მზე, ახლად ნამუშაჲი მძიმის თიხისა ნივთთაგან, მურტკვე-

¹ იბეჭდება უცვლელად.

ველი ელვათ-შუქთ-სხივთ, კეკლუტთ და ტურფად მნათობთა ღმერთ მთავრისა მარანთა(?) გამო განვითარულთა ნივთთაგან, ბაკს მჯდომი ბადრა მთოვარე, ახალი მიწის სპერაცა, ვეცხლის ფერად ნათლად ნაჩაღნი, რომელსა ტევენად მოსხმთან ჰუამრავთ ვარსკვლავთ სახენი ბევრკეცთა სიკეთეთანი; ასპიროზ, განთიადისა წინა ბუქ, შემოსავალი დღისა ჰაეროვანისა, ქუფურ-მქისთ ბინდთა მაოტი, და ნილოს ქმნილი აპოლოს, შვენა სიუხვით ნათელთა შარავანდად გარდამტევი კამკამბებელი ვარსკვლავი სიტურფე-სინატიფეთა და სიმწყაზრის ეტლთ მჯდომარე, უჯუფთაროა მთიები და უტილირო(?) ჰაირი; სიმრუმისა კიდევანი სარკე¹ საპვირო, მკერეტელთა სინჯთ ბრყვილთა დაუდებელი; წელთა სარონი განზღილუნნი ზარქაშითა რჩეულითა ილიტარისა ოქროთი, ქვერად, ნახად და უნუქროდ შესამამი კვიპაროზისა, ედემით ივლიონველთა, სიკეთე სინარგიზეთა და სამოთხისა ღადირთა თვალთა წინაშე დამსახი, ტურფათა დედოფალი, კეკლუტთა ხელმწიფე, კენართა სამკაული, ნარანართა დიდება, მკერეტ სანატრელი, სულგებრ სანდომი, ბინდთა გამთენი, კავშანთ მომძარკვი, სიხარულთა მომცი, თანად მორთულ, აღმკულ და შემოსილ ორკერძო სათნოებითა პირადპირადისა გვარი-თა, განკრძალულ ცხოვრებითა, მორცხვედ მიმოქცევითა, სასურველ უზნობითა, საწადელ მიმოხედვითა, სატრფივალ ღიმვლითა და ჰაეროვან ხატითა, ნანდვილე აზვარდული და მანიაკი მეფის პირთ, მეფის ქალთ და მშობელთა საფერი და შესაფრფინევი, ნათელი თვალთა ჩემთა, სიხარული გულისა ჩემისა, განმღვიძი ნადიმი შვებისა ჩემისა, ნუგეში სიცოცხლისა ჩემისა, ტრფიალი წადილისა ჩემისა, და ჩემი, ღვთის განსვენების სეხნა, ბატონისშვილი ელისაბედ, რომელსა შინა მდიდრად, უხვად ზეშეფრქვევ და ბევრ წილად განისვენა გვარმან ყოველთა სიკეთეთ, სინატიფეთ და შვენებათაჲან.

აკურთხენს ღმთამ მეუღლეობა ამათი, ვითარ აბრამ და სარასი, ვითარ ისაკ და რებეკასი, ვითარ იაკობ და რაქაილისა, ვითარ ზაქარია და ელისაბედის, ვითარ იაკიმ და ანნასი. აკურთხენს ღმთამ ქორწილი და სამე-სძლობა ამათი, ვითარ ივი იკორთბა თვით თავადის მიერ ქორწილი კანას გალილისა, აღორძნდნენ, განძირგენ, განინერგნენ და განმრავლდნენ ესენა ნათესავითა სიმრავლითა, აღორძნდნენ ესენი კურთხევითა საღითთა და ზეგარდამოთა, აღყვავდნენ ესენი, ვითარ შროშანნი, რტო და ფურცელ გარდაყრილნი, ვითარ ნერგი თერევენთი და ვითარ ნაძვი ლიბანისა, დასხმულნი და დანერგულნი სახლსა შინა უფლისასა, და ვითარ ვენახი სორეკი მსხმო კიდეთა სახლისა ღვთისათა. აკურთხენს გვირგვინი წელიწადისა ამათისა და ყოველნი ამათნი აღივსნეს სიპობითა და საშვებელითა ღვართა;

წავგიტანებთან მზითვეი თანა, რომელთაცა აწ ვიწყით ჩვენ წვლილად და თვითვეულად გარდმოცემად და მოთხრობად თქვენდა საცნობელად, მსმენელნო და განმკაცვრით ყურად მღებნო, თუ რაოდენნი და რაზომნი არიან ჩვენ მიერ მინიჭებულნი სასურველისა დისა ჩვენისათვის;

1. პლ ძრწოლითა და ქებით, შევდრომით და ქენებით, თაყვანისცემით შესამართი ჯვარი ოქროსა ბრწყინვალე თვალთა ელვართა და მარგარიტითა ძვირფას-მურასად მკობილი, ნაკეთი მსხვილის ოქროს ჯაჭვითა და

¹ ხელნაწერში: საკრკე.

2. მას შინა სევენებული მრავალ ნიშთა მქონი, განმაცხოველებელი ძელი წმიდა ქტი,
3. კდ ძრწოლით, წიწით და შიშით შესამართი მკურნალი სულთა და კორცთა, საქურველი ღთ მამაკაცის იესოსი.
4. წა ძელი ქეშმართი ოთხფრთე ნიშთა მქონებელი, ჯვარად უკვე გამოკმნული, მარგარიტის მოკვერის ბუღით და ჯაკვითა ოქროსათა.
5. ხატი ყდ წმიდისა ძრწოლით შესახებელი, მერასად უკვე ნაქედი, აღმაესე წთა ნაწილებითა.
6. ხატი ჯვარცმისა მინაზე¹ დახატული.
7. ხატი წდის ბარბარისი.
8. ხატი მაცხოვრისა მოკედელი.
9. ხატი ყდ წისა მოკედელი.
10. ხატი ნათლისმცემელისა მოკედელი.
11. კდ ხატი მაცხოვრისა.
12. კდ ხატი ყდ წისა.
13. კდ ხატი ნათლისმცემელის შობისა, მოკედელი.
14. ხატი წდის გიორგისა [და]
15. ხატი წის ელისაბედისა, ერთად დახატული
16. კატი წის სერგისა, მოკედელი ვეცხლით და დაფერილი.
17. კატი წის ეკატერინისი, ჯვარი მთაწმიდური ხისა, მოკედელი ვეცხლითა, მინაქარი.
- ა. სახარება პატარა, მოკედელი ვეცხლითა და დაფერილი.
- ბ. სახარება რუსულის სტამბისა.
- გ. სახარება ეტრატზე დაწერილი, მახარებლები დახატული.
- დ. სამოციქულო სტამბისა.
- ე. პარაკლიტონი სტამბისა.
- ვ. მარხვანი სტამბისა.
- ზ. ზადიკი სტამბისა.
- თ. სადღესასწაულო სტამბისა.
- ი. დავითნი ორი.
- კ. ეამნი, კურთხევიანიც სტამბისა.
- ლ. დაუჯდომელი კუცური დახატული.
- მ. დაბადება სტამბისა.
- ნ. ღთის მეტყველება წისა იოვანე დამასკელისა სტამბისა.
- ო. წიგნი ექვსთა დღეთა წისა ვასილისა.
- პ. წის ნინას ცხოვრება.

გ ა რ ე შ ე წ ი გ ნ ი ს ა გ ა ნ :

- ა. ქართლის ცხოვრება სრული.
- ბ. ხ(რ)ონოლოგია, რომელ არს ბერძენთ ცხოვრება.
- გ. ლექსიკონი სრული.

¹ ხელნაწერთა: მინეხე.

- ბ. ქილილა და ვეფხვის ტყაოსანი.
- ბ. მეფის ნაბრძანები წიგნი „სარკე თქმულთა“.
- ბ. ლეილიანი და ზილიხანიანი.
- ბ. ვარდბულბულიანი და შამი-ფარვანი.
- ბ. შამოდგომისა და გაფხუხულის გაუბნება.
- ბ. წ'ის სამების ქება.

ანბალ ქებაები (sic) სხვა და სხვა.

ბ. მაჯაშა სრული, —ესე ყოველი ერთ წიგნათ შეკრული ისპანთლის მუყა-
 ვოთი მძიმედ დახატული ოქროს ვარაყითა და ჯავხლილი ოქროს ვარაყითა
 იმგრგვლივ.

წიგნ[ნ]ი გარეშე საფილოსოფოსნი:

- ბ. ღრამბატია და რიტორია.
- ბ. დილიქტია (sic) და კატელორია.
- ბ. პორფირი.

ზღაპრის წიგნები შესაქცევნი:

- ბ. სიბრძნე-სიცრუვის წიგნი.
- ბ. ვისრამიანის წიგნი და ჩარდავრიშინი.
- ბ. მირ კელმწიფის ამბის წიგნი.
 დიფნის ქალაქის წიგნი.
 წიგნი ყარამანიანი.

ზ აწ ამასთანავე წარგვიტანებთან უსაზომოდ საგანძურად ძვირფასნი თლი-
 ლნი გვარნი ელეა-სხივთ გამომკათოლველნი, მარგარიტთა ბრწყინვალეთა და-
 სპეტაკთა სიმრავლითა და ამოდ გამოქმნილნი, მოოქვილნი და ნაქედნი მრავალ-
 გვარნი სამკაულნი, ძვირფასნი მურასანი:

ბ. ქუდი პატოისანი თეთრის მსხვილის მურასას მარგარიტისა; ამაში ზის
 ყირმიზი იაგუნდი დიდროვანი ქულჩიანი ძაბ; დახერტილი ყირმიზი იაგუნდი
 რვა, ზურმუხტი დიდროვანი ქულჩიანი იმ, — ფოთოლი ოქროსი შა, ოქროს
 მძივი რკმ, ამისი მარგარიტი რიცხვით ჩჰაჰ.

ბ. იალქანი პატოისანი მსხვილის თეთრის მარგარიტისა, ამას აქვს ფო-
 თოლი მინაქარი ოქროსი რკ, თვალი ორი დიდი ზურმუხტისა და ორი ნიშა-
 ბური ფირუზისა ქულჩიებითა, არშიაში უზის თვლებს მავიერ მინაქარი ოქ-
 როსი მავი ლზ, მარგარიტი ამისი რიცხვით მარცვალი ჩჰა.

ყამში პატოისანი მსხვილის და ბრწყინვალეს მარგარიტით შემკული; ამაში
 ზის ყირმიზი იაგუნდი ქულჩითა მ, ფოთოლი ოქროსი მინაქარი მწვანე მმ;
 ამას ავლია ზეიდამ გრეხილად ოქროს მინაქარი ლაქვარდი, ამაზე მორიგებული
 პეპლები თ ოქროს მინაქარი, ამისი მარგარიტი რიცხვით შ. ჯიღები სამი მუ-
 რასა პატოისანი ძვირფასის თვლებით შემკული. მარჯვენეს გვერდის ჯიღას
 უზის შუაზედ ყვითელი დიდი ძვირფასი იაგუნდი, იმის გარეშემო ყირმიზი ია-
 გუნდი იბ, და დიდროვანი ზურმუხტია იბ; გარდახრილს რტოში უზის დიდი
 აღმასი მ, ყირმიზი იაგუნდი მ; ფოთლებათ აქვს ყირმიზი იაგუნდი იზ; ასმე-
 ბათ ჰკიდა დახერტილი ზურმუხტი შეიდი. ამისავე ტოლი მარცხენ გვერდის

ჯილა: ამას უზის შუაზე დიდი ლალი ყირმიზი და სხვა ყოველი, რაც მარჯვენას ჯილისა დაგვიწერია, იმავე რიცხვით: ალმასი, იაგუნდი, ზურმუხტი, ფოთლების იაგუნდი, ასმეზის ზურმუხტი, ყოველივე თანასწორად მისა. მესამე საშუალო ჯილა: ამას უზის შუაზედ ერთი დიდი ლალი ყირმიზი, ამის გარეშემო ოთხი დიდი ალმასი, ოთხი დიდი ყირმიზი იაგუნდი, შუაზედ ლალის გარეშემო უზის ალმასი **ა**, წვრილი **ბ**; ამის შტოები: თითო შტოს აქვს სამასი ვარდი, ორს ვარდს უზის ექვსი ყირმიზი იაგუნდი წვრილი და ექვსი მარგარიტი, ეგრეთვე მეორესა, თავისის სინსილებითა.

პირის მარგარიტი თეთრი, მსხვილის მარგარიტისა, **შშ**, თავისის მურასა ოქროს კავებითა.

სირიზა პატოსანი ძვირფასისა. ამას უზის ალმასი დიდროვანი **იშ**, იაგუნდი ყირმიზი **ა** თავისის კავებითა. ამისი ასმა თეთრი ბრწყინვალე მარგარიტი **იშ**, იაგუნდი ყირმიზი დახვერტილი **იშ**.

თითა სამი: საშუალი თითა დიდი; ამას უზის შუაზედ ძველი მადნის ზურმუხტის მრავალ კუთხიანი გათლილი დიდი, გარეშემო უზის **ა**, **ბ** თანასწორი ყირმიზი დიდროვანი იაგუნდი ძვირფასის. ზევით თავში უზის ზურმუხტი ერთი თავისის მურასის ჯინჯილითა და კავითა, ამისი ასმეზი **თ** დიდროვანი მსხვილი, თეთრი, ბრწყინვალე სასაყბურე მარგარიტი.

მეორე თითა: ამას უზის შუაზედ დიდი ყირმიზი იაგუნდი ერთი, გარეშემო უზის ყირმიზი იაგუნდი **ა**, ზევით თავში უზის ლალი **ბ**, თავისის ოქროს ჯინჯილითა და კავითა, ამისი ასმეზი სხვილი თეთრი ბრწყინვალე მარგარიტი ცხრა.

მესამე თითას უზის შუაზე ძველი მადნის ზურმუხტი დიდი, გარეშემო უზის წითელი იაგუნდი ყირმიზი **ა**, ზევით თავში უზის ზურმუხტი **ბ**, თავისის ოქროს ჯინჯილითა და კავითა. ამისი ასმეზი ცხრა სხვილი, თეთრი და ბრწყინვალე მარგარიტი.

ა. საყურჯინჯილი, ამას აქვს თითოს ათშვიდმეტ-ათშვიდმეტი ვარდი, ფირუზ ქარამ (sic). ვარდებს უზის შუაზედ თითო ყირმიზი იაგუნდი, ამისი ბოლოები ბაღახანის ლალი წყვილი **ბ**, ლურჯი იაგუნდი წყვილი თავის ოლებითა.

ბ. კლდე საყური, სამუდმოდ სახმარი, ზურმუხტისა, მოგძო გათლილი, წყვილი ერთი. ბილოებში უზის თითო ალმასი, ზევითამ აქვს თითოსა ორ-ორი მარგარიტი და თითო დახვერტილი ზურმუხტი თავისის ოლებითა.

ბ. მანიაკი ოქროსი მურასა. ამის შუა ვარდს უზის დიდფასი ლალი ბაღახანისა **ბ**, ამის გარეშემო ოთხი სამკუთხიანი თანასწორი ალმასი დიდროვანი, თანასწორი ყირმიზი იაგუნდი ოთხი, იქეთ და აქეთ: ხუთ-ხუთი ვარდი ოქროსი. ამ ვარდებს თითოს და თვითოს უზის ხუთ-ხუთი ყირმიზი იაგუნდი და თითო ზურმუხტი. ამისი ჯაჭვი არის დახვერტილი ზურმუხტი **ა**; მარგალიტის ვარდი **ა**, თითო ვარდი შვიდ-შვიდი მარცვლი მსხვილი ბრწყინვალის მარგარიტისა, ამაში ურევია ოქროს მძივი **ლშ**. მანიაკს აქვს დახვერტილი ზურმუხტი **ზ**. ამ ჯაჭვის ჯავარს უზის ალმასი **შ**, კუთხეებში ყირმიზი იაგუნდი **შ**, თავში აქვს დახვერტილი ყირმიზი იაგუნდი **ბ**.

დიდი ჯაჭვი მარგარიტისა: ამისი ვარდი არის ოქროსი მინაქარი კ. მარგარიტი ვარდიც ოცი. ამავე ვარდების მარგალიტი ო: თითო ვარდს რვა-რვა მარცვალი თეთრი ბრწყინვალე სასაყებურე მარგალიტი. ამ მარგარიტის ყარდებს აქვთ შუაზედ დახვრეტილი თეთო იაგუნდი და თეთო ზურმუხტი დიდროვანის; მინაქარის ვარდებ შუაზე უზის თითო ყირმიზის იაგუნდი, ამისი კისრის-ჯაჭვი არის ოქრო სადა ვარდი თერთმეტი. ამისი ამბარჩა მურასა: შუაზე უზის ზურმუხტი ბ. ამ ზურმუხტში შიდ ზის ბ ყირმიზის იაგუნდი, გარშემო უზის იაგუნდი ყირმიზი დიდროვანი მ, წვრილი ალმასი მ, თავისის ვრგოლითა და წვრილის გარდაბმულის ჯაჭვებითა.

ბ. ჩამოსაველები პატიოსანი თეთრისა და ბრწყინვალის მარგარიტისა. ამისი წყალი და კუწები სასაყებურე მარგალიტი. თითოს ჩამოსაველებს აქვს ათვრამეტ-ათვრამეტი კუწები ოთხ-ოთხი მარცვალი. ამისი წყალი და კუწები რიცხვით მარცვალი ხ.

გულის მარგალიტი: წყალით კუწები შევდენებული, სწორი და ბრწყინვალე მარგარიტი, რიცხვით მარცვალი, წყალსა და კუწების გარდა, ათას ორას სამოცდარვა. თვლები დიდროვანის იაგუნდისა და ზურმუხტისი, ვარდულათ ჩაკრებული, თითოს ჩამოსაველებისა არის რიცხვით: ათვრამეტ-ათვრამეტი იაგუნდი და ათვრამეტ ათვრამეტი ზურმუხტი.

გულზე საგები ღილი ბ, დიდი ზურმუხტი, მთელი ზურმუხტისა, ამას უზის თავში ყირმიზი იაგუნდი.

ღილი მსხვილის მარგარიტისა ზუთი მარცვალი. ამის თავზე უზის მ ყირმიზი იაგუნდი.

ღილი კიდევ ზუთმარცვლიანი ბუდეშურის. თავებზე უზის ზუთი ყირმიზი იაგუნდი.

ერთი პატარა ღლის ღილი.

ბეჭედი მ: სამი ალმასისა, ერთი ყირმიზის ძვირფასის იაგუნდისა, ერთი ყირმიზის ბადახშანის ღლისა, ერთი მწვანის იაგუნდისა, ორი ყირმიზის ღლისა, ერთი კიდევ ყირმიზის იაგუნდისა, ერთი ნიშაბურის ფირუზისა გათლილი.

სახლის პირები მარგალიტისა წყვილი ბ, ორსავეში არის მარგალიტი მსხვილი თეთრი და სწორი მარცვალი ათას ორას ოცდა ოცქსმეტი. ამ ორისავე თვლები ზურმუხტი და იაგუნდი ქულიჩითა მზ, ჩაუსმელი დახვრეტილი იაგუნდი და ზურმუხტი მ, ამათ გარეშემო სინსილებად ავლია ზურმუხტი და იაგუნდი ას სამოცდა ოთხი, ექვსია წყვილის ოქროს ხრიკითა.

დიდი ქამარი ოქროსი მინაქარი. ამისი ბალთა არის მზ, თითოს ბალთას უზის თითო ყირმიზი იაგუნდი და თითო ზურმუხტი. ამ ქამრის ვარდს შუაზე უზის გათლილი ყირმიზი იაგუნდი დიდი ერთი, გარშემო უზის ზურმუხტი მ და ყირმიზი იაგუნდი მ, თავისის სინსილებითა.

ბ. ტყავი სტაერისა, ყარყუმზე გარდაკრული, სიასაურის საყელოთა და ძალითა, მარგარიტის ქულთ ბალითა, ოთხის თავისის ფოჩითა და მარგარიტის გოძგრებითა. ამ ქულთ ბალის მარგარიტი თეთრი და ზომორი რიცხვით არის მარცვალი შ, თვალი იაგუნდი მ, ზურმუხტი მ ოქროს ქულიჩითა.

¹ ტექსტში ხან „მარგარიტი“ სწვრია, ხან „მარგალიტი“. ასევე სხვადასხვა ნაირად იწერება ზოგიერთი სხვა ტერმინიც.

ბ. ტყავი ყვითლისა სადა დიბისა, ორის ყვითლის ვეცხლის მუყაიაშის არ-
შიებით, შავს სინჯაფზე გარდაკრული, თეთრის ხოშორის მარგარიტის ქულთ
ბალითა, ათის ზურმუხტის, იაგუნდის და ფირუზის თელითა, თავისის ოთხის
ფოჩითა და მარგარიტის გომგრებიითა. ამ ქულთ ბალის მარგარიტის რიცხვი 333.

ბ. ტყავი თეთრი მძიმე მუყაიაშის სტომისა ყარყუმზე გარდაკრული, სია-
სამურის საყელოთა და ძალითა, თეთრის ხოშორის მარგარიტის ქულთ ბალითა,
ათის დახვრეტელის ზურმუხტისა და იაგუნდისა თვლებითა, თავის ოთხი ფო-
ჩითა და მარგარიტის გომგრებიითა. ამ ქულთ ბალის მარგარიტის რიცხვი არის
ფაზ.

დ. ტყავი ყვითლის ბადლის ყარყუმის გარდაკრული, სიასამურის საყე-
ლოთა და ძალითა, ხოშორის მარგარიტის ქულთ ბალებითა, ოთხის იაგუნდის
თვლებითა და ქულიჩები თავისის ოთხის ფოჩითა და გომგრებიითა. ამ ქულთ
ბალების მარგარიტის რიცხვი არის 38.

ბ. ტყავი, ყირმობი ყვავილიანის ხავედისა, სამის ვეცხლის მუყაიაშის არ-
შიებითა, ყარყუმზე გარდაკრული, სიასამურის საყელოთა და ძალითა, ხოშორის
მარგარიტის ქულთ ბალებითა, თავისის ოთხის ფოჩებითა და მარგალიტის
გომგრებიითა.

ამ ქულთ ბალების მარგალიტი არის რიცხვით მარცვალი 333.

ა. ტოლომა ყვითელის ბადლისა მძიმე, შავს სინჯაფზე გარდაკრული,
სიასამურის საყელოთა და ძალითა.

ბ. ტოლომა ისფერი მუყაიაშისა სტომისა, ყარყუმზე გარდაკრული.

ქერა ქალი მძიმე მუყაიაშის ფარჩისა ბ.

ბ. ქერა ქალი ჩინაჯლოხარისა, ჩაფრასტი მუყაიაშისა.

ა. ქათიბი ყვითელის ქარხნის დიბისა, სინჯაფზე გარდაკრული. ამას ასხია
ლილი მ ოქროსი იქით და აქეთ, თავისის მარგარიტის ბაფთებითა.

ბ. ქათიბი მძიმე ინდის ფარჩისა, ყარყუმზე გარდაკრული, მუყაიაშის ჩაფ-
რასტებითა.

ბ. ქათიბი თეთრის მძიმის სტოფისა, სინჯაფზე გარდაკრული, ყვითლის
ლილებითა.

ა. კაბა ყვითელი დიბისა, ამას აკერია ხოშორის მარგალიტის ჩაბრასტი,
რიცხვით მარცვალი ჩსმ, რვის წვრილის მარგალიტის ფოჩითა. ამ ჩაბრასტის
ორგნითვე ლილები ლავარდისა, ოქროთ დაქუნწვილი, რიცხვით 3.

ბ. კაბა კაპრაში ხარისა.

ბ. კაბა სადა თეთრის მუყაიაშისა, ყვითლის მუყაიაშის ჩაბრასტითა, ცა-
მეტის შაბაქის ოქროს ლილითა. ლილებს უზის ოვეგში ფირუზი თითო.

კაბა თეთრი ჩაქსულა ბადლისა, მუყაიაშით დაკუდვილის ზორტებითა.
კაბა ჩაქსულა მარამათისა.

კაბა წითლის ბადლისა მუყაიაშის ჩაფრასტითა.

კაბა წითელი ოსილო დიბისა, მუყაიაშის ჩაფრასტითა.

კაბა ლავარდის იეზდის დარაის ბავთისა, მძიმე მუყაიაშის ჩაბრასტებითა.

კაბა თეთრი შირიბა ქარისა კილიტით ნაკერი.

კაბა ბადრიჯნის ფერი იეზდის დარაის ბავთისა, მუყაიაშის ჩაფრასტითა.

კაბა მწევანე ოსმალოს ფარჩისა, ჩალილული.

კაბა ალისფერი დარაის ბავთისა, ჩალილული.

კაბა ხასყირმიზის დარაიბავთისა, ჩალილული.

კა ჩაქსული მძიმე ინდის ხათაიისა, ჩალილული.

კაბა თეთრის ფრანგის ატლასისა უთოქეში, ორის არშიითა, ჩალილული.

კაბა თეთრის კრუჯაოსი, მუყაიაშის ზორტებითა.

კაბა ყასყირმიზი ატლასი უთოქეში, ორის არშიითა, ჩალილული.

კაბა ალისფერი იეზდის დარაიისა უთოქეში, ნაკერის ჩაბრასტითა და ათორმეტის ოქროს შაბაქა ლილითა.

კაბა ხორკისფერი ჩიჩაგლის ხარისა, ყვითლის გილანის ლილეებითა.

სარტყელი მძიმე ყვითელი ზარბაბისა.

ორი სარტყელი მძიმეთ მუყაიაშით ნაკერი.

სარტყელი ოქროს ვარაყით დაბასმული.

სარტყელი თეთრის ქირმანი შალისა.

სარტყელი ყირმიზი ქირმანის შალისა.

სარტყელი შავის ქირმანის შალისა.

ახალუხი იისფერი დარაის ბავთისა.

ახალუხი ხასყირმიზი მძიმის დარაის ბავთისა.

ახალუხი ხასყირმიზის ატლასისა, არშია სირმით ნაკერი.

ახალუხი ოსმალოს დიბისა.

ახალუხი ნარინჯი ჩაქსული ინდის უჯრაითისა.

ახალუხი ბელდარისა, წყრილის ხეებითა.

ახალუხი ორი ყალანქრისა სხვა და სხვა სახისა.

ახალუხი ბადრიჯნის ფერის დარაიისა.

მოგი იეზდისა და შამის თავთები და წმიდა ფერადფერადი ცხრა, ცხრის გიშრის გრეხილებითა.

შეიდიში იეზდისა და ხარისა, სირმით ნაკერი, თავისის დავაზმულის მასალითა ცხრა.

ბოხჩები გილანისა თუ ყალანქრისა ჯამი იმ.

ს ა პ ი რ ი ს ფ ა რ ე შ ო ი ა რ ა ლ ი :

ხონჩა ვეცხლისა დიდი ა.

საჩყრე ოქროსი თავის ჩხირებითა.

ჩოფი ოქროსი.

თმის საყოფი ოქროსი.

ფიალი ოქროსი.

ნალბაქი ოქროსი.

საწებავო ოქროსი.

სადაფი ოქროთ მოქედელი თავისის მურასის სალესავითა და სირმით ნაკერის ბუღითა ა.

სადაფი მეორე, მოქედელი, თავისის სალესავითა და დიბის ბუღითა.

ბანბადანი ოქროსი ა.

სურმადანი ოქროსი ა.

ჯამთასი ვეცხლისა ბ.
 სარკე ყულარიშისა.
 სარკე სადაფისა.
 სარკე ტანჩასაცმელი, ვეცხლით მოქედილი.
 საფარცხალი კუს ძვლისა ბ.
 საფარცხალი თევზის კბილისა ლ.
 საპირისფარეშო ბოხჩა მძიმედ ნაკერი ზარიანის გილანის დარაიისა ბ.
 მუხლის ზირანდაზი ნაკერი ბ.
 ფუთა ოქრომკედიანია თ.
 პირსახოცი ბ.
 ლეჩაქი წმიდა მარმეშისა ზ.
 კელსახოცი ყალანჭრისა ზ.
 ამას გარდა მოსართავი თავსახურავი გილა მუყაიაშისა თეთრი, ნაკერი

მუყაიაშითა.

ჩალყაფი ოქროს ვარაყითა დაბასმული წითელი.
 ჩალყაფი ყალამჭრისა.
 ლეჩაქი წმიდა; არშია და გული ოქროს ვარაყითა დაბასმული.
 თავსახურავი ვარაყით დაბასმული ხელსაკოცი.
 კიდევ დიდი თავსახურავი ხელსახოცი ფერადით დაბასმული ხასყირმიზი.
 ორი თეთრი ზარიანი დოღბანდის ლეჩაქი.
 თავსახურავი რიზაიშალი თეთრი ბ.
 კიდევ თავსახურავი ქირმანის თეთრი შალი ხეებიანი ბ.
 საიის ქუდები ფერადები ლ.
 სანასკვე მუყაიაშით დაცუდვილები ორი.
 ყასაბა მუყაიაშის ნაკერი ბ.
 ყასაბა სირმით ნაკერი ბ.
 ყასაბა მუყაიაშით დაცუდვილი ბ.
 ყასაბები კილიტისა ფერად-ფერადისა ზ.
 საქინძისთვე მარგალიტისა, ერთის წყვილის ზურმუხტის ქინძისთავებითა
 და ხუთის მარგალიტის ქინძისთავებითა.

ა ბ ა ნ ო ს ი ა რ ა ლ ი :

სუზანი ნაკერი ბ.
 ხალიჩა ფუჩი ბ.
 ზირანდაზი ბოკეოიანი ტილოსი ბ.
 აბანოს პერანგი მძიმეთ ნაკერი ბ.
 ფუტა ყალამჭრისა ბ.
 ფუტა ყირმიზი გილანის დარაიისა ბ.
 ყალიფა ყალანჭრისა ზ.
 აბანოში სახმარი თავსახურავი ზ.
 ინიანი კელსახევეები ნაკერი, თავისის ნაკერის მაჯის ზორტებითა და ზედ
 ჭახევეებითა ბ.

მეორე კელსახევეი დოლბანდისა, ნაკერის მაჯის ზორტითა, ზედ სა-
 ხვევითა.

ესენი თავისის ფარჩის ბოხითა.

ინის სალბობი ჯამთასი ვეცხლისა.

ჩუღრუთო და სათლი სპილენძისა.

თითის სახვევები: ერთი ნაკერი და ერთი ყალამქრისა, თავისის პატარის
 ნაკერის ბოხითა, ორი.

ს ა ც ხ ე ნ ო ს ნ ო ს ა მ კ ა უ ლ ი :

თავზე დასახურავი ნორბანი მუყაიაშით ნაკერი ა.

ლეჩაქი თეთრის ვარაყით დაბასმული, მუყაიაშის ნაკერის ფათითა და მუ-
 ყაიაშის ფოჩითა.

თავგადსაქირებელი მუყაიაშით ნაკერი ა.

წარბის შესაკრავი სინი მახათა ნაკერი მუყაიაშისა ა.

პირის ასახვევი მუყაიაშით ნაკერი მუყაიაშის ფოჩითა.

კიდევე პირის ასახვევი მუყაიაშით ნაკერი, ხასყირმიში.

ყელსაგდები ხასყირმიშის იაქმაზედ ოქრომკედითა ორპირათ ნაკერი.

ტყავ-კაბა მძიმე სარმით ნაკერი, ყარყუმზე გარდაკრული ა.

შალღარი ყვითლის დიბისა ა.

ჩექმა კემუხტისა ა.

ხასყირმიშის საიისა საწვიმარი ა.

ც ხ ე ნ ის ი ა რ ა ლ ი :

ვეცხლის უნაგრიტა, ოქროთა დაფერილი ნაკერის ორთქვითა.

ქ ვ ე შ ა გ ე ბ ი :

ყუისა დოშაქი ხათაის საპირითა ერთი.

ბამბის დოშაქი გრიზეთის საპირითა ერთი.

ზეწარი ყარნაოზისა, ფარჩის არშიითა ა.

ზეწარი ყალამქრისა ა.

ზეწარი წმიდის ნარმისა ბ.

საბანი ყვითლის დიბისა ა.

საბანი თეთრი მძიმე სტოფისა ა.

საბანი ხასყირმიში დარაიის ბავთისა ა.

საბანი თეთრი ატლასბავთისა ა.

საბანი ინდის ყალანქრისა ა.

საბანი დაბასმული ყალანქრისა ბ.

საბანი საზაფხულო გილანის დარაიისა ა.

ბალიში ყვითელის ქარხნის დიბისა ა.

ბალიში იისფერი დარაის ბაღთისა ა.

ბალიში თეთრის ყალანქრისა ა.

ღორი ოქრომკედლიანის ხავედისა ა.

ჩარჩამი ყალამჭრისა დიდი ერთი.

ჩარჩამი გილანის დარაიისა ორი.

სახლის მოფენილობა ქირმანის ორხულებითა და თავნაბადეებითა.

მასნაფის დიდროვანი ქეჩა ბ.

ამაზედ მომცრო ქეჩა ღ.

ხალიჩაფუჩი ბ.

კიდევ პატარა ქეჩა ბ.

სუხანი ატლასზე ნაკერი ბ.

სუხანი თეთრზედ ნაკერი ერთი.

დორი ატლასზე შიშვედ ნაკერი ბ.

ფარდა დიდროვანი, ნარინჯს ატლასზე შიშვედ ნაკერი კიტაიისა ორი.

ფარდა დიდი ყალამჭრისა ერთი.

საწოლის კარის ფარდა ნარინჯს ატლასზე ნაკერი ბ.

ფარდა ფარჩისა ღ.

კარის ფარდა ყვითელის ფერადით დაბასმული ბ.

თახჩაფუჩი ნაკერი ღ.

სკივრი ქარვისა ბ.

სკივრი დიდი ხათაბანდისა ბ.

სკივრი სპილოს ძელისა კუს ძელის უჯრებითა.

ესენი თავის წვრილებით საესე.

საწერელი ყულარიშისა. ოქროს მინაქრის თავითა, თავის გაწყობილისა

იარაღითა.

კრიანოსალი სხვილის მარჯნისა ბ.

კრიანოსალი ქარვა ხუთასი ბ.

კრიანოსალი ბუდეშურის ქარვისა ბ.

კრიანოსალი სადაფისა ბ.

ქადრაკი თევზის კბილისა ბ.

ამის რუკა ფრანგულად ნაქმარი კუს ძელისა.

ნარდი ხათაბანდისა ბ, ამის კაცები ეშმისა.

სუფრის იარაღი:

ვეცხლის სურა: სამი დიდროვანი და ერთი იმათზე მომცრო.

სანაეურე ბ.

აზარფეშა ბ.

თასი თბ.

ფიალა ოქროსი ბ.

თასი ყაშული ოქროსი ბ

ნამაქთანა ვეცხლისა ბ.

იათული ბ.

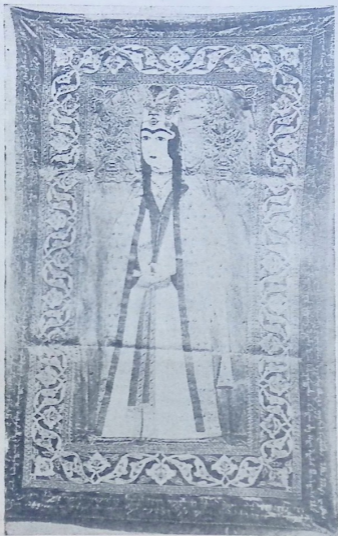
ამათი ზირანდაზი ორპირად ვეცხლისა მუდახილით თულუფთანა ბ.

ყავახანის იარაღი:

ვეცხლისა მუდახილთ ყავადანი და ჩაიღანი ა, თავის ვეცხლის ხონჩით.
 ფინჯანი თავისის ყუთით იპ.
 სპილენძის ყავადანი და ჩაიღანი.
 ერთი ყავის ტაფა.
 ავანდასტა ა.
 ა, შანდალი ვეცხლისა, ამისი ზირანდაზი ვეცხლის ფოლაქებითა.
 ორპირის ფოლაქებითა შანდალი თითბირისა.
 ფარანი დიდი სპილენძისა ა.
 ფანოსი რკინისა ბ.
 სუფრა დარაიის ბავთისა ა.
 სუფრა ყალამქრისა ბ.
 სუფრა ჩითისა დიდროვანი ბ.
 ტაშტი ალთაფა ვერცხლისა ა.
 თუნგი ბ.
 სუფრა-ყაშუფი ვეცხლისა ა.

სპილენძის იარაღი:

ბოშხაბი რ.
 ნალბაქი პ.
 ჯამი პ.
 ყაბი თავის ზარფუშით ლ.
 მაჯამაი ბ.
 სუფრაქეში ა.
 ქაფქირი ბ.
 ჩამჩა ა.
 ავგარდანი ა.
 ნავადანი ქარხნისა ა.
 სუფრა ყაშული კიდევ ერთი.
 ტაფა ა.
 პატარა ტაფა ა.
 თუშფალანგი ა.
 ფლავის დიდი სინი ა.
 სპილენძის კოკა ორი.
 ქვაბი ცხერისა ბ.
 ყაურმის ქვაბი თავის თავსახურავითა ა.
 ერთი ისე ქვაბი.
 ერთი ფლავის ქვაბი.
 საზროხე სინი თავის ზარფუშითა ა.
 დარბაისლის ჯალაბი პატროსანი ქვრივი, თავისის შესაფერის თალხის ტანი-
 შამოსითა, ზანდუქითა, მაფრაშითა, რახტითა და თანითა.

ელისაბედ ბატონიშვილის სამარის ღი დის საბურველი
(ერმაკოვის ფოტოგრაფია)

გამდელი პატიოსანი, სხვილის მარგალიტის საყმურითა, ღილითა, ბეჭ-
 დითა, თასეზითა; ვეცხლის უნაგირითა და რახტითა; ტანისამოსი: ტოლომა პ
 მძიმე ფარჩისა, სინჯაფზე გარდაკრული; ტოლომა ჩინაგლიხარისა, სინჯაფზე
 გარდაკრული პ; ქათიბი ხარისა ჩალილული, სინჯაფზე გარდაკრული; ქათიბი
 მძიმე სტოფისა გილანის ღილითა, სინჯაფზე გარდაკრული; საწვიმარი საიისა პ,
 კაბა დარაის ბავთისა პ, კაბა ხარისა პ, კაბა იეზდის დარაიისა პ, კაბა ლაბ-
 დნისა პ, სარტყელი ზარბაზისა პ, სარტყელი ნარინჯი ქირმანი შალისა პ, სარ-
 ტყელი თეთრი შალისა პ, მაფრაშა წყვილი ერთი, ზანდუკი წყვილი პ, თავისის
 სა[შ]ყოფის სპილენძის იარაღითა.

პირის ფარეში ღილითა, ბეჭდითა, ორის თასითა, ვეცხლის რახტითა;
 ტანისამოსი: ტოლომა ნარინჯი ოქრომკედლიანისა შტოფისა, სინჯაფზე გარდაკ-
 რული; საწვიმარი საიისა; ქათიბი ისფერი ზარიანი სუთის, სინჯაფზე გარდაკ-
 რული; ქათიბი თეთრი ატლას-ბავთისა, სინჯაფზე გარდაკრული პ; სარტყელი
 კაპრაში ქიშმირი შალისა პ; სარტყელი აბრეშუმისა არშოანი ერთი; კაბა და-
 რაიბავთისა პ, კაბა ხარისა პ, კაბა ლაბდნისა პ, კაბა ატლასისა პ, კაბა და-
 რაიისა პ, ზანდუკი პ, მაფრაშა წყვილი პ.

აგრევე მოლარე ღილითა, ბეჭდითა, თასითა, რახტითა; ტანისამოსი:
 ტოლომა ზარიანი ფარჩისა პ; ტოლომა ხარისა პ; საწვიმარი საიისა პ, ქათიბი
 ზარიანის სუთისა პ, სარტყელი მუშთული შალისა და ერთი ცხევა, კაბა დარაის
 ბავთისა პ, კაბა ხარისა პ, კაბა ლაბდნისა პ, კაბა ატლასისა პ; მაფრაშითა,
 ზანდუკითა, თავის საშყოფ სპილენძითა.

აგრევე მესაწოლე ღილითა, ბეჭდითა, თასითა, რახტითა; ტანისამოსი:
 ტოლომა ზარიანის ფარჩისა, სინჯაფზე გარდაკრული პ; ტოლომა ხარისა, სინ-
 ჯაფზე გარდაკრული პ; საწვიმარი საიისა პ; ქათიბი ზარიანი სუთისა პ; სარ-
 ტყელი შალისა ყვითელი პ; სარტყელი აბრეშუმის არშოანი პ; კაბა დარაის
 ბავთისა ერთი; კაბა ხარისა პ; კაბა ლაბდნისა პ; კაბა ატლასისა პ; ზანდუკი
 და მაფრაშა წყვილი პ.

ახლგაზრდა ორი, ქათიბებითა, საწვიმრებითა, სამის ხელის ტანისამოსითა,
 თითო მაფრაშითა და თითო ზანდუკითა.

ერთი პატარა გოგო თავის შესაფერის ტანისამოსითა და ერთის ხელის
 ქვეშაგებითა.

სვიმონ ხერხეულიძე სუფრაჯი.

გამაშვილი ედიშერ პირის მეღვინე.

აღდადანასშვილი ოთარი ქილიფთარი და ყავაჩიბაში.

შალმელიქისშვილი ფრიდონ ბოქაულთ უხუცესი თავისის ცოლშვილით.

ჩანგლაძე ლუარსაბ და

ლიკონი სიმონ.

ფარეში უხუცესი ზაქარია.

ფარეში დავითა.

მკერვალი იოვანე.

მხატვარი გიორგი.

მზარეული ბერუა.

შათირი დავითა.

С. Барнавели

Книга о приданом царевны Елизаветы

(Резюме)

Публикуемый документ, представляет большой интерес для истории материальной культуры Грузии. По богатству терминов в этом отношении для второй половины XVIII столетия равного ему памятника не имеется. Документ печатается по рукописи Гос. Музея Грузии за № 1052 Н. Начало документа, в котором обычно указывается личность брачующихся, не сохранилось. Из заключительной части вступления выясняется личность невесты: царевна Елизавета. Изучение документа позволяет заключить, что документ выдан Ираклием II сестре Елизавете, при выходе ее замуж за владельца Мегрелии Кациа Дадияни.

Документ должен быть датирован 1765—6 годом. (Рукопись же 1052 Н представляет копию, сделанную в XIX веке).

В 1916 году документ этот был издан в переводе на русский язык (д-р Н. Эристов-Шарвашидзе, «Книга о приданом царевны Нины Георгиевны». Памятник 1791 года. Перевод с грузинского. С двумя листами копий с оригинала. Москва, 1916 г.) по рукописи, которую пока-что нужно считать утраченной. В рукописи, имевшейся в руках издателя, Н. Эристова-Шарвашидзе, не было той части вступления, которая дает возможность выяснить личность невесты. Следствием этого является неправильная датировка, данная издателем документа, и неправильное его заключение, что в документе дается перечень приданого Нины Георгиевны, дочери Георгия XII (XIII).

ს. იორდანიშვილი

**„ვეფხისტყაოსნის“ მხარედწოდებულ „უძველეს“ ხელნაწერის
 შესახებ**

ცნობილია, რომ ჩვენ არ მოგვეპოვება არამც თუ ვეფხისტყაოსნის უძველესი ხელნაწერი დედნები, არამედ ჩვენამდის არ მოუღწევია „ვეფხისტყაოსნის“ არც ერთ დათარიღებულ ხელნაწერს, რომელიც XVII საუკუნისაზე ადრინდელ თარიღს ატარებდეს¹.

ამ ნიადაგზე, ალბათ, წარმოშობილია სურვილი „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთ დაუთარიღებელ ხელნაწერის XVII საუკუნისაზე ადრინდელად დათარიღებისა.

ამ მხრივ საყურადღებოა „ვეფხისტყაოსნის“ H ფონდის № 2074 ხელნაწერი, რომლის შესახებაც უკვე გარკვეული ლიტერატურა მოიპოვება რუსთველოლოგიაში, და რომელიც „ვეფხისტყაოსნის“ ერთერთ მკვლევრის მიერ „უძველეს ხელნაწერად“ არის გამოცხადებული.

ჩვენი მიზანია განვიხილოთ ამ ხელნაწერის დასათარიღებლად გამოთქმული მოსაზრებანი და დასასრულ წარმოვადგინოთ ჩვენი აზრი მის შესახებ.

პირველად ეს ხელნაწერი, რომელიც დაცული იყო ყოფილ საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთავარ არქივში მოსკოვს, განიხილა და სპეციალურ აღწერილობის საგნად გაიხილა ქართულ ლიტერატურის ცნობილმა ისტორიკოსმა ალექსანდრე ხახანაშვილმა (1866—1912) (А. С. Халанов, Грузинская рукописная поэма „Барсова кожа“ из главного архива министерства иностранных дел). ნაშრომი დაბეჭდილია მოსკოვის ყოფილ (საიმპერატორო) არქეოლოგიურ საზოგადოების აღმოსავლურ კომისიის შრომებში 1895 წ. (5. Труды восточной комиссии императорского московского археологического общества, Москва, 1895 г.

აღ. ხახანაშვილი წარმოგიდგენს ხელნაწერის გარეგნულ აღწერილობას. იგი აღნიშნავს, რომ ხელნაწერი გადაწერილია თხელ ქაღალდზე in folio და შეიცავს 259 ფურცელსა და სიუჟეტის დამსურათებელ სამს მინიატურას, რომ ფურცლის არეები გაფერადებულია იდამიანთა, ცხოველთა და ყვავილთა გამობატლებით და რომ ხელნაწერს ჩართული აქვს შემდეგში სხვა ხელით უფრო თხელ ქაღალდზე გადაწერილი ფურცლები (მოჰყავს მათი ნუმერაცია 32, 33, 53, 58, 61, 67, 68, 75, 76, 83, 85) და დასძენს:

¹ „ვეფხისტყაოსნის“ თარიღიანი ხელნაწერები: 1646, 1671, 1680 და 1688 წლებსაა.

44h

ადრედა ავთანდილს კახს სეკუდრომსა მართლად
 მძინვთ სეკუდთან ახლადი ავთანდილი მ
 ვეფხე ავგახსა ხეფი ვხ მთხანთა ხელოთ
 სწო ბუ ვხი ღლიდა კრუდითან ავთანდილი მ
 ღ დეუ ღლიძებს ცუკუდქამ ვი მხეი ნაქე მხელო მ
 რ მთხეო სეკუდლო დიუქე ქნო ხეი
 ღლი მთლი კრუდო სეკუდო დამხეი
 აქ კრხ მხის მთალი ურადო დამხეი
 ღ რე მრეფაქს ხეი - ხეი დამხეი
 მთხე ვეფხე სეკუ ვი კრ მთა სეი ახხე
 სული აქ დეხე ვხე სე ვე ვხს დახს
 ვეფხე მე დეუ მხის მხეფს ახ
 ღ რე მრეფაქს მთალი ვხე მხეფს ვხს
 სეკუდო მე ვეფხე ხს სე ვე ვხე
 მთხე სეკუდო მხეფს ვხე მთხე მთხე
 მ რე მრეფაქს მთალი მხე მთხე
 ღ რე მრეფაქს მთალი მხე მთხე

„იმის გამო, რომ რუსთაველის შესანიშნავი პოემა დღემდის, მიუხედავად მისი პოპულარობისა, ამ შეიდი საუკუნის მანძილზე არ გამზდარა კრიტიკულ შესწავლის საგნად, „ვეფხისტყაოსნის“ ეს არქივის ხელნაწერი, ბეჭდურ ტექსტისაგან თავის მნიშვნელოვან განსხვავებებით, დიდ ინტერესს წარმოადგენს“.

ხელნაწერის გარეგნულ აღწერილობის შემდეგ ხახანაშვილი იწყებს მის კრიტიკულ შეფასებას და შემდეგ წერს: „ეკოლიკ-პოეტების მსგავსად, რომელნიც შეუდგნენ დაწერილებით შექებას იმ გმირობისა და თქმულებების, რომლებიც ჰომეროსს გაკვრით აქვს მოხსენებული, მეთორმეტე საუკუნის ქართულში პოემაშიც გამოიწვია ცხოველ ფანტაზიით შეფერადებული წვრილმანები და დამატებანი, რომლებიც არც სტილით, არც თბრობის მიმდინარეობით არ შეიძლება მივაწეროთ შოთა რუსთაველის კალამს“.

„ვეფხისტყაოსნის“ ძირითად ტექსტის დამატებათა შესახებ ასეთ გარკვეულ აზრის გამოთქმის შემდეგ, ხახანაშვილი აღნიშნავს, რომ დღემდის ამგვარ დამატებებით ცნობილი იყო მხოლოდ 2 ხელნაწერი: ერთი—პოლიეპტ კარბელაშვილის კუთვნილი, რომელიც შეიცავს 308 დაბეჭდილ სტროფს (დაიბეჭდა 1880 წ. ჟურნალ „ივერიის“ III წიგნში) და მეორე: პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკის ხელნაწერი, რომელიც მის (ხახანაშვილის) მიერ იყო განხილული 1889 წ. გაზ. „ივერიის“ 118 და 188 ნომრებში. (ნ. მისი წერილები პარიზიდან).

ხახანაშვილს მოუხდენია ამ დამატებათა შედარება სამივე ხელნაწერის მიხედვით და ის დასკვნა მიუღია, რომ არქივის ხელნაწერი შეიცავს თითქმის ყველა სტროფს, რომელიც კი დღემდის იყო ცნობილი, და ამ საერთო ნაწილის გარდა იგი იძლევა მეტად საინტერესო დამატებებს, ამიტომ უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს პოემის ტექსტის კრიტიკულ შესწავლისათვის, ვიდრე ზემოთ დასახელებულ ხელნაწერებს.

ხახანაშვილი დარწმუნებულია, რომ არქივის ხელნაწერს შეუძლია თავისი სარგებლობა მოუტანოს „ვეფხისტყაოსნის“ მომავალ კრიტიკულ გამოცემას და ბეჭდავს ამ ხელნაწერის დამატებით სტროფებს დ. ჩუბინაშვილის 1846 წ. გამოცემისთან შედარებით.

შემდეგ, ვინაიდან არქივის ხელნაწერს არ მოეპოვება არც თარიღი, თუ როდის არის დაწერილი, არც გადამწერია დასახელებული და არც ადგილი, თუ სად არის გადამწერილი,—ხახანაშვილი ცდილობს პალეოგრაფიულ ნიშნების მიხედვით ვაარკვეოს ხელნაწერის გადამწერის დრო.

იგი ყურადღებას აქცევს ამ ხელნაწერებისათვის დამახასიათებელ 3 და 3 დაწერილობას და წერს:

„ჯერ ისევ, აწ განსვენებულმა, დიმიტრი ბაქრაძემ (1828—1890) შენიშნა, რომ 3-ს ოთხხილიანი და 3-ს სამხილიანი გამოხატულებათა vice versa (ე. ი. შებრუნებული მხრით შედარებით ბოლოდროინდელ მათ დაწერილობასთან, აღის XV—XVIII საუკუნეებში. ამგვარად პირის გადმოცემული ეს ასოები არქივის ხელნაწერში. მაგრამ, რადგანაც მასალა: ქალაქი, რომელზედაც დაწერილია პოემა ნებას არ გვაძლევს გადავწყვიოთ იგი XV საუკუნისაქენ, ამიტომ მას მივაკუთვნებ XVI ს,

ბოლოს, XVII ს. დასაწყისს. ამის შემდგომ კიდევ გადაწევის საფუძველს არ გვაძლევს დაწერილობის ხასიათი“.

ხახანაშვილის შემდგომ, როდესაც ეს ხელნაწერი მოსკოვის ყოფილ საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივიდან 1923 წ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს გადაეცა—იგი შეისწავლა ცნობილი ისტორიკოსმა და რუსთველოლოგმა სარგის კაკაბაძემ და ამ ხელნაწერს სპეციალური წერილი უძღვნა. (ნ. „საისტორიო მოამბე“, წიგნი 2, ცენტრარქივის გამოცემა, გვ. 152—158). «ვეფხისტყაოსნის 1600 წლის ახლო დროინდელი მხატვრული ხელნაწერია».

სარგის კაკაბაძე აღნიშნულ ხელნაწერის აღწერისას განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას ხელნაწერის მხატვრობაზე. იგი წერს:

„მთელი ხელნაწერი დაწერილია საუცხოვო ხელით, ტაბების დასაწყისი სიტყვები კიდევ ოქროთია ამოყვანილი, არშიები ყოველი ფურცლისა შემკულია ჩინებული ხელოვნების მინიატურული მხატვრობით. მხატვრობაში არის დაცული ერთგვარი თანდათანობა. ცხოველების სურათებს და პეიზაჟებს მისდევს სხვადასხვა სახის კომპოზიციები, ხშირად ძალიან რთული, საუცხოვო ხელობით შესრულებული. ყოველი გვერდი ამ ხელნაწერისა თავისთავად წარმოადგენს ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშს. ხელნაწერში არის კიდევ ჩაკერებული სხვადასხვა ადგილას სამი ფურცელი ცალკე მინიატურების კომპოზიციით, ასეთივე ჩინებული ხელოვნებით შესრულებული. ხელოვნება მხატვრული მოფიქრებით და შესრულებით არის საერთო და, როგორც ასეთი, საერთოდ იცავს სპარსული ხელოვნების ნორმებს, მაგრამ ჩემს შემჩნევით ის არ უნდა წარმოადგენდეს სპარსულ მხატვრობის ბრმა მიბაძვას, არამედ მხატვარს შიგადაშიგ ჩაქსოვილი აქვს თავისი შემოქმედების ისეთი ორიგინალური და იმავე დროს ნაზი და ძლიერი ხაზები, რომელიც ჩვენ უნდა გვიჩვენებდეს მხატვრის შემოქმედების განვითარებას თვით საქართველოს ნიადაგზე. მართლაც, საინტერესოა ის გარემოება, რომ დაკვირვების მიხედვით, როგორც კალიგრაფიულად საუცხოოდ შესრულებული ტექსტი, ისე არშიების მხატვრობა უნდა ეკუთვნოდეს ერთსა და იმავე პირს. ძნელია ესევე ითქვას ხელნაწერში ცალკე ჩაკერებულ სამ მინიატურის შესახებ, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, უხადია, რომ აქ ჩვენს წინაშე წარმოადგენილია ნაღვაწი ერთერთ საუკეთესო ქართველ კალიგრაფის და იმავე დროს მაღალ ხარისხოვან მხატვრისა, რომლის ვინაობის გარკვევა, რასაკვირველია, ჩვენს მოვალეობას შეადგენს“.

შემდეგ ს. კაკაბაძე იძლევა „ვეფხისტყაოსნის“ ამ ხელნაწერის დახასიათებას სტროფულ მოცულობის მხრივ და აღნიშნავს, რომ იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ სრულს რედქციას „ვეფხისტყაოსნისას“. იგი იკვლევს საკითხს ხელნაწერის დათარიღებისას, ე. ი. როდის არის დაახლოებით დაწერილი ეს ხელნაწერი, რა დროს არის შესრულებული მისი მხატვრობა და ვინ უნდა იყოს ეს ერთი საუკეთესო ქართველი კალიგრაფი, და იმავე დროს ერთი ჩინებული მხატვარი.

511 14
 1233 სვეტიცხოველს ავთანდილის ეპისკოპოსს მიწის ნაკვეთი
 ავთანდილს ვერა მძიმეთი მიწვენი შენაწიხს 6 ა.
 46 შაჰრუხანს ეფესოსნადი აწ. მანჯურა თურქთა ქუხნი
 დაჰსა შუქქმის ყველანი დასი მიწს აქნი ფუნს 8
 2 წიკლ-საქმის აქნი ვაჟურად ვერა 6 ა.
 33 მესა ნიჭის საჯანძღეს სიკულად შამბთა 16
 76 ვაშაშვილი შუქსთა შე. სემი მუკლანის 16 ა.
 61 მანქ ვახუი რაჭვისა მძინის ან ვაჟს შინ 16 ა.
 2 ვისუ სილუგითი წყლის ქუძთა ვინ 16 ა.
 წიკლ ვახუი სწოვ ვძინე ვახს მიწს თუ 8
 65 მესა შუქსა მახლარ სიკულად ვინ 8 ა.
 78 მანქ სახლარს თუ ვაჟს სემი ვერა 8 ა.
 2 მანქ სიკულად მიწს ან ვაჟს მიწს მიწ 8 ა.
 101 მანქ ვახუი ვეველი ქუძთა შექნი მიწს 8 ა.
 102 მანქ ვახუი ვაჟს მანქ ვახუი სიკულად 8 ა.
 103 მანქ ვახუი მიწს მიწს მიწს მიწს მიწს 8 ა.
 2 აწ. მანქ მიწს მიწს სიკულად მიწს 8

ს. კაკაბაძე აღარებს ხელნაწერ „ვეფხისტყაოსნის“ დამწერლობის ხასიათს თეიმურაზ კახთ-ბატონის მიერ 1612 წელს ალავერდის ტაძრისადმი, თავის მეუღლის ანას გარდაცვალების გამო ბოძებულ წყალობის წიგნს, რომელიც ამჟამად დაცულია ცენტრარქივში და რომელიც გადაწერილია „კელითა ავალი შვილისა მთავარეპისკოპოსისა ი“ [ოა] ნესითა“.

ეს საბუთი მოკლედ მოხსენებული აქვს ცნობილ ისტორიკოს თედო ეორდანიას. (ნ. „ქრონიკები“ და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებული, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ეორდანიას მიერ“. წიგნი II, 1213 წ.—1700 წ. გვ. 439—440. ტფ. 1897).

ამ შედარების ნიადაგზე ს. კაკაბაძე დაასკვნის: „ამ საბუთების (ივლისხმება თეიმურაზის წყალობის წიგნი) აღმოჩენის შემდეგ ცხადი შეიქმნა, რომ ხსენებული ხელნაწერი „ვეფხისტყაოსნისა“ ამ იოანე ავალი-შვილის მიერ არის გადაწერილი. ეს ცხადი იყო საბუთის და ხელნაწერ „ვეფხისტყაოსნის“ დამწერლობის ხასიათის ერთი თვალის გადაკვრითაც. დეტალურ შედარების შემდეგ კი ეს აზრი ურყევ ფაქტად იქცა“.

ამის შემდეგ, ს. კაკაბაძე არკვევს ამ ჩინებულ კალიგრაფის და იმავე დროს მხატვრის ვინაობას სხვადასხვა საბუთების მიხედვით უფრო დეტალურად და აღნიშნავს, რომ იოანე ავალი-შვილს ხსენებული „ვეფხისტყაოსანი“ უნდა გადაეწეროს და არშიებით ასე მდიდრულად მოეხატოს თავის ერისკაცობაში და ახალგაზრდობაში უწინარეს 1600—1605 წლებსა, რომლის ახლო ხანებში ის იქნებოდა საფარის მონასტრის წინამძღვრად, ე. ი. XVI საუკუნის უკანასკნელ მეათედის—1590—1600 წ.წ.

ამგვარად, ს. კაკაბაძის აზრით, ეს იშვიათი ძეგლი ქართულ კალიგრაფიას, და ქართულ საერო მხატვრობისა შეიძლება დათარიღდეს XVI საუკუნის უკანასკნელ მეათედით.

განვიხილოთ ახლა რამდენად სწორია ეს შეხედულება, რომელსაც კაკაბაძე ურყევ ფაქტად თვლის, და გაზიარებულია თუ არა ეს შეხედულება რუსთველოლოგიაში?

ს. კაკაბაძის შემდეგ, ხელნაწერის მოკლე აღწერილობა და თავისი აზრი მისი დათარიღების შესახებ გამოთქვა აგრეთვე ცნობილმა რუსთველოლოგმა პროფ. იუსტინე აბულაძემ. აი რასა წერს იგი „ვეფხისტყაოსნის“ მის მეორე გამოცემის შესავალში, სადაც მოცემული აქვს „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობანი:

„ჩვენი აზრით, ხელნაწერი, როგორც ხელის, ისე თავისი შედგენილობის მიხედვით, ანუ უკეთ XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ახალი სტილით დაწერილი ჩანართი ხანების მიხედვით, XVII ს. მეორე ნახევარზე აღრინდელ დროს არ უნდა ეკუთვნოდეს (ნ. „ვეფხისტყაოსანი“ მე-26-ე გამოცემა იუსტინე აბულაძის რედაქტორობით. ტფლისი, 1926 წ., გვ. XVI).

პროფ. იუსტინე აბულაძე გაკვრით ეხება ამ ხელნაწერის შესახებ ს. კაკაბაძის მიერ გამოთქმულ აზრს და შენიშნავს:

ს. კაკაბაძე აკეთებს თავის ჩვეულებრივ ნახტომს და ეწურება დამტკიცოს, რომ ხელნაწერი შესრულებულია ქართლის მთავარეპისკოპოსის იოანე ავალიშვილის ხელით ჯერ კიდევ ერისკაცობაში 1590—1600 წწ.

ამ შენიშვნის კოლოტიც აშკარაა, რომ პროფ. იუსტინე აბულაძე არ ეთანხმება ს. კაკაბაძის მიერ წარმოდგენილ ამ ხელნაწერის დათარიღებას.

უკანასკნელად ესევე ხელნაწერი მხატვრულ თვალსაზრისით განიხილა პროფ. შალვა ამირანაშვილმა. (ნ. მისი წერილი: „შოთა რუსთაველის პოემა „ვეფხისტყაოსანი“ ძველ ქართულ ხელოვნებაში“. წერილი დაბეჭდილია აკად. ნ. მარჩის სახელობის ენის, ლიტერატურისა და მატერიალურ კულტურის ინსტიტუტის მოამბეში ტ. III, გვ. 135—155).

პროფ. შალვა ამირანაშვილი არ იზიარებს ს. კაკაბაძის იმ მოსაზრებას, რომ ამ ხელნაწერის არსებობის სამკაულები და მინიატურები შესრულებულია კალიგრაფ იოანე ავალიშვილის მიერ.

პროფ. ამირანაშვილის აზრით:

„ირანული სტილით შესრულებული ბორდიურების შესწავლა რამდენსაშე მინიატურისტის (არა ნაკლებ ოთხისა) ხელს არკვევს და ყოველ მათგანს საკუთარი თავისებურებანი აქვს. ბორდიურების ერთი ჯგუფი თითქმის სრულიად ემთხვევა ზარეს კოლექციის ზილიხანიანის ხელნაწერების არსებობის სამკაულს (ეს ხელნაწერი 1551 წ. თარიღდება) და საადის პოემის ბუსტანის XVI ს. ხელნაწერის შემკულობას.

(E. Kühnel, Miniaturmalerei im islamischen Orient, Berlin 1923 წ. Abb. 71). ასეთივეა როზენბერგის მიერ გამოცემული XVI საუკ. დამლევის მინიატურის ბორდიური (ნ. Ф. А. Розенберг, Персидская миниатюра конца XVI в. работа Али-Риза-и-Аббаси ИГАИМК, т. II, 1922. Таб. XIII, XIV). ყოველ ჯგუფს შეიძლება მოვეუქმნეთ კიდევ მთელი რიგი სტილისტურად მიახლოებული ანალოგიებისა. ამგვარად ის მოსაზრება, რომ ხელნაწერის ბორდიურები ერთი მინიატურისტის—კალიგრაფის მიერაა შესრულებული—იხსნება“.

ამგვარად, პროფ. შალვა ამირანაშვილი, მართალია, უარყოფს ს. კაკაბაძის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ამ ხელნაწერის მინიატურისტ—კალიგრაფი იოანე ავალიშვილი იყო, მაგრამ გარკვევით არ აღნიშნავს, მისი აზრით, მაინც რომელ საუკუნეს მიეკუთვნება იგი.

ხელნაწერში წარმოდგენილ ბორდიურების ის ირანული ანალოგიები, რომელიც მას აქვს დასახელებული (ზილიხანიანისა და ბუსტანის ხელნაწერების ბორდიურებში) XVI საუკ. თარიღდება. ასე რომ, თითქმის არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა ხელნაწერის XVI საუკუნის უკანასკნელ ათეულში დასათარიღებლად.

ამას კი მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს რუსთველოლოგიაში, რადგან ეს რომ ასე იყოს, მაშინ ამ ხელნაწერით ჩვენ გვექნებოდა უძველესი და ამასთან ძვირფას მხატვრობით შემკული „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი.

არის ეს ასე?

ჩვენ უნდა განაცხადოთ, რომ როგორც არ არის სანდო ხელნაწერის მართო პალეოგრაფიულ ნიშნების (ისიც არა მტკიცედ დადგენილის) მიხედვით დათარიღება, ესევე შესაძლებელია სანდო არ აღმოჩნდეს ამ ხელნაწერის დათარიღება მინიატურებისა და ბორღიურების მიხედვით. მით უმეტეს, რომ თვით პროფ. შ. ამირანაშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ ამ ხელნაწერში სიუჟეტის დამსურათებელი სამი მინიატურა „სხვა დასურათებულ ხელნაწერებშიც უნდა იყვნენ მოხვედრილი“.

მაშ როგორ არის საქმე?

ნუ თუ ჩვენ ხელნაწერს არ მოეპოვება ისეთი რამ მტკიცე დასაყრდენი, რომელიც მიახლოებით მაინც დაგვათარიღებინებდეს მას?

სად უნდა ვეძიოთ ეს მტკიცე დასაყრდენი? „ვეფხისტყაოსნის“ ამ უთარილო ხელნაწერის დათარიღებისათვის გადაამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს მის სტროფულ მოცულობას და აგრეთვე მის შედარებას „ვეფხისტყაოსნის“ სხვა დათარიღებულ ხელნაწერებთან.

განვიხილოთ ახლა არს ვეძლევა ამ მხრივ ჩვენი ხელნაწერი.

„ვ. ტ.“ ეს ხელნაწერი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სტროფულ მოცულობის მხრივ ყველა ხელნაწერზე სრულად უხდა ჩათვალოს. ეს გარემოება ჩვენს მკვლევარებს რატომღაც გამოარჩენიათ მის დათარიღების დროს და მათ წინაშე არ დამხვდა საკითხი: განა შესაძლებელია ასეთი სრული მოცულობის ხელნაწერი, ვთქვათ, XVI საუკუნის მიწურულში წარმოშობილიყო, როგორც ამას ამტკიცებდა თავის დროს სარგის კაკაბაძე?

ცნობილია, რომ „ვ. ტ.“ პირვანდელ ტექსტს საუკუნეთა განმავლობაში ბევრი სხვადასხვა პირი გამოუჩნდა ტაყების ჩამრთველი და გამგრძელებელი. ასეთ პოეტების მამათმთავრად ჩვენ ლიტერატურულ წყაროებში ვინმე ნანუხაციციშვილს ასახელებენ. მის ამგვარ მოღვაწეობას შესაფერისი დახასიათება მისა არჩილიმა თავის არჩილიანის შესავალში:

„ნანუხას რუსთელის ნათქვამში ბევრი რამ ჩაურევია.

საბრალოს ვერ შეუწყვია, წმინდა რამ აღმღვრევია.

მასთან რას სწერდა მის ლექსსა, სირგვენე მით მორევია,

და რუსთველი სიბრძნის ტბა არის, არცა თუ იგ მორევია.“

(ნ. არჩილიანი ტომი II, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა. აღ. ბარამიძისა და ნიკ. ბერძენი შვილის რედაქტორობით. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გამოცემა 1937 წ. გვ. 3).

რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტს სხვა გამგრძელებლებიც ჰყავდა ამის შესახებ გარკვეული ცნობა მოიპოვება იმავე არჩილიანში. გაბაასების მეოთხე პასუხშივე ასე მიმართავენ მეფე თეიმურაზი რუსთველს:

„რუსთველო სხვათ მოღვემეთა თუცა შენ გავითავესა,

მე არც გისწორებ არ იცი, კარგა მკირს ამ თუ ავესა.

ჩე ჩემი ჯობნა მგონია, თუ სხვათ ვერ გამოგდავესა.

და ეთოთ ამბავი აიწყე, ბოლოც სხვათ შეგითავესა“.

„ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს შემთავებლად, საფიქრებელია, თეიმურაზი, სხვათა შორის, იმავე ნანუხას გულისხმობდა.

ამ ნანუხას შესახებ ცნობილი ორიენტალისტი მარი ჭელისიტი ბროსე (1802—1880) „ვ. ტ.“ ერთერთი რედაქტორთაგანი შემდეგს წერს:

... ბევრს გამოუცვლიათ ადგილ-ადგილ ვეფხისტყაოსანი... ერთი ვინმე ციციშვილი ყოფილა ნანუჩად ზედწოდებული ვახტანგ VI მეფის წინ, რომელსაც მოუგონია და თვითონ გაუყეთებია სხვა რიგად „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლო, სადაცა შეურთაშს ცამეტის პუნქტით ათას ხუთასი სტინი. სტინი ესე პარიეის ხელნაწერებშია ც იპოვებიან და აგრეთვე მრავალ უცხო აშბებში სწერია“.

(6. ვეფხისტყაოსანი რუსულად Барцова книга, პოემა დაწერილი შოთა რუსთაველის მიერ ახლად დაბეჭდვლი შვერთებულთა ლეწლითა უფალთა ბროსეტ, ზაქარია ფალავანდიშვილისა და დავით ჩუბინოვისათა. სანკტპეტერბურლს სტანბაში საკელმწიფო აკადემიისა მეცნიერებათა 1841 წ. წინასიტყვაობა, გვ. XIV).

ზაქარიანის შესავალში მისი გამლექსავი მამუკა მდივანი, რომელიც არის XVI საუკ. მეორე მეოთხედის შვერალი და რომელმაც გადაწერა ერთი უძველესი თარიღიანი ხელნაწერი „ვეფხისტყაოსნისა“ № 1646 წ. (№ 599 = B ხელნაწერი) ლევან დადიანის (+1657) ტყვეობაში ყოფნისას—ნანუჩას ტკბილი სიტყვის მშობელად იხსენიებს და შავთელსა და სარგის თმოგველს უყენებს გვერდში.

„ვერ შეეშართა შავთელსა და ვერცა სარგის თმოგველსა
ვერცა მანუჩარს შვერალსა, ტკბილის სიტყვისა მშობელსა.“

(6. შანამე ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები. ტექსტი გამოსცა და წინასიტყვაობა და ლექსიკონი დაურთო იუსტიინე აბულაძემ, თბილისი 1916 წ. გვ. 4).

ეს მანუჩარ არის ის ნანუჩა ციციშვილი, რომლის შესახებ ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ბოროსეს ცნობა.

არჩილ მეფე თეიმურაზისა და რუსთველის გაბაასების „შესავლის მეორე თავში, რომელსაც ეწოდება „ძველთა და ახალთა საქართველოს მოლექსითათვის“ მას, ამ ნანუჩარს ათავსებს XVI საუკ. შვერლის ხეასრო თურმანძის შემდეგ. მასვე იხსენიებს, როგორც დავინახეთ, წარსულ დროის შვერლად XVII საუკ. მეორე ნახევრის პოეტი მამუკა მდივანი. მაშასადამე, მას, ნანუჩას მამუკაზე ადრე უცხოვრნია. მართლაც მის შესახებ გარკვეული ცნობა მოიპოვება 1620 წ. ერთ განჩინებაში (ნ. განჩინება მოურავისა და ქაიხოსრო ჯავახიშვილისა, „საქართველოს სიძველენი“, ტომი II, გვ. 60). იგი თეიმურაზ მეფეს გიორგი სააკიძის დედა თამართან მიუგზავნია შუაკაცად ქაიხოსრო ჯავახიშვილის სავნის ვაჟი. ჩვენ ეს მცირე ისტორიულ-ლიტერატურული გარდახვევა ნანუჩა ციციშვილის შესახებ იმიტომ დაგვიკვირდა, რომ მოგვეპოვება „ვეფხისტყაოსნის“ 2 ხელნაწერი, რომელთაც შეუნახავთ ცნობა იმის შესახებ თუ „ვეფხისტყაოსნის“ სახელდობრ რომელი დამატებითი თავები ეკუთვნის ნანუჩას კალამს.

ამ გარემოებას კი გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება „ვეფხისტყაოსნის“ დაუთარიღებელ ხელნაწერის დასათარიღებლად.

ასეთი ხელნაწერებია ჩვენთვის უკვე ცნობილი ზაზასული ხელნაწერი და ხელნაწერი საქართვე. მუზეუმისა № 3061. ამ უკანასკნელში მაგალითად 488 გვერდზე ასეთი სათაური იკითხება წითურით წარწერილი:

„ანდრძი აეთანდილის ეაშა სიკვილისა ნანუჩას ნათქვამი“.

1	თუ... გარდა... ვინ... გზის...	1	1	1	1
2	სი... ვინ... ვინ... ვინ...	2	2	2	2
3	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	3	3	3	3
4	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	4	4	4	4
5	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	5	5	5	5
6	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	6	6	6	6
7	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	7	7	7	7
8	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	8	8	8	8
9	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	9	9	9	9
10	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	10	10	10	10
11	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	11	11	11	11
12	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	12	12	12	12
13	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	13	13	13	13
14	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	14	14	14	14
15	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	15	15	15	15
16	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	16	16	16	16
17	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	17	17	17	17
18	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	18	18	18	18
19	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	19	19	19	19
20	სა... ვინ... ვინ... ვინ...	20	20	20	20

საქ. საბ. მუზეუმის დიდმოურავიანის ხელნაწერი 3 ფონდის № 15

„ვეფხისტყაოსნის“ H № 2074 ხელნაწერში ყველა ეს სტროფი შეტანილია, მხოლოდ სათაურში ნაწილობრივ აღარ იხსენიება. ეს გარემოება უკვე ერთგვარ თარიღსა სდებს ამ ხელნაწერს. მაგრამ ჩვენ მოგვეპოვება კიდევ მეორე დასაყრდენი მის, ამ ხელნაწერის უფრო ზედმიწევნით დათარიღებისათვის.

საქმე ის არის, რომ ჩვენ მიერ დასახელებულ იმავე ორ ხელნაწერში მოიპოვება კიდევ უფრო საინტერესო ცნობა „ვ. ტ.“ მეორე გამგრძელბელის შესახებ, რომელიც როგორც პოეტი არა ნაკლებ ცნობილია, ვიდრე ნაწილი, მაგრამ რომლის ასეთ მოღვაწეობის შესახებ უკანასკნელ დრომდის არა ვიცოდით რა.

ეს პოეტი, „ვეფხისტყაოსნის“ დამატებითი თავების დამწერი, არის „დიდმოურავიანის“ ცნობილი ავტორი იოსებ ტფილელი, რომელსაც ტფილელის სამიტროპოლიტო კათედრაზე ხელდავთ 1661—1686 წწ.—ში და რომელიც მოკლული იქმნა 1688 წ., როდესაც გიორგი XI დუშეთს იღებდა, (ქართ. ცხოვ. II, 59).

ჩვენ მიერ მოხსენებული „ვეფხისტყაოსნის“ ორივე ხელნაწერი, როგორც, ზახასელი, ისე საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი № 3061, „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელებით გარკვეულ თავებს ასეთის ზედწარწერილობით წარმოგვიდგენს: „კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილისა, რომელი თქვა ჟამსა სიკვდილისა. ტფილელის იოსებისაგან თქმული“ (ნ. ზახასელი ხელნაწერი 176 ფ.) ან და „კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილისა თბილელის იოსების ნათქვამი“ (ნ. ხელნ. საქ. მუზეუმისა, № 3061, გვ. 492).

ასეთ წარწერილობის მქონე სტროფები, მათი ავტორების მოუხსენებელიც, შეტანილია აგრეთვე „ვეფხისტყაოსნის“ ამ ჩვენს H № 2074 ხელნაწერში.

აქედან შეგვიძლიან დავასკვნათ, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ გაგრძელებაში იოსებ ტფილელის მიერ დაწერილი თავები XVII საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე ვერ მოჰყვებოდნენ და ის ხელნაწერი, რომელიც ამ თავებს შეიცავს—ასეთია ამ შემთხვევაში H № 2074 ხელნაწერი—XVII საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე ვერ დაიწერებოდა.

მაშასადამე, ამ ხელნაწერის „ვეფხისტყაოსნის“ უძველეს ხელნაწერად გამოცხადება მხოლოდ გავუგებრობაზეა აწინებული.

დასასრულ, ურადღებას იქცევეს, კიდევ ერთი გარემოება.

ამ ხელნაწერის სულ უკანასკნელ ფურცელზე 260 შემონახულია სამი სტროფი, რომელიც, ჩვენის აზრით, შესაძლებელია იოსებ ტფილელის მიერ იყოს მიწერილი.

ეს სტროფები ასე იკითხება:

ქ. შენ მამიტყვევ სიტყვანი, უქმნი არ ნაყოფიანი,
რომელმან ცერითა უწვიმე და დარი მიც მზიანი,
ცოდვასა ზედან სულგრძელმ შერისხვა იცი გვიანი,
და ვაიმე ცუდისა ლაყბითა თუ სული დავაზიანი.

ქ. ვითარ მოუთქვას ფრიდონმან ტარიელს სიმენე ძალობა,
შეუდრკელობა წყობაში გულის სიმარის სალობა,
ლომებრ გულოვნად შემართვა ვეფხებრ ჩაუქათა მალობა,
და ვერა გარგათ რა სიკვდილის რომ ჰქმენით თავის მალობა.

ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
მსგავრად გვიხარა თქვენი და ხარა დაუღმეს
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ
ქვემოთ მითხრობს ხეცობი და დაიწყო ბ

საქ. საბ. მუხრანის ეფესისტაოსანის ზღაპრები, H ფონდის № 2074, ფურცელი 260

ვტირი ფრიდონ ტარიელს და აეთანდღლ ლომთ უგმირესო,
რა მიმართით მეტრძოლთ მოსკრად კმალ-კაპარქი მოილესო,
მოვისმენდით მის შედეგად მათ მტერთ გულისა უგმირესო,
და ეს სოფელი მუხანათი არ დაინდობს თქვენებრ მკნესო¹.

მართლაც ეს სტროფები შინაარსით არ არის უჩვეულო იოსებ ტფილე-
ლის წერის ხასიათისათვის—იგი ხშირად ჩივის, რომ „სოფლის ზღაპრის წერი-
სათვის“, „ცუდის ლაყბით“ დამნაშავე შეიქმნა სული დაიზიანა—იგი ამგვარადვე
ათეებებს თავის ცნობილ დიდმოურავიანს:

თქვენ გვედრები ვინცა ხართ სიტყვისა გამსინჯავია,
სიტყვა ყბედ ძრახვა არა კაშს რაგინდ რომ მეთქვის ავია,
სოფლის ზღაპრისა წერისთვის შევიქმენ დამნაშავია,
და მას დარჩა ჰკუის საუნჯე, ვინ ცრემლით აესო ნავია.
უქმი სიტყვა ცუდსა ჰქვიან მეც ვარ მუდამ უქმის მთქმელი,
კაცი რამე უქმს ამბობდეს ვით მორჩების დაუნთქმელი,
ჰკეა მათ ჰპოვეს საღმთოს წიგნის ვინცა იყვნეს გარდამთქმელი,
და მე შევიქმენ ენაყბედი სოფლის სიტყვის სამ წამთქმელი.

ზემო გამოთქმულს ჩვენს მოსაზრებას: „ვეფხის ტყაოსნის H № 2074 ხელ-
ნაწერის 260 გვერდზე მოთავსებულ 3 სტროფის იოსებ ტფილელის მიერ მიწე-
რის შესახებ ადლიერებს იოსების ის ხელრთვა, რომელიც ახლავს ამ გვერდს
„ვეფხისტყაოსნისას“.

ეს ხელრთვა იოსებისა დადასტურებულია აგრეთვე ერთ საბუთზე, რომელ-
საც აქვე მოვიყვანთ:

„ქ. ესე წიგნი მოვეცით ჩვენ თბილელ ეფისკოპოზმან იოსებ შენ ხოჯა
ბარხუდარასა ასრე რომე რაც შენ იმ პირველ ქარვასლის წიგნს უკან ქარვა-
სლაზედ დახარჯო, ჩვენ შევიყარნეთ და ვიანგარიშოთ და უსარგებლოდ ქარ-
ვასლაზედ დაეწერო ქკსა ტნე². არის ამისი მოწამე ამირჯანა და ამბროსა
და ანტონა მელიქი და მამასახლისი. ხელრთვა იოსებ და სამი ბეჰედი³ (იხ.
ფოტო).

ყოველივე ზემოთქმულის გამო, შეიძლება დაეცანათ, რომ „ვეფხისტყაო-
სნის“ ეს H № 2074 ხელნაწერი იოსებ ტფილელის ხელში გამოვლილი უნდა
იყოს და მის სიცოცხლეში გადაწერილი (XVII ს. მეორე ნახევარში) და არა
1590—1600 წლებში, როგორც ეს დღემდის იყო ცნობილი შეცდომით.

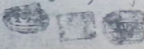
¹ პირველი სტროფი გვხვდება აგრეთვე თეიმურაზის „ვარდ-ბულბულიანი“-სა და „იო-
სებ-ზილიბანიანი“-ს ბოლოსიტყვაობაში. ვინაიდან თეიმურაზის ავტორაჟს ჩვენამდის არ მოუ-
ღწევია და მისი თხზულებანი XVIII საუკუნის პირებით არიან ცნობილი, შესაძლებელია ბოლო
მინაწერი თეიმურაზსაც არ ეკუთვნოდეს.

² ქკნი ტნე=1667

³ საქართველოს მეხეუმის საბუთი № 296.

№ 296

ქ. სე. ჩანა: შუგაით ჩან: იბრაჰიმ
 ეკლესია შან: იოსებ: ჯან: ხუცია: ზაქარია
 ზისა: მხე: ზე: ზეს: ჯან: იმ: ზიზი
 ქათამი ჩან: ჩან: ჯან: ქათამი
 ღმერთ: ჯან: ჯან: ჯან: ჯან
 ი: ღმერთ: ქათამი: ქათამი
 ღმერთ: ი: ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ
 ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ
 ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ
 ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ: ღმერთ

საქ. საბ. მუზეუმის საბუთი № 296 იოსებ ტფილალის ხელნაწერი

ს. გ. იორდანიშვილი

О так называемой „древнейшей“ рукописи
„вепхисткаосани“

(Резюме)

Впервые „грузинская рукописная поэма „Барсова кожа“ из главного архива министерства иностранных дел“ была описана и датирована (XVII—XVIII в.) покойным проф. А. С. Хаханашвили в „Трудах восточной комиссии императорского московского археологического общества“ в 1895 г.

В 1924 г. эта-же рукопись была изучена историком и руставелологом С. Какабадзе. По его мнению это одна из древнейших недатированных рукописей „вепхисткаосани“ и она переписана рукой каллиграфа и миниатюриста Иоанна Авалишвили в 1590—1600 г.г.

Автор статьи, на основании дополнительных глав поэмы, принадлежащих Нануче Цицишвили и Иосифу Тбилели (убит 1688) и представленных в данной рукописи, датирует последнюю второй половиной XVII в.

3. უ შ ა კ მ 3 0

საქართველოს უძველესი ხალხები და უძველესი წლები
 აღმოჩენები არქეოლოგიის დარგში

კავკასიის ისტორია უძველესი დროიდან დღემდე წერილობითი წყაროებისა და ეპიგრაფიული ძეგლების უჭონლობის გამო მეტად სუსტად არის გაშუქებული. ქრისტიანობის წინა ხანის როგორც მეორე, ისე პირველი ათასწლეული წლების ეპიგრაფიული ძეგლები კავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არ არის, თუ სახეში არ მივიღებთ ქალღმერთ ლურსმულ წარწერებს, რომელთა რიცხვი საკმაოდ მნიშვნელოვანია¹ და რომელნიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის ურარტუს სამეფოს თავგადასავალს უკავშირებენ. ურარტუს სამეფოს ცენტრს მე-9, მე-8 და მე-7 საუკუნეებში ქრისტიანობის ხანამდე წარმოადგენდა ვანის ტბის აუზი. საბერძნეთის მწერლები, ჰეროდოტედან დაწყებული და მათ შემდეგ რომელიც და ბიზანტიელიც — იძლევიან საინტერესო მასალას, რომლის საფუძველზე შეიძლება ვიჭოთ წარმოდგენა კავკასიის მოსახლეობის ეთნიური შემადგენლობის შესახებ, განსაკუთრებით იმ ნაწილებში, რომელნიც შავი ზღვის პირად მდებარეობენ. ეს მასალები შეეხება მთელ რიგ საუკუნეებს, დაწყებული მე-5 საუკუნიდან ქრისტიანობის ხანამდე ვიდრე ბიზანტიის ეპოქამდე და გვაძლევს საშუალებას კავკასიაში ტომთა დასახლების სურათის აღდგენა ვცადოთ და სამხრეთ რუსეთის და წინა აზიის ხალხებთან, მატერიალური კულტურის ძეგლებთან დაკავშირებით, მათი ურთიერთობაც დავსახოთ.

მეტად საინტერესოა ამ მასალების უფრო ძველი წყაროების ცნობებით შევსება და, თუ ეს წარმატებით იქნება შესრულებული, როგორც ეპიგრაფიკულ მასალების მოპოვებით, აგრეთვე აღმოჩენილ და შეკრებილ წარწერების განმარტებით ჩვენს წინაშე გადაიშლება მნიშვნელოვანი პერსპექტივები. პირველად უნდა აღვნიშნოთ, რა სახის და რაოდენობის არის დაგროვილი ის წერილობითი ძეგლები, რომელნიც საშუალებას გვაძლევს გავაშუქოთ კავკასიის უძველესი დროის ეთნოგრაფიის ზოგიერთი პრობლემა. ამ შეიძლება ვილაპარაკოთ ოთხი სახის წყაროების შესახებ: ასირიული, უძველესი ირანული და ვანის წარწერების შესახებ, რაც უკვე ცნობილია და მათი შესწავლა შესაძლებელი გახდა მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრიდან. წყაროების მეოთხე კატეგორია — ბეთის ლურსმული დოკუმენტებია, რაც ამოთხრილ იქნა უდიდესი რაოდენობით

¹ იხ. სეისის შრომაში „ვანის წარწერები“ (Journal of the R. Asiatic Society—1883—1929 წ. წ.) მათი რიცხვი 1129 წელსა ას აღებულია.

პუგო ვინკლერის ექსპედიციის მიერ თურქეთის სოფელ ბოლაზ-კიოიში 1906 წ. (20.000 ცალამდე ტაბულა და მათი ნატეხები) და ახალი ხეთური ტაბულები, რაც დამატებით ამოთხარა იქვე გერმანელმა არქეოლოგმა კურტი ბიტელი-მა¹. მათვე ეკუთვნიან ეგრედწოდებული კაპადოკიური ტაბულები. ყველა ამ წერილობითმა დოკუმენტებმა, რაც ხელმისაწვდომი გახდა მეცნიერთათვის მხოლოდ მე-20 საუკუნეში, დიდად შეუწყვეს ხელი და გაამდიდრეს ჩვენი ცნობები ეთნოლოგიის დარგში წინა აზიის მე-2 და მე-3 ათასეულ წლებისა ქრისტიანობის ხანამდე. ამასთანავე 1931 წლიდან ამ დოკუმენტებს დავამატა და ემატება ახალი ცნობები უკვე დიდი ხნით გამოქვეყნებული, მაგრამ წისაკითხავად ჯერ კიდევ დაუძლეველ ძეგლებსა, ე. წ. ხეთურ იეროგლიფების შესახებ. უკანასკნელ ოთხი წლის განმავლობაში მეცნიერთა: ე. ფორგერის, პ. მერიჯის (ჰამბურგი), ბ. ჰროზნის (პრაღა) და ი. გელბას (ჩიკაგო) მიერ ჩატარებულ მუშაობათა მეშვეობით, ამ იეროგლიფების გამოკვევამ და შესწავლამ დიდად წაიწია წინ. ირანულ და ასირიულ ლურსმულ წარწერების გამოყენებით, შესაძლებელი გახდა ამჟამად მათი განმტკიცება და შევსება ვანის წარწერების მასალებით, რომელთა ათვისების საქმე უკანასკნელი შვიდი წლის განმავლობაში ი. ფრიდრიხის შრომების წყალობით ძლიერ გაუმჯობესდა. ი. ფრიდრიხის მიღწევების მნიშვნელობას სამართლიანად აღნიშნავს აკად. ი. ი. მემჩანინოვი თავის დიდს შრომაში (1935 წ.) „ვანის ლურსმულ წარწერების ენა“ (გვ. 24—29).

მთელ რიგ აღმოჩენათა და შეგროვილ ძეგლების მეცნიერულად დამუშავების შედეგად, მცირე აზიის უძველეს დროის ისტორიისათვის სასებებით ახალი და მოულოდნელად ფართო ჰორიზონტები გადაიშალა. აქედან კი შესაძლებელი გახდა კავკასიის უძველეს ხალხების საკითხსაც მოვფინოთ რამდენიმედ სინათლე. აღნიშნული წყაროები გვაძლევენ საფუძველს, ვიმსჯელოთ სახელდობრ: კოლხების, მოსხების, ვიზირების, ჰენიოხების და ისიდონების შესახებ.

კოლხებით დავიწყოთ.

კოლხები

არქეოლოგიურ აღმოჩენებთან დაკავშირებით, საკითხი კოლხების შესახებ ამჟამად ახალ სტადიაში შედის. აკად. ი. ი. მემჩანინოვის ხელმძღვანელობით 1934 წ. აფხაზეთში მოწყობილმა ექსპედიციამ სოფ. ეშერში გათხრები ჩატარა და სხვა ადგილებში ნახული საგნების შესახებაც ცნობები შეკრიბა, აღმოაჩინა ძეგლებისა და მატერიალური კულტურის საგნების ისეთი კომპლექსი, რომელიც აფხაზეთში ეგრეთწოდებულ „კობანის“ კულტურის² არსებობას ადას-

¹ იხ. Revue hittite et asianique, 1934.

² რუსულ ენაზე მდიდარ ლიტერატურის გარდა აღენიშნავთ უკანასკნელ წლებში მის შესახებ ფ. ხანჩარის წერილებს (მაგ. Der inhalt eines Kobaner Katakombengrabes im Wiener Völkerkunde Museum—Mittel. d. Anthropolog Gesellschaft in Wien, 1933) ყველაზე ახალი შრომა, რომელიც იძლევა აფხაზეთში ნახული ბრინჯაოს საგნების შეჯამებას და არკვევს „კობანის“ ტიპს, გამოცემულია 1935 წ. ტფილისში კავკასიის მკვლევების ინსტიტუტის მიერ. ეს მ. მ. ივანჩენკოს წიგნია—„აფხაზეთის არქაული ძეგლების გამოკვლევა“ (გვ. 53).

ტურებს. აკად. ი. ი. მეშჩანინოვი ამ ექსპედიციის მიღწევათა და ა/კავ-კასის მთელ რიგ ადგილებში ნახულ საგნების საფუძველზე, სრული უფლებით დააყენა საკითხი, რომ „კობანის“ კულტურა მართო კავკასიის საზღვრებში-კი არ იყო ფართოდ გავრცელებული, არამედ თვით ამ კულტურის შემქმნელად უნდა სამართლიანად კოლხები მივიჩნიოთ და მას უნდა კოლხური კულტურის სახელწოდება მივანიჭოთ, ნაცლად „კობანური“ კულტურისა, რომელიც მას შემთხვევით, მის პირველად აღმოჩენაზედ დაყრდნობით საგამოკვლევო მუშაობის პროცესში დაერქვა. ჩვენ ვუკავშირებთ კოლხებს განსაზღვრულ კულტურას, ფართოდ გავრცელებულს კავკასიაში და მით უფრო ვალდებული ვართ მეტი ინტერესით მოვებუროთ იმ ძეგლებს, რომელნიც კოლხების წარსულზე, მათ გავრცელებაზე და ეთნიურ შრთიერთობაზე მოწმობენ.

არც ასირიის და არც ხეთის წყაროებში კოლხების სახელი არ იხსენიება. თუმცა ასირიულ ტექსტების შესწავლის დროს მკვლევარი ცდილობდნენ კოლხები იმ ხალხებში აღმოეჩინათ, რომელნიც ასირიის მეფეების მატთანში რამდენიმედ სხვაგვარ სახელწოდებას ატარებდნენ, უკვე წარსული საუკუნის 90-იან წლებში. ტილე-მ თავის *Babylonisch-assyrische Geschichte* (გვ. 152, 162), დააყენა საკითხი, ხომ არ წარმოადგენდნენ Kurhi კუმუხების მოკავშირეები, რომელნიც ტიგლათ-პალასარმა დაამარცხა (XII საუკუნის ბოლოს) მდ. ნამუხე (ტიგრისის შესართავი) იმავე Kilhi ან Kirhi-ებს, ხოლო ყველანი ერთად ხომ არ წარმოადგენდნენ ძველი ბერძნული ტრადიციის მიერ შეთვისებულ სახელწოდების კოლხის ვარიანტს. ი. შანი და თავის შრომაში „*Untersuchungen zur Kunde de alten Orients*“ (1902 წ. გვ. 18) აღნიშნავენ „კირხების“ ქვეყნის ქალაქებს, როგორცაა: ნიშტუნ, ორბიდი, მიდგია, არცანი, ტულაა, ხალუა. მათ ახლოს იმყოფებოდა მთა არარდი (უღრის არარატს). ჯერ კიდევ ჰუგო ვინკლერი — „დასავლეთი აზია უძველეს დროში“, გვ. 126 რუსული გამოცემისა, III ტ, „კაცობრიობის ისტორია“ ჰელმოლტისა, აღნიშნავდა: „კირხი ნაირის ქვეყნის სამხრეთი ნაწილია, სამხრეთით მას საზღვრავს მდინარე ტიგროსი“.

მიუხედავად იმისა, რომ „კირხი-კოლხი“-ს წაკითხვის დროს ამ ხალხის სახელწოდება იწვევდა კოლხებთან დაპირისპირებას, უკვე დიდი ხანია, რაც კოლხებთან იგივეობაზე პრეტენზიებით ასირიული წყაროებიდან მეორე ეთნიური სახელწოდება, სახელდობრ—კაშკი გამოვიდა, რომელიც აუცილებლად იგივეა, რაც ხეთური მატთანების ვასვასს, ან კასკასს (უკანასკნელი წაკითხვა ახალი მასალების მიხედვით). კირხის ოლქი გვხვდება მხოლოდ წყაროების ერთ სახეში (ასირიელების), ხოლო ხეთის წყაროებში ასეთი სახელწოდება არსად არ აღმოჩნდა. ამან უკვე ეჭვი დაბადა. დასასრულ, 1930 წ. ემილ ფორგერმა *Reallexicon der Assyriologie*) განსაზღვრა, რომ კირხი—კოლხის წაკითხვა არ არის სწორი: უნდა იკითხებოდეს: ხააბხი და ხააბზარ.

ამავე მოსაზრებას მალე მეორე დიდი ასიროლოგი ვეიდნერი მიემხრო *ერნალ Archiv für Orientforschung*-ში (ტ. 10, გამოც. 1,2 1935 წ.). წერილში „*Aus den Tagen eines assyrischen Schattenkönigs*“ ვეიდნერი აღიარებს, რომ ასირიულ მატთანებში ყველა იმ ადგილებში, სადაც წინეთ იკითხებოდა სახელ-

წოდება Kirhi ან Kilhi ნამდვილად უნდა იკითხებოდეს Habhi; ახლად აღმოჩენილ ასირიულ ლურსმულ ტაბულებზე, ქრისტიანობამდე XII საუკუნის ნახევარში, იგივე სახელწოდება ხშირად გვხვდებოდა Habha-ს ფორმით. ასირიის მეფის სახლი ღებულობდა ასირიის ოლქებიდან ძღვნად დიდი რაოდენობით „ხაბხანის“ ცხერებს (გვ. 26). ნინევიიდან ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა ასირიის ქალაქი Halahhi: მთიანი ქვეყანა ხაბხა მასთან ახლოს იმყოფებოდა. და, აი ქალღის მეფეების მატრიანებიც ალბათ ამ ქვეყანას იხსენიებენ, როგორც ხაბების ქვეყანას (Ha haue „ბ“ გამოკლებით). არგიშტი თავის ხორხორის მატრიანს II სვეტში გვ. 43 ამბობს: „მე შევიუერი ხაბების ქვეყანაში, სასახლეები დავანგრიე, ქალაქები დავწვი, ხელში ჩავიგდე ქალაქი (ულმარი)“. ამ მსგავსებასაც რომ არ დავუჯეროთ, მაინც ფაქტად ის გარემოება რჩება, რომ ხაბების (წინეთ კირხი) ქვეყანას კოლხებთან საერთო არაფერი აქვს და იგი მათი გავრცელების ტერიტორიის ბევრად უფრო სამხრეთისაკენ მდებარეობდა.

ამრიგად კოლხები უნდა ვიგულისხმოთ, როგორც იგივე კაშკა-გასგებრ. უკვე ფრიც ჰომელმა (მოხსენ. თხზ. გვ. 28) გამოთქვა ის აზრი, რომ კაშკები იგივე კოლხები არიანო.

ამავე აზრის იყო ჰუგო ვინკლერიც (მოხ. თხზ. გვერდი 113).¹ კავენიაკის უქანასენელ შრომებში (R.H.A.—1934 წ. ოქტომბერი, იხ. რუკა) გასგების ადგილმდებარეობა ხეთის ქრონიკების მიხედვით უდრის მერმინდელ ვაფლაგონიას, მაგრამ არ უარყოფს ამ ტომების გავრცელებას მცირე აზიის ჩრდილოეთ ნაპირებზე აღმოსავლეთისაკენაც. ხეთის წყაროები ახასიათებენ გასგებს, როგორც ტომთა ავლომერატს, რომელნიც ცალ-ცალკე უერთდებოდნენ კავშირით მეზობელ მეფეებს, მაგრამ თავიანთი მეფეები არ ჰყავდათ, ყოველ შემთხვევაში, ისეთი მეფეები, რომელნიც ხსენების ღირსნი ყოფილიყვნენ. მაშასადამე, იბადება ასეთი აზრი, რომ ამ გასგებს-კასკებს გვაროვნულ-ტომობრივი ყოფაცხოვრება ჰქონდათ: ტომების ცალკეული ბელადები აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას მეზობელ სამეფოების მთავრებთან, თავს ესხმოდნენ ხეთის სახელმწიფოს. გასგის ტომები ხეთის ქრონიკებში დიხასიათებულა ერთი მხრით, როგორც მოუსვენარი და მეზობელი მტაცებლები, მეორე მხრით ჩვენ ვიცით, რომ ფარაონები ამ ტომის ხალხს კარგ მონებად თვლიდნენ. მაგალითად, ამენოფისი III/1410—1375 წ.წ. სწერს ხეთის მეფეს სამთავრო არცაჲდან (ეს სახელმწიფო აღნიშნულია ყველას მიერ მცირე აზიის სანაპიროზე, დაახლოებით კუნძულ კიპ-

¹ (ასირიელების Kaski-ს შესახებ ნ. ინდეჟი ფრიც ჰომელის წიგნი (1926 წ.)

„Ethnographie und Geographie des alten Orients“ კასკების შესახებ ნ. Albrecht Götze. Kleinasiens Zur Hethiterzeit. (1924 წ. გვ. 28—32), მაგრამ უფრო სწორი ლოკალიზაციით კავენიაკი R. H. A. 17—1934 წ. გვ. 10 და რუკა: აღნიშნეთ, რომ აკად. ი. ა. ჯავახიშვილი (ტფილისი) თავის შრომაში „ქართული ერის ისტორია“ (ნაწილი 1 და 2 1913 წ. კატეგორიულად აცხადებს (გვ. 26), რომ კასკი და კოლხი დიალექტიკური ნაირსახეობა არის ერთი და იმავე სახელწოდებისა. პირველი ქართულსა, ხოლო მეორე—მეგრულ ნიშნავს.

როსის პირდაპირ): «გამომიგზავნე მე მონები გასგების ქვეყნიდან» (numu antuhsus Gasgas udneias upi).¹

ხეთის მეფეები ბოლახიოიდან (ქ. ხოტუსასა) აგზავნიდნენ დამსჯელ ექსპედიციებს გასგების დასახლებულ ადგილების წინააღმდეგ: მაგრამ, როგორც სჩანს, გასგები განაგრძობდნენ გავრცელებას, ყოველ შემთხვევაში, აღმოსავლეთისკენ და სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ. საინტერესო ცნობებს იძლევა ხეთის უკანასკნელი მეფის ტუტხალ IV-ის ქრონიკებიდან რ. რანოშეკი (ლევოვის ჟურნალი „რონიკი ორიენტალისტოჩნი“, ტ. 9, 1933 წ., ტუტხალ IV-ის ქრონიკა, გვ. 92—94):—გასგებს მოშენებული ჰყავდათ ღორები და ქსოვდნენ მატყლს, ე. ი. მისდევნენ მეცხვარეობასაც; ისინი ცხოვრობენ ხატუსასს ახლოს. ხატუსილ I-მა არ მისცა მათ მდ. კუმისმახის გადასვლის ნება. ხანტილქმა დაასახლა ისინი ქ. ტიმურის მიდამოებში (მე-21,29) სუბილურ უმმა ისინი გაანადგურა. მურსილ II გვარწმუნებს, რომ გასგების მხარე შედის ხეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. მაგრამ გასგების ნაწილი მუდამ დამოუკიდებელი რჩებოდა. ზოგჯერ მათი ბელადები, ამბობს რანოშეკი, მეფის ხელისუფლებამდე აღწევდნენ, მაგალითად: პიხუნასი ქ. ტიპიდან და აბარუსი ქ. კალასმადან. უკვე ასირიის მეფეების უფრო მერმინდელ ქრონიკებში კაშკაშები ჰქრებიან ასირიის მხედველობის არედან. თუ მივმართავთ ვანის სამეფოს ლურსმულ წარწერებს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ იქ კასკების და კოლხების შესახებ ცნობების წაკითხვა ვერ ხერხდებოდა და აკად. ნ. ი. მარის 1916 წ. ექსპედიციის მიერ შეფე სარდურის (750—733 წ. ქრის. დრომდე) ქალდეს (ე. ი. ურარტუ) უდიდესი წარწერა—ქრონიკის აღმოჩენამდე (ნ. არქეოლოგ. ექსპედ. ვანში 1916 წ. პეტროგრაფი, 1922 წ.) უნდა გვეფიქრა, რომ ქალდეს საერთოდ არ ჰქონებია არავითარი კავშირი ამ ტომებთან. სარდურის ქრონიკა, თუ მას მეტი ყურადღებით შევისწავლით, იძლევა ამ საკითხის მეტად ახალს, საინტერესო გიშუქებას. ჯერ უნდა აღვნიშნოთ, თუ სარდური, როგორ და რა გარემოცვაში იხსენიებს კოლხების ქვეყანას.

სარდურის ქრონიკა მრავალჯერ იქნა დამუშავებული: მისი თარგმანი მოცემულია აკად. ნ. ი. მარის მიერ (სხენებულ თხზულ.), შემდეგ მიხეილ წერეთლის მიერ (1928 წ. პეიდელბერგის სამეცნიერო აკადემიის გამოც. გერმანულ ენაზე) და დასასრულ სეისის მიერ (ინგლისურ ენაზე ბრიტანეთის აზიის საზოგ. ჟურნალში, 1929 წ.). ყველა მითითება ტექსტზე შემდეგში ვაუთენის მ. წერეთლის ტრანსკრიპციას, სარდური რამდენჯერმე იხსენიებს კულ-ხის ქვეყანას, როგორც თავისი მტაცებლური შესევის ობიექტს (სვეტი 11, სტრიქონი 2; სვეტი III, სტრიქონები 3, 6, 9). მისი ლაშქრობის მიმართულება მიგვითითებს, რომ ეს ქვეყანა იმყოფებოდა ვანის ტბიან ჩრდილოეთ-დასავლეთით დაშორებულ მანძილზე და აქ აუცილებლად იმ დასკვნამდე მივდივართ რომ ამ შემთხვევაში მიღებულია სახეში ბერძენ ავტორების კოლხები და კოლხიდა. მეორე სვეტში (აკად. ნ. ი. მარის მიხედვით), რაც უღრის წერე-

¹ იხ. 3. გეტცი, „მეორე აზია ხეთის ეპოქაში“, 1924 წ., გვ. 21. გასგას ქვეყანა მდებარეობდა მანისის სამეფოს სახლვარზე (დასავლეთ სომხეთი). იხ. ტექსტი 130—510 Caucasia № 9, გვ. 22, ე. ფორეის წერაში „Hajasa-Azzi“.

თელის A სვეტს) დაზიანებულ ადგილას ვხვდებით ფრაზის ბოლოში გამოთქმას: „კულხის ქვეყანაში (MATHI Kuulhaidi).

შესამე სვეტი (=D—(წერეთლის) იძლევა სარდურის მიერ ამავე ქვეყნის განადგურების საინტერესო აღწერილობას. შოვიყვანათ თარგმანი ამ სვეტის 2—15-მდე სტრიქონები.

„სარდური ამბობს: მე გავემართე კულხის ქვეყანაში (MATHI Kulhaidi) ქალაქი (ილდამუ) შანი-მეფის ქალაქი (ლუშაია (.....sai), კულხის ხალხის მეფის ქვეყნის MATHI Kulha hallei, რომელიც იყო გამაგრებული, შეტევით ავიღე, ქვეყანა დავწვი, დაფიცებული ხალხი (ვინც წინეთ ასირიას შეჰფიცა) რამდენიც აღმოჩნდა, ყველა დავხოცე, დავამზადე რკინის სამახსოვრო დაფა და წარწერა აღვმართე ქალაქ ილდამუშაში. სასახლეები (ე. ი. გამაგრებული ადგილები) და ქალაქები მივეცი ცეცხლს და დავანგრე: ქვეყანა შევქაშე: ქალი და კაცი გავრცეე“. შემდეგ ნათქვამია, რომ იმავე წელს (ikukani sal) სარდური ჯარით (sus tni) შეესია ვიტორუხის ქვეყანას, რომელიც სხვა წარწერების მიხედვითაც არის ცნობილი (არგუშტის ხორხორის მატეანეში—სვეტი მე-6, გვ. 54. აგრეთვე წარწერაში, სოფელ გიუსნენიდან, მე-5 სტრიქონში) და რომელიც უმკველად აკავკასიის საზღვრებში შედიოდა.

ამგვარად, მე-8 საუკუნის ნახევარში ჩვენ გვაქვს აკავკასიისთან ტერიტორიულად დაკავშირებული კულხის ქვეყანა და სრული საფუძველით შეგვიძლია ვიგულისხმოთ იგი, როგორც პეროდოტეს კოლხიდა. სარდურის ქრონიკა ადასტურებს, რომ კოლხების სატახტო ქალაქს წარმოადგენდა ქალაქი ილდამუშა, მაგრამ რა გვაძლევს უფლებას, რომ კულხის ხალხის მეფეს სახელად ლუშა ვუწოდოთ.

ამ სახელის აღდგენას მე ვაბუთებ შემდეგი მოსაზრებებით: წარწერის ამ ნაწილში გაფუძვებული ადგილი (ნ. არქეოლ. ექსპედ. ტაბულა) საკმარისია მხოლოდ სახისა და მარცვლი „ლუ“-ს იდენტიფიკაციისათვის. ეს ერთი. შემდეგ მრავალ წარწერებში ვხვდებით გამოთქმას:

„ქვეყანა ლუშა“,¹ რაც იმ აზრს, გვიკარნახებს რომ სიტყვა „ლუშას“ ქვეშ იგულისხმება დინასტია, ან ტიტული. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ, როდესაც სარდურის ქრონიკებში ვკითხულობთ: „ლუშა, კოლხების ქვეყნის ხალხის მეფე“, ჩვენ ეპოქოლოთ განმარტებას, თუ რატომ მისი წინაპრების მიერ არასდროს და არსად კულხის ქვეყანა მოხსენებული არ არის. ის ამოფარებულია აღწერილობით გამოთქმას: „ქვეყანა ლუშა“. უფრო სარწმუნოა, რომ „ლუშა“ კოლხის მეფეების ტიტული² არის და თუ „ლუშა“ კოლხებისათვის „მეფე“-ს ნიშნავდა, ხალხებისათვის სიტყვა alusi ულუეი (ან აღუსი) ნიშნავდა „მთავარს, ბრძანებელს“. ყველა თავის წარწერებში ბიანის მულობლები უწოდებენ თავიანთ თავს, აგრეთვე „ქალაქ ტუშას მთავრებს“. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა კერძოთ ასირიელთა, ჩვეულებას, ქვეყნის სახელად მმართველი სამთავრო სახლის სახელ-

¹ „ლ“ ნიშნავს პიროვნების დეტერმინატოს.

² ტომების მმართველობა, რომელიც იყო გვაროვნობის უზუცესების მამასახლისების ხელში, შეიცვალა დაახლოებით შერეულ საუკუნეში ორგანიზაციის ახალი ფორმებით.

წოდების გამოყენებას აღნიშნავს უკვე ტილე (ხსენებ. თხზ. გვ. 228). მაგალითად, ასირიის ქრონიკა „იზრაილის“ სახელწოდების ნაცვლად ხმარობს გამოთქმას—Bit Humri (მეფე ჰომრის სახელი).

აღნიშნოთ გამოთქამები: „ლუშას ქვეყანა“, „ლუშას სამეფოს მეფე“ (სურბ სახაკის წარწერებში, 35 და 38 სტრიქონი) და სოფ. გიუსნელის უკვე ხსენებულ წარწერებში (6,9 და 13 სტრიქონები). აქ უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ლუშას ქვეყანასთან განუწყვეტლივ ნაჩვენებია ტექსტში—ქვეყანა კატარცა. ესიყუთუთოდ კოლხების ოლქია. მას სახელწოდება უფრო დიდხანს შერჩა. ადვილად შესაძლებელია, რომ ის დასახლებულია პტოლომეის მიერ კოტარხენეს სახით *Καταρχηνή*, შემდეგ კი არაბების მიერ, როგორც კალარჯითი, ხოლო სომხეთის მწერლების მიერ—კლარჯ. უკანასკნელი ოლქი, საექვო აღარ არის, იმყოფება მდინარე კოროხის აუზში. აქედან დასკვნა—ლუშას და კატარცას ქვეყნები¹ ნამდვილად შავ ზღვასთან ახლოს მდებარეობდნენ და სარდურის ქრონიკაში ისინი იხსენიება ერთიანი სახელწოდებით—კოლხი(=გეოდოტეს კოლხიდა)—

ამგვარად იხსენება კასკების-კოლხების-კულხების ურთიერთობათა განვითარების სურათი ხეობებთან, ასირიელებთან და ქალებთან. გაიშალა მასალა, რაც აფართოვებს ჩვენს ცოდნას კოლხების შესახებ მათი პირადი სახელები და ტომონიმიკის დარგში. შესაძლებლად უნდა ჩაითვალოს ამ ხალხის თანდათანობითი გაწევა აღმოსავლეთისაკენ იმ საზღვრებამდე, სადაც მათ „ისტორიის მამა“ ჰეროდოტე აღნიშნავს, რომელიც კოლხებზე და კოლხიდაზე ყველასათვის ცნობილ დიდ მასალას იძლევა (II, 104, 105; III, 97; მე-4, 37, 40, მე-7, 193, 197).

ახალ მასალებიდან მიღებულ ფაქტებს შეუძლია დახმარება გავიწიონ კოლხების ენისა, კულტურის და ისტორიის საკითხების გასაშუქებლად. მათი სატახტო ქალაქის სახელწოდება ილდა-მუშა ერთი მხრით ეთანაბრება ასირიულ წყაროებიდან ცნობილი ქალაქის დამდა-მუშას სახელწოდების მეორე ნაწილს, ხოლო მეორე მხრით მოგვაგონებს მდინარე ილდარუნას სახელწოდებას, რომელიც ქალღეს მატიანეში იხსენიება. შესაძლებელია ილდარუნა შეიცავდეს ცნობილ ხეთურ სიტყვა *aruna*-ს, რომელიც ზღვას, ზღვის აუზსა ნიშნავს.

ყოველ შემთხვევაში კოლხური სახელებისა და ადგილების სახელწოდებთა დაგროვება მკვლევარებს ხელში ერთგვარ სახელმძღვანელო გეზს აძლევს. სასურველი იყო, რომ ეს ცნობები გაერთიანებულიყო კობანის (კოლხების) კულტურის ძეგლთა გამოკვლევის შეჯამებასთან და წერილობითი წყაროების მითითებანი შეგვეთანხმებია მატერიალური, ყოფა-ცხოვრების საგნების ნაშთებთანაც².

¹ კატარცას ქვეყანა იხსენიება სურბ-სახაკის წარწერებში—35 სტრიქონი, წარწერებში გიუსნენის სოფლიდან, გვ. 6 და 13 და არგიშტის ზორზორის მატიანეში მე-7 სვეტი, სტრიქ. 45. ხოლო ჭებურცის საბით, Quturza (იმავე მატიანეს) სვეტში სტრ. 18, იბ. ი. ი. მე ნ ა ნ ი ნ თ ე ვ ი ს შრომა „ქალღეს“ წარწევა სოფ. გიუსნენიდან (დანი, 1930 წ., № 2, გვ. 32—37).

² კოლხების კობანელებთან დაკავშირებისათვის იბ. გ. ი. სტრატევიის შრომა: „ბრინჯაოს კულტურა აფხაზეთში“ (დუეებ. აფხ. სამკენ. სახელმწ. გამომც. 1926 წ., გამოც. მე-4, გვ. 106—124).

მოსხები

მოსხები კავკასიის მცოდნეთათვის განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენენ: კავკასიისათვის ამ ეთნიურ წარმოშობას აქვს მნიშვნელობა იმასთან დაკავშირებით, რომ საქართველოში ის მესხეთის სახელწოდებაში გამოიხატა (მდინარე მტკვრის ზედა ნაწილი მდინარე ქოროხამდე): შემდეგ საქართველოს უძველესი სატახტო ქალაქი მცხეთა არის, რომელიც ერთგვარ დამოკიდებულებაშია ძველი მესხების სახელწოდებასთან (ნ. ნ. ი. მარი, აფხაზ. ტერმინის საკითხისათვის).

ჭეკატეოსი (ფრაგმენტი 188, იხ. ლატიშევიცის SC წიგნში) პირდაპირ ამბობს: „მოსხები კოლხის ხალხია, ცხოვრობენ მატიანების გვერდით“. უთუოდ მატიანები (ტბა ურშიის რაიონი) წარმოადგენდნენ მოსხების მებრძოლებს სამხრეთით, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთისაკენ მოსხები ეკვროდნენ კოლხების სხვა ტომებს.

სტრაბონი (II. 11 818) მოსხებს გარკვეულად იხსენიებს ა/კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მათი მხარე უკვე გაყოფილია იბერებს, კოლხებსა და სომხებს შორის.

მაგრამ საერთოდ ცნობები მოსხების შესახებ ანტიურ მწერლებს უფრო ნაკლები აქვთ, ვიდრე კოლხებს.

თუმცა ქალდეს წარწერაში ისინი იხსენიებიან და, როგორც ჩანს, მათ შესახებ ლაპარაკი არის ზეთის წარწერებშიაც კარხემიშიდან (ჩრდ. სირია) იეროგლიფების სახით, რომელთა განხილვა და წაკითხვა უკანასკნელი 4 წლის განმავლობაში მტკიცე ნიადაგზე დგება.

რადგანაც ზეთის იეროგლიფური წარწერები ქალდეს წარწერებზე უფრო ძველია (თუმცა ზოგიერთები იმავე დროის არიან), ჩვენ დავიწყეთ კარხემიშის წარწერებიდან (Wolley-ის შრომა Carchemish I). წარწერა, რომელიც № 6-ით არის აღნიშნული (ბედრიზ ჰროზნიმ კარხემიშის მთელ რიგ წარწერების თარგმანი მოგვცა ჟურნალ Archiv Orientali-ში ტ. 6 № 1—1934 წ. წერილი ფრანგულ ენაზე „ზეთის კარხემიშის იეროგლიფური წარწერები, გვ. 207—266), ძლიერ საინტერესოა. ამ წარწერის თარგმანი და წაკითხვა მოთავსებულია გვ. 234—242. წარწერა საკმაოდ გრძელია—7 სვეტი. შინაარსი ასეთია: — არიასი. ქალ. კარგამისის მეფე, სდგამს ძეგლს ღმერთების წმინდა აუზთან.

ერთ-ერთი ამ ღმერთის სახელს ჰროზნი კითხულობს სანტაისად, რაც მოგვაგონებს ლუვიის ღმერთს სანტაისს, ტროადელების მდინარის ღმერთს კსანტოს (ჰომეროსიან და მერმინდელ სანდონს (ქ. ტარსში), შეაღარეთ ქართული წარმართობის ღმერთს ზადენს (იხ. ნ. ი. მარი, წარმართული საქართველოს ღმერთები).

მეფე არიასი იკვების, რომ მან დაიპყრო გუმეიარ, ჰალა, მუსა, მუსოკა და ლუია. შემდეგ ის მოგვითხრობს თავისი შეილის კამანასის მემკვიდრედ დანიშვნისა და საღმშენებლო სამუშაოთა შესახებაც.

პროზის განმარტავს სიტყვებს: გუმეიარ, როგორც კიმერიებს (გიმირ-რი), პალა, — როგორც ხეთის ლურსმულ წარწერის ბალაილეს. მუსასათანაბრებს მიზიელებთან, ლუიას — ლიუვიტ-ხეთებთან, ხოლო მუსოკას ფრიგიელებთან, ე. ი. მოსხებთან (შეადარეთ კიდევ ქ. მახაკა). რადგანაც წარწერაში კიმერიელებია ნახსენები, მისი თარიღი განისაზღვრება მე-8 და მე-7 საუკუნეებით და იგი, ამრიგად, შეესაბამება დროის მიხედვით ქალღეს ლურსმულ წარწერების მთელ რიგ ძეგლებს. აღნიშნული ხალხების დაპყრობის შემდეგ ტექსტის ნაწილი პროზის (გვ. 235—236) წაკითხვის მიხედვით შემდგეს ამბობს: Gumejar tametaata (დაიპყრეს მათ, ე. ი. ღმერთებმა) ipava Palae tametaata lapavae Musaja Musakaja Luia tametaata. სიტყვები „ipava“ და „lapava“ პროზის განმარტებით ნიშნავს — „შემდეგ“ და ამიტომ მთელი წინადადების თარგმანი:

„გუმეიარი მათ დაიპყრეს, შემდეგ კი მუსა, მუსაკა. ეს ლუიაუ მათ (ღმერთებმა) დაიპყრეს.“

საინტერესოა, რომ ტაბალების დაპყრობის შესახებ სიტყვაც არ არის ნათქვამი. ტაბალები, ასირიული წყაროების მიხედვით, მაშინ სწორედ დიდ როლს თამაშობდნენ. მტკიცდებოდა ის აზრი, რომ იეროგლიფური წარწერების ხეთები იყვნენ სწორედ ტაბალები (ბიბლიის ტუბალები), რასაც 1932 წლიდან ადასტურებს ემილ ფორერიც (იხ. Hethitische Bilderschrift — ჩიკაგო, 1932 წ. გვ. 44). თუ ეს ასეა, მაშინ ფორერი იმაშიც მართალია, რომ ხეთების იეროგლიფების ენას იგი „ტაბალურს“ უწოდებს: მართლაც, როდესაც კარხემიშის მეფე — არიასი ჩამოთვლის დაპყრობილ ტომებს, მათ შორის არ ასახელებს ტაბალებს, — სწორედ ყველაზე უფრო ახლობლებს ზემო ჩამოთვლილ ტომებთან¹.

ის გარემოება, რომ მეფე არიასი არ იხსენიებს ტაბალებს, აიხსნება მით, რომ ტობალი მისი საკუთარი ხალხია და სწორედ მათი გამარჯვების შესახებ იგი მოგვითხრობს ამ წარწერაში. მაგრამ თუ ამ დებულებას მივიღებთ, უნდა გადაშინჯულ იქნეს ძველი მოსაზრება² ტუბალ-ტიბარენების და სხვა „როლის შესახებ კავასიის ეთნიურ შემადგენლობაში, რადგანაც ტობალური ენა, რამდენადაც იგი ცნობილი ხდება იეროგლიფური ტექსტის წაკითხვიდან, თავისი ტიპით დამოუკიდებელია კავასიის იაფეტური ენების დამახასიათებელ თვისებებიდან და იგი მეტად უახლოვდება „ინდო-ევროპიულ“ ენების სისტემას, შეადგენს მათ პროტოტიპს და, როგორც ირკვევა, გენეტიურადაც წარმოადგენს მათი განვითარების პირველ სტადიას.

ქალღეს ლურსმული წარწერა, სადაც მოხსენებულია მოსხების ქვეყანა, ეკუთვნის ბიანის მეფეს რუნე მეორეს (680—646 წ. ქრისტეს ხანამდე). ეს წარ-

¹ მაგ. ასარხადონის ექსპედიცია ტუბალების, მუსკაების და კიმერიელების წინააღმდეგ (680—676 ქრისტ. ხანამდე) იხ. მასპერო, „აღმოსავლეთის ხალხთა უძველესი ისტორია“, მოსკოვი, 1911 წ., გვ. 453.

² იხ. მაგალა, პ. პ. უსლარი, უძველესი თქმულებები კავასიის შესახებ, ტფილისი, 1881 წ., გვ. 385, 428 და სხვა.

წერა აღმოჩენილ იქნა ვანის ტბის ჩრდილოეთ ნაპირზე და გამოცემულია ლემან-ჰაუპტის მიერ მის Bericht-ში, სადაც აღნიშნულია 133 № ით.

სამწუხაროდ, ამ წარწერას პირველი ორი სტრიქონი აკლია, წარწერის ბოლოც მოწყვეტილია და თვით შენარჩუნებულ სტრიქონებშიაც არის გამოტოვებული ადგილები.

ლემან ჰაუპტი ასე კითხულობს:

3. m. Rusase ali parubi SINNISATI lutuni MATI Luluinani MATI Nil...n

4... kai naruu MATI Musukini MATI Hatee MATI Halitu

5.. ni inukie BITN ase ALI^{pl} alili inukie

6... (i) nukile EKALLI abili duubiè meiaiseei

ეს ტექსტი შეიძლება ასე გადაითარგმნოს:

გ. რუსია ამბობს: „მე მოვიტაცე ქალნი ლულუინის ქვეყნიდან ნიი...ს ქვეყანამდე“.

4. ხალხი (naru) მოსხების ქვეყნიდან, ხატების ქვეყნიდან, გალისის ქვეყნიდან....

5. (შევკრიბე) ამ ჩემი სასახლის (მშენებლობისათვის) და აგრეთვე ქალაქებიდან, რომელნიც (alili) ჩემი პროვინციისა?)

6. (და). ჩემს სასახლეს შემოვუერთე და აგრეთვე სიმდიდრე... თუმცა წარწერა დაზიანებულია და მისი თარგმანიც სიძნელეს წარმოადგენს, მაინც შეიძლება ხდება, რომ ქალები იცნობდნენ მუშაკებს—მოსხებს, რომელნიც ხათე-ხეთებთან მეზობლად იმყოფებოდნენ. რაც შეეხება ქვეყანა ხალიტუსს, ჰიპოტეზური კავშირის გარდა მდინარე ჰალისის სახელწოდებასთან, რომელსაც ხეთები სხვა სახელს უწოდებდნენ, მარის სანდას, დასაშვებია ეს სახელწოდება დაეუპირისპიროთ შემდეგი ხალხების სახელებს: ქალ-დი, ხალი-ბი, რომელიც ძველი მწერლებისაგან არის ცნობილი, შემდეგში ბიზანტიელების ფემა ხალდაია (Χαλδαία), სომხების მწერლების ხალდიც (ტრაპიზონის ახლოს). მაგრამ ლურსმული ძეგლების; „ხალდები“ თავის თავს ასე არასოდეს არ უწოდებდნენ. სარდურის ქრონიკის მიხედვით, მის ქვეშევრდომ ხალხს ერქვა „ურურდა“¹. ბაინის სამეფოს ასირიელები მუდამ უწოდებდნენ „ურატუს“. ერთადერთი გარემოება, რომელიც ერთგვარ უფლებას იძლევა შევუწინააღმდეგოთ ურარტიელებს ლიტერატურაში მათთვის მიკუთვნებული სახელწოდება „ხალდე“ (ქალდე), მდგომარეობს იმაში, რომ ბიანების მმართველები თავის არმიას მუდამ „ხოლდეს არმიას“ უწოდებდნენ (ე. ი. ღმერთი ხალდეს), რასაც შეეძლო საბაბი მიეცა დაპყრობილ ტომებისათვის, ეწოდებინათ ყველა ურარტიელებისათვის „ხალდე“, თუმცა ეს კიდევ დამტკიცებული არ არის.

ამგვარად ხეთის და ვანის ლურსმული წარწერები იძლევა ზოგიერთ ცნობებს კოლხებისა და მოსხების შესახებ უფრო შორეულ დროისათვის, ვიდრე ყველა ბერძნული წყაროები.

¹ იხ. მეტეხანინოვი—შურაა და ურარდიანი ვანის აუზის ლურსმული წარწერის ძეგლებიდან J. A. H. 1924 წ., გვ. 18—22.

ტ ა ო ხ ი — დ ი ა უ ხ ი

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის — კოლხებისა და მოსხების გარდა, განსაზღვრულ ინტერესს წარმოადგენს ტაოხი.

პ. კ. უსლარი თავის დიდ წიგნში „უძველესი თქმულებები კავკასიის შესახებ“ (ტფილისი, 1881 წ.) ტაოხის შესახებ ამბობს შემდეგს:

„დაიი ანუ დახი უხსოვარ დროიდან ცხოვრობდა ტრაპიზონის მიდამოებში და სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნიწილში, სადაც მათი სახელის მიხედვით მთელს ოლქს დაიკი ეწოდებოდა: ქსენოფონტემ გაიარა მთელი ეს ქვეყანა და იქ მცხოვრებლებს ტაოხებს უწოდებს. აქამდე მდ. კოროხის ზედა ნაწილს ართვინის ზემოთ ქართველები „ტაო“-ს უწოდებდნენ“ (გვ. 330).

მართალია, თუ დავუშვებთ, რომ სომხურ წყაროებში ეს ეთნიური სახელწოდება იწერება ძ-ს მეშვეობით (დაოხი). ამას ნაკლები მნიშვნელობა ენიჭება იმიტომ, რომ წინა აზიის ძველ ენებში მაგარი და ყრუ თანხმოვანი ასოები მეტად მერყევი იყვნენ და ხშირად ერთი მეორეს ცვლიდნენ: ჩრდილოეთ-მესოპოტამიის (მე-14-15 საუკუნე) ქრ. ხანამდე) მიტანიურ ენაში მაგარი თანხმოვნები საერთოდ, როგორც ჩანს, არ არსებობდა.

ასირიამ ბოლოს და ბოლოს ჩაყლაპა მიტანიელები. ასირიელებმა დაიპყრეს მიტანიის მთელი სამეფო და გაყრთიანდნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან.

ძნელი სათქმელია — დაკავშირებულია, თუ არა ასირიის მოსახლეობის სხვადასხვაობის ფაქტთან ისიც, რომ მისი პირველყოფილი მცხოვრებლები იყვნენ მიტანი-სუბარიელები და აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ასირიულ ლურსმულ წარწერებში შემჩნეულია მიდრეკილება საკუთარ სახელებში მაგარი თანხმოვანის ყრუ თანხმოვანით შეცვლისაკენ. ყოველ შემთხვევაში ეს გარემოება თვალსაჩინოა. მაგალითი ბევრია. პ. ვინკლერს (Altoriental. Forschungen, II Reihe, B. I, H. 3, გვ. 136, 1698 წ.) მოჰყავს ასეთი შედარებები: მიდასს — ასირიელები უწოდებენ მიტას ასირიულად სარუკინ = ბრაულად სარგონი. ასირიულად ტუკტამი = ბერძნულად დიდამისი.¹ ტუკულტი — აზილ-ისარა = ტიგლატ-პილესარ.

თუ მივიღებთ მხედველობაში ყოველივე ზემონათქვამს, ჩვენ შეგვიძლია ქსენოფონტეს ტაოხებს დავუპირისპიროთ „დიოუხების“ ტომი, რომელსაც ქალდეს ლურსმული წყაროები იხსენიებენ. სურფ საკახის წარწერის ტექსტი ვხვდებით გამოთქმას: „ქვეყანა ლ. დიოუხისა“².

¹ თუმცა ხელთნაწერებში სიტყვა ლიგდამის პ. ვინკლერის აზრით შეედგომით არის მოყვანილი „ლ“-ის ნაცვლად უნდა იყოს „დ“. მაგრამ ახალი მასალა გვაფიქრებინებს — ხომ არ წარმოადგენენ ლ და ტ განსაკუთრებულ ლაცილარულ ბგერის სხვადასხვა გადმოცემას.

² დიოუხის ქვეყანა და ასირიელების დაიანის ქვეყანა — ერთი და იგივეა. დაიანის შესახებ ვე. შეიფერი ამტკიცებს იგივეობას ტაოხების ქვეყანასთან და შენიშნავს: Die Identität der Daieni mit den Taocenis, Taiq hat Belck erkannt-vgl. Z. Assyr. XIV, 171 (Ed. Meyer. Geschichte des Altertums, I B., 2 H. (1909), S. 623).

„მეფე ქვეყანა დიაუხისა“. ხალდეს მმართველი არგიშტი, ამ წარწერის თანახმად სწავის ქალაქ ზუას—დიუხების სატახტო ქალაქს. ე. ი. ტაოხების მანინდელ მთავარ ქალაქს.

კიდევ უფრო საინტერესოა წარწერა C. I. Ch. № 27, სადაც სტრიქონები 12—13 შემდეგს ამბობენ Utupursini SARRn Dilauehi nunabi kaai uke—უტუპურსი¹—ტაოხების მეფე (სიტყვა-სიტყვით დიაუხების) გამოცხადდა ჩემთან.

დიაუხის ქვეყნის მეფეს იხსენიებს აგრეთვე სარდურის ქრონიკა (III სვეტში, სტრიქ. 52). მაგრამ ამ დიუტინს ეწოდება ივანიელი. შესაძლებელია ტაოხების ჩრდილოეთ მეზობლებმა ამ დროს დაიპყრონ დიაუხის ოლქის ნაწილი. ყოველ შემთხვევაში დიაუხის ქვეყანა ვრცელდებოდა თითქმის ჩალდირის ტბამდე, ხოლო შავი ზღვისაკენ, უთუოდ შეიცავდა ჩრდილოეთით მდებარე ოლქებსაც.

რა უნდა ითქვას საქართველოს პროვინციის ტაო-კლარჯეთზე, თუ დავამყარებთ ეტიმოლოგიურ კავშირს ტაოს ტაოხებთან—დიაუხებთან, ხოლო კლარჯინს კატარზენას—კატარცასთან? თავის შრომაში „გიორგი მერჩული, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ (სანკტ-პეტერბურგ 1911 წ. სომხურ-ქართული ფილოლოგიის ტექსტები და ძიებანი, გვ. 11) აკად. ნ. ი. მარი ამბობს, რომ გრიგოლის მოქმედება ვრცელდებოდა მდ. კარჩალკას იქეთ აღმოსავლეთში მდებარე ზოლებში (კარჩალის წყალი იმერხევის მარჯვენა შემდინარეა). სამხრეთით მდ. იმერხევიდან შავშეთში და შორს დასავლეთისაკენ ტაის ოლქში ქართ.—ტაო, სომხური—ტაიკ) აქვე ამ მხარის ეთნოგრაფიის საკითხების შესახებ ამბობს შემდეგს:

„ქოროხის აუზში, და არა რიონის მიდამოებში, ბინადრობდა, უთუოდ ის ტომი, რომელმაც შექმნა ძველი კოლხი და რომელიც ცნობილია დასავლეთში ბერძენთა პოპულარული ლეგენდარული თქმულებიდან. ამავე ბასეინთან ახლოს არის ივერების ან ტიბარელების უძველესი საშობლო, რომელთა ეპონიმიური წარმომადგენელი აღნიშნულია ბიბლიურ გეარტომოხის აღწერაში ტუბალის სახელწოდებით. კლარჯეთი და მასთან მკიდროთ დაკავშირებული ოლქი ტაია იზიარებდნენ დასავლეთში მოწინავე იაფეტურ ხალხების სვებედს და თავისი ისტორიული ცხოვრების გარიჟრაჟზე, წარმოადგენდნენ ტუბალ-კაინის ან ივერ-ქანურ მოსახლეობას, რომელიც ქართლის ან ქართლის ტომის მონათესავე იყო“.

ტაოს შესახებ ბატონიშვილი ვახუშტი (1696-1730 წ. წ.) თავის საქართველოს გეოგრაფიაში საინტერესო ცნობებს იძლევა.²

პირველად იგი მოგვითხრობს ოლთისის შესახებ.

„ამას ზეთი, ქოროხის აღმოსავლეთის კიდე. ზედ, არს ოლთისი, ქალაქი კარგი და კეთილ-ჰაოვანი:

¹ საინტერესოა, თუქა დიდად გაბედულიც, განუბრტოთ ეს სახელწოდება ლაზურ (ქანურ) ენის მიხედვით, სადაც uca ლაზურად (მეგრულად)—ნიშნავს—შავი და purzi—კრახანა, თუ დასაშვებია „უტუპურსის წაკითხვა, ზედ ვლენულობთ ტომიარბივი ზელადის სახელწოდებას „შავი კრახანა“, რაც იმ დროებში შესაძლებელი იყო.

² დიოლოგიური აღწერა საქართველოსა ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ. დაბეჭდილი აკადემიკ. ბოროსტის-გან. პეტერბურგი, 1842 წ., გვ. 118, 120.

აქ არს ციხე მაგარი და დიდ-შენი. არს მეორე საჯდომი ათაბაგისა, ვითარცა ახალ-ციხე; ოლთისს ზეით, ქოროხის აღმოსავლის კიდე-ზედ, არს ნარუმაკი და აწ ნარიმანი, დაბა დიდი... ხოლო ნარუმაკს ზეით კვალად ქოროხის აღმოსავლის კიდე-ზედ არს დაბა დიდი, იდი, კეთლი: ამას ზეით არს ვითარცა მთის ადგილნი საყოფითა.

შემდეგ მოთხრობილია ტაოს შესახებ.¹

არაგვისს ზემოთ--იღამდე, ქოროხის დასავლეთი მხარე, აღმოსავლეთით თორთოლის მთიდან არის (ფარახლი ანუ) ტაოს-კარი ანუ ტაო. მისი საზღვრებია: აღმოსავლეთით მდინარე ქოროხი; სამხრეთით თორთომის მთიდან ჩამოშვებული მთა იღამდე; დასავლეთით თორთომის მთა; ჩრდილოეთით ქოროხი და ისპირის მთა და ეს ქვეყანა ტაო არის ვენახოვანი, ხეხილოვანი და ყოველგვარი მარცვლეულით აღსავსე, ხოლო მთის ნაწილებში ისეთივეა, როგორც ჯავახეთი; მხოლოდ დასერილია მითთა და გორაკითა, ბევრია ხევები ხეობები და ხრამები, მდიდარია წყლით და ვიწროა; ხევებში სოფლებია*.

ხოლო ოლთისის, ნარიმანისა და იდის სამხრით, არს ირიჯულს იქით, ბასიანი... და არს ბასიანი რახისა ანუ არაზის სათავესა ზედა. პირველად ეწოდა ქალაქა ამისსა ბასიანი და მის გამო ეწოდა სახელი ესე ამა ადგილთა.

ცხადია ბასიანი შეიძლება დაეუკავშიროთ „ფსიანის“ ხალხს, რომელსაც ამ ადგილებში ქსენოფონტეც იხსენიებს. საბოლოოდ ამ ეთნიურ სახელწოდებას საფუძვლად უდევს იაფეტური სიტყვა „მდინარე“—„პსი“, „პსი“ (შეადარეთ აფხაზეთის ბზიბ-ს), რაც აფხაზურ და ჩერქეზულ ენაზე დაცულია, და როგორც მიუთითებს ვახუშტის გეოგრაფიის კომენტარებში მისი მთარგმნელი (გვ. 183) ქართულ სიტყვას „ფშიაზი“-სათაფის ადგილი, მაგრამ ბასიანს შეიძლება შევადაროთ სახელი ცუხუნი, რომელიც მოხსენებულია ქალაქს წარწერებში (სარადურის ქრონიკა, V, გვ. 11). რაც შეეხება ყველა ამ ოლქების მოსახლეობის მულტივიობას, ძნელია მისი დამტკიცება, რადგანაც ამ ქვეყნებს ხშირად არბევდნენ და ანგრევდნენ იქ წარმოებულ ომების გამო, რომლის დროს შემოსეული მტერი ანადგურებდა მოსახლეობას.

გრივოლ ხანძთელის ცხობრებაში მოყვანილია ტაოკლარჯეთის განადგურების და ხალხის ამოწყვეტის მაგალითები. უძველეს დროში, როგორც ცნობილია, აწარმოებდნენ მოსახლეობის ძალდატანებით გადასახლებას და გადაჯგუფებას. ამ ღონისძიების განსაკუთრებული მოტრფილენი იყვნენ ასირიის მეფეები, თუმცა მათ ქალაქს მმართველებიც არ ჩამოურჩებოდნენ. ისინი მიგრეკებოდნენ დაპყრობილ ოლქებიდან ათი ათასობით ხალხს და დაცარილებულ ადგილებზე ასახლებდნენ ტყვეებს სხვა შორეულ ადგილებიდან.

¹ ტაო-კლარჯეთის და მესხის შესახებ იხ. აგრეთვე აკად. ნ. ი. მარისა და აკად. ი. ა. ჯავახიშვილის ცნობათა და მოსახრებათა შეჯამება ლ. მ. შველიძის თხზულებაში „საქართველო-საბჭოთავისი სახელმწიფო ერთეულთა ისტორიის შესავალი“. ტფილისი, 1924 წ., 83-78 და 79.

იქვე, გვ. 94. ავტორს უსაფუძვლოდ გამოჰყავს სახელწოდება კლარჯეთი კოლარიდან—ე. ი. საბოლოოდ კოლხიდიდან; ნამდვილად კი, როგორც ეს ნაპროში ადასტურებს,—კლარჯი კლარჯინიდან გამომდინარეობს, ხოლო ეს უკანასკნელი უდრის კატარხენს, ე. ი. წარმოიშვა ქალაქურ კატარხიდან.

ქვეყანა დაიანეი დაპყრობილი იქნა ტიგლათ-პილესარ I მიერ (ქრისტეს ხანამდე, დაახლოებ. 1100 წელს) და მათი მეფეები წაყვანილ იქნა ტყველ: ეს ხალხი ცხოვრობდა მელიტენის მეზობლად, მაგრამ, როგორც მსხვილ ტომობრივ ერთეულს, შეიძლო იმ დროშიც შორს წასულიყო ჩრდილოეთის საზღვრებში.

ყოველ შემთხვევაში ნაირის სამთავროთაგან იგი მდებარეობდა ყველაზე უფრო ჩრდილოეთით, ყველაზე უფრო სამხრეთით იყო ტუმში. ქსენოფონტეს ტაოხი შეიძლება იყოს დაიანი-დიაუხის შთამომავლობა, რომელიც კიდევ უფრო ჩრდილოეთისაკენ გადასახლდა. მეორეს მხრით მათი ნაწილი შეიძლება გაედევნათ და მიემწყვდიათ კასპის ზღვისაკენ და საერთოდ აღმოსავლეთისაკენ.

ისმება საკითხი, ხომ არა აქვთ დახეხს, რომელთაც ჰეროდოტი (1—125) იხსენიებს, როგორც ირანის მომთაბარე ტომს, რაიმე საერთო დიაუხელებთან ე. ი. ხომ არ გადმოეცათ მათ მემკვიდრეობით, ირანიზაციის გამო, უფრო ძველი იაფეტური სახელწოდება. ამასთან ის „ბოროტი დაიები“, რომელთა ნაც შეტაკება ჰქონდათ უძველეს ინდუსებს (Dāsa რიგვედში) და ირანელებს (Dāha ავესტაში), შეიძლება წარმოადგენენ მოგონებათა გამოქაჩილს იმ ბრძოლის შესახებ, რომელიც სწარმოებდა ინდო-ირანელების წინაპარ დაიანი-დიაუხის ქვეყნის ტომებთან შორის. ეს იქნებოდა კიდევ ერთი ზედმეტი მოსახრება „ინდოევროპიელთა“ მცირე აზიიდან წარმოშობის სასარგებლოდ. რამდენადაც ასეთ დაპირისპირებას აქვს ადგილი, ტაოხ დიოუხების პრობლემა კიდევ უფრო დიდი ყურადღების ღირსია.

ვიტირუხი და იგანიები

(გეზირები და ჰენიოხები)

თუმცა თავის წიგნში „ქართველი ერის ისტორია“ (ნაწ. 1) პროფ. ი. ა. ჯავახიშვილი საქართველოს ხალხთა რიცხვს აკუთვნებს ტაბალებსა (ტუბალები), რომელთაც ქსენოფონტეს ტიბარენებს უკავშირებს¹, მაგრამ ამჟამად ეს დაახლოება გვერდზე უნდა დავტოვოთ, რადგანაც დასტურდება, რომ ტაბალები ეკუთვნიან ხეთის ტომთა რიცხვს და ენის მიხედვით უახლოვდებიან ინდოევროპიულს, ან პროტოინდოევროპიულ ჯგუფს.

ამის შესახებ ლაპარაკობს შრომები, რომელნიც ხეთის იეროგლიფური წარწერების გამოკვლევას შეეხებიან, კერძოდ ე. ფორკერის შრომა — „Die Hethitische Bilderschrift“ — ჩიკაგო, 1932 წ. გვ. 54—55. ეს დასტურდება ასირიული წარწერების მიერ გადმოცემული ტაბელის მცირე მთავრების სახელწოდებიდანაც, მაგ., ... იშკალუ, რაც ეტიმოლოგიურად დაკავშირებულია ხეთის ლურსმული წარწერების ენასთან. ე. ი. ხეთურ ნესიტურთან.

ამას გარდა ქალდეს ეპიგრაფიულ ძეგლებში ტაბალები სულ არ იხსენიება.

¹ *Evropavtos "Avaiacis, IV.*

მაგრამ მით უფრო საინტერესო არის ორი ხალხი, რომელნიც, როგორც სწანს, სახლობდნენ ქოროსსა და მტკვარს შუა—დასავლეთით და აღმოსავლეთით ჩალდირის ტბიდან და, ალბათ მისგან ჩრდილოეთით, რომელნიც ქალდეს მმართველთა ქრონიკებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ.

ესენი იგანიეხებია—ქვეყანა იგას, ან იგონის მცხოვრებნი, ერთის მხრით, და ტიტორუბები—მეორეს მხრით. საკითხი იმის შესახებ, თუ ანტიური მწერლები როგორ გადმოსცემდნენ აღმოსავლეთის ქვეყნების გეოგრაფიულ სახელწოდებას, ამჟამად შეიძლება გადაწყდეს იმ სახელების შედარებით, რაც შენახულია ლურსმულ წარწერაზე და გვხვდება საბერძნეთის ისტორიკოსთა ნაწერებშიც, მაგ., სკვითების სახელი ბერძნული გადმოცემით—*σκίθης*. სკვითების სახელი ასირულ წარწერებში ლურსმული ნიშნებით ორგვარადა აღნიშნული: *asguzai* და *iskuzai*.¹ პირველი მოხსენებული აქვს ასარქადონს, უფრო გვიან—ამ მოსული ხალხის უკეთ გაცნობის შემდეგ ასურლანბინაბი უკვე წერს ლოცვებში მხის ლმერთისადმი იშკუზების შესახებ. ამ ფორმას ბერძნებმა მოაცილეს პირველი ხმოვანი და შექმნეს თავისი სახელწოდება „სკიუთია“. რაც შეეხება თანხმოვანებს *g* და *h*, ისინი ხშირად ცვლიდნენ ერთმანეთს ლურსმულ წარწერებში. თუ ქალდები კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთის ერთ-ერთ ხალხს უწოდებდნენ იგანიეხებს, ამ შემთხვევაში ეს ეთნიური სახელწოდება როგორ უნდა გამოსახულიყო ბერძნულ ტრადიციებში? შეიძლება დავუშვათ, რომ ბერძენ მწერლების ჰენიოხები წარმოადგენენ ლურსმულ წარწერებში ნახსენებ საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს ხალხთა სახელს შეცვლილ ფორმას. ცხადია, სიმნელები მეტად დილა, მაგრამ ამკუზების—სკვითების სახელწოდებაში გადასვლის მაგალითი გვაძლევს ერთგვარ უფლებას ასეთი დასკვნისათვის. ქვეყანა იგანის შესახებ ქალდეს წარწერები შემდეგ ცნობებს იძლევა. ის ეყვროდა თავის სამხრეთი ნაწილით მაინც ტბა ჩალდირს (ყოფ. ყარსის ოლქი). მისი ჩრდილო საზღვრები გამოურკვეველია, რადგანაც ქალდები ამ ტბის რაიონის იქით, როგორც ჩანს, არ შესულან. ქვეყანა იგას მდებარეობა ჩალდირის ტბის ახლოს მტკიცედ დასტურდება იმ გარემოებით, რომ ამ ქვეყნის ქალაქი, მაკალთ უნი დასახლებულია ქალდეს ლურსმულ წარწერაში, რომელიც აღმოჩენილ იქნა სოფ. დაშკერბის ახლოს, ტბის ნაპირზე.²

სარდურ II-ს ქრონიკაში, რომელიც აღმოჩენილი იქნა 1916 წ. ვანში აკად. ი. ორბელის მიერ, ნახსენებია დიუტინის მეფე იგანიეხი, ე. ი. იგანიელი—„წარმოშობით იგიდან“. დაბოლოება ხი—ქალდური სფიქსია, რაც ტომობრივ სახელწოდებათა შექმნის დროსაც იხმარებოდა. მართალია, ამ ქრონიკაში (II სვეტი, 51-32) საკლებით ნათელი არ არის ამ დიუტინის როლი. მას უწოდებენ აგარიელს, მაგრამ ის დასახლებულია დიაუხის ქვეყნის მეფეთ, ე. ი. ტაოხების

¹ Hugo Winckler. *Altorientalische Forschungen*, I Reihe, VI: «Kimmerer, Asguzäer, Skythen». S. 488. *iskuzai-asguzau-askoz* (ძვ. ვბრ.) შდრ. ითვებ მარკვარტის წერილი: *Woher stammt der Name Kaukasus? (Caucasica. 1-b, 1 Teil s. 58-59—1990 წ.)*.

² იხ. ი. ნ. შარის სარდურ II წარწერა დაშკერაში, კავკასიის მუზეუმის ნაწერები, 4910 წ.

ქრონიკების ქალაქი ბიხურანი), შემდეგ საპირები ვიზირები (—ვიტირა-უხ და კოლხები (—ლუშა და კატარცა)“.

საინტერესოა გავარკვიოთ ეთნოური ცვლილებები უფრო მერმინდელ ეპოქაში. უსახელო ავტორის „პერიკლში“ ნათქვამია: მდ. ახპირიდან მდ. არხა-ვაემდე წინათ ცხოვრობდნენ ეგრეთწოდებული ვიზირები, ამჟამად კი ცხოვრობენ ზირდიტები (40). შემდეგ (48) ეტყობილობთ, რომ „დიოსკურიდან, ან სივასტოპოლიდან მდინარე ახსარამდე წინათ ცხოვრობდა ხალხი, რომელსაც კოლხები ერქვა, შემდეგ ლაზებად გადაკეთდა მათი სახელი“.

ეს მითითება კოლხების ლაზებად გადაკეთების შესახებ ხომ არ უნდა გავიგოთ ამგვარად, რომ ლაზებს ლუშას ტომთან რაღაც კავშირი აქვთ. სხვანაირად რომ ვთქვათ, უფრო საერთო სახელწოდება შეიცვალა—ერთ-ერთ კოლხურ ტომთა ცნობილ ძველი სახელწოდებით. ცხადია, ეს მოსაზრება საპიროებს შემდგომ დამუშავებას და მასალის შეკრებას. თუმცა ამჟამადაც შეიძლება ითქვას, რომ წინა აზრის ძველ იაფეტურ ენებში მკვლევარების მიერ აღნიშნულია თანხმობანი პ-ს,—რ-ს შენაცვლება ზოგ შემთხვევაში და ზოგან კი უფრო ბგეროვან უ-ს რის გამო შესაძლებელია დაფუძვით, რომ ქალდეი ადგილობრივი ბ-ს ნაცვლად უ-ს ან ვ-ს ხმარობდნენ. ამის საფუძველზე ვიტყვებთ შეიძლება დაფუძირისპიროთ ვიზირები, ხოლო ქალაქი ბიხურანი წარმოვიდგინოთ, როგორც ქალდეების გადამწერთა მიერ შენახული ვიზირების სახელწოდების დაწყებითი კავასიური ბგერა.

შეჯამებისას, საპიროა ერთხელ კიდევ ხაზი გავუსვათ ქალდეს და ხეთის ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლის მნიშვნელობას საქართველოს უძველეს პერიოდების და კავასიის ყელთან ახლოს მდებარე ქვეყნების ისტორიის გაშუქებისათვის.

ი ს ს ე დ ო ნ ე ბ ი

აღმოსავლეთ ა/კავასიის მოსახლეობის შესახებ ხეთის წარწერები ვერავითარ მასალას ვერ იძლევიან. პირიქით, ქალდეს წარწერები სავსეა ქალდეების შემოსევის ეპოქაში იმ ქვეყნების და ტომების სახელწოდებით, რომელნიც მოსახლეობდნენ ა/კავასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაწილში. მათი შეფარდება ანტიურ მწერლების ცნობებთან შეიძლება გამოვიყენოთ. თუ არ მივიღებთ მზედველობაში იშკებს—სკვითებს, მხოლოდ ქვეყნის ერთ სახელწოდებასთან, რომელიც აღმოჩნდა 1893 წ. ტბა სევიანის სამხრეთ ნაპირის ნახულ ლურსმულ წარწერაში. ქალდეს მეფე რუსა ამ წარწერაში (იხ. ი. ი. მეშჩანინოვი, „კოლოგრანის წარწერა“, მეც. ავ. უწყება, 1932 წ., № 1, გვ. 79—90) მოგვითხრობს თავისი გამარჯვების შესახებ მცირე მთავრებზე, რომელნიც მოსახლეობენ 700 წლის წინ ქრისტეს ეპოქამდე დღევანდელი საბჭოთა სომხეთის საზღვრებში, წარწერის ახალ, საუკეთესო ასლის მიხედვით დამარცხებულ ქვეყანათა რიცხვში მე-10 სტრიქონში მოყვანილია ქვეყანა

უ-შე-დუ-ი-ნი¹.

¹ გრ. კაპანციანი, ხალხური წარწერა მეფე რუსასი კვლანკრანიდან, ერევანი, 1931.

მართალია, შეიძლება სხვანაირადაც იქნეს წაკითხული (უიღუდადნი — მე შ-
ჩ ან ი ნ ო ვ ი ს ა ლ ნ ი შ ნ უ ლ შ რ ო მ ა შ ი, გვ. 87), მაგრამ დავეუშვათ ესეც. ასეთი წა-
კითხვა რომ მივიღოთ, მასში შეიძლება დავინახოთ ჰეროდოტეს ისტე-
დონები (11, 20, 4, 13, 16, 25, 26, 27, 52), თუმცა, როგორც ეტყობა, ჰერო-
დოტეს არც ჰქონდა ნათელი წარმოდგენა ამ ხალხის ადგილმდებარეობისა და
გადასახლების შესახებ, მაგრამ, თუ დავეუშვებთ, რომ მის მიერ აღნიშნული მდი-
ნარე არეზი, მტკვრის შესართავი (შდრ. ფ. გ. მი შ ჩ ე ნ კ ო ს მ ა ჩ ვ ე ნ ე ბ ე ლ ი —
ჰეროდოტეს ისტორიის თარგმანის გამო 1889 წ., გვ. 396) „არაქსი“ შესაძლე-
ბელი გახდება დავეუყავიროთ.

უშედუნი — ისედონები

სკვითების დასახლების პრობლემას პროფ. ვ. ფ. სმოლინი (ყაზანი) თა-
ვის ადრინდელ შრომაში (1915 წ.) „ჰეროდოტეს სკვითების წინააზიამო-
გადაჯგუფების შესახებ“ აზრობს (გვ. 10): „სკვითების რუსეთში გადასახლების
შესახებ არსებობს ორი მოთხრობა: ერთს ელინები და სკვითები გვიამბობენ,
რომ სკვითები განდევნეს მასაგეტებმა და ისინი იძულებული იყვნენ გადასულიყ-
ვნენ არეზს. მეორე მოთხრობა ეკუთვნის არისტეი პროკუნიელს (ცხოვ-
რობდა 7 საუკ.), რომელიც აღნიშნავს, რომ ისედონები განდევნეს არიმანებმა,
ხოლო ისედონებმა თავის მხრით განდევნეს სკვითები“.

როგორადაც ბუნდოვანად არ უნდა იყოს გამოთქმული ჰეროდოტეს
მიერ (4,13) ზემოთმოყვანილი ძველი გადმოცემები, სურათი მაინც ნათელია.

სხვა ტომების შემოსევისას ისედონები გადადიან არეზს და გარეკავენ სკვი-
თებს კავკასიის ქედს იქეთ, ხოლო სკვითები იკავებენ ჩრდილო კავკასიას და
სამხრეთ რუსეთს და გარეკავენ კიმერიელებს ყირიზისაკენ. და რუსა 1-ს ეპო-
ქაში სწორედ უშედუნი-ისედონები იმყოფებიან უკვე ჩრდილოეთით მდ. არე-
ზიდან, მაგრამ სიძნელე აქ იმაშია, რომ კალაგრანის წარწერაში უშედუნი მცირე
უშნიშენელო ქვეყანაა, თუმცა ეს დაპირისპირება კარგად შეესაბამება იმ მოე-
ლენათა ჩარჩოებს, რასაც ადგილი ჰქონდა ქრისტ. დაბ. მე-8 საუკუნეში.

შემდგომი აღმოჩენები ძველი ისტორიის დარგში დაადასტურებენ და გაა-
ფართოებენ იმ ცნობებს, რომელნიც ჯერჯერობით მხოლოდ მოსაზრებათა სახით
არის დაკავშირებული ანტიური მწერლების ცნობებთან.

ყოველ შემთხვევაში, კავკასიის ხალხების უძველესი ეპოქის საკითხებში
ხეთის და ვანის ლურსმულ წარწერების ძეგლები მხედველობაში უნდა იქმნეს
მიღებული: ისინი უნდა გამოვიყენოთ, როგორც ისტორიული მასალა ენოგო-
ნების და ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემებისათვის, როგორც ძვირფასი
მასალა, რომელიც გაფანტავს ბევრ ეჭვებს.

კოლხების შესახებ დადასტურებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ მათი ძველი
სახელწოდება იყო — გასგა, კაშკი, რომ ისინი თანდათან იწვედნენ აღმოსავლეთი-
საკენ: რომ ქალები ე. ი. ურარტულები მათ ოლქს უწოდებდნენ პირველ შეტა-
კებების დროს „ლუშის და კატარცას“ ქვეყანას. შემდეგ ცნობილი ხდება კოლ-

ხეთის უძველესი ქალაქი ილდამუშა. გასგებისა და კაშკების შესახებ ვტყობი-
ლობთ ბევრ ცნობას, მთელ რიგ მათი სოფლებისა და მთაფრების სახელების
აღნიშვნით.

მოსხებისა და ტუბალების შესახებ, იმედი უნდა ვიქონიოთ, უფრო დეტა-
ლური ცნობები მაშინ იქნება მიღებული, როდესაც ყველა ხეთური იეროგლი-
ფური წარწერა იქნება გადათარგმნილი და საიმედოდ გამოკვლეული.

ეპიგრაფიკული მასალების აღმოჩენა გრძელდება; ეს კი იმედს გვაძლევს
მივიღოთ საჭირო ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ქვეყნების შესახებ.

ასე, 3.000 ხეთური ლურსმული ტაბულა, რომელნიც აღმოაჩინა 1933 წ.
და 1934 წ. ბოლახ-კიოიში კურტ ბიტელმა¹, მოვილიან გამოქვეყნებას.

ამგვარად, კაქასიის ძველი დროის ეთნოგრაფია ლებულობს თანდათანო-
ბით ერთგვარ ბაზას იმ დაქუსტებას და არა საქმარ ცნობების დასამატებ-
ლად, რასაც ძველი საბერძნეთის და რომაელი ავტორები იძლევიან.

П. Ушаков

Древнейшие народы Грузии и новые археологические открытия

(Резюме)

Успехи археологии—в частности открытие за последние 35 лет
ряда эпиграфических памятников (в Богезкиое, Рас-Шамре, Сардах),
дали возможность осветить определенные вопросы древнейшей истории
Грузии. Хеттская клинопись дает обильный материал о народе кашках,
в которых давно видят предков колхов (Г. Винклер, Фриц Гом-
мель). Прочтение хеттских иероглифических надписей, осуществленное
Э. Форрером, П. Мериджи, Б. Грозным и И. Гельбом, про-
ливает свет на табалов; Эмиль Форрер отождествляет их с хеттами
Северной Сирии и табальский язык, по его мнению, представлен в индо-
европоподобном языке хеттских иероглифических надписей. Еще боль-
ший материал о древних народах Грузии удастся извлечь из клино-
писных халдских или урартских надписей. В исторических анналах царя
Сардура—огромной надписи, открытой у озера Ван в 1916 г. акад. Н. Я.
Марром и И. А. Орбели, упоминается страна Кулха (Колхида) и
ее столица город Илдамаша. Мосхи названы в одной хеттской иеро-
глифической надписи, переведенной Б. Грозным, и имя их встре-
чается в халдской надписи (№ 133 у Леман-Гаупта в его Bericht)
царя Русы Второго (680—646 г.г. до н. э.). Халдские надписи дают
обильный материал о диаухах, фигурирующих в Анабазисе Ксенофонта
в форме таохов, откуда имя области древней Грузии—Тао. В халдских
надписях можно обнаружить также имена менее значительных племен,
известных из сочинений древнегреческих авторов. Гениохов возможно
отождествить с иганнехами халдских текстов, а визиров с витирухами,

¹ об. Archiv für orientforschung № 3, 1935 წ.

упоминаемыми халдским царем Аргишти. Наконец, исседоны, о которых интересные сведения сообщает Геродот, в халдской клинописи упоминаются вскользь в форме ушедуини. Страна Катарца халдских летописей в географии Птолемея всплывает в форме Котардзене, а позднее у арабов в виде названия Каларджет, у армянских писателей—Клардж. Таким образом хеттские и халдские клинописные источники обогащают наши сведения о народах древней Грузии и дают возможность уточнить сведения древнегреческих писателей.

წილობრივი ბიბლიოგრაფია

- R. Eisler.—Die Seevölker Namen in d. altorient. Quellen (Caucasica № 5).
 E. Forrer.—Die hethitische Bilderschrift. Chicago. 1932.
 I. Friedrich.—Beiträge zur Grammatik und Lexicon des Chaldischen (Caucasica № 7, № 8).
 I. Friedrich.—Die Inschrift des urartäischen Königs Rusa I aus Nor-Bajazet (Archiv Orientalni, 1932).
 Ignace Gelb.—Hittite hieroglyphs. Chicago. 1932.
 Albrecht Götze.—Zur Schlacht von Quades. (OLZ, 1929, № 11).
 A. Hermann.—Die Saken und der Skythenzug des Dareios (Festschrift Max von Oppenheim zum 70 Geburtstag. Berlin. 1933, S. 157—169).
 F. Hestermann.—Das Pra-Urindogermanische in seinen Schichtungen (Mitt. der Anthrop. Ges. in Wien, 1930, 60 B., 4—5 H., S. 269—277).
 F. Hančar.—Der Inhalt eines Kobaner Katakombengrabes im Wiener Völkerkundemuseum (ibid, 63 B., 1—2 H. 1933, S. 34—45).
 G. Hüsing.—Vorgeschichte und Wanderungen der Parsawa (ibid, 60 B., 4—5 H., S. 246—268).
 G. Hüsing.—Der Zagros und seine Völker. 1908.
 C. F. Lehman-Haupt.—Armenien einst und jetzt. T. I, II, 1926.
 Stefan Przeworsky.—Notes d'archéologie préarménienne. R. H. A. Janvier, 1934, p. 227—231.
 Fritz Hommel.—Ethnologie und Geographie des alten Orients. München. 1926.
 R. Ranoszek.—Kronica króla hetyckiego Tuthaljasu IV (Rocznik orientalistyczny, tom 9 (1933), Lwów, 1934, ss. 43—112).
 G. W. B. Huntingford.—Who were the Scythians? (Anthropos, 30 B., 5—6 H., 1935, pp. 785—795).
 I. Sandalgian.—Les inscriptions cunéiformes urartiques. 1900 წ.
 A. M. Tallgren.—Zur Chronologie der osteuropäischen Bronzezeit. (Mitt.

- der *Anthrop. Ges. in Wien*, 61 B., 1—2 H., S. 81—97. 1931).
- M. Tsereteli.—*Etudes ourartéennes* (*Revue d'assyriologie*, 1933—1935).
- A. Ungnad.—*Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens*. Breslau. 1923.
- H. Winckler.—*Altorientalische Forschungen*. 1893—1897. I, II.
- Rudolf Virchow.—*Das Gräberfeld von Koban im Land der Osseten*. Berlin. 1883. Mit einem Atlas.
- E. Dhorme.—*Les peuples issus de Japhet d'après le chapitre X de la Genèse*. (*Syria*, t. XIII, 1932, II, p. 28—49).
- A. A. Иессен.—К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе (*Изв. ГАИМК*, выпуск 120, 1935 г.).
- И. И. Мещанинов.—*Географические названия верховьев Аракса по халдским надписям*. *Изв. Ак. Инст. Мат. Культуры*, том IV. 1925 г.
- И. И. Мещанинов.—*Язык Ванской клинописи*. II. Ленинград. 1935 г.
- И. И. Мещанинов.—*Халдоведение*. Баку. 1925 г.
- И. А. Джавахишвили.—*История Грузинского народа*. Тифлис. Ч. I. 1913 г. (на груз. яз., перевод 1-й части в рукописи М. Хубуа, 1934 г.).
- П. К. Услар.—*Древнейшие сказания о Кавказе*. Тифлис. 1881 г.
- Н. Я. Марр.—*Георгий Мерчул. Житие Григория Хандэтийского*. СПб. 1911 г.
- Н. Я. Марр.—*Батум, Ардаган, Карс*.—Петроград. 1922 г.
- Вахушти.—*География Грузии*. Перевод М. Г. Джанашвили. Тифлис. 1904 г.
- Гр. Капанцян.—*Халдская надпись Русы I-го из Келанкрана*. Эривань. 1931 г.
- Д. И. Гулия.—*История Абхазии*. Т. I. 1925 г. Тифлис.
- М. М. Иващенко.—*Исследование архаических памятников Абхазии*. Тифлис. 1935 г.
- А. Фадеев.—*Краткий очерк истории Абхазии*. Сухум. 1934 г.
- А. А. Шахматов.—*Начальный Киевский летописный свод и его источники*. (Юбилейный сборник в честь Вс. Ф. Миллера, Москва, 1900 г. Стр. 1—9).
- МАК, вып. V (*Материалы по археологии Кавказа*). М. В. Никольский: *Клинообразные надписи Закавказья*. Москва. 1896 г.
- М. Тершаковец (Львов). *Переказ про Кня, Щека і Хорива та їх сестру Либедь*. (Юбилейний збірник на пошану ак. М. С. Грушевського. II. Киев. 1928, стр. 399—425).
- Гр. Ильинский.—*Sambatas Konstantina Bagryanorodnogo* (стр. 166—177 того же сборника).
- Paulys Real.—*Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* Neunter Band. Stuttgart 1916. შერჩილი Hermann: Issedoi-Issedones, *Essedones*. Sp. 2235—2246.

01. სონღულაშვილი

ცამები დღე მთიულეთის არაგვის ხეობაში

1939 წელს, 23 სექტემბერს ხელოვნების მუზეუმის „მეტეხი“-ს დავალებით მე და ვლ. ბურდული გვემგზავრეთ მთიულეთის არაგვის ხეობაში. მივედით ქვემო მლეთას. აზრად გვქონდა დაგვეყო მლეთის თემის სოფლები, რომელთა ცენტრი — ქვემეთია. ჩვენი იქ წასვლის მიზანი იყო მთიულეთის არაგვის ხეობაში მხატვრულად დაქრელებული ავეჯეულობის მოგროვება.

ავდრიაინი დღეები დავიღვა. 23 სექტემბრიდანვე კარგი ამინდის იმედი გავიცრუვდა. 29 სექტემბრამდე სულ წვიმა, დღეში თითო-ორჯო საათის გამოდარების გამოკლებით. ცივოდა, მაგრამ ყურადღება არ მიმიქცევია. მინდოდა ახლო-მახლო სოფლები მაინც დამეარა. ავდარში შორს სიარული ჩემთვის შეუძლებელი გახდა. ბინა დავიდე ჩემის თანამგზავრის და ჩვენი მუზეუმის თანამშრომლის ვლ. ბურდულის სახლში. უამინდობას ერთი კარგი მხარე აღმოაჩნდა ჩვენითვის, მივლინებაში მყოფთათვის. მთიულეთის არაგვის ხეობაში მკის დრო იღვა, მაგრამ ხალხი წვიმების გამო მკას ვერ შესდგომოდა და მეტწილად სახლში ტრიალებდა. ქვემო მლეთაში, სადაც მთლად ბურდულთა გვარეულობის ოჯახებია, დაქრელებული ავეჯეულობისა ვერა ვნახე-რა. ამგვარი ქვემო მლეთაში ყოფილა, მაგრამ გამჭრალა. აქ დაქრელებული სკამების გერად ჩემი მასპინძლისას სკამის ზურგის ერთი დაქრელებული დამირქვევებული ფიციარი-ლა ვნახე უზურგო სკამად გადაქცეული და მასპინძლის სახლისკაცმა შიომ კიდევ მითხრა, — მრგვალი სკამი მქონდა, ჩემი ხელით დაქრელებული, დაძველდა და დავწვიო. სამაგიეროდ გავიგე, რომ აქ გაუქმებულ ეკლესიაში ინახებოდა ჯვრები. მისვლის მეორე დღესვე ვთხოვე ერეკენებინათ ჩემთვის ეს ჯვრები. სურვილი ამისრულეს. თუშეცა ყველა მათგანი, ერთის გამოკლებით, მოგვიანო ხანას ეკუთვნის, მაგრამ თავისი ასახულობით უმეტესობა უძველესი ტრადიციების დამცველია და წარმოადგენს ჰედური ხელოვნების საყურადღებო ნიმუშებს. ერთი, ვფიქრობ, XVI საუკუნის აქეთ არ გადმოაბიჯებს, ადრეულ ხანებს კი შეიძლება ეკუთვოდეს ზოგი მისი სამკაულადის მიხედვით. ყველა რელიეფური გამოსახულებებით არის მოცემული. ერთი მთლად ლითონისაა, ოქროში დაფერილი, დანარჩენები ფიცარზე ვადარული ვერცხლია. ზოგს მოგვიანო ხეცური წარწერა აქვს, ზოგს მხედრული, ზოგი უწარწეროა. ერთი საინტერესოა თავისი წმიდანების პრიმიტიული რელიეფური გამოსახულებებით. ამავე გაუქმებულ ეკლესიაში ინახება სამწერობლები ორი ცალი, ჰედური ხელოვნების ნიმუში — ვერცხლი ვადარული ფიცარზე. ვერცხლი ანგელოზებისა და არწივის (სიმბო-

ლო მახარობლისა) რელიეფებითაა შემკული. ყველა ჩამოთვლილი ნივთი წარმოადგენს სამუზეუმო ექსპონატსა და საჭიროა ჩვენი ხელისუფლების სათანადო განსაკუთრებული განკარგულება მათ წამოსაღებად ხელოვნების მუზეუმში. ჩემი და ვლ. ბურდულის მივლინების ფურცელი არ იყო მათ წამოსაღებად გამოსაცემელი.

ჯერებს და სამწერობლებს გავეცანი სახელდახელოდ და ზემო მღეთას გავწიეთ. აქ ერთი ბუთხუხის ოჯახში კარგა გრძელი დაქრელებული ხის სკამი ენახეთ. პატრონს მოველაპარაკეთ და მუზეუმისათვის დაეთმობინე. გამოირკვა, რომ ვინმე მოსე ნაზლაიძესაც ჰქონდა ასეთივე ტიპის სკამი ხისა, მხოლოდ ნაკლებ გრძელი. გავემგზავრეთ მოსე ნაზლაიძესთან. შორიდან გზად შევნიშნე პატარა ოთხკუთხედი ყორე ბრტყელი ზედაპირების მქონე უთლელი ქვებისა და ზედ მის ბაქნის ნაპირას ამართული ქვებიდან გაკეთებული საგნები. ვკითხე თანამგზავრებს, თუ რას წარმოადგენდა ყორე საგნებით, —ნიშიაო, მითხრეს. მივედი ყორესთან და ენახე ზედ კვარცხლბეკი, ჯვარი, ქვემო ტოტი კვარცხლბეკის ფოსოში ჩადგმული, და ფალოსი თავით მალა ამართული, სამივე შირიმის ქვიდან გამოკვეთილი. ჩემმა თანამგზავრებმა არ იცოდნენ ფალოსის მნიშვნელობა. ყორესა და მასზე დალაგებულების თაობაზე მითხრეს, —ლომისას ნიშია, პეტრეპავლობასა და ლომისობას ხატებს (ჯერებს) ჯერ აქ მოასვენებენ და მერე აქედან ლომისისაკენ გასწევენ ხოლმეო. ვუთხარი, რის გამოსახულობაც იდო ყორეზე და გაიოცეს. რატომ აქამდე არ ვამჩნევდით, როცა ასე ცხადად ჩანს ფალოსის ასახულობაო. ეს რომ გაიგოს ხალხმა, დაამტკრევსო.

ნიშის თაობაზე გამოველაპარაკე ჩვენთან მოსულ ზემო მღეთელ ახალგაზრდა ვაჟს. ვკითხე ფალოსზე —რა არის მეთქი, ახალგაზრდა გაწითლდა, აშკარა იყო, იცოდა, რაც იდო ყორეზე, მაგრამ პირდაპირი პასუხის ნაცვლად სთქვა: რა უნდა იყოს, ხატიაო. ლაპარაკში ვთქვი, რომ კვარცხლბეკი ფალოსისაა და არა ჯერისა და ზემომღეთელმაც დამიდასტურა, მართლა მაგისაო. როგორც შემდეგ გამოირკვა ჩემთვის, ზემო-მღეთელებს სცოდნოდათ, რაც იდო ყორის ბაქანზე და ქვემო-მღეთელებს კი არა¹.

შირიმის ფალოსი და კვარცხლბეკი შირიმისვე ჯერებთან ერთად ენახე ზემო-მღეთის ერთი პატარა ეკლესიის (კვირაცხოვლის) გაღივანად შემოვლებულ ყორეზე.

მივივრს, რომ ყორე-ნიში, ყორე-გალავანი და მათზე შენახული საყურადღებო საკულტო საგნები არ შეუნიშნავს ფალოსის კულტის მკვლევარს, რომელიც მთელი ზაფხული ტრიალებდა მთიულეთში და მთიულების ზნე-ჩვეულებასა, ყოფა-ცხოვრებას და ბევრ სხვა რამეს იკვლევდა.

ნიშიდან მოსე ნაზლაიძის ბინისაკენ გადავიწაკვლეთ. ენახეთ სკამი. აღმოჩნდა ნაკლებ გრძელი. სხვანაირად დაქრელებული და სახეების სხვა კომპოზიციით. მუზეუმისათვის საჭირო ექსპონატად ჩავთვალე. პატრონი მოსე მიდი-

¹ ი. სონღულაშვილის მიერ აღმოჩენილი ეს შესანიშნავი ძეგლი უკვე გადმოტანილია საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში. რ. ვ.

ოდა კავკავს, ფული სჭირდებოდა და დაგვითმო. თუმცა მისი მეუღლე ძალიან უკმაყოფილებას გამოსთქვამდა, იათად მიგაქეთო.

რაკი გავიგეს, რომ მართლა ვეიდულობდით სკამებს, ზემო-მღეთაში სხვა-სკამებიც გამოჩნდა, ყველა დაქრელებული და ყველა გრძელი, მაგრამ ყველა არ მოგვეწონა. შეეჩერდით სამზე: ერთი გუთვნოდა ივანე ნაზლაიძეს, ლევანი შვილაძე ცნობილს. ეს სკამი თავისი სახეების განსაკუთრებული სირთულით, მათი კომპოზიციით ძალიან მოგვიყვიადა თვალში და რაკი სხვა სოფელში ვეღარ ვახერხებდით წასვლას წვიმის გამო, რამდენიმე დღე იმას ვუტრიალებდით, რომ როგორმე ხელში ჩაგვეგდო. პატრონმა შემოგვითვალა, — ძველ სახლს ძველი სკამი უხდებოდა და ვერ გავყიდო. მიემართეთ მეორე სკამის პატრონს. ჯერ დაგვეთანხმება მოყიდვაზე, მაგრამ როცა თვალს მოგვარა, უარი შემოგვითვალა. ეძინებოდა გაყიდვა, იმაზე მეტი სკამი არა ჰქონდა. შევხვედი პირისპირ ხელმეორედ, უარი ვეღარ მითხრა და სკამი დამითმო. ფული გამომართვა.¹

პირველ სკამთან ერთად მესამე სკამიც შეუტყნელი დაგვრჩა ზემომღეთაში. უფროსის შინ არ ყოფნის გამო უარი გვითხრეს სკამის გაყიდვაზე. წაველარახვეთში (სოფელში). გვეინდოდა ერთი რაგიანი სკამი კიდევ შეგვეჩინა, არახეთში მრავლად ცხოვრობენ ქვის მთლებები ბურდულთა გვარისანი, ამჟამად ბენი ცილინდრულსა და წახნაგოვან კობტა სვეტებს და ორნამენტისა და ბარელიეფიან ქვებს საფლავისას. სკამი კი ხისა მხოლოდ ერთი შეგვხვდა და ისიც არასახარბიელო.

29 სექტემბერს გამოიღარა. მართალია, ამ დღეს ტფილისიდან მანქანას მოველოდით, მაგრამ რაკი ცოტა მოიგვიანა. ვიფიქრე ალბათ აღარ მოვა-მეთქი და ლომისას გავემზავრე ვლ. ბურდულის მამის, სანდროს თანხლებით. ეს წმ. გიორგის ტაძარი მთიულეთის არაგვისა და ქსნის გამყოფ მალასა და ზურგომიშვილებულ ქედზეა აღმართული. ქედს ღონიერად დაქანებული კალთები აქვს, არაგვის მხარესაცა და ქსნის მხარესაც. ორ კილომეტრ ნახევარი აღმართის მანძილი გვედვა წინ მე და ჩემ თანამგზავრს სანდრო ბურდულსასანამ ამას ავივლიდით, სანდრო ბურდულმა ლომისის ტაძართან დაკავშირებული ხუთი ლეგენდა მიამბო. მამა სანდროსი ლომისის დეკანოზი ყოფილა და მას უამბუნია სანდროსათვის ეს ლეგენდები.

1-ლი ლეგენდა. ლომისის წმ. გიორგის ხატი დაუმზადებია ერთ პირს, რომელსაც სახელად ლომი რქმევია და ხატსაც ამიტომ ლომისა დარქმევია. ეს ხატი არც ქვემო-მღეთის ეკლესიაშია, საცა სხვა ხატები ენახე, არც ლომისის ტაძარში. შიშინობის დროს სადღაც კლდეში დაუბლიათ და იქ დარჩენილათ, გადმოცა მთხრობელმა.

¹ ამ სკამის პატრონი მიხა ნაზლაიძე, ზემომღეთის კორტოზე მოქცეულ მეორე უბანშია, ამ უბნის დასწვრივ, არჯიას ხევის ნაპირას აგებულია ერთი პატარა ეკლესია, სახელით ვო ვაუივთ, დავიწყებიათ, მიხა მახლაძისას რომ მივდიოდით მისი სკამის საჩაბად, ჯერ ეკლესია დაეთვალაღიერეთ. შიგ ენახეთ ანკლოზის ბარელიეფი ქვისა, პრიმიტიული ასახელობისა. იქვე იყო ახარფეშა. ახარფეშაცა და ბარელიეფიც ჩამოტანილია მეტების მეხვეშში. ეკლესიაში შენახულია ერთი ფრესკაც, ფიქრობ დაბლობებით მე-16—17 საუკუნისა.

მე-2 ლეგენდა¹. ხორასნელებს საქართველოში შემოსვლისას არავის ხეობიდან ტყვეები წაუყვანიათ ხორასანში. ტყვეებთან ერთად თან ლომისის ხატიც წაუყარებიათ. ხორასნელებს შვიდი წლის განმავლობაში არც მოსავალი ჰქონიათ და არც შვილები გასჩენიათ. უკითხვინებიათ მკითხავისათვის. მკითხავს უთქვამს, არავის ხეობიდან ლომისის ძლიერი ხატი წამოვიღიათ და ისა ვსჯითო. მაშინ ხორასნის მბრძანებელს მოუყრია თავი არავის ხეობელებისათვის, დაუნთებინებიათ მათ წინ კოცონი და უთქვამს,—ამ ცეცხლში ჩავადგებ ლომისის ხატსა; თუ ძლიერია, ძალს გამოიჩენს და თავს გადირჩენს, თქვენც ვავიშვებთო. თუ დაიწყება, მაშინ, ისევ ტყვეებად დარჩებიანო.

მბრძანებლის განკარგულებით ცეცხლში ჩადგებული ხატი ლომისისა უკან ამოფრენილა და იქ მდგომ ამ დროს ერთ ხარს² რქებ შუა დასვენებია, ხარი დაძრულა ადგილიდან და გასდგომია გზასა. უკან ტყვეობიდან განთავისუფლებული არაველები გამოჰყლიან. უვლია-უვლია ხარსა, ხან სად დაუსვენია და ხან სად გზადაგზა, მოსულა შემდეგ ლომისის მთად წოდებულ ქედის კალთებთან, შესდგომია აღმართს, ასულა ერთ ვაკე ადგილას, უკანასკნელად აქ დაუსვენია და მერმე ისევ განუგრძვია გზა. ასულა ქედზე გამოდარა და დაეცმულა. უკან მიმდევარ ხალხს უთქვამს,—აქ სურს ხატს ბინა დაიდოს და აუშენებიათ სამლოცველო. მუხის კარი შეუბიათ მისთვის და შიგ ხატი დაუსვენებიათ. იქ კი, საცა ალაგ-ალაგ ხარს შეუსვენია, ნიშები აუგიათ.

მე-3 ლეგენდა. ერთხელ საქართველოს რომელიღაც მეფეს უნადირია და ლომისის მთის კალთაზე დაჰლაშობია. აციებულა³ და ამალისათვის უბრძანებია შეშის მოტანა და ცეცხლის დანთება. რაკი ლომისის შიშველ ქედზე ამალას ერთი წკირავ ვერ უშოვია, ლომისის სამლოცველოსთან ახლოს მისულთ, სამლოცველოსათვის კარი შეუხსნიათ, დაუჭრიათ და მეფისათვის ცეცხლი დაუნთიათ. ვათენებულა, მაგრამ მეფეს თავის ამალით ველარაფერი დაუნახავს. მეფეს უბრძანებია ამალისათვის,—ეს რა ღვთის რისხვა დაგვატყდა თავსა, ხომ არაფერი დავიშავებიათ რაო. ამაღა გამოტეხილა: აქ ერთი პატარა სამლოცველოა და იმის კარები დაუჭერიათ შეშადაო, იმით დავანთეთ ცეცხლიო. მაშინ მეფე შეჭვედრებია იმ სამლოცველოს,—თვალები აგვიხილე და დიდ ტაძარს აგვიშენებთო. ხატს შეუწყნარებია ვედრება: მეფე ამალიანად გაუჭურნებია სიბრძავისაგან. მეფეს კიდევ დანაპირები აუსრულებია.

მე-4 ლეგენდა. ლომისის ტაძარში ოდესღაც ჯაჭვი (ჯაჭვის პერანგი, შთხრობელის განმარტებით) კიდებულა. არავინ იცოდა ვის მოეტანა ეს ჯაჭვი. მოსულა ვინმე ქალი და მოთქმით უტრიაო. აქედან ყველას გაუგია, რომ ჯაჭვი დედ-მამის გაუფონარი ვაჟისა ყოფილა. ხალხი ამ ამბავს შემდეგი ლექსით გადმოქცევს:

¹ ეს ლეგენდა ს. მ. აკალათიას აქვს მოთავსებული თავის „მთიულეთში“. ტფ. 1930 წ., 83. 170—171.

² ს. მ. აკალათიას ჩანაწერი ლეგენდით ხარს ლომა რქვეთა და ვითომდა ხატსაც ამიტომ ლომისა დარქვეთა („მთიულეთი“, ტფ. 1930 წ., გვ. 170—171).

ლომისას ჯაჭვი ჰკიდა,
 არაინ იცის ვისია,
 შახედა ქალმა, შასტირა—
 ეს ჯაჭვი ჩემი ძმისია.
 შვევითი გამოგზავნილი
 შავგერემანაის ყმისია.
 დეესხეთ ჯანგმა შაქამოს,
 ლომისის საკადრისია,
 დედმამის გაუგონარსა
 ეგამც დღე დაადგებოა.¹

მე 5 ლეგენდა. ერთხელ ოსებს შემოუთვლიათ არაგველებსათვის—
 შეიდიათასი კაცით წამოვალთ თქვენზედაო. თუ თვითველი სოფელი ერთ თეთრ
 ხარს არ დაგვიკლავს და ლამაზ ქალსა და რძალს არ დაგვითმობს, აგვიკლებთო.
 თუ თეთრ ხარს ვერ იშოვით, დაუტანებიათ თანა, სხვა ფერის ხარი თეთრიად
 შემოსეთო. შეყრილან მთიულეთის არაგვის სოფლების ხალხი და თათბირი გა-
 მართულა. ოსები ბევრნი არიან და რომ შემონათვლი არ ავესრულოთ, თუ
 შევებმით ბრძოლაში დაგვიმარცხებენ და ოჯახებს აგვიკლებენ ყველასაო. ზოგს
 უთქვამთ—უნდა ავესრულოთ ოსებს წადილიო, ზოგი ყოყმანობდა თურმე. უმრავ-
 ლესობას ის აზრი გამოუთქვამს, რომ უნდა დაეყვეთ ოსებსაო. ყოფილა ცხრა
 ძმა ბურდული. ერთი ლამაზი დაც კყოლიათ. ხალხს მიუშართავს მათთვის.—
 თქვენ რალს იტყვით, ჯერ ხომ თქვენი სოფელია, პირველად ოსები თქვენ
 მოგადგებიანო. ბურდულებს არ მოსწონდათ თურმე უმრავლესობის აზრი
 და ასე უპასუხნიათ:—ჩვენ ჩვენს თავს მოუვლით და თქვენ როგორც გენებოთ
 ისე მოიქცითო. ხალხი დაშლილა იმ აზრით, რომ სხვა გზა არა გვაქვს, უნდა
 ოსებს დავყვეთო.

ბურდულებს დაუწინავე უზარმაზარი ლასტი და თავისი კოშკის დარ-
 ბაზში ცხრა წნელი ჩამოუყრიათ. ზედ ლოდები დაულაგებიათ. წამოსულა
 მოწინავე რაზმი ოსებისა თორმეტი კაცისაგან შემდგარი პასუხის მისაღებად და
 ბურდულებს მოსდგომიან. ბურდულებს დაუკლავთ თეთრი ხარი და ოსები-
 სათვის წვეულება გაუმართიათ. ოსებს ასეთი ქცევა ბურდულებისა ნამდვილ
 პასუხად მიუღიათ და შუალამიმედ უქეიფიათ. ძილის დრო დამდგარა. ბურდუ-
 ლებს სტუმრებისათვის ქვეშაგები ლასტის ქვეშ გაუშლიათ. სტუმრებს და მიუ-
 თხოვიათ. მოგვერითო, უთქვამთ ბურდულებს, მხოლოდ შეჭი ჩავაქროთ ჯერა,
 თორემ ისე ცოდნა ქალი, სირცხვილით დაიწვისო. ოსები დათანხმებულან.

¹ ს. მაკალათიას ამ ლექსში მოხსენებული ჯაჭვი ის მიძიმე ჯაჭვი ჰგონია, შეთქმუ-
 ლი მლოცავი რომ კისრზე დადებით აიოთრგვდა ზოლზე და გელესიას გარს ევლიდა („მთიუ-
 ლეთი“, ტფ., 1930, წ., გვ. 171. ეს არაა მართალი. ჩვენ აქ მართლა ჯაჭვის პერანგთანა გვაქვს
 საქმე და თვით ამ ლექსის ფარიანტი, მაკალათიას რომ აქვს მოგვანილი—„მთიულეთში“, ამა
 ჰქვიაღებო:

მოვიდა, ქალმა შასტირა, ეს ჯაჭვი ჩემი ძმისიაო
 ლაშქრიდან გამოტანილი შავგერემანის ყმისათო.
 ლაშქრიდან გამოტანილი ჯაჭვი მხოლოდ მეოპრის ჯაჭვის პერანგი უნდა იყოს და სხვა
 არაფერი.

ჩატყობიათ შუქი. ამოუღიათ მაშინ ხანჯლები ბურღულებს და თვითოეულს მათგანს ლასტის თითო წნელი გადაუჭრია. ლასტი ლოდებით დასცემია ოსებს და ყველანი ამოუხოცია. გაუგიათ ეს ამბავი მთიულეთის არაგვის სოფლებს და მოსდგომიან ბურღულებს,—ეს რა გვიყავით, რაზე დაგვლუპეთ, თქვენი გული სათვის ოსები ოჯახებს აგვიწოიებენო. თქვენ მივცემთ ოსებს, რომ ჩვენი თავი ვიხსნათო. ბურღულებს დაუშოშმინებიათ ხალხი. რაკი ასე მოვიმოქმედეთ, მაშ ჩვენი თავის იმედი გვეკნინათო. მოგვეყვიეთ ჩენა და გადაგარჩენთო. ხალხიც დანდობია ბურღულებს: მათის რჩევით გაუკეთებიათ უშველებელი თხრილი დიდ ველზე (კაიშაურის ველზე), შიგ მარგილები ჩაურიგებიათ, თითოეულ მარგილზე ღამე ჩირალდანი დაუნთვიათ და თვითონ კი მოშორებით დაბანაკებულან. ოსებს დაუნახათ ჩირალდნები და თავისი გაგზავნილი კაცების დაბრუნების იმედი დაჰკარგვიათ. ცეცხლები რომ ანთია, ეს საბრძოლველად გამოსული არაგველი ქართველების ბანაკიაო, უთქვამთ და შვიდი ათასი ცხენოსანი გამოქანებული შურის სიძებლად. თითქმის ყველანი ჩაცვიფრულან თხრილში დაჰკებიან ცხენიან—კაციანად წვეტიან მარგილებს და ამოხოცილან, მხოლოდ შვიდი კაციღა გადაჩენილა. ოსების წინამძღოლი ვინმე საღმი ყოფილა.

არაგველებს ამ ამბავზე ასეთი ლექსი გამოუთქვამთ:

ოსეთს იყრება ლაშქარი,
 საღმი უდგება წინაო,
 ვაგვიძებ მთიულეთშია,
 ნაღორებს დაედვათ ბინაო.
 ვარჩიოთ ქალი და რძალი
 საღმის მივართვით წინაო.
 ეს ბურღულებმა გაიგეს,
 წელზე შაიბეს რკინაო.
 შვიდი ათასი კაცისა
 შვიდი ვაგზანა შინაო.

ასეთი სამსახურისათვის არაგველები ცხრა ძმა ბურღულს და მათ მომაშველათ: ა) ჰხდიან ლომისის კარის პატრონად; ბ) ჰპირდებიან ყოველწლიურად შვიდ კოკა ბეგლის წყენსა; გ) აღუთქვამენ, რომ არც ერთი არაგველი უარს არ ეტყოდა თავის ქალის მითხოვებაზე არც ერთ ბურღულს, მახინჯსაც კი. სდებენ ისეთ წყეს, რომ: 1. მთიულეთში საღმრთოს ჰკლავდა უსათუოდ ბურღულების გვარბიდან გამოსული დეკანოზი; 2. ყველა წვეულებაში, თუ კი ბურღულთაგანი მოხვდებოდა ვინმე, ახალგაზრდა იქნებოდა თუ ხნიერი, უსათუოდ ის უნდა დაესვათ სუფრის თავსა და 3. ლომისას დაკლულის ცხრისა და ხარის თავი და მარჯვენა მხარი აუცილებლივ ბურღულებს უნდა მისცემოდათ. ყველა ზემოჩამოთვლილი თურმე თითქმის რევოლუციამდე სრულდებოდა ზოგი რაიმეს გამოკლებით.

ავედით ლომისის შიშველ ქედზე და კარგა მოზრდილი სამეკლესიანი ბაზილიკა დამხვდა, აღმოსავლეთის კედლით რამდენადმე მიწაში ჩამკადარი. ჩრდილოეთის ფრთა ბაზილიკისა ჩაწოლილია. გადაჩენილია სამხრეთის ფრთა და

შუაეკლესია. ამ ნაგებობას შესასვლელი სამხრეთის ფრთიდან აქვს. ჰქონია აგრეთვე ჩრდილოეთის ფრთიდანაც შესასვლელი, მაგრამ რაკი ეს ჩაწოლილა შესასვლელიც დახშულა. სამხრეთის ფრთას აბია წინა არეზე რაკინა გადაკრული მუხის კარი, რაკინაზე მოგვიანო ნუსხახუცური წარწერით და რგოლების მწკრივებით. საყურადღებოა ეკლესია თავისი შინაგანი ასახულობით. საკურთხევლიდან რამდენადმე მოშორებით ამართულია ოთხკუთხი სეტი, რომელიც უერთდება მარცხენა და მარჯვენა კედლების ნახევარ-ნახევარ სვეტს კამარებით ისე, რომ შუაეკლესია თითქმის ორად იყოფა. კამარების ხორშები ფართო არ არის, უფრო ვიწროს შთაბეჭდილებას სტოვებს. საკურთხეველი ღიაა, უკანკელო და მოცემულია ერთ მეტრზე მაღლა აწეული იატაკით. წინ გამოდგმული აქვს მასზე ერთი საფეხური დაბლა დაწეული თითქმის სწორე ოთხკუთხედი ბაქანი, რომლის აქეთიქით აღის საკურთხეველის იატაკამდე თითო კიბე, თითოეული დაახლოებით ხუთიოდე საფეხურით. საკურთხეველის იატაკის წინა არისა და ბაქნის უკანა არის ასწვრივ ფართო ხორშინი კამარაა კერზე, მარცხენა და მარჯვენა კედლებზე კუთხა სვეტებად დაშვებული. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებზე თითო კარგა გამოყვანილი სარკმელია. არის სხვა რამეებიც, მაგრამ აქ შეგზრდები: დაწვრილებითი სურათი დეე რომელიმე ჩვენმა ხუროთმოძღვარმა მოგვცეს, თუ როდისმე ავა ლომისაში. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ბაზილიკა ამინებულია პრეტელ-ზედაპირებიანი, თითქმის უთლელი ქვებით.

ამისთანავე ქვებით ნაგებია სამრეკლოდ წოდებული შენობა, ოთხწახნაგინი (სამხრეთითა და ჩრდილოეთით ფართოთი და აღმოსავლეთით და დასავლეთით ვიწრო წახნაგებით), ორ-სართულიანი. იგი წარმოადგენს ოთხკუთხა სვეტებისა და ვიწრო ხორშებიან კამარნარს ძირა სართულშიც და ზემო სართულშიც. ძირა სართულში აღმოსავლეთით და დასავლეთით თითო კამარაა, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით სამ-სამი. ზემო სართულში ასევე ყოფილა, მაგრამ სამხრეთის მხარე მთლად ვადმონგრეულია და შერჩენილია მხოლოდ ჩრდილოეთის კამარნარი, რამდენად სამრეკლოა ეს ნაგებობა, ეს ჯერ კიდევ, საკითხია, მაგრამ რომ იგი ძველთა-ძველია, ეს ცხადია. ძველთა-ძველია თვით ბაზილიკაც.

ეს ჩემი ნანახი ნაგებობანი მეტი ყურადღების ღირსია და საკიროა ხუროთმოძღვრის გაგზავნა მათ დასაზომავად.

30 სექტემბერს ზემო მლეთას გავცდი თ მე და ორნი ძმანი ბურღულნი და არავს ავეყვით. ოსების სოფლებში, წინა და უკანა განისს, უნდა მოგვეკითხა ავეჯეულობა. 29 სექტემბერს დაწყებული კარგი დარი გრძელდებოდა და სასიარულოდ თუ კარგი იყო, ავეჯეულობის საშოვნელად ტუდი გამოდგა. თავშივე ჩემკან იყო ნათქვამი—შეის დრო იდგა მთიულეთის არაგვის ხეობაში და კარგ დარს თითქმის ყველა სამკლად გაერეკა. წინა განისში თითო-ორიოლა კაცი შეგხვდა და გვაცნობა,—ჩვენში მაგას ვერ ნახავთ, რასაც თქვენ დაეძებთო, უკანა განისს წაიდით. გავწიეთ უკანა განისისაკენ. სოფელში არაგვის ნახავთო—გვიოხრა გ. ბურღულნი და ნაცნობმა ოსმა, სამკლად არიან გასულნი ყველანი და არც არის იქ დაქრელებული ავეჯეულობაო. მაგნიარგბს ქართველებნი ხმარობენო, ჩვენ კი ხშირად გვესმოდა ზემომლეთაში, ოსებში მოიკითხეთ, ოსები კრელებენ საქამბსაო, ოსურიაო. ხელ-ცარიელნი დავბრუნდით.

1-ლ ოქტომბერს კაიშაურის ველზე მდებარე სოფელ სეთურთას წაგვიდ სანდრო ბ უ რ დ უ ლ ი ს თანხლებით. სეთურთამდე ჯერ ჯალმაიძეების სოფელში მივედით. ვნახეთ საინტერესო რკინის კერა, დაპრელებული და ჯიხვის თავებიანი და შევიძინე. ავეჯკულობა ვერა ვნახე. მივედით სეთურთას—სეთურთაძეები ცხოვრობენ, ქართველობაა. შეგვცხვდა რამდენიმე დაპრელებული გრძელი სკამი და ერთი დაპრელებული ვარცილი. სხვა შემკული ავეჯკულობა აქაც არ მოიპოვებოდა. გრძელ სკამს სახალხო უწოდეს და არა ოსური. ოსურს ვეძახით შალის ქსოვისას სახმარ სკამსაო (ამნაირს ბევრგან შევხვდი და არაფერი სამკაულადი არ ჰქონდა). სეთურთაძეების დამოწმებით, სეთურთას ნანახი გრძელი სკამები ქართველების სოფლებში ყოფილა დაკეთებული. ერთის პატრონმა სოფელი გოგნაური დამისახელა, მეორისამ—ბედოთ სოფელი, ე. ი. ბედოიძეების სოფელი და სხვა. შევიძინე ბედოთში გაკეთებული სკამი, საინტერესო თავისი სახეების კომპოზიციით. მინდოდა ვარცილიც, ერთად ერთი ჩემგან ნანახი, მაგრამ პატრონი შინ არ დამიხვდა და შეუძენელი დამჩხა.

2 ოქტომბერს მე და ჩემი თანამგზავრი ვლ. ბ უ რ დ უ ლ ი სოფელ გვიდაქში გავემგზავრეთ. სადაც ბ უ რ დ უ ლ ი მისახლეობენ. აქ ვნახეთ ისევ დაპრელებული გრძელი სკამები და ამასთან დაპრელებული კარადებიც, რომლებსაც აქაურები თაროებს უწოდებენ. ერთი—მაღალფეხებზე მდგარი კიდობნისებური ასახლეობისა, მეორე—ჩვეულებრივი კარადისებური, ხალხურად დაპრელებული. შეძენა მინდოდა კიდობნისებური ასახლეობის კარადისა, მაგრამ უფროსი სახლისა შინ არ დამიხვდა. უფროსოდ არაფერს ჰყიდიან.

4 ოქტომბერს ბედოთში, სეთურთას შეძენილი სკამის სამშობლოში, წავედით. აქ ბედოიძეები ცხოვრობენ. აქ ჯერ ეკლესია დავათვალიერეთ. შიგ ვნახეთ კედური ზელოვნების ნიმუშები: ა) ორი პატარა თასი სპილენძისა, ორნამენტური; ბ) რომელიღაც ფიცრის ჯვრიდან აგლეჯილი ვერცხლის ფურცელი, რელიეფური ორნამენტით და ჩვილედი ღვთისმშობლის რელიეფური გამოსახულებით და კიდევ გ) ვერცხლის მოზრდილი სამხარელი ფურცელი¹ მაცხოვრისა და ორნამენტების რელიეფური გამოსახულებით, ხატი ფუძე-ფიცრიდან აგლეჯილი, ოსტატურად დამუშავებული, რომლის ხნოვანება საუქუნეებით უნდა განიზომოს. ზუსტად განსაზღვრულ დათარიღებას მე ვერა ვებედავ. რაკი ყველა ჩამოთვლილი უპატრონოდ ეყარა, მაგალითად ვერცხლის ფურცლები ძირს დაგდებული ვნახეთ, თუ გამოვიყოლეთ. ეკლესიიდან ახლა თვით სოფელში მივედით დაპრელებული ავეჯკულობიდან კიდევ სახალხო სკამები აღმოჩნდა. სხვა აღარა იყო რა შენახული.

5 ოქტომბერს ზაქათ-კარს გავემგზავრეთ, სადაც რაიმეს გამოძენის იმედი გვქონდა. კაიშაურის ველზე ანუ დიდ ველზე მდებარეობს ეს სოფელი. იმედი გავვიცრუდა. მეტი წილი ხალხისა სამკლად იყო გასული და ჩვენთვის სასურველი ექსპონატების მქონენი, რომლებიც კი დაგვისახელეს სოფელში დარჩენილებმა ახლო ყანებში მყოფად, ჩვენ ბედზე სოფლიდან ძალიან შორს იყვნენ წასულნი.

¹ ფურცელი, რომელსაც სამი მხარი აქვს.

შევედით ზაქათ-კარის ეკლესიაში, საიდანაც ერთი ბაწაწინა თასი წამოვიღეთ. ეკლესია პატარაა, არაფერს საინტერესოს არ წარმოადგენს, სამაგიეროდ მის არემარეზე ვნახეთ ერთი პატარა ნაგებობა, ვფიქრობ, ყურადღების ღირსია. მის დანახვაზე გამახსენდა ქერემის კვადრატული ნაგებობა მე-4 საუკუნისა, კამარებით შეკრულ ოთხ სვეტზე მდგარი ჩარდახი, შიგნიდან თალიანი და გარედან მოპირდაპირე დაქანებული გვერდების მქონე, ოთხხრივ ღია (გ. ჩუბინაშვილის „ქართული ხელოვნების ისტორია“, 1936 წ., გვ. 27).

ზაქათ-კარის ეკლესიის არემარეზე მდგარი ნაგებობაც წარმოადგენს ოთხ სვეტს ღიდროვანი და პრტყელზედაპირიანი ქვებით აშენებულს, მხოლოდ განსხვავებულია იმით, რომ სვეტები კამარებით არაა შეკრული და უთაღოა, ორი თუ სამი ღიდროვანი პრტყელი ქვით არის დახურული და პრტყელ ქვებზე ზემოდან დაყრილი მომცრო ქვები კიდევ გვერდებდაქანებული სახურავის სახეს იძლევიან. ნაგებობა კარგა პატარაა ქერემისაზე და გარედან დაახლოებით სიგრძით $3\frac{1}{4}$ მეტრია, სიგანით $2\frac{1}{2}$ მ. და სიმაღლით 2 მეტრამდე. ქვები ნაგებობისა უთლელია და თავისი მოცულობით ნაგებობის დიდ ხნოვანობაზე ლაპარაკობენ. თუ ნაგებობა ძველი არ არის, ძველის განმეორება მაინც უნდა იყოს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქერემის ნაგებობას ძალიან უახლოვდება თავისი ხორშინობით, კამარიანობით და თალიანობით ლომისის ეგრეთწოდებული სამრეკლო.

ზაქათ-კარიდან ხადათ-ხევს გავედით. ხადათში რამდენიმე სოფელია. თითოეულს ახლა-ახლა ჰქონდა სამკალი და ამან საშუალება მოგვცა ხალხი გვენახა, მაგრამ გამოყოთებამ დაგვარწმუნა, რომ ამ მხარესაც თითქმის აღარაფერი შერჩენოდა. დაგვისახელეს ერთი ოჯახი მხოლოდ, ს. იუბოში მცხოვრები, რომელსაც ისევ დაპრტყელული გრძელი სკამი აღმოაჩნდა.

ხადათიდან ხევ-გალმა ხევზე დამცქერ მთის წინ წამოადგმულ მაღალ კონცხზე შენობები მოსჩანდა, ქოროლოაო—გვითხრეს. გადაეწყვიტეთ ქოროლოსაც ვწვევოდით. ერთნავეანი ეკლესიაა. მის დასავეეთის კარნიზზე მთელი რიგი ბარელიეფებია, რომლების გადმოღებასაც შეუდგა შემდეგ ხელოვნ. მუზ. „მეტეხი“-ს თანამშრომელი სკულპტურული განყოფილების გამგე ზაქრო მაისურაძე. ჩრდილოეთის კარნიზზე ჯერებია რელიეფური და რელიეფური პატარა კამარები, აღმოსავლეთით—სადად გათლილი ქვების კარნიზია მოცემული. სამხრეთით ეკლესიასთან მკიდროდ მოდგმული მაღალი კოშკი ნახევრად გადმოქცეულა და სამხრეთის კარნიზი დაუფარავს. კოშკს სამხრეთიდან მოდგმული აქვს ნახევარზე კარგა მეტად დანგრეული, დათლილი ლოდებისაგან შემდგარი ფართო ნაგებობა.

თვით ეკლესიის მთავარი მასივი უთლელი ქვითაა ნაგები. საყურადღებოა მისი შინაგანი ასახელობა. ნახევარცილინდრული ქერი მისი დაყრდნობილია სამი სვეტის აღმართვით შექმნილ კამარებზე, სვეტები თლილი ქვისაა, ოთხწახნაგიანი, თითოეული დამყარებულია ქვის ოთხწახნაგოვან კვარცხლბეკზე და ზემოებში მსხვილი სვეტისთავებით თავდება. წყვილი სვეტი საკურთხევის წინაა დაყრდნობული, დაშორებულია აღმოსავლეთის კედლისაგან $1\frac{1}{2}$ მეტრზე მეტი მანძილით, ერთმანეთისაგან ორ მეტრზე ნაკლები მანძილით და თითოეული მათ-

განი თავისი გვერდის კედლისაგან 3 მეტრზე ნაკლები მინძილით. მესამე სვეტი დაყენებულია დასავლეთით, წინა თითოეული სვეტისაგან თითქმის სამ-სამო მეტრის მანძილით და დასავლეთის კედლისაგან კიდევ ორ მეტრზე მეტი მანძილით დამორებული. სამივე სვეტის ერთმანეთ შორის თითო ხაზით შეერთება იქვე თანასწორგვერდებიან სამკუთხედს—წინა სვეტები უერთდებიან კამარებით ერთმანეთსა და თითოეულად თავის გვერდისასა და აღმოსავლეთის კედელსა, უკანა სვეტი კიდევ—ჩრდილოეთისას, დასავლეთისას და სამხრეთისას. ერთი სვეტი დანგრევისათვის მზადაა. საჭიროა ამ ნაგებობას სათანადო ყურადღება მიექცეს. ქორალოს, ჩემი ტფილისში დაბრუნების დღეს, ზ. მაისს უკან დასვლასთან ერთად ხუროთმოძღვარიც (ციალა გაბაშვილი) ეწვია. ისე რომ იგი უკვე დაზომილია და მალე მისი ნახაზებიც იქნება.

ქორალოდან ისევ ზაქათზე გამოვიარეთ. გვიან იყო მაგრამ ჩვენთვის სასურველი ოჯახები მაინც ვერ არ დაბრუნებოდნენ თავიანთ სახლს. ჩვენ აღარ დავიცადეთ, წარა-მარა გამოკითხვამ დაგვარწმუნა რომ გრძელ სკამებს გარდა სხვა დაქრულებულ ავეჯეულობას ვეღარ შევხვდებოდით. გრძელი სკამი 4 ცალი გეკონდა შექმნილი და ამას დავკმაყოფილდით. თუმც უნდა ითქვას, რომ თითქმის ყველა ჩვენგან ნანახი გრძელი სკამი იძლეოდა ზედგამოყვანილი სახეების ახალ-ახალ კომპოზიციას და ზოგი კიდევ—საერთო ასახულობაში შეტანილს ზოგი ნაწილები ვარიაციას.

მსურდა ერთი კაცის დაქრულებული საჯდომი სკამებიც შემეძინა, მაგრამ მღეთის თემში ასეთები მოსპობილია, როგორც აღვიღობრივ მცხოვრებ დროული პირების ნალაპარაკებიდან გამოირკვა. შემხვდა დაქრულბლები ნახევარგალიც, ნახევარზე მეტი სირგვალის მქონეცა და ოთხკუთხაც. საშაღ² სკამად ცნობილი, მაგრამ ამ შემთხვევაში ცარიელი ასახულობა არ მაქმყოფილებდა და უარი ვთქვი მათ შექენაზე.

დაქრულბული სკამები მღეთის თემში სწრაფი ტემპით იღვება. ბევრმა მითხრა, მეც მქონდა სკამი დაქრულბული, დაქველდა დაეწვია. სხვა დაქრულბული ავეჯეულობა ხომ თითქმის სულ აღარ მოიპოვება. ყოფილა მომენტები, როცა ოჯახს შეშა დროზე ვერ დაუმზადებია ზამთრისათვის და თავისი დაქრულბულიცა და დაქრულბული ავეჯეულობაც სხვასთან ერთად შეშად გამოუყენებიათ. რაც მღეთის თემში ხდება, ასევე სხვა თემებში (ასე მაქვს გაგონილი სანდო პირებისაგან) და მალე, ძალიან მალე დადგება ისეთი დრო, როცა დაქრულბული ავეჯეულობის ნატისუსალიც აღარ იქნება. გრძელი სკამების რიცხვი მღეთის თემში კარგა შემცირებულია. ხელოვნების მუზეუმმა „მეტეხმა“ მხოლოდ ოთხი გრძელი სკამი შეიძინა, როგორც ფაქტი ამგვარი ავეჯეულობის არსებობისა. „მეტეხს“ აქვს აღრინდელი მონაპოვარი სხვა დაქრულბული ავეჯეულობაც. დაქრულბული ავეჯეულობის საგრძნობ რიცხვს საქართველოს მუზეუმშიც აქვს თავი მოყრილი, მაგრამ მუზეუმების გარეთ დარჩენილია კიდევ ბევრი სხვადასხვა დაქრულბული ავეჯეულობა, რომელზედაც მობნეულია სახეების ნაირ-ნაირი კომპოზიციები და რომლებიც თავის ასახულო

² სკამი, რომელსაც ზმარობენ შალის ქსოვისას.

შაში შეიცავენ ვარიაციებს. ყველა ეს რჩება უფქქსაცოდ და ქრება. მუჭუმს შეუძლია შეიძინოს მხოლოდ ერთი ან ორი ნიმუში სხვადასხვა დაპრელებული ავეჯეულობისა, ყველას თავს ვერ მოუყრის. და რომ ავეჯეულობაზე აღბეჭდილი ხალხური შემოქმედების ყველანაირი შედეგი შევინარჩუნოთ მომავლისათვის, საჭიროა მათი ჩახატვა და ფოტოგრაფირება. ამ მიზნით ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში, საცა კი დაპრელებული ავეჯეულობა გადარჩენილა, უნდა იგზავნებოდეს მთელი თვეობით ხალხური ხელოვნების მოყვარე რომელიმე მეცნიერი მუშაკი, მხატვრისა და ფოტოგრაფის თანხლებით.

И. Сенгулашвили

Тринадцать дней по Мтиулетской Арагвской долине

(Резюме)

23-го сентября 1938 года Музеем Искусств „Метехი“ автор был командирован в долину Мтиулетской Арагвы для собирания резной деревянной мебели среди горцев-грузин, как образцов народного творчества. Во время своей командировки, автор попутно обращал внимание и на другие факты культурной жизни этого края: на архитектурные памятники, на фольклор и бытовые стороны. В деревне Земо-Млета автором были обнаружены два фалоса, предметы культа: один—на молеельне, сложенной из нетесанных камней и другой—на сложенной тоже из нетесанных камней, ограде маленькой церкви „Квирацховели“. Молеельня, на которой возвышался фалос, оказалась пунктом временной стоянки процессии, отправляющейся с иконами в день Петра и Павла и в день Ломиса из Квемо-Млетской церкви в Ломиса в церковь имени св. Георгия, расположенную на оголенном высоком хребте, водоразделе двух рек—Арагвы и Ксани. При остановке у молеельни с фалосом произносились полагающиеся здесь молитвы, подымались к самой церкви, где собирались богомольцы с долин рек Арагвы и Ксани. Автор осмотрел и самую церковь Ломиса, которая оказалась трехцерковной базиликой, интересной по своей конструкции, а также близ нее расположенное строение, называемое колокольней и представляющее собою двухъярусное четырехгранное удлиненное небольшое здание, целиком составленное из ряда открытых арок и в нижнем и в верхнем ярусах.

Церковь и, так называемая колокольня, еще никем не обмерены и не изучены. Автором записаны легенды, имеющие отношение к церкви Ломиса.

В поисках резной мебели, автор обошел почти все деревни намеченного района. Побывал в расположенных по Каишаурской долине поселениях, между прочим в Закаткари.

Автор посетил в Хадат-Хеви интересную по своей конструкции церковь, свод ее опирается на арки, подпертые тремя, сложенными из тесанных камней массивными столбами; церковь эта имеет снаружи на западном карнизе целый ряд барельефов, изображающих процессы труда, связанные с постройкой здания.

Поиски резной мебели выяснили, что мебель эта почти совершенно исчезла.

მ. კახანაძე

XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი

1935 წლის მარტში თუ აპრილში ქალ. გორის მცხოვრებმა მიხა ბიძინაშვილმა მიხა ცხაკაიას (ყოფ. სემინარის) ქუჩისა და სასაფლაოს შუა, მიწის დამუშავების დროს, აღმოაჩინა თიხის ქილა, რომელშიც იმყოფებოდა დიდი რაოდენობა დაბალი ხარისხის ვერცხლის წვრილი ფულისა. მპოვნელის ცნობით, რომელმაც განძი ტორგსინს მიუტანა გასასყიდად, ეს ფული იწონიდა არა ნაკლებ 15 გირვანქისა (ე. ი. 6 კილო). ჩვენდა საბედნიეროდ ტორგსინმა განძის შეძენაზე უარი განაცხადა, რადგან იგი ძალიან დაბალი ხარისხის ვერცხლისაგან იყო მოჭრილი. მიუხედავად ამისა, გორში ხმა გავარდა, რომ ბიძინაშვილებს „დიდი სიმდიდრე უპოვნიათ“ და ამ გარემოების გამო მპოვნელი იძულებული შეიქმნა ეს განძი მილიციის ჩაეხაზებინა. მაგრამ მილიციამ რამოდენიმე დღის შემდეგ განძი პატრონს უკან დაუბრუნა.

ამის შემდეგ მპოვნელს შეექმნა შთაბეჭდილება, რომ ეს აღმოჩენა არავითარ ფულად ღირებულებას არ წარმოადგენს, განაწილა იგი ოჯახის წევრებს შორის, რომლებმაც თავისი მხრით მეზობლებზე დარიგება და გაჩუქება დაიწყეს და ბევრებსაც კი აძლევდნენ მუქებით სათამაშოდ. განძის უმოაგრესი ნაწილი კი ქოთნის ნატეხებითურთ, მპოვნელს გამოართვა ადგილობრივმა ტექნიკოსმა ქართველიშვილმა საქართველოს მუზეუმისათვის მისყიდვის მიზნით. ბოლო ეს ნაწილი მუზეუმს არ შეუძენია, თუმცა ეტყობა ამ ნაწილის გაყიდვის ცდას ადგილი ჰქონია, რადგან მუზეუმის ნუმისმატიკურ კაბინეტში ამ განძიდან სანიმუშოდ 4 ცალი მოუტანიათ. არ შეგვხვედრია ეს ფული ტფილისის ნუმისმატიკურ ბაზრებშიც.

ამ აღმოჩენის შესახებ ჩვენ სრულებით შემთხვევით გავიგეთ იმავე წლის ივნისის ბოლო რიცხვებში გორიდან ჩამოსული მოქალაქისაგან, რომელიც ბიძინაშვილის მეზობელი ყოფილა. ამ გორელ მცხოვრებს ვთხოვეთ მოეკრიფა საჭირო ცნობები და აგრეთვე მოეცა ჩვენთვის ამ განძის შერჩენილი ნაწილის გადათვალეირების საშუალება მაინც. რამოდენიმე დღის შემდეგ, ივლისის 8-ში, ჩვენ უკვე მივიღეთ პირველი მოკლე ცნობა 4 მონეტის თანდართვით, რომლებმაც ძალიან დაგვიინტერესა და იმ დღიდანვე შევუდევით ამ ფრიალ საინტერესო განძის ფაენატურსა და დაკარგული ნაწილების ძებნას, შეძენას და შესწავლას. მართლაც, 14 თვის მუშაობის განმავლობაში ჩვენ შევძელით ამ განძიდან გადაგვეთვალეირებინა 3.500 ცალამდე¹). ამ რაოდენობის გარდა 1937

¹ მათ შორის საქართველოს მუზეუმმა შეიძინა 700 ც. და გორის მუზეუმმა 1.500 ცალზე მეტი.

წელში გორის მუზეუმმა, ს. მაკალათიას ცნობით, შეიძინა ამ განძიდან კიდევ 3 კილომდე (რაც დაახლოებით შეადგენს 5.000 ცალს), მაგრამ ამ ნაწილის გამოცემა და შესწავლა შეუძლებელია, რადგან იგი ჯერ გაუწმენდავია, რაც აფერხებს მის დაჯგუფებას და დეტალების გარკვევას.

ამ განძში დაგროვილი ფულის რაოდენობის დაახლოებით მანკ გამოსაანგარიშებლად, გაუწმენდავი მასალის განმეორებითი აწონის საშვალბებით, გამოვარკვეით, რომ 447,305 და 1033 ცალის წონა შეადგენს სათანადოდ 282, 193 და 638,5 გრ. ე. ი. ყოველ ცალკე შემთხვევაში და საერთოდ თითო გაუწმენდავი ფულის საშუალო წონა არ აღემატება 0,602—0,603 გრ და ამრიგად, თუ მივიღებთ მხედველობაში მპოვენლის ცნობას, რომ განძში არა ნაკლებ 15 გირვ., ესე იგი 6 კილო იყო (ეს ცნობა კი ზუსტი უნდა იყოს, რადგან განძს ტორგისში, ცხადია, წონით მიიტანდნენ) ფულის ნიშნების საერთო რაოდენობა მთელ განძში არა ნაკლებ 10.000 ცალისა უნდა ყოფილიყო.

რამდენადაც ვიცით, ფულის ნიშნების ასეთი დიდი რაოდენობის შემკველი განძი საქართველოში ჯერ არ ყოფილა აღმოჩენილი და მართო ეს გარემოებაც უკვე დიდ ინტერესს წარმოადგენს.

ამ განძის ნაწილის კიმიურად გაწმენდის შემდეგ (პროფ. ა. კ. მარკოვის წესით) აღმოჩნდა, რომ იგი XV ს-ში მოჭრილს, ჯერ სრულებით შეუსწავლელსა და იშვიათ ქართულ მონეტებს შეიცავდა და რომ ამრიგად მისი გამოქვეყნება დიდ სამეცნიერო ინტერესსაც წარმოადგენს.

როგორც ზემოთაქ აღვნიშნეთ, ასეთი დიდი განძი, მით უმეტეს, ამ ხანისა, ჯერ ჩვენში არ აღმოჩენილა, რაც, უეჭველია, იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ დაბალი ხარისხის ვერცხლისაგან მოჭრილი და ამასთანავე მსუბუქი ფულის შენახვის სურვილი, ცოტას თუ მოეპოვებოდა. რა პირობებს უნდა გამოეწვია ამ განძის დამარხვა? როდისაა იგი დამარხული და როდის და ვის მიერ არის მოჭრილა ეს ფული?

XIV—XV საუკუნეებში მოჭრილი ქართული ფულის და ამრიგად ამ განძში დაგროვილი ფულის გამოსარკვევად საუბედუროდ სათანადო მასალები არ მოგვეპოვება და არც ლიტერატურა არსებობს ამ ხანის ქართული ნუმიზმატიკის შესახებ და ამიტომ საშუალებას ვართ მოკლებულნი მივმართოთ რომელსამე წყაროებს და ამით ჩვენი გამოკვლევა ამოჭურულად ჩავთვალოთ. ამ ჩვენ განძს გარდა, ცნობილია მხოლოდ ორი განძი კიდევ, რომლებიც თავისი შემადგენლობით უახლოვდებიან ამ ხანას. ეს არის:

1) 1906 წელს ტფილისის მიდამოებში აღმოჩენილი ფულადი განძი გიორგის, ბაგრატიისა და კონსტანტინეს სახელების აღნიშვნით, რომლიდანაც ე. ა. ვახოშოვიმა გადათვალიერა 150—200 ცალამდე, „Монетные клалды Азербейджана и Закавказья“, Е. А. Пахомов, Баку 1926 г. გვ. 60, № 170).

ეს განძი ჯერაც გამოუქვეყნებელია და მისი დღევანდელი ადგილყოფილობა ჩვენთვის უცნობია.

2) 1925 წელს სოფ. მნაში (ხევი) აღმოჩენილი განძი 927 ეკემპლ. რაოდენობით, რომელიც საქართველოს მუზეუმმა შეიძინა, არც ეს განძია დღემდე გამოქვეყნებული.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ სამივე განძის მონეტებზე აღნიშნულია მეფეების სახელები, არც ერთზე არაა წარწერა მეფის მამის სახელის აღნიშვნით ან თუნდაც მამის სახელას ინიციალური ასოთი, რაც ბევრად გაგვიადვილებდა ამ ფულების გამოკვევას და დათარიღებას. საერთოდ ამ პერიოდის ფულების მეტი ნაწილის გამოკვევა ჩვენ უმთავრესად დაახლოებით ვცხდებოდა, რადგან XIV—XV ს.ში ფულს ძალიან იშვიათ შემთხვევაში ათარიღებდნენ და ამასთანავე ბევრი მეფეები ატარებდნენ ერთნაირ სახელებს. ამას გარდა ჯერაც არაა საბოლოოდ დამტკიცებული სამეფო ტახტის მამიებლების სია და თვით მეფეების სიაც კი.

ყოველ შემთხვევაში, ამ ჩვენი განძის ფულის საერთო ხასიათი და ზოგერთი ნიშნები, რომლებიც ჩამოთვლასაც შეეუღლებით, ცხადყოფენ, რომ ეს ფული მოჭრილია XV საუკუნეში.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ამ ხანის ფული ძალიან იშვიათად გვხვდება, არავის უცდია ჯერ მისი შესწავლა და გამოკვლევა, ნუმიზმატიკურ კოლექციებში და ბაზრებში ჩვენ იგი არ შეგვხვედრია და, ამიტომ ამ ფულის საკმაო რაოდენობის გადათვლიერების დროს ჩვენს მიერ შეკრებილი შედარებითი დიდი მასალის დაგროვებაც გვაკისრებს სასიამოვნო მოვალეობას განუზიაროთ საზოგადოებას თუნდაც ის მცირე ცნობები, რომლებიც ჩვენ ხელთ არის ამჟამად.

სამწუხაროა, რომ ამ განძის მთლიანად აღწერა შეუძლებელია და რომ შესწავლილი არაა გორის მუზეუმში დაცული ნაწილი მინც, მაგრამ უკვე შესწავლილი ნაწილიც მოგვცემს საშუალებას გამოვიტანოთ ზოგიერთი დასკვნა ამ განძის შემადგენლობის, ფულის დათარიღების და, შეიძლება მისი დამარხვის პირობებისა და თარიღის შესახებაც. ზოგიერთი ბუნდოვანი საკითხების გამორკვევაში დიდ დახმარებას გაგვიწევდა შემოსხნებული ორი სხვა განძის ტიპების შედარება ჩვენი განძის ტიპებთან, ცხადია ასეთი შედარება საშუალებას მოგვცემა უფრო ზუსტი დასკვნები გამოგვეტანა ამ ხანის ფულების ისტორიის შესახებ.

მაგრამ ჩვენ მიზნად არა გვაქვს დასახული საბოლოოდ ამოვწუროთ საკითხები ამ ხანის ფულების შესახებ, ჩვენ განზრახული გვაქვს მხოლოდ მოვამზადოთ მასალა მომავალი გამოკვლევებისათვის, მივცეთ მკლევართ საშუალება ამ საკითხის ირგვლივ თავისი მოსაზრებების გამოთქმისა და ამ ჩვენი ცდის კრიტიკით მინც წინ წავეწიოთ ის საკითხი, რომელიც ათეული წლების განმავლობაში ადგილიდან ვერ დაძრულა.

გორის განძის შემადგენლობა ძალიან კრეღია და ერთმანეთში განსხვავებულ ტიპების რაოდენობაც დიდია. უმთავრესად კი ჩვენს ყურადღებას იზიარებს ამ განძის სამი ჯგუფი, რომლებიც ცალცალკე კიდევ დაიყოფა ტიპებად და ვარიანტებად:

- I ჯგუფი—მონეტები ქართული ზედწერილებით,
- II " " მუსლიმანური ზედწერილებით.
- III " " სრულებით უწარწერო (სახეებით) ან საშინლად დამახინჯებული ზედწერილებით.

აქვე თანდართული ცხრილი № 1 წარმოადგენს საერთო სურათის მოკლედ გადმოცემის ცდას,—აქ აღნიშნულია, როგორც ტიპების რაოდენობა, ისევე მონეტების რაოდენობაც ყოველი ტიპისათვის ცალკადაა. როგორც ეს ცხრილი გვიჩვენებს, ჩვენს მიერ გადათვალთვრულ ნაწილში, და აქედან, როგორც საფიქრებელია, მთელს განძშიც, მთავარი ადგილი უჭირავს პირველ ჯგუფს, ქართული ზედწერილებით (57%), უმეტესად კი კონსტანტინეს სახელით მოჭრილ ფულებს, რომლებიც საერთო რიცხვის 50% შეადგენენ. ეს ჯგუფი თავისი მხრით იყოფა ორ ქვეჯგუფად,—ცალ-მხრიდან სიქანაკრავად და ორივე მხრიდან სიქანაკრავად (7%).

მეორე ჯგუფი მუსლიმანური ზედწერილებით, შედარებით უფრო მცირეა, შეადგენს მხოლოდ 12% და, ეტყობა, ადგილობრივი ქართული მიზანძგავა სხვადასხვა მეზობელი მუსლიმანური სახელმწიფოების ფულსა.

თითქმის ასეთივე რაოდენობითაა წარმოდგენილი მესამე ჯგუფი (14%), ამ მონეტებზე ზედწერილების მაგიერ უმეტეს შემთხვევაში გამოსახულია სხვადასხვა სახეები, მაგალითად: ვარსკვლავი, თევზი, სხივოსანი მზე და სხვ., ანდა გაუგებარი ხაზები და წერტილები, რომლებიც წარმოადგენენ უხემ დამახინჯებას, ზოგიერთ შემთხვევაში, თითქოს ზედწერილებისას, მაგრამ ძნელია თქმა ქართულის თუ მუსლიმანურისას.

შესაძლებელია, და ზოგიერთ შემთხვევაში უეჭველიცაა, რომ მეორე და მესამე ჯგუფის ესა თუ ის ტიპი მოიჭრა კონსტანტინეს მეფობის დროს, თუკია მათზე არაა მისი სახელი ამოჭრილი. ამრიგად ყველაზე მეტ ინტერესს წარმოადგენს სწორედ ის ტიპები, რომლებიც უფრო მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი, რადგან სწორედ ამ ტიპებისაგან უნდა მოველოდეთ პასუხს ჩვენს მიერ დასმულ კითხვებზე. სწორედ ეს ტიპები მოითხოვენ დაწვრილებითსა და გულდასმითს შესწავლას, რადგან საუბედუროდ, მცირე რაოდენობასთან ერთად, მეტ წილად წარმოადგენენ ან ცუდად შემონახულ, გაცვეთილ მასალას, ან უხეშად, პრიმიტიულად მოჭრილ ნიშნებს, ანდა სრულებით დამახინჯებულნი არიან. საერთოდ ამ განძის ფულების მოჭრის ტექნიკა ძალიან მდარეა და პრიმიტიული; თავისი მხატვრული და ტექნიკური თვისებებით ეს ფული ბევრად ჩამოუვარდება XV საუკუნე-საქართველოში მოჭრილ ყველა სხვა ფულების ტიპებს. ეჭვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ ამ ნიშნების გამოშვების დროს, ეკონომიურ კრიზისთან ერთად, რაც მტკიცდება ლითონის დაბალი ხარისხით და მონეტების მცირე წონით, საქართველო განიცდიდა არა ნაკლებ საშინელ კულტურულ დაქვეითებასაც.

ნიშნების ჩამოსახსმელად სარგებლობდნენ დამდნარი დაბალ-ხარისხოვანი ლითონით, რომელსაც წვეთობით უშვებდნენ პრიმიტიული მანქანიდან (ზოგიერთ ნიშნებს გაციებული და გაკულებილი წვეთის კონტურიც კი შერჩა). მუშაობის გასაადვილებლად ლითონის ნაჭერს მხოლოდ ზვევიდან სცემდნენ სიქას, მეორე მხარე-კი დაუნიშნავი რჩებოდა, ამასთან ზელოსანი სრულებით არ სცდილობდა მიეცა ნიშნისათვის სწორი რგოლის სახე და ფულს უშვებდა სხვადასხვა ფორმისა და კონტურებისას. არც დნობის ტემპერატურა იყო თანაბარი და დამდნარი ლითონის წვეთი, გაცივებისას, სიქის დაკვრის შემდეგაც კი, სტო-

ვება ნიშანზე არა სწორ, კიბესნაირ სივრცეს, რომელიც ხშირად აფერხებს ზედწერილის წაკითხვასაც და სახის დეტალების განზღუდავაც. სიქის დაკვრის-ძალაც არ იყო თანაბარი და ამიტომ კარგად მოჭრილ, თითქმის ქალაღდის სი-სქის ღონემდე მიყვანილ ნიშნებთან ერთად, ხშირია ლითონის სქელი ნაჭრებიც რომლებზედაც სიქანაკრავი ზედწერილი თითქმის არ ჩანს.

ნიშნების დიდი რაოდენობა თითქმის პიტალო სპილენძისაა, მხოლოდ ოდ-ნავეა ვერცხლგარეული. ნაწილი ეგრეთ წოდებული სუბერატია, ნაწილი კი მხოლოდ დავერცხლილია. ეს დანავერცხლი ზოგიერთ ნიშნებზე სრულებით გა-დახეხილა დროთა განმავლობაში, ხმარებისაგან, მიწაში ყოფნის დროს სხვადა-სხვა ქიმიური ზედმოქმედებისაგან და ნაწილობრივ აგრეთვე წმენდისაგანაც. ხელოსნების სხვადასხვა ოსტატობისა და მიხედვით, მათ მიერ შესრულე-ბული სიქის ხელოვნური ხარისხიც ნაირნაირია დაწყებული ნატიფად და გემოვ-ნებით შესრულებულიდან უხეშ და პრიმიტიულ სქემამდე.

ამ განძის უმთავრესი ნაწილის ნიშნების ტიპი საიდანაა შეთვისებული, მტკიცედ არ შეგვიძლიან დავსაბუთოთ, მაგრამ თუ ჯერ-ჯერობით შეუძლებე-ლია იმ წყაროს დადასტურება, საიდანაც შეთვისებულია ეს ტიპი ანდა ტიპის ხასიათი მაინც, ის მაინც შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ამ სიქის გამომჭერელმა ხელოსანმა ისარგებლა კარგად ცნობილი და იმ დროს ან ცოტა ადრე გავრ-ცელებული ფულის ნიშნების ტიპებით.

მართლაც, თუ ამ განძის უმთავრესი ტიპები ოსმალეთში სულთან მეჰმად II-ის დროს (1451—1481 წ.) მოჭრილ ფულს შევადარებთ, ჩვენს ყურადღებას უნებლიედ მიიპყრობს მათ შორის დიდი მსგავსება. (იხ. V ტხრილის ბოლო-ში მოყვანილი ამ ოსმალური მონეტების სურათები, ამოღებული „Modern Copper Coins of the Muhammadan states“ by W. H. Valentine. London, 1911, გვერდი 17 №№ 45, 46 და 48).

ეს მოსაზრება, ცხადია, შეეხება მხოლოდ იმ ხელოსანს, რომელმაც პირვე-ლად შემოიღო ეს ტიპი საქართველოში, რომელმაც პირველად გამოიყვანა იგი ფულის ნიშნებზე, მისი მიმდევრობები, ცხადია, ნელნელა შორდებიან პირვან-ხელ სახეს, ცოტად თუ ბევრად ამახინჯებდნენ მას, რადგან მიზაძვის დროს პირველ სახეს კი არ ბაძავდნენ, არამედ ერთი მეორეს და ამრიგად მოშორ-დნენ ორიგინალს.

მაგრამ დავეუბრუნდეთ ამ განძში მყოფ იმ ნიშნების ჯგუფს, რომელზედაც ქართული ზედწერილებია. ჯერჯერობით ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კონ-სტანტინეს სახელი განირჩევა კარგათ. მაგრამ რომელი კონსტანტინე იგულის-ხმება აქ ორს XV საუკუნეში ცნობილ მეფეთაგან, რომლებიც ამ სახელს ატარე-ბდნენ და რა სახელებია კიდევ მოსალოდნელი ამ განძის დანარჩენ ფულებზე?

ამ საკითხის გარკვევის გასაადვილებლად შევადგინეთ XV ს-ის ქართველ მეფეების გენეალოგიური ცხრილი № 2 ორივე კონსტანტინესი და მათი მეზო-ბელი მეფეების აღნიშვნით. ამ ცხრილის შესადგენად მივმართეთ აკად. ივ-ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ მეოთხე წიგნის I ნაწილს (ტფილისი 1924 წ.).

როგორც ეს ცხრილი გვიჩვენებს, 150 წლის განმავლობაში, უკვე დაყოფილ საქართველოში, ტახტის მძიებლების ჩათვლელად 12 მეფე მეფობდა.

კონსტანტინეს სახელს გარდა, ნიშნების უმცირეს ნაწილზე (1%) ჩვენ მტკიცედ გავარჩევთ ვახტანგის, გიორგის და ბაგრატის სახელებს. ერთი ფული თითქოს ალექსანდრესაც უნდა მივაკუთვნოთ, მაგრამ ნიშანდობლივ რომელი ალექსანდრე, ან რომელი გიორგი და ბაგრატი უნდა იგულისხმებოდეს და რომელი ტიპია ამ მონეტებს შორის უფრო ადრინდელი? გვება აქ ტახტის მძიებლების ცდაც იყოს თავისი სახელის ფულზე აღნიშვნისა?

ამ პერიოდში ვახტანგის სახელი გვხვდება მხოლოდ ერთხელ და იქვე გარეშეა, რომ ფული, დანიშნული ამ სახელით, შეიძლება მხოლოდ ვახტანგ IV-ს (1442—1446 წლ.) მივაკუთვნოთ, რადგან ვახტანგ III-ის (1298—1307 წლ.) ფულები ქართულ ნუმიზმატიკაში კარგადაა ცნობილი, დათარიღებულია და თავისი ტიპით, წონით და ლითონის ხარისხითაც გორის განძის ფულებისაგან სრულებით განსხვავდება. ვახტანგ V შაჰნავაზის (1658—1676 წლ.) დროს ფული სპარსულ ყაიდაზე იჭრებოდა და საქართველოს მეფეების სახელები ზედ უკვე არ აწერებოდა.

უფრო რთულია საკითხი, თუ რომელ ალექსანდრეს, გიორგის და ბაგრატს მივაკუთვნოთ ეს ნიშნები, რადგან ყველა ეს სახელები ამ ხანაში მეორდება 3-4 ჯერ. ამასთან დაკავშირებით რთულდება საკითხიც იმ ნიშნებისა, რომლებზედაც ამოჭრილია კონსტანტინეს სახელი, რომელი კონსტანტინეა აქ ნავულის-ხმები, — კონსტანტინე I ბაგრატ V-ის ძე, თუ კონსტანტინე II, ძე უფლისწულის დიმიტრისა? ვახტანგ IV-ის (1442—1446 წლ.) გამეფების თარიღი დასაზრებულია კონსტანტინე I-ის მეფობის უკანასკნელ წელიწადს (1411) 31 წლით, ხოლო ბოლო თარიღი კონსტანტინე II-ის გამეფების წელიწადს (1478) 32 წლით, ეს მანძილები თითქმის, თანაბარია და ამ გზით საკითხის გადაჭრა შეუძლებელი ხდება. ფულის ნიშნების შენახულობის მიხედვით ამ საკითხის გადაჭრის ცდა სახიფათოდ უნდა ჩაითვალოს, ნიშნების საერთო ცუდი შენახულობის გამო.

ამიტომ, სანამ განძის სხვა ჯგუფების ნიშნების შესწავლაზე და გამოკვლევაზე გადავიდოდეთ, მივპართოთ კიდევ ერთ გზას, რომლითაც ეს ფული შესაძლებელია დაახლოებით მაინც დათარიღდეს. ეს გზა ჩვენი ფულის ნიშნების წონის თანდათანობითი შემცირების გზა არის, ფულის წონის იმ პროგრესულ შემცირებასთან, რომელსაც ჩვენში მთელ XIV საუკუნის განმავლობაში ვაჩვენებთ. მეცნიერულ ნუმიზმატიკისათვის კარგად ცნობილია, რომ როგორც ქართული, აგრეთვე სხვა მუსლიმანური სახელმწიფოების მიერ ტფილისში მოჭრილი ვერცხლის დირჰემების წონა, XIII საუკუნის ბოლო წლებიდან მოყოლებული, მცირდება. რაც მეტი დრო გადის, მით უფრო შესამჩნევი ხდება ეს წონის შემცირება და ტფილისის სხვადასხვა დროინდელი დირჰემების წონის ერთმანეთში შედარებაზე დამყარებული წინმდებარე ცხრილი № 3 საშუალებას გვაძლევს ფრიალ საინტერესო დასკვნა გამოვიტანოთ. ამ ცხრილს თვალი თუ გავადევნებთ, დაერწმუნდებით, რომ ქართულ ნუმიზმატიკაში კარგად ცნობილი XIV საუკუნის ბოლო წლების დირჰემების წონა უკვე უახლოვდება გორის განძის ნიშნების წონას. ჩვენს თვალ წინ ტფილისის დირჰემის წონის სწრაფი და შეუკავ-

ბელი დამკირების სრული სურათი მთელი XIV საუკუნის განმავლობაში იხატება, მაგრამ ფული მაინც მალაღი ხარისხის ვერცხლისაგან იჭრება. თუ ამ სურათს იმ პოლიტიკურ ცვლილებებს დაუკავშირებთ, რომლებმაც საქართველოს მდგომარეობა XIV საუკუნის ბოლოში შეარყიეს და მას მთელი XV საუკუნის განმავლობაში არყუედნენ, ჩვენთვის ცხადი გახდება, რომ ამ ფულის წონის დამკირების პროცესი XV საუკუნეში უნდა გაგრძელდებოდა. მართლაც, ამ სურათს სწორედ რომ კარგად უდგება გორის განძის ნიშნები, რომელთა წონაც (გაწმენდის შემდეგ) მცირდება 0,6—0,4 გრ-მდე და ამასთანავე ლითონის ხარისხიც ბევრად უფრო მდარე აქვთ.

ამგვარი მცირე წონის და დაბალხარისხოვანი ლითონისაგან ფულის მოჭრა მხოლოდ საბოლოოდ დასუსტებულსა და ღონემოკლებულ სახელმწიფოში იყო შესაძლებელი, როგორც მაშინდელი საქართველო იყო კიდეც. რითი იყო გამოწყვეტილი ეს საშინელი სისუსტე, ეს საზარელი ეკონომიური და კულტურული დაქვეითება?

შევეცადოთ ამ მდგომარეობის დასურათებას აქად. ივ. ჯავახიშვილის იმავე „ქართველი ერის ისტორიის“ მეოთხე წიგნის მიხედვით. აი რას მოგვითხრობს ეს წიგნი საქართველოსთვის ამ მიმე ხანის შესახებ:

„თემურ-ლენგის შემოსევის შემდგომ საქართველო განმანადგურებელი მიწის ძვრისა და ბოროტ კარისაგან დაზიანებულს ქვეყანას მიაგავდა. ჩვენს ერსა და სამშობლოს თავისი ხანგრძლივი არსებობის დროს ხშირად უნახავს დიდი უბედურება, მაგრამ თემურ-ლენგისაგან ჩადენილი მტარვალობას მსგავსი, მას არასოდეს თავს არ დასტყდომია... კაცობრიობას მან მხოლოდ გადაბუჯულ განადგურებული ქვეყნები და მის მიერ მსხვერპლად შეწირული აზიის ყველა ერის შვილთაგან მინარებად დადგმული ძეგლები და აღმოსავლეთის კულტურული და ეკონომიური დაქვეითება დაუტოვა სახსოვრად. არა ერთი ქვეყანა იყო, რომელმაც საუკუნეების განმავლობაში ამ საშინელებისაგან გამოკეთება ვეღარ შესძლო, არა ერთი ერის წარმატება საუკუნეებით იყო შეფერხებული.

მგონია შეცდომა არ უნდა იყოს, თუ ვიტყვით, რომ საქართველოზედაც თემურ-ლენგის შემოსევა-განადგურებამ წარუხოცილი კვალი დასტოვა. წინანდებურად ჩვენმა ერმა და ქვეყანამ აღორძინება ვეღარ შესძლო და მრავალი მაშინ გაობრებული სოფელი სამუდამოდ უკაცრიელი დარჩა... (შესავალი).

... ქართველი ერის ერთი მთავარი მაშინდელი უბედურებათაგანი თემურ-ლენგის დროს საქართველოს მრავალრიცხოვანი შვილების გაწყვეტა და მთელი სოფლებისა და ოჯახების ამოწყვეტა იყო... ყველა გაობრებული სოფლების დასაშენებლად საქართველოში მცხოვრებნი აღარა კარობდნენ იმიტომ, რომ მონალოთა მრისხანე ხოცვა-ჟლეტის წყალობით ქართველების რიცხვმაც ძალზე იკლო. მრავალი დანგრეული და გაუკაცრიელები სოფელი ისევე ოხრად დარჩა და ჯერ ნასოფლარად იქცა, შემდეგ-კი ბალახითა და ტყითაც დაიბურა. საქართველოს მოსახლეობის ასეთი საშინელი დანაკლისის შევსება მხოლოდ და მხოლოდ დროსა და ხელშემწყობ პირობებს, მყუდრო შინაურ ცხოვრებას და საგარეო პოლიტიკურ დამოკიდებულებას შეეძლო, მაგრამ საქართველოს მშვიდობიანი ურთიერთობა არც მეზობლებთან პლირსებია და არც შინაურობაში (გვ.

185—186)..... ქვეყნის აშლილობის აუცილებელს თანამგზავრებს დაქსაქსულობასა და თემობრივი განკერძოებისადმი მიდრეკილებასაც უნდა ეჩინა თავი. ასეც მოხდა სწორეთ (გვ. 184)... XV საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს შინაური ყოფაცხოვრების დამახასიათებელ მოვლენად უნდა ერთის მხრით საქართველოს თემობრივი განკერძოებისადმი მიდრეკილება და დანაწილებისათვის მცდელობა, მეორეს მხრით ამ პროცესის საწინააღმდეგო და საქართველოს მთლიანობის შესანარჩუნებლად წარმოებული ბრძოლა ჩაითვალოს... (გვ. 186) შინაური ბრძოლითა და ერთმანეთის ხოცვა-ჟლეტით გართულნი, ისინი ვერც კი ამჩნევდნენ, როგორ შეიქმნა მათ მახლობლად ახალი, დიდი და ძლიერი ოსმალეთის სახელმწიფო, რომელმაც შეუჩერებელი ძლევამოსილობით დედამიწის ზურგიდან ალგავა ოდესღაც ბრწყინვალე მბრძანებელი ბიზანტია... (გვ. 61).

.... საქართველოს დაყოფა სამეფოებად და სამთავროებად ხანგრძლივი პროცესისა და ბრძოლის შემდეგ მომხდარა, ამასთანავე ერთბაშად კი არა, არამედ თანდათანობით. პირველად სამცხე-საათაბაგო ჩამოშორდა, შემდეგ სამეგრელო-აფხაზეთი და გურია, მერმე კახეთის სამეფოც დაარსდა. მალე ქართლი და იმერეთიც ცალკე სამეფოებად გაიყვნენ. მაგრამ ეს მდგომარეობა საბოლოო არ ყოფილა: ბრძოლა საქართველოს მთლიანობის აღსადგენად შემდეგშიაც არ შეწყვეტილა. ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური სურათი ცვალებადი იყო და ახალ შექმნილ ერთეულების სივრცე-სახვრებიც მრავალჯერ შეიცვალა (გვ. 98—99)*.

სწორედ ეს გარემოება უფრო გვიძნელებს იმ საკითხის გადაჭრას საქართველოს რომელი ნაწილის მეფეს ან მმართველს ეკუთვნის ამ განძის ზოგიერთი ტიპის გამოშვება, მით უმეტეს, რომ ადვილად შესაძლებელი იყო და სრულებით გასაგებიც ერთი მეორის მიზაძვის ჩვეულება. ამრიგად ადვილი შესაძლებელია ამ განძში ერთი და იმავე ფულადი ტიპის განმეორება და სხვადასხვა ზარაფხანის ხელოსნების მიერ ერთი მეორის მიზაძვა.

ამ გარემოებიდან გამომდინარეობს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დამატებითი სიძნელე, მკვლევარისათვის გაერკვიოს საკითხში იმის შესახებ, თუ რომელი ტიპი პირვანდელ დედანს წარმოადგენს და რომელი ტიპი უნდა იყოს ამ დედნის მიზაძვად მიჩნეული. აქედან გასაგებიც გახდება რა ფართო ნიადაგი ეხსნება მკვლევარს უსაფუძვლო მოსაზრებისათვის და რა ხიფათს წარმოადგენს ეს გარემოება საკითხის ან საგნის სამეცნიერო საფუძვლიანობის სწორ გზაზე დასაყენებლად.

მაგრამ მივმართოთ ეხლა გასარჩევი განძის მეორე ჯგუფს, სახელდობრ იმას, რომელსაც არაბული ზედწერილები აქვს. ეგებ სწორედ ამ ჯგუფში ან ერთერთმა ტიპმა მაინც გავიწყობს საკითხის მრავალი ბუნდოვანი მხარეები.

XV საუკუნეშიაც და ადრეც საქართველოში მრავალი მეზობელი სახელმწიფოების ფული ტრიალებდა და ვგონებ არ შეეცდებით, თუ ვიტყვით რომ გარკვეულ ხანაში უმთავრესად მუსლიმანური სახელმწიფოებისა, რომლებსაც დიდი პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული გავლენა ჰქონდა საქართველოზე. ამიტომ სრულებითაც გასაკვირველი არ არის, რომ, როდესაც

XIV საუკუნეში აღიარებით და ხანმოკლე შეწყვეტის შემდეგ, საქართველოში ზედსწორეთ დაიწყო ფელის პოეზია, მათ შესაბამისი ფელის გათვლებასთან ერთად შინავე შესაბამისი შეწყვეტილებაც ძალიან და ამ კიდევ შესაბამისი შეწყვეტილების მიხედვით ცდეს ამ დონისთვის საქართველოს მთავრობა მოდერნიზაციის, ეკონომიკური და კულტურული მოსაზრებებით მიმართა. ამგვარი მოვლითი ზეგ უფრო ადრინდელ დროსაც გათვლება ქართულ ნებისმიერ ტიპში და ასე მოიხსნა საქართველოს მთავრობა XV საუკუნეშიც, ამას ჩვენ ნათლად ვხედავთ ვახტანგის ზეგზე უფრო უფროსი ერთ ნიშანზე, რომელიც ამასთანავე შეწყვეტილად აღსაბუთებს ზეგს მიერ წინააღმდეგობა მოსაზრებებს.

ტყელებში ყოფნის დროს ექსპერიმენტის საშუალებით თანამშრომლის ა. ა. ხიკოვის დახმარებით ამ უფროსი ერთი ტიპზე ვახტანგის ზედსწორები, რომელიც გამოიყენა, რომ ეს ტიპი მის მიჯნის აღიარებულში მოქვილ იყოს მიმართვის შესაბამისად.

ამ ზედსწორებიდან საკუთარი მეცნიერულ აკადემიის საქართველოს ფილიალის მეცნიერება თანამშრომლებმა გ. შერეთელმა, ვ. ფურტურაძემ და ს. ჯიქიამ ვახტანგის შიგნით ადრინდელ სინე მს, ესე იგი აღიარებულად შედის მს სი, მაგრამ ეს წყობილი ნაწილიც სრულიად საქმარისა იმისათვის, რომ ეს ტიპი დაეთავსდეთ. ამის შესახებ უფრო ვრცელ მოსაზრებებს მოგიყვანთ ფელის ნიშნების აღწერის დროს (იხ. აღწერა № 20).

ისტორიიდან ცნობილია, რომ აღიარებულად აღებული იყო 1361 წელში, მაგრამ ა. კ. მარკოვის ტომობაში დაცული შესაბამისი მონეტების საინტერესო კატალოგის მიხედვით (1896 წლ. გამოცემა) ამ ქალაქში პირვენდელ მოკრულ ფელად ცნობილია 813 მიჯრის (1413 წ.) იქა და, მასთანავე, ჩვენს განმში აღიარებულ ტიპის თარიღიც ამ საუკუნეში უნდა ვეძიოთ. ამ ტიპზე თარიღის ამოკრის დროს ხელოსანმა გამოიყენა ისეთების აღნიშვნელი ნიშანი (ეს ვარაუბები ნებისმიერ ტიპში ხშირია) და აღნიშნული რიცხვი 86 უნდა წაკითხულ იქნას, როგორც 886 მიჯრით, რაც ჩვენს წელთაღრიცხვით 1481—წელს უდრის. ეს წელიწადი კი შედის კონსტანტინე II-ის მეფობის წლებში (1466—1478—1505).

მართლაც, კონსტანტინე I-ის სასარგებლოდ არ ლაპარაკობს ამ განმში დაგროვილ ფელის და უმთავრესად კი მისი სახელით აღმკვიდრი ტიპების სიმრავლე. შეუძლებელია, რომ 4 წლის განმავლობაში, მას ამდენი ნიშნები გამოეშვა და თანაც ასეთი ნაირნაირი ვარიანტების სახით.

ყოველ განმში, ჩვეულებრივად, მაქსიმალური რაოდენობით, უფრო ხშირად წარმოდგენილია ხოლმე ის ფელადი ნიშნები, რომლებიც განმის დამარბვის უწინარეს 3—10 წლით ადრე იხმარებოდა და თითქმის ყოველთვის მოაპოვება ის ნიშნებიც, რომლებიც 20—40 წლის განმავლობაში იყო ხმარებაში. ამასთანავე ჩვეულებრივი მოკლეაა, რომ განმებში 100 ან მეტი წლით ერთი მეორისაგან დაშორებული ფელის ნიშნებიც გვხვდება, მაგრამ ასეთი ნიშნები, განმის ძირითადი მასის თარიღებისაგან შედარებითი დიდი დროით დაშორებული, მხოლოდ ცალკეულად არის ხოლმე გარეული.

ამრიგად, გორის განძში კონსტანტინეს სახელით მოპრილი ტიპების და ვარიანტების სიმრავლე ქმნის შესაძლებლობას, რომ რომელიმე მათგანი, რომელიც წარმოდგენილია მცირე რაოდენობით, ეკუთვნოდეს კონსტანტინე I-საც, მით უმეტეს, რომ განძში გარეული უნდა იყოს ალექსანდრეს მოპრილი ფულიც. ამრიგად გორის განძში თავმოყრილია მონეტები კონსტანტინე I-დან კონსტანტინე II-მდე. ესე იგი ფულის ნიშნები, რომლებიც ხმარებაში იყო საქართველოში 1407—11 წლიდან 1478—1505 წლამდე, თითქმის მთელი XV საუკუნის განმავლობაში.

დასასრულ ჩვენს მიერ განხილულ დათარიღებულ ნიშნის მნიშვნელობა გამოიხატება იმაშიც, რომ იგი გვიადვილებს განძის დამარხვის თარიღის გამოკვებასაც. არავითარ ეჭვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ განძი XV საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებზე ადრე არ ყოფილა დამარხული, წინააღმდეგ შემთხვევაში განძში არ იქნებოდა 1481 წლით დათარიღებული ნიშნები. ცნობილია, ისიც, რომ პირვანდელი დედნის გამოშვების შემდეგ 2—3 წელიწადი მიინც უნდა გასულიყო, რათა მიზაძვის მოჭრა დაეწყოთ, და ამრიგად განძის დამარხვის თარიღის ძებნა 1485 წლიდან უნდა დაეიწყოთ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკურ კაბინეტში დაცული მნას განძი, რომელიც თავისი შემადგენლობით და უმთავრესი ტიპების მსგავსებით, ძალიან უახლოვდება გორის განძს, შეიცავს აგრეთვე დავითის სახელით მოპრილ ფულსაც, რომელიც ყველა ნიშნებით უნდა ეკუთვნოდეს კონსტანტინე II-ის ძეს დავით IX-ს, (1505—1525 წლ.). ის გარემოება-კი, რომ გორის განძში ამგვარი ფულის ნიშნები არ აღმოჩნდა, გვაუქიჩებს, რომ ეს განძი დავითის გამეფებამდე, ესე იგი 1505 წლამდე უნდა დამარხულიყო.

დამტკიცებულია აგრეთვე, რომ XV და XVI საუკუნეების საზღვარი გვაძლევს ჩვენ განძებს, რომლებშიც პირველი სეფევიდების ვერცხლის და ძალიან იშვიათად ოქროს ფულები გვხვდება, რომელთა სისტემაც დამყარებულია სეფევიდთა თანგაზე, წონით 4,5გრ“ („Монетные клады Азербейджана и Закавказья“, Е. А. Пахомов, гор. Баку, 1926, გვ. 31).

ეს სეფევიდთა თანგა მოპრილია მაღალი ხარისხის ვერცხლისაგან, მძიმეა და აუცილებლად მას უნდა განეღივნა ხმარებიდან, უკვე XVI საუკუნის პირველსავე წლებში, დაწვრილებული და გაიაფებული ფულის ნიშნები.

ისეთი სიმდიდრის პატრონი, როგორც უცილობლად ყოფილა იმ დროს ჩვენი განძის ჩამოხრელი, არ მოისურვებდა დაწვრილებული და გაიაფებული ფულის შენახვას, მას რომ სეფიანთა თანგის არსებობა სცოდნოდა, რომელიც საქართველოში შემოდის XVI საუკუნის პირველ ათეულ წლებში.

აქედან სულ ადვილია იმ დასკვნის გამოტანა, რომ განძი დამარხულია, ალბათ, 1485—1505 წლებს შორის. ესე იგი დათარიღებული მიზაძვების გამოშვების შემდეგ და დავითის გამეფებამდე ან სეფიანთა თანგას შემოღებამდე.

უფრო მეტი სიზუსტით განძის დამარხვის თარიღის დადგენა, სამწუხაროდ, შეუძლებელი ხდება იმ ხანის შესახებ სათანადო მასალების უქონლობისა და იმდროინდელ საქართველოს და კერძოდ ქალ. გორის შესახებ ცნობების სიმცირის გამო.

ის გზები და ცდები, რომლებსაც ჩვენ მივმართეთ ამ ფულის ნიშნების გამოსარკვევად და ისაწერად, სამწუხაროდ არ იძლევიან საბოლოო და მტკიცე შედეგს. შესაძლებელია, რომელიმე ახალი ეკზემპლარი ან ვარიანტი ამ განძისა, რომლის მიღწიანად შესწავლა სასურველი იქნებოდა, მოგვეცემდა უფრო საფუძვლიან ბაზას იმ მოსაზრებების შესამტკიცებლად, რომლებიც ზემოთ იყო გამოთქმული. ამით, ალბათ, უკეთესი აღწერის შესაძლებლობაც მოგვეცემოდა და, რაც მთავარია, საქართველოში XIV და XV საუკუნეებში გავრცელებული ფულის ტიპების წარმომავლობაც გაირკვეოდა.

ჯერ-ჯერობით კი იმ მასალის მიხედვით, რომელიც ხელთა გვაქვს, ეს ფული დაბეჯითებით შეგვიძლიან XV საუკუნეს მივაკუთვნოთ, ხოლო ამ თარიღის დაზუსტება სათუოდ უნდა დარჩეს. ჩვენი აღწერაც ზოგად ხასიათს ატარებს და არავითარ პრეტენზიას არ ისახავს, ნამდვილად კი თუ გავითვალისწინეთ ის გარემოება, რომ მთელი რიგი განძის ქართული ფულებისა მოკლებულია მეფეების სახელებს, არც ერთზე არაა აღნიშნული მეფის მამის სახელი ან თარიღი,¹ ცხადი ვახდება ის მნიშვნელობა, რომელიც გამოსახულების სწორ გაგებასა და მიხედვას აქვს. ამ გამოსახულების გაგების საუკეთესო საშუალებად კი უნდა ჩაითვალოს მათი პირვანდელი ტიპის აღმოჩენა, ისევე, როგორც ეს მოხერხდა ამ განძის მეორე ჯგუფის ერთერთი ტიპის დაშუშავების დროს.

სანამ არ მოხერხდება XIV—XV საუკუნეების ფულის ტიპების წარმოშობის საბოლოოთ გამოკვლევა, ამ პერიოდის ნუმიზმატიკის მეცნიერულ ნიადაგზე დაყენების შესახებ ლაპარაკი ზედმეტია და ძალაუფლებრად უნდა დავკმაყოფილდეთ ცოტად თუ ბევრად საესე, ასე თუ ისე სისტემაში მოყვანილ ნუმიზმატიკურ მასალებს და რაც შეიძლება მეტ აღწერებსა და სურათებს.

ჯერ-ჯერობით კი ზემოთგამოთქმული მოსაზრებანი, შემოკლებული აღწერილობითი ნაწილის და ამ განძის უმთავრესი ჯგუფების და ვარიანტების სურათების თანდართვით მხოლოდ წინასწარ და უფრო ვრცელი და ამომწურავ გამოკვლევისათვის მასალას წარმოადგენს.

ეხლა გადავიდეთ ამ ჯგუფებისა, ტიპების და ვარიანტების აღწერასა და ჩამოთვლაზე. ვინაიდან ზედწერილების ან და სახეების სრული აღდგენა მრავალ შემთხვევაში შესაძლებელი იყო მხოლოდ რამოდენიმე ეკზემპლარის შედარების გზით, ჩვენ ვირჩიეთ ამ ფულების სქემატური სურათების შედგენა იმ სახით, რა სახითაც გვებატებოდა ესა თუ ის ტიპი რამოდენიმე ეკზემპლარის ზედწერილების ან სახეების ნაწყვეტების შედარების შემდეგ².

აღწერილობაში მონეტის დიამეტრი (d) ნაჩვენებია მილიმეტრებად. წონა (p) გრამებად.

¹ გამონაკლისს შეადგენს ამ განძის ერთადერთი ტიპი რომელზედაც განცალკევებულადაა გამოყვანილი ასო „ა“, რომელსაც აქ რიცხვითი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს.—კორონიკონი 100, გ. ი. 1412 წელი აღტკანდრე I-ის ტაბატზე ასეველი პირველ წელს უფრის. ამ ტიპის ცუდი შენახულობა და მასზე სხვა ასოების წაკითხვის შეუძლებლობა, მაინც საეკვოდ სტოვებს ჩვენს გახზრახვას.

² სურათების შესრულებისათვის დიდად ემადლობ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მხატვარ მართამ აღტკანდრეს ას. ზუციშვილს.

№ 1. ამ ტიპის ფული ჯერჯერობით აღმოჩენილია მხოლოდ ერთ ცალად და ისიც ძალიან ცუდი შენახულობისა; $p=0,62gr$; d დაახლ.=12—15 mm (ცხრილი IV № 1).

As. ფულის ზემო კუთხეში განცალკევებულად გამოყვანილია ასომთავრული ძ მის ქვემოთ, მეორე სტრიქონში შერჩენილია ორი ასოს მხოლოდ ზემო კიდურები, რის გამოც მათი წაკითხვა შეუძლებელია. ორივე სტრიქონი ჩასმულია ფრჩხილისებურ ჩარჩოში, რომელიც ზემო ნაწილში კუთხეს აკეთებს. ქვემოთაწილი გაცვეთილია, მაგრამ ხაზების მოყვანილობის მიხედვით უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჩარჩო აქაც კუთხით ერთდებოდა. ყველაფერი ეს გარშემორტყმულია ბრტყელი რკალით.

Rf. გამოსახულია თევზი, რომლის ქიცივი გადმოცემულია მსხვილი წერტილებით, ფარფლები კი სამკუთხედებით. ერთერთ ფარფლის გვერდით მოთავსებულია მომცრო ჯვარი. ნაპირები შემოცვეთილია და რკალი არა ჩანს.

ვინაიდან XV საუკუნის არც ერთი მეფის ან მთავრის სახელი ასო ძ-ზე არ იწყება, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ასოს აქ რიცხვითი მნიშვნელობა აქვს და ქორონიკონის აღმნიშვნელ ნიშნად უნდა ჩაითვალოს. ცნობილია, რომ „ალექსანდრე უნდა გამეფებულაჲო 100 (ძ) ქორონიკონის 20 თებერვლისა და 21 მარტის შუა, ესე იგი 1412 წლ. 20 თებერვლიდან 21 მარტამდე“ (აკად. ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორია“ IV ნაწილი) და ამიტომ ეს ტიპი გამოშვებული უნდა იყოს მის მეფობაში.

№ 2-იც მხოლოდ ორი ცალი აღმოჩნდა და ცუდი შენახულობის გამო ამ ტიპზე შერჩენილი ზედწერილების ნაშთების გარჩევა შესაძლებელი გახდა მხოლოდ საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკურ კაბინეტში დაცული მწას განძის ანალოგიურ ტიპებთან შედარების შემდეგ. როგორც შედარებაში, აგრეთვე ზედწერილის გარჩევაშიაც ძვირფასი დახმარება გავიწვია დოც. თ. ნ. ლომოურმა. გორის განძის ცალების $p=0,65$ და $0,85 gr$; d დაახლ.=14—15 mm. (ცხრ. IV № 2).

As. ასომთავრული ზედწერილიდან შერჩენილია ორი სტრიქონი $მო/ღმძ...$ რომელიც ქარაგმების გახსნით იკითხება „ღმერთო გაუმბარ(ჯოს)“. ზედწერილს გარშემოვლებული აქვს რკალი.

Rf. ასომთავრული სამსტრიქონიანი ზედწერილი $ჰფქნსხზექლქ$ ესე იგი „მეფესა ვახტანგს“, რომელიც გარშემოვლებულია რკალით და წარმოადგენს *As*-ის ზედწერილის გაგრძელებას.

გორის განძის ცალების ზურგის მეორე სტრიქონის პირველი ასო „ს“-ს, მხოლოდ მარჯვენა ნაწილი ჩანს, მესამე სტრიქონის ორივე შერჩენილი ასოს მხოლოდ ზედა ნაწილები, და ამნაირად, მწას განძის ეკზემპლარები რომ არ ყოფილიყო, ზედწერილი, ადვილი მოსალოდნელია, ან სულ არ გაიარებოდა, ანდა სწორად არ იქნებოდა წაკითხული. შედარების შემდეგ-კი სრული სიმტკიცით დასტურდება, რომ ეს ფულის ნიშანი გამოშვებულია ვახტანგ IV-ის მეფობაში და თარიღდება 1442—1446 წლებით.

№ 3. სამაგიეროდ ამ ტიპის შედარებით დიდმა რაოდენობამ (განძში 22 ცალი აღმოჩნდა) არა მარტო აღადგინა საესებით ზედწერილი, არამედ მუზეუმში დატული მნას განძის ექვშეშლიარების გაცვეთილი მესამე სტრიქონის შეესების საშეალებაც მოგვცა. 22 ცალიდან მხოლოდ 14 ცალის აწონა მოხერხდა, რომლებიც საერთოდ იწონის 8,60 gr (0,47—0,70 gr-მდე) და ამრიგად საშეალო $p=0,61$ gr; $d=დაახლ. 11-17$ mm (ცხრ. IV № 3).

As. ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი:
აჲჲჲ აჲჲჲჲ აჲჲჲჲჲ აჲჲჲჲჲჲ აჲჲჲჲჲჲჲ ესე იგი — მეფე [მეფეთ] მონაღვთისა გიორგისა.

Rs. ფულის ცენტრში მოთავსებულია თანაბარტოტიანი ჯვარი. ტოტის ბოლოები შემკულია ორ-ორი მსხვილი წერტილით. ოთხივე მხრიდან ჯვარი შემორტყმულია ერთმანეთთან შეერთებული ფრჩხილებით, რომლებიც ოთხეუთა როზეტს ქმნიან. ნაპირები გაცვეთილია, რკალი არა ჩანს.

როგორც ზედწერილის შრიფტი, ისე ჩარჩოში ჩასმული ჯვარი ისეთი ზედმიწევნითი სიღამაზით და სისადავითაა ამოქრილი სიჭაზე, რომ ეს ტიპი ქართული ნემიზმატიკის უკეთესთაგან ნიმუშად ჩაითვლებოდა, თუ რომ ქედვის ტექნიკასაც ამისათვის ხელი შეეწყო. საუბედუროდ მოქრის ტექნიკა იმდენად სუსტი და პრიმიტიულია, რომ საერთო შთაბეჭდილება სრულბით იკარგება. ზედწერილის სრული აღდგენა შესაძლებელი გახდა მ. ბარათაშვილის მიერ შემოღებულ სისტემით, ზედწერილების ნაწყვეტების შეჯამების გზით. ეს ფულის ნიშანი ჩვენ მივკეთებთ გიორგი VIII-ს. იგი გამომკვეთული უნდა იყოს 1446—1466 წლებს შორის.

№ 4. მხოლოდ ერთი ცალი აღმოჩნდა განძში და შემოადწერილი ტიპებისაგან შესამჩნევად განსხვავდება. $p=0,64$ gr; $d=დაახლ. 10-13$ mm (ცხრ. IV № 4).

As. ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი **აჲჲჲჲჲჲ** გაყოფილია ორი გადაჯვარდინებული ხაზით; ქარაგმების გახსნით ზედწერილი იკითხება შემდეგნაირად: „მეფე ბაგრატ“. ფულის ნაპირები და ზემონაწილი, სადაც „მეფე“ ეწერა გაცვეთილია. რკალი არა ჩანს.

Rs. მარცხნით მიმავალი ფრთოსანი მხეცი, გრძელი, აწვერილი და ზურგისაკენ გადახნილი კუდი. ნაპირები გაცვეთილია.

ამ ტიპის სიჭაზე ხელოსანს სახელი „ბაგრატის“ ამოქრის დროს იგივე ქარაგმა უქმარია, როგორცაა ნახშირი კარგად ცნობილი ბაგრატ IV-ის მე-XI საუკუნის ქართულ ფულზე. ზედწერილის გამყოფი გადაჯვარდინებული ხაზები მომავალში აღწერის დროს ჩვენ უკვე ხშირად შეგვხვდება და ფულის მთავარ „შესამკობად“ შეიქნება. ამ ხაზებიან ტიპების ოსმალეთის მონეტებთან შედარების შესახებ მოსაზრებანი მოყვანილი იყო ზემოთ, მე-283 გვერდზე.

მხეცის გამოსახულება იმდენად პრიმიტიულია, რომ სრულბით შეუძლებელი ხდება დაჯასახელოთ — რომელი მხეცის გამოყვანის განზრახვა ქონდა ხელოსანს. აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ სელჩუკურ და ჰულაგუიდურ ფულზე, უკვე XIII—XIV ს ბში¹ ჩნდება მზიანი ლომი, და შესაძლებელია, ჩვენმა ხელოსანმა აქ მხოლოდ მზე ფრთებით შესცვალა.

¹ მაგ., რუმის სელჯუკ. ქეიხოსრო II (1236—1245 წლ.) ვერცხლის დირჰემზე ან ჰულაგუხან-მამულის (1295—1304) სილენძის ფულზე.

გვონებ არ შეეცდებით, თუ ამ ფულის ნიშანს ბაგრატ VI-ს მივაკუთვნებთ და ამისდამიხედვით 1466—1478 წლებით დავათარილებთ.

№ 5 აღმოჩნდა ძალიან ცუდათ შენახული ოთხი ცალი. $p=0,42$, $0,53$, $0,54$ და $0,65$ gr; $d=11-16$ mm-დგ (ცხრ. IV № 5).

A ა. ფულის ცენტრში ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი ხნ/ლქ?... რომელიც წაკითხულია შემდეგნაირად: „კონსტანტინე ბაგრატი“. ზედწერილი ორნამენტალურ ჩარჩოშია ჩასმული.

R ა. ცენტრში თევზია, გარშემო გაბნეული წერტილები და ვარსკვლავები. ყველაფერი შემოვლებულია ბრტყელი რკალით.

მეფეთა მეფე ბაგრატი თავის სიგელებში კონსტანტინეს იხსენიებს, როგორც პატრონს და არა მეფეს და, ამნაირად, ფულზე კონსტანტინეს სახელის პირველ აღდგოზე აღნიშნა უცნაურ ამბავს წარმოადგენს. ზედწერილი აღდგენილია დაზიანებული ცალების მიხედვით, ნაწილობრივ დამახინჯებულსაცა ჰგავს და მის გარჩევაში შეიძლება შეცდომა იყოს დაშვებული, მაგრამ შერჩენილი ნაშთების აღდგენა და ქარაგმების გახსნა, ჯერჯერობით უკეთესად წაკითხვის საშუალებას არ გვაძლევს და იმ აზრზე უნდა შევჩერდეთ, რომ ეს ტიპი ბაგრატი VI-ის და კონსტანტინე II-ის თანამოსაყდრეობის დროს (1466—1478 წლებში) არის გამოწვებული.

№ 6-ით იწყება ჩვენი განძის სრულიად გარკვეული, ამასთანავე მრავალრიცხოვანი და მოკრის ტექნიკის მხრითაც განსხვავებული (ცალკირზე სიქანაკრავი) ტიპების აღწერა. აღმოჩენილ 227 ცალიდან 20 ცალის საერთო წონა უდრის 11,5 gr (0,47-დან 0,64 gr-მდე) და საშუალოდ = 0,57 gr; $d=12-17$ mm. (ცხრ. IV № 6).

ცალკირზეა ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი ხსR/ლქ7, რომელიც გაყოფილია ორი გადაჯვარდინებული ხაზით და შემოვლებულია ბრტყელი რკალით.

ამ ტიპის დიდმა რაოდენობამ და შედარებით კარგმა შენახულობამ საშუალება მოგვცა ამოგვეჩნია რამოდენიმე სრულებით სალი გეგმბლიარი. ზედწერილის გარჩევა არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს და არც ეჭვს იწვევს, რომ აქ კონსტანტინეს სახელია აღნიშნული. 1466 წლიდან 1478 წლამდე კონსტანტინე II ბაგრატი VI-ის თანამოსაყდრედ ითვლებოდა, მაგრამ მას არც მეფის ხარისხი უტარებია და არც იმ უფლებებით უსარგებლია, რომლებიც ბაგრატი ძალით ჩაივლო ხელში. როგორც წინა ნომრის აღწერის დროს აღინიშნა, 1466—1478 წლების განმავლობაში კონსტანტინე კმაყოფილდებოდა „პატრონის“ წოდებულებით და ადვილი მოსალოდნელია, რომ ეს ტიპი სწორედ ამ დროს ყოფილიყოს გამოწვებული.

განძში ამ ტიპის რამოდენიმე ვარიანტი გვხვდება, რაც სხვადასხვა ხელოვნების მიერ გამოჭრილ სიქებს უნდა მივაწეროთ. მნიშვნელოვან და შესამჩნევ ვარიანტად კი ჩაითვლება შემდეგი:

№ 7, რომელიც განძის თითქმის 2% შეადგენს. აღმოჩენილ 67 ცალიდან 14 ცალის საერთო წონა უდრის 7,6 gr (0,42 დან 0,63 gr-დგ) და საშუალოდ თითო ცალის $p=0,54$ gr, $d=10-17$ mm-დგ (ცხრ. IV № 7).

ცალპირზე იგივე ზედწერილია, როგორც წინა ნომრზე. პირველი სტრიქონის უკანასკნელ ასოს „P“-ს გრძელი, ქვევით და უკან წარზღული ბოლო აქვს; ასეთივე „კალმის მოსმით“ შემკულია მეორე სტრიქონის ორი უკანასკნელი ასო „N“¹, ოღონდ აქ ხაზი წასულია ზევითგან. ისე რომ პირველი სტრიქონის ჩ ს ბოლოს ეჯვარედინება. ეს გადაჯვარედინება ჰყოფს ზედწერილის ორ სტრიქონს ისე, როგორც, მაგალითად, მეექვსე ნომრის გადაჯვარედინებული ხაზები, რომელთა ვარიანტსაც უნდა წარმოადგენდეს, ალბათ მე-7 ნომრის წაჭრძელებული ბოლოები.

მეორე სტრიქონის ორი უკანასკნელი ასო ჩ/1 დამახინჯებულია, გადაბრუნებული უნდა იყოს და გამოყვანილია მძივისნაირი ნიშნით 9. ამნაირათვე დამახინჯებულია მეორე სტრიქონის პირველი ასო P ც, რომელიც მოყვანილობით მხედრულს უახლოვდება. ზედწერილის მეორე სტრიქონი ისეა დამახინჯებული, რომ მისი გარჩევა შესაძლებელია მხოლოდ პირველი სტრიქონის, გაჭრძელების უმთავრესად კი, წინა ნომრის ზედწერილთან შედარების გზით. ადვილი მოსალოდნელია, რომ ეს ტაპი კონსტანტინეს გამოშვებული არც კი იყოს არამედ აქ ადგილი ჰქონდეს საქართველოს რომელიმე სხვა კუთხის მეფის ან მთავრის მიბაძვასაც.

იმ ტიპებთან ერთად, რომლებზედაც მხოლოდ კონსტანტინეს სახელია აღბეჭდილი, განძში გაცილებით უფრო მეტი რაოდენობით ჩნდება ნიშნები, კონსტანტინეს წოდებულების აღნიშვნითაც. ცხადია, რომ ეს ნიშნები იმ დროსაა გამოშვებული, როდესაც ბაგრატი უკვე გარდაცვლილი იყო (1478 წლის შემდეგ) და კონსტანტინემ მეფის ხარისხი მიიღო. გადავიდეთ ამ ტიპების აღწერასა და ჩამოთვლაზე.

№ 8. აღმოჩენილია 173 ცალი, რომელთაგან აიწონა 15 ცალი (=8,05გრ. 0,41გრ-დან 0,72გრ-მდე)-საშუალო p=0,53გრ., d=10--17 mm. (ცხრილი IV № 8)

ცალპირზეა ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი შ-ქ/1/4EFG გაყოფილი ერთი ხაზით და გარშემოვლებული პრტყელი რკალით. არც ეს ზედწერილი იწვევს არავითარ ეჭვს,—აქ იგივე კონსტანტინეა, რომელსაც სახელის წინ მეფის ხარისხი უჭლვის.

აღსანიშნავია, მხოლოდ, რომ ამ ტიპის ყველა ეკზემპლარებისათვის პიტალო სპილენძი უხმარიათ, რომელსაც მხოლოდ ძალიან იშვიათ შემთხვევაში ოდნავი დიფერცბლეა ეჩვენება. გვხვდება ამ ტიპის რამოდენიმე ვარიანტი დამახინჯებული ზედწერილით.

№ 9 როგორც ეტყობა განძის ფუძეს წარმოადგენს, რადგან ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანია (აღმოჩნდა 1000 ც., რაც 29% მეტია) აიწონა 30 ცალი (=16,20 გრ; 0,42 გრ 0,57-დე) საშუალო p=0,54 გრ; d=9--17 mm (ცხრ. IV № 9)

ცალპირზეა იგივე ზედწერილი, როგორც № 8-ზე სხვანაირ ქარაგმების მოხმარებით: შ-ქ/1/1 გაყოფილი ორი ერთმანეთზე გადაჯვარედინებული ხაზით და მოვლებული პრტყელი რკალით.

ვარიანტებიდან აღსანიშნავია მხოლოდ ერთი უმნიშვნელო ცვლილება ასო შ-ში, რომლის ზედა ნაწილი პარალელურად მიჰყვება რკალს, რის გამოც ეს ასო ღებულობს ასეთს მოხაზულობას: შ.

№ 10 აღმოჩნდა 78 ცალი. აწონილია 14 ცალი (=7,9gr; 0,50gr-დან 0,68gr-დე) და საშუალო $p=0,56gr$; $d=11-17$ mm (ცხრ. IV № 10).

ცალპირზეა იგივე, რაც N 9-ზე სხვანაირ ქარაგმების მოხმარებით: შ-1/4ს

გადათვლიერებულ 78 ცალში არც ერთს არ შერჩა საღი ნაპირები და რკალიც არა ჩანს, მაგრამ ასოების კოხტა მოყვანილობა და ხაზების ლამაზი ხლართი გვაფიქრებს რომ ეს რკალი აქ აუცილებლად უნდა ყოფილიყო. ცხადია, რომ ეს ფულის ნიშანიც მეფე კონსტანტინე II-ს ეკუთვნის.

№ 11 წარმოადგენს წინა ტიპის დამახინჯებულ ვარიანტს. აღმოჩენილ 133 ცალიდან 15 ცალის საერთო წონა უდრის 8,15 gr. (0,48gr-დან 0,63gr-დე და საშუალოდ უდრის 0,54 gr; $d=11-15$ mm (ცხრ. IV № 11).

ცალპირზეა იგივე, რაც № 10-ზე მხოლოდ 4 გადამახინჯებულია ყ თ და-ს, ს-ით, მაგრამ აქაც, რომ კონსტანტინე იგულისხმება, ეს ეჭვ გარეშეა. ამ ტიპს რკალი ნათლად ემჩნევა.

აღწერილი 6-11 ნომრებზე, როგორც თავის სიმრავლით, ისე მოჭრის თავისებური ტექნიკით, თამაშად შეგვიძლიან მივაკეთოთ კონსტანტინე II-ის გამოშვებულ ფულს. ეხლა კი გადავადეთ იმ ფულის ნიშნებზე, რომლებზედაც მართალია, იგივე სახელია აღნიშნული და სახელთან ერთად მეფის ხარისხიც არის ზოგჯერ, მაგრამ მათი ცუდი შენახულობის, რაოდენობის სიმცირის და სხვანაირი მოჭრის ტექნიკის გამო, შეიძლება, კონსტანტინე I-ის გამოშვებულიც იყოს. მაგრამ, სანამ ამ მოსაზრებისათვის ჩვენ მტკიცე საბუთები ხელთ არ გვიპყრია, ჩვენ მხოლოდ აღნიშნავთ კონსტანტინეს სახელს და ორ ცნობილ კონსტანტინეთაგან, სიფრთხილის გამო, არც ერთს უპირატესობას ნუ მოვცემთ.

№ 12-ით ხელშეორედ იწყება მცირერიცხოვანი ორ პირზე სიქანაკრავი ტიპების აღწერა. ეს ნომერი სულ 6 ცალად აღმოჩნდა და იწონის 0,42, 0,52, 0,54, 0,54 0,55 და 0,62 gr; $d=11-15$ mm (ცხრ. IV № 12).

As. ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი: შ-ქ/4ს/1 გაყოფილი გადაჯვარედინებული ორი ხაზით და მოვლებული პრტყელი რკალით. პირველი სტრიქონის წინ და მეორე სტრიქონის უკან მსხვილი წერტილია. კონსტანტინეს სახელში ასოები 4 და ს. ზემოდან გადაბმულია პორიზონტალური ხაზით.

Rs. მარცხნივ მიმავალი უცნობი მხეცი, გრძელი, აშვრილი და ზურგისაკენ გადახრილი კუდი. მხეცის უკანა ფეხებ ქვეშ მომცრო ჯვარი დასმული. გარშემოვლებულია პრტყელი რკალი.

№ 13 აღმოჩნდა 17 ცალი, რომელთაგან აიწონა 16 (=8,55 gr.; 0,37—0,62 gr-დე), საშუალო $p=0,53$ gr; $d=11-16$ mm (ცხრ. IV № 13).

As. ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი: შ-ქ/4ს/1 გაყოფილი ორი გადაჯვარედინებული ხაზით და გარშემოვლებული პრტყელი რკალით. ორივე სტრიქონს წინ და უკან წერტილები უხის.

Rr. მარცხნით მიმავალი უცნობი მხეცი გრძელი, აწვერილი და ზურგისაკენ მიხრილი კუდიით. მხეცს ერთი წინა თათი აწვეული აქვს. მხეცის ზურგზე ჯვარია ამართული, გვერდით ოთხი ჯვარდინადგე დანაშული წერტილებია. ნაპირები გაცვეთილია, რკალი არა ჩანს. აღსანიშნავი, რომ მხეცს (ხელოსანს, ეტყობა, ლომი უნდოდა გამოესახა) მხის მაგიერ ჯვარი აქვს ამართული ზურგზე.

№ 14 ორი ცალი აღმოჩნდა. $p=0,53$ gr, $d=11-16$ mm (ცხრ. IV № 14).

As. შებრუნებულად გამოყვანილი ორსტრიქონიანი ასომთავრული ზედწერილი $ks/P1$ ჩვეულებრივ ხაზებით და რკალით.

Rr. როგორც 13 ნომერზე.

ეს ტიპი წარმოადგენს XV საუკუნის ფულის მოკრის ტენიკის უხეშობის და უყურადღებობის შესანიშნავ ნიმუშს, — ეტყობა გამოუცდელ ხელოსანს მხედველობაში არ მიუღია ის, რომ ფულზე სწორი მოხაზულობის ზედწერილის გამოსაყვანად, ეს ზედწერილი სიკაზე შებრუნებულად უნდა გამოეჭრა და იგი ჩვეულებრივი წესით დაეწერია. ამიტომ ფულზე ქადვის შემდეგ, ზედწერილი და ცალკე ასოებიც შებრუნებულად გამოსულა.

№ 15 აღმოჩნდა 7 ცალი, რომლებიც საერთოდ იწონის 3,58 gr. (საშუალო $p=0,51$ gr) $d=11-16$ mm. (ცხრილი IV № 15).

ეს ტიპი წინა ნომრის ვარიანტს წარმოადგენს, რადგან ხელოსანს შემჩნეულ შეცდომის შესწორება მოუსურვებია, მაგრამ ეს შესწორება ბოლომდის არ მოუყვანია, —ასო k და s თავთავიანთ იდგილებზეა დასმული, მხოლოდ h შებრუნებითაა დატოვებული. ზედწერილის მეორე სტრიქონი და ფულის მეორე მხარე № 14-საგან არ განსხვავდება.

№ 16 აღმოჩნდა 4 ცალი. საშუალო $p=0,55$ gr, $d=10-15$ mm (ცხრ. V № 16).

ყველა შეცდომები ხელოსნის მიერ შემჩნეულია და შესწორებული.

As. განსხვავდება 14 და 15 ნომრებისაგან მხოლოდ ზედწერილის $ks/P1$ სწორი დამწერლობით.

Rr. ისეთივეა, როგორც მე-14 და მე-15 ნომრებზე.

№ 17-ით იწყება განძის 1-ლი ჯგუფის (ქართული ზედწერილებით) გამოურკვეველი ტიპები. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ნომერი საკმაო რაოდენობით იყო აღმოჩენილი (148 ცალი), მისი გარჩევა სრულებით შეუძლებელი შეიქნა, რადგან მეტი წილი ძალიან ცუდადაა შენახული და გაცვეთილია, ნაწილზე კი ზედწერილები სრულებით დამახინჯებულია. თავისი მოხაზულობით ეს ტიპი 4,12—16 ნომრებს უახლოვდება, ორიპირზე სიქანაკრავია და ცალ მხარზე გამოსახული მხეცი ზოგჯერ ფრთოსანია, უმეტეს შემთხვევაში კა ჯვრიანი (ცხრ. V № 17).

№ 18-ის აღწერაც, იმავე მაზებების გამო, რომლებიც მოყვანილი იყო მე-17 ნომრის მესახებ, ჯერჯერობით დიდ სიძნელეს წარმოადგენს. ზოგიერთ იშვიათ ექზემლიარებზე შერჩენილი ზედწერილები იღენდადა დამახინჯებული რომ მათი გარჩევა და წაკითხვა შეუძლებელია. აქ აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს პირვანდელი ტიპის აღმოჩენა და სათანადო დასკვნის გამოტანაც

შესაძლებელი შეიქნება მხოლოდ ამ პირვანდელ დედანთან შედარების შემდეგ. ამ ტიპის სახეების უმთავრესი მოტივი თევზია, მაგრამ იშვიათ შემთხვევაში გვხვდება სხვა ორიგინალური ნახატებიც, როგორც მაგალითად თანაბარტოტიანი, რგოლში ჩასმული ჯვარი (რომელიც მოგვეგონებს ვახტანგ III-ის 1298 და 1299 წლებში მოკრილ ვერცხლის დირჰემებზე გამოსახულს ამნაირივე ჯვარს), სხივისანი მზე, ოსმალური ღერბი—ნამგალა მთვარე ვარსკვლავით და სხვა ამგვარი. ვინაიდან ამ ტიპების უფრო ნიშანდობლივი აღწერა რთულია, ჩვენ ვემყაფილდებით მხოლოდ მათი სურათების მოყვანას.

№ 19-იც, მიუხედავად იმისა, რომ სრულებით გარკვეულ და შედარებით მრავალრიცხოვან ტიპს წარმოადგენს (აღმოჩნდა 37 ცალი), გასარჩევად და ასაწერად ფრიად მძიმე მასალად უნდა ჩითვალოს (ცხრ. V № 19).

აქ შესაძლებელია ის ითქვას, რომ უხეშად დამახინჯებული ზედწერილის ორი სტრიქონი, გაყოფილია ერთი ხაზით და შემოვლებულია პრტყელი რკალით, ზედწერილის ასოებიდან გარკვეულად განირჩევა მხოლოდ მეორე სტრიქონის მეორე ასო ძ. სიქადარტყმული აქვს მხოლოდ ერთი პირი. 16 ცალის საერთო წონა შეადგენს 10,55 gr (0,52 gr-დან 0,87 gr-დე), საშუალო წონა უდრის 0,66 gr, უახლოვდება № 3-ის წონას და ამრიგად წონისდა მიხედვით, თითქოს კონსტანტინე II-ის ფულზე ადრე უნდა ყოფილიყო გამოშვებული. მაგრამ იმდროინდელი მოკრის ტექნიკის სისუსტისა და წონის საერთო უთანასწორობის გამო, ამ გზით მტკიცედ დასკვნების გამოტანა საბაზეთაა.

ამ ნომრით თავდება განძის I-ლი ჯგუფი, რომელშიც ფულის ნიშნებზე აღბეჭდილია ქართული ზედწერილები.

№ 20. აღმოჩენილი 92 ცალიდან 28 ცალის საერთო წონა შეადგენს 18,7 gr (0,49 gr-დან 0,80 gr-დე) და საშუალოდ უდრის 0,67 gr, $d=12-17$ mm. ნიშნები ნაქედია მხოლოდ ცალ პირზე (ცხრ. V № 20).

ცალ პირზე ა სამსტრიქონიანი მესლამანური ზედწერილი:

عز نصره ضرب	ისახელოს ძღვეა მისი. მოკრილია
اداره	ადრიაანოპოლში
۸۶ سنه	წელსა 86.

პირველ სტრიქონს, მეორე და მესამე სტრიქონისაგან ჰყოფს ერთი ხაზი ზედწერილი შემოვლებულია რკალით.

ეს ზედწერილი წარმოადგენს ფულის შუბლზე გამოყვანილი ზედწერილის (სადაც სულთნის სახელი უნდა იყოს აღნიშნული) გაგრძელებას, მაგრამ განძის ტიპებზე სწორედ ეს მხარეა დაუდამლავი. ამ ზედწერილის აღდგენა მოხერხდა ერმიტაჟის მეცნიერი თანამშრომლის ა. ა. ბიკოვის წყალობით, რომელსაც ოსმალური ნუმიზმატიკის გაცნობა და შესწავლა სპეციალურად მოუხდა ერმიტაჟში ოსმალური ფულუმბის გამოფენის მოწყობის დროს. შემდეგში ლენინგრადიდან გამოგზავნილი წერილით, იმანვე თავაზიანად გავიზიარა, რომ გორის განძის ამ ტიპის ფულის ნიშნებზე ამოკვეთილია მხოლოდ ერთი მხარე (მონეტის ზურგი), რომელიც ადრიაანოპოლში მოკრილი აქვას თითქმის სრულ განშეორებას წარმოადგენს და მისგან არც წონაში განსხვავდება.

ამ გარემოებათა გამო, ამ ტიპების „მიბაძვებად“ მიიწევა ა. ბიკოვს სათუოდ აქვს დატოვებული, თუმცა ის მოსაზრება რომ:

1) განძის ამ ტიპის ფულის ნიშნები მხოლოდ ცალპირზეა სიქანაკრაფი, მაშინ, როდესაც ადრიანოპოლში მოკრილი ღედნები ორივე მხრიდანაა ნაქედი და რომ 2) განძში აღმოჩნდა მხოლოდ ადრიანოპოლის აყჩები, მაშინ, როდესაც ეს ქალაქი გაცილებით უფრო მოშორებულია განძის აღმოჩენის ადგილს, ვიდრე ოსმალეთის სხვა უფრო ახლო მდებარე ქალაქები, სადაც ამ დროს უკვე ამაირი ფული იჭრებოდა. ექვს ჰბადებს, რომ აქ შეიძლება სწორედ უფრო მიბაძვებთან გვექნოდეს საქმე.

ე. ა. პახომოვმა, რომელსაც ამ ტიპის ლუქის ანაბეჭდი გაეგზავნა, „ედირნე“-ს მაგიერ დარღვანი წიკითხა, მაგრამ შესაძლებელია, რომ ან ანაბეჭდი ვერ იყო აღებული კარგად, ან ის ეკუმპლიარი, რომელიც ანაბეჭდისათვის ვისმარეთ, სათანადო შენახულობისა არ იყო. აღსანიშნავია ისიც, რომ ე. ა. პახომოვი თავის შრომაში¹ იხსენიებს აყჩების მიბაძვებს, რომლებიც, მართალია, დასავლეთ საქართველოში ჩნდება და უფრო გვიანდელი დროისაა, მაგრამ ეს გარემოება არ სპობს შესაძლებობას, რომ ამაირივე მიბაძვებისათვის საქართველოში უფრო ადრე არ მიემართად.

სრ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მეცნიერმა თანამშრომლებმა გ. წერეთელმა, ფუტურტიძემ და ს. ჯიქიამ დაადასტურეს, როგორც მოკრის ადგილი „ედირნე“, ისე თარიღიც. მართალია, ხელსაწი თარიღის ამოკრის დროს გამოუტოვებია ასეულების აღმნიშვნელი ნიშანი 8, მაგრამ აქ რომ 888 ჰიჯრა (1481 წ.) უნდა იყოს, ეს უდავოა, რადგან იმ მოსაზრებების გარდა, რომლებიც ამას შესაბამისად გამოთქმული იყო 287 გვერდზე, საქართველოს მუზეუმის ნუმისმატიკურ კაბინეტში დატულ ერთ-ერთ ცალზე გამოტოვებული ნიშანი მ-ც შეაფიოდ ეწინევა.

არც XVI—XVII საუკუნის ტიპისაა ეს ფული, რასაც თუნდ ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ განძში XV საუკუნის საქართველოს მეფის კონსტანტინეს ფულია გარეული. ამრიგად, ქართული ზედწერილებიანი ნიშნები და ადრიანოპოლში ოსმალთა მიერ მოკრილ ფულის მიბაძვა ერთი შეორეს შეავსებენ.

თარიღისდა მიხედვით ეს ტიპი კონსტანტინე II-ს დროსაა გამოშვებული.

№ 21, რომელიც 166 ცალი აღმოჩნდა, წინა ტიპის უბეში დამახინჯება უნდა იყოს და ამის გამო, ზედწერილის გარჩევა შეუძლებელი ხდება. წინა ნომერს ეს ტიპი უახლოვდება, როგორც თავისი საერთო მოხაზულობით აგრეთვე სშუალო წონითაც. აღმოჩენილ რაოდენობიდან 16 ცალის საერთო წონა უდრის 10,85 gr (0,50 gr—0,88 gr-დ) და სშუალო წონაც სათანადოდ 0,68 gr უნდა ჩაითვალოს. d=12—15 mm. (ცხრ. V № 21).

№ 22 აღმოჩენილი იყო მხოლოდ 20 ცალი. იგი თითქმის პიტლო სპილენძისაგანაა მოკრილი და იმდენად კუდადაა შენახული, რომ არც ამ ნომრის აღწერაა შესაძლებელი. ე. ა. პახომოვის მოსაზრებით ეს ტიპი უნდა წარ-

¹ Е. А. Пахомов, „Монетные влады Азербайджана и Закавказья“, Баку, 1926, გვ. 33.

მოადგენდეს შირვანში მოჭრილ XV საუკუნის ფულის მიბაძვას. მართლაც ეს ტიპი შემახაში ფარუხიესარის (867—906 ჰიჯრისა) მიერ მოჭრილ მონეტებს თუ შევადარეთ, ჩვენ შევაცხოვრებთ მათ შორის მსგავსებას.

13 ცალის საერთო წონა უდრის 6,85 გრ. (0,42-დან 0,62 გრ-მდე) და საშუალო $p=0,53$ გრ, მოჭრილია ცალმხრიდან (ცხრილი V, № 22).

№ 23 იყო 45 ცალი; აიწონა 16 ცალი, რომლებიც საერთოდ იწონის 9,70 გრ. (0,47 გრ-დან 0,75 გრ-მდე). საშუალო $p=0,60$ გრ; $d=10-17$ mm (ცხრილი V, № 23).

ცალპირზეა გამოყვანილი სრულებით დამახინჯებული მუსლიმანური ზედწერილი, რომლის მარჯვენა ზემოკუთხედში თარიღის-ნაირი ნიშანია მოთავსებული $\text{V}\text{A}\text{A}-788$ თუ 785 ჰიჯრას?

(ჩვ. წელთაღრიცხვა 1386 ან 1383 წ.).

ე. ა. პახომოვმა ეს თარიღისნაირი ნიშნები, როგორც თარიღი სრულებით უარყო და მართლაც, XIV საუკუნის ბოლო ათეულების ტიპებს სრულებით არ მიაგავს ეს ტიპი.

№ 24 წინა ნომრის უფრო მეტი დამახინჯება უნდა იყოს. აღმოჩენილ 49 ცალიდან 18 ცალის საერთო წონა უდრის 10,93 გრ (0,47 გრ-დან 0,79 გრ-დე) და თითო ცალის საშუალო $p=0,61$ გრ; $d=10-18$ mm. (ცხრ. V, № 24).

№ 25-ით აღენიშნეთ 35 ცალი, რომელთა შორის მოიპოვება რამდენიმე ერთმანეთში განსხვავებული ტიპები. მაგრამ, რადგან მათი აღწერა შეუძლებელია, ჩვენ დავკაყოფილდით მხოლოდ მე-IV ცხრილში მთავარი ტიპების ნახაზების მოყვანას. (ცხრ. V, № 25).

ამ ნომრით თავდება განძის მე-II ჯგუფი, რომელშიც მონეტებზე აღბეჭდილია მუსლიმანური ზედწერილები ან მათი დამახინჯებული მიბაძვა.

№ 26 საკმაო რაოდენობით აღმოჩნდა გაძნეული (381 ცალი) 20 ცალის საერთო წონა უდრის 10,37 გრ (0,33 გრ-დან 0,87 გრ-დე) და ამრიგად საშუალო p შეადგენს 0,52 გრ; $d=12-15$ mm (ცხრილი V, № 26).

ცალპირზე ორი ერთმანეთზე დადებული ტოლგვერდა სამკუთხედისაგან შემდგარი ექვსკუთხედიანი ვარსკვლავია, რომლის შუა ბოლოში ჩასმულია სამი გადაჯვარდინებული ხაზისგან შემდგარი ექვსკუთხედიანი ვარსკვლავი. ყველაფერი გარშემოხვეულია პრეტული რკალით.

ამ ტიპზე გამოსახული ექვსკუთხედიანი ვარსკვლავი ქართულ ნუმიზმატიკაში ადრეც გვხვდება. სახელდობრ, საქართველოში მოჭრილ ტრაპიზონის ასპრების-ნაირ ფულებს, ეგრეთ წოდებულ კირმანეულებს ახასიათებს სწორედ ეს ვარსკვლავი, რომელსაც „სოლომონის ბეჭედს“ უწოდებენ.

ამ ტიპის დიდი რაოდენობა გვაფიქრებინებს, რომ იგი განძის ფუძისაგან ქრონოლოგიურად დაშორებული არ უნდა იყოს და იგიც კონსტანტინე II-ის დროს უნდა იყოს მოჭრილი.

მაგრამ კირმანეულებზე ეს, „სოლომონის ბეჭედი“ მონეტის საერთო ტიპის მხოლოდ მცირე ნაწილს შეადგენს, მაშინ როდესაც ჩვენი მონეტა ოსმალური XV საუკუნის მონეტის სრულ განმეორებას წარმოადგენს (იხ. ცხრილი V, № 48).

№ 27 აღმოჩენილია მხოლოდ 9 ცალად—და № 18-გან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ მას ზედწერილები არა აქვს და ცალბირზეა სიჭანაკრავი. ადვილი შესაძლებელია, რომ ეს ტიპი სწორედ მე-18 ნომრისა იყოს, რომელსაც მეორე მხარე ან გაუცვდა, ან და ქედვის დროს არ გამოსულა.

№ 28-ით აღნიშნულია რამდენიმე ერთმანეთისაგან განსხვავებული ტიპი, რომელთა აღწერაც სრულებით შეუძლებელია, იმდენად გაუგებარია და დამახინჯებული ზედ გამოსახული ნახატები, ხაზები, ნიშნები, წერტილები და სხ. ამ ნომრისა განძში 91 ცალი აღმოჩნდა.

გარდა ამისა, გადათვალერიებულ ნაწილში კიდევ 574 ცალი სრულებით გაცვეთილი და დეფექტური ფულის ნიშნები მოიპოვებოდა.

ეს წერილი უკვე აწვობილი იყო, როდესაც აქამდე უცნობი, ათაბაგ ყვარყვარის სახელით მოჭრილი მონეტა აღმოჩნდა. ამ გარემოების გამო, შესაძლებელია შენდევში № 5 მონეტის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებების გადასინჯვა იყოს საჭირო.

ცხრილი 1

კორის განძის დათვალიერებულ ნაწილის დაახლოვებითი შემადგენლობა

ტიპის №-ი	ჯგუფები და ტიპები	რაოდენობა	%-ი საერთო რიცხვი
1. ჯგუფი ქართული ზედწერილებით:			
1	ასო ძ.ით (ქრონიკ. 100 = 1412 წ.), თევზის გამოს. ზურგზე	1	0,03
2	ვახტანგის სახელით	2	0,06
3	გიორგის სახელით, ჯერით ზურგზე	22	0,65
4	ბაგრატის სახელით, ფრთოსანი მხეცის გამოს. ზურგზე	1	0,03
5	ბაგრატის(?) და კონსტანტინეს სახ. და თევზის გამოს.	4	0,12
6	კონსტანტინეს II-ს $\begin{matrix} \text{ხს} \\ \text{---} \\ \text{ლნუ} \end{matrix}$	227	6,46
7	" $\begin{matrix} \text{ხს} \\ \text{---} \\ \text{ლს} \end{matrix}$	67	1,95
8	" $\begin{matrix} \text{მფ} \\ \text{---} \\ \text{ფრჩ} \end{matrix}$	173	4,98
9	" $\begin{matrix} \text{მუ} \\ \text{---} \\ \text{ფუ} \end{matrix}$	1.000	29,28
10	" $\begin{matrix} \text{მუ} \\ \text{---} \\ \text{ფს} \end{matrix}$	78	2,32
11	" $\begin{matrix} \text{მუ} \\ \text{---} \\ \text{ფს} \end{matrix}$	133	3,81
12	კონსტანტინეს სახელით $\begin{matrix} \text{მფ} \\ \text{---} \\ \text{ფსუ} \end{matrix}$	6	0,18
13	" $\begin{matrix} \text{მფ} \\ \text{---} \\ \text{ფუ} \end{matrix}$	17	0,47
14	" $\begin{matrix} \text{ქქ} \\ \text{---} \\ \text{რფ} \end{matrix}$	2	0,06
15	" $\begin{matrix} \text{ქს} \\ \text{---} \\ \text{რფ} \end{matrix}$	7	0,20
16	" $\begin{matrix} \text{ხს} \\ \text{---} \\ \text{ლუ} \end{matrix}$	4	0,12
17	ზედწერილი ვერ ირჩევა, სახელი გაურკვეველია	148	4,32
18	ზედწერილი ვერ ირჩევა, სახელი გაურკვეველია სხვადასხვა სახეები ზურგ.	24	0,70
19	საესებით დამახინჯებული ქართული (?) ზედწერილი (კალმზარეზია სიქანაკრავი)	37	1,08
1-ლი ჯგუფის საერთო რაოდ. . . .		1.953	56,82

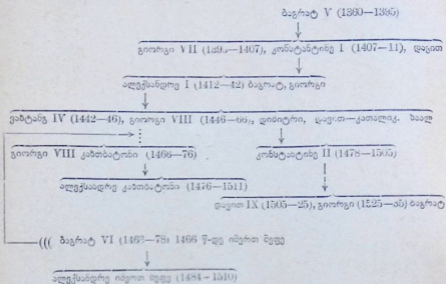
კალმზრიდან სიქანაკრავი

ამ ტიპების ზურგზე გამოსახულია ფრთოსანი ან ჯვარიანი მხეცე

ტახსი №	ჯგუფები და ტიპები	რაოდენობა	წ/წ/წ საერთო რიცხვი
II. ჯგუფი მუსლიმანური ზედწერილებით:			
20	ადრიანოპოლის აყჩას მიმბაძელობა 886-1481 წ.	92	2,63
21	წინა ნომრის სრული დამახინჯება	166	4,71
22	XV საუკ. შირვანის ფულის მიმბაძელობა	20	0,58
23	დამახინჯ. მუსლიმან. ზედწერილი (თარიღი? 188)	45	1,45
24	წინა ნომრის უბეში დამახინჯ.	49	1,46
25	სავსებით გაურკვევე. და დამახინჯ. ზედწერ.	35	1,02
II ჯგუფის საერთო რაოდ.		407	11,85
III. სხვადასხვა სახეებით და უწარწერო:			
26	„სოლომონის ბეჭდით“	381	11,12
27	სხვადასხვა სახეებით და ნახაზებით	9	0,28
28	სავსებით გაუგებარი ნიშნებით, ზაზებით, წერტებ. და სხვა	91	2,64
III ჯგუფის საერთო რაოდ.		481	14,04
გარდა ამისა გადათვალერებულ ნაწილში აღმოჩნდა სავსებით გაცვეთილი, გადახეხილი და დეფექტური .		574	16,84
სულ		3.415	99,55
ამრიგათ აღმოჩენილია			
1	ქართული ზედწერილებით	1953	ან 57% ₀
2	მუსლიმანური	407	„ 12% ₀
3	უზედწერილო	481	„ 14% ₀
4	სავსებით გაცვეთილი	574	„ 17% ₀
ქართულ ზედწერილიან ფულიდან:			
1	კონსტანტინეს სახელით	1714	ან 50% ₀
ა) მხოლოდ სახელის აღნიშვნ. 307 ც. ან 9% ₀			
ბ) მეფის ხარისხის და სახელ. აღნიშვნ. 1407 ც. ან 41% ₀			
2	სხვა მეფეების სახელით	30	„ ან 1% ₀
3	გაუგებარი და გაურკვე. ზედწერილებით	172	„ „ 6% ₀
ქედვის ტექნიკის მიხედვით:			
1	ცალმხრიდან სიქანაკრავი	3177	ან 93% ₀
2	ორივე მხრიდან	238	„ „ 7% ₀

ცხრილი II

XV საუკუნეში ქართველი მეფეების გენეალოგიური ცხრილი

ცხრილი III

XIV—XV ს-ებში ტფილისში მოპოვებული ღირებულების შედარებითი წონის ცხრილი

1) ჭელავი-ქრისტიანული და ვახტანგ III-ის ღირებულებები (XIII საუკ. ბოლო)	2,35—2,30 gr
2) ყაზან-ყაენის (XIII—XIV საუკ. სახლგარი)	2,0—2,15 "
3) ოლჩატუ-სულთანის 1313 წლის	2,05—2,0 "
4) " " 1314 " "	1,95 "
5) " " 1316—18 " "	1,80—1,75 "
6) აბუ სეიდის 1322 " "	1,72 "
7) " " 1332 " "	1,40 "
8) სულეიმანის 1341 " "	1,37 "
9) აბუ შირვანის 1344—1351 " "	1,30—1,20 "
10) შეიხუვეისის 1357 " "	0,85 "
11) გეორგი VII და ახმედ ჯელაირულის 1395—1401 წლების ღირებულებები	0,70—0,60 "
12) გორის განძის XV საუკუნის მონეტები	0,80—0,35 "
- ამრიგად 200 წლის განმავლობაში ვერცხლის ფულის წონა 2,35 gr-დან 0,35 gr-მდე ეცემა.

ბიზონი 1935 წადვი აღმოჩანიდ და XV საუკუნის
ქართული ფადის უმთავრესი სიკვამი

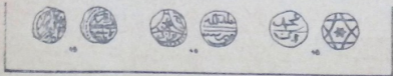
19

<p>1</p> <p>P=0,65 ჯა 0,65</p>	<p>2</p> <p>P=0,68</p>	<p>3</p> <p>მ.ლ. P=0,41 ჯა 0,70 ჯა საბუღო P=0,63</p>
<p>4</p> <p>P=0,64</p>	<p>5</p> <p>P=0,48 0,53 0,54 0,65</p>	<p>6</p> <p>20-ლ. P=0,13 ჯა 0,70 ჯა საბუღო P=0,67</p>
<p>7</p> <p>14-ლ. P=7,4 0,48 ჯა 0,63 ჯა საბუღო P=0,54</p>	<p>8</p> <p>12-ლ. P=8,05 0,47 ჯა 0,75 ჯა საბუღო P=0,53</p>	<p>9</p> <p>20-ლ. P=11,5 0,47 ჯა 0,64 ჯა საბუღო P=0,64</p>
<p>10</p> <p>14-ლ. P=7,9 0,48 ჯა 0,65 ჯა საბუღო P=0,56</p>	<p>11</p> <p>15-ლ. P=8,19 0,48 ჯა 0,63 ჯა საბუღო P=0,64</p>	<p>12</p> <p>P=0,45 0,56 0,54 0,55 0,66</p>
<p>13</p> <p>20-ლ. P=8,53 0,37 ჯა 0,65 ჯა საბუღო P=0,54</p>	<p>14</p> <p>P=0,53</p>	<p>15</p> <p>7-ლ. P=0,58 საბუღო 0,51</p>

V

<p>15</p> <p>$P = 0,55$</p>	<p>17</p> <p>$P = 0,47$</p>	<p>16</p> <p>$P = 0,60$</p>	
<p>15</p> <p>$P = 0,59$</p>	<p>16</p> <p>$P = 0,55$</p>	<p>16</p> <p>$P = 0,60$</p>	
<p>18</p> <p>$P = 0,62$</p>	<p>18</p> <p>$P = 0,48$</p>	<p>19</p> <p>16-ის $P = 0,55$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	
<p>20</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,57$</p>	<p>21</p> <p>20-ის $P = 0,55$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	<p>21</p> <p>20-ის $P = 0,55$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	<p>22</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,60$</p>
<p>24</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	<p>25</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	<p>25</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>	<p>26</p> <p>20-ის $P = 0,57$ ცხელის ცხელის საბუთის $P = 0,58$</p>

შეჯივნილი მსაჯულის ვარიანტების ტიპები
აგრეთვე ხანის კატორე ამნაბეზმან მსაჯულებად

Д. Капанадзе

Горийский клад грузинских монет XV-го века

(Резюме)

Весною 1935 года на окраине гор. Гори был найден большой клад грузинских монет XV века, точного состава которого, также как и количества монет в нем, пока установить не удалось. Однако пересмотренный материал в количестве до 3.500 экземпляров, дает возможность сделать интересные выводы о нумизматическом наследии Грузии XV века, до сих пор крайне редко попадающемся и совершенно не изученном. Такое-же, если не большее количество приобретено и Горийским Музеем, но часть эта пока не обследована, так как монеты хранятся в Музее в неочищенном виде. Путем несложных вычислений, почти достоверно установлено, что в кладе этом было около 10.000 монет, битых из чрезвычайно низкопробного серебра, почти меди, и крайне легковесных (средний их вес в очищенном виде не превышает 0,60 гр.). Техника их чекана также крайне низка, примитивна и небрежна. Всеми этими отличительными признаками с полной очевидностью подчеркивается тот жестокий экономический упадок и полный культурный регресс, которые испытывала Грузия в XV веке и о которых мы имеем достоверные, но очень скудные сведения.

Основным ядром исследованной части и, повидимому клада в целом, являются монеты, выпущенные в царствование Константина II (1478—1505 гг.), незначительный % представляют монеты, битые его предшественниками—Вахангом IV (1442—1446 гг.), Георгием VIII (1446—1466 гг.) и Багратом VI (1466—1478 гг.) и около 12% занимают монеты мусульманские или, вернее, грузинские подражания монетам, сопредельных с Грузией мусульманских государств, а один из этих типов даже датирован 886 хиджры (1481 г.).

Публикация этого клада представляет большой интерес, так как кладов с таким большим количеством монетных единиц, насколько нам известно в Грузии еще не регистрировалось и, главным образом, еще потому, что грузинские монеты этого периода крайне редко попадают, к научному исследованию и изучению не подвергались и не издавались.

Таким образом этот клад и впервые встречающиеся в нем некоторые монетные типы, могут оказаться очень полезным подспорьем для изучения истории Грузии XV века, оставившего нам крайне скудные памятники и сведения.

ბ. ჩ ი ბ ა ი ა

აზარული ღამეა-ბოყვა

1933 წლის ზაფხულში ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის დროს ს. ლორჯიშვილი (სიმონიძეების უბანი—ზემო-აქარა) ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ბურიელ ანდრიაძის ნაღის (სასიმინდეს) კარების საკეტმა. საკეტი ექსპედიციამ მაშინვე შეიძინა და ამჟამად ის საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაშია დაცული (კოლ. № 27—33/33).

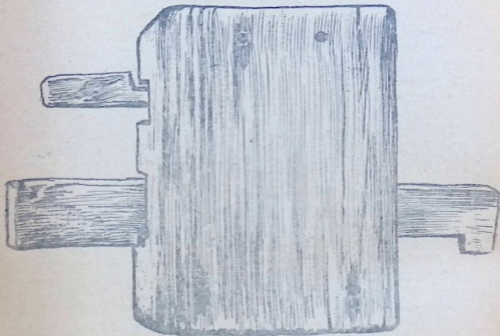
ამ საკეტს სიმონიძეების უბანში „დათვა-ბოყვა“ ეწოდება. „დათვა-ბოყვა“ ხისაა (იხ. სურ. 1-4), შესდგება ოთხი ნაწილისაგან: „ფიცარი“, „ურდული“, „კბილები“ (სამი ცალი) და „გასალები“. ფიცრის ამოღარულში „კბილები“-ა ჩაწყობილი. ამავე ფიცრის მეორე ამოღარულში „ურდული“-ა შეყრილი. საჭირო შემთხვევაში საკეტის კბილების კდეებში გასალების შეყრა შეიძლება.

„დათვა-ბოყვა“-ს ფიცრის სიგრძე—16 cm; განი—12 cm; ხოლო სისქე—5 cm. ფიცარი მიჭედელი იყო კარის „ბოყვა“-ზე (ამჟამად) ლურსმებით—ზემოთ ორით და ქვემოთ ორით. ნაღურსში ადგილები ფიცარს დღესაც კარგად ატყვია. ფიცარი შეგნიდან ორ წყებადაა ამოღარული: პირველი, ზემო ღარი, განკუთვნილია კბილების ჩასადებად და სამოძრაოდ, ხოლო მეორე, ქვემო ღარი—ურდულის შესაყრელად. უკანასკნელი ღარი ერთ პირზე ოთხკუთხადაა ჩაჭრილი, რათა ურდულის წვერი დაიჭიროს ურდულის მარჯვენე გამოწვევის დროს.

ზემოდასახლებული ორი მთავარი ღარის გარდა ფიცარზე ამოჭრილია ექვსი ვერტიკალური ღარი: სამი პირველი—ჰორიზონტალური ღარის ზემოთ და სამი მეორე ჰორიზონტალური ღარის ქვემოთ. ეს ვერტიკალური ღარები განკუთვნილია კბილების ასაწევ-დასაწევ ბუდედ, კბილების თავ-ბოლოების სამოძრაოდ.

„კბილი“ დათვა-ბოყვას სამი აქვს. თითოეულის სიგრძე—6 cm, ხოლო განი—1 1/2 cm. მათ აქვთ კდეები (იხ. სურ. 4.) კდეებში გასალები შეყურება. კბილების კდეებში შეყრილი გასალების შემწეობით შეიძლება კბილების აწევა და დაწევა ქვემო ვერტიკალური ღარებიდან ზემო ვერტიკალურ ღარებში და პირუქნით. უკეთუ კბილის ბოლოები ამოსულა ფიცრის ქვემო ღარიდან, ურდულის კდეებიც თავისუფალია კბილების ბოლოებიდან, ურდულს არაფერი არ იჭერს და შეიძლება მისი დაყენება კარის პირზე. ამით კარი თავისუფლდება ურდულის ბოლო ნაწილისაგან და კარის გაღებაც შეიძლება.

ურდულის სიგრძე—25 cm, განი 4 cm. (იხ. სურ. 2 და 3). მას ბოლოში „წვერი“ აქვს, რომელიც მირგებულია ფიცრის კედესთან. იგი ურდულის გამოწვევის დროს მარჯვნივ ურდულს ზომაზე აყენებს. ურდულს სამი ვერტიკალური ღარი აქვს. ამ ღარებში ჩადის კბილების ბოლოები, ისინი იჭერენ ურდულს. იმ შემთხვევაში, როდესაც დათვა-ბოყვას კბილების ბოლოები ურდულის ღარებშია ჩასული, ურდული დაჭერილია, მისი მოძრაობა შეუძლებელია, ურდულის ბოლო ედება კარს და კარის გაღება შეუძლებელია, კარი დაკეტილია.

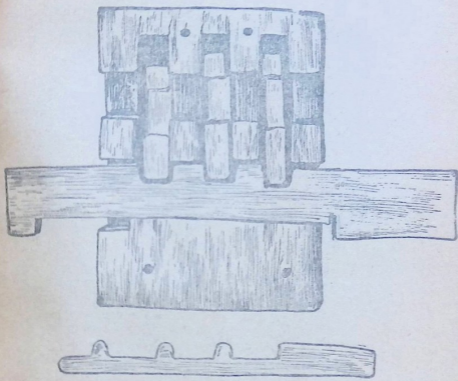

სურ. 1. დათვა-ბოყვა ვარდან. დაკეტილ მდგომარეობაში.

გასაღების სიგრძე—6 cm, ხოლო განი—1 $\frac{1}{2}$ cm. მას აქვს სამი კბილი და „სახელური“ (იხ. სურ. 2). გასაღების კბილები ურთიერთისაგან ზომაზე არის დაცილებული. ისინი შეფარდებულნი არიან დათვა-ბოყვას კბილების კედესთან. თუ გასაღების კბილები დათვა-ბოყვას კბილების კედესთან მორგებული არ არის—გასაღები დათვა-ბოყვას ვერ გააღებს, ე. ი. გასაღები ვერ შესძლებს დათვა-ბოყვას ურდულის განთავისუფლებას კბილების საგან, რაც შეუძლებელს ჰხდის დათვა-ბოყვას გაღებას. ზემოთქმულს უნდა დაეძინოთ, რომ დათვა-ბოყვა დაკეტილ მდგომარეობაშია მაშინ, როდესაც მისი კბილები ურდულის ვერტიკალურ ღარებშია ჩასული. კბილები ურდულს იჭერენ, ხოლო ურდულის ბოლო ედება კარს და კარის გაღება შეუძლებელი ხდება (სურ. 2). მეორე შემთხვევაში, როდესაც დათვა-ბოყვას კბილები არ არის ჩასული

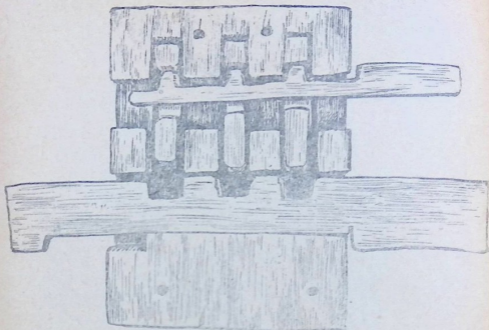
ურდულში, ურდული თავისუფლად მოძრაობს, მისი მარჯვნივ გაწევის შემთხვევაში ურდულის ბოლო არ იცერს კარს, კარი თავისუფალია და მისი გაღება შეიძლება (იხ. სურ. 3).

ზემოთაღწერილი საკეტის ტიპისაა გურიაში მოპოებული „დათვე“. „დათვე“ შექმნილია 1940 წლის აპრილში გ. ლომთაძის მიერ ს. ხიდისთავში გასილ

სურ. 2. დათვა-ბოცვა შინგნიდან. დაკეტულ მდგომარეობაში.

შამლაძისაგან. ამჟამად „დათვე“ საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების კუთვნილებაა (კოლ. №7—40/13). „დათვე“ ხისაა. შესდგება შემდეგი ნაწილებისაგან: „კოლოფი“, „კბილები“, „ენა“ და „კლიტე“ (იხ. სურ. 5—7). კოლოფის სიგრძე—46 cm, განი—13 cm, სისქე—6 cm. ის წიფელაა. კოლოფის ზედაპირის ბოლოები ჩათლილია. კოლოფს შიგნიდან ორი ჰორიზონტალური ღარი აქვს. ერთი მათგანი—ენის ბუდეა, ხოლო მეორე—კლიტისა. ენის ბუდის სიგრძე—13 cm, განი—4,5 cm, სიღრმე—4 cm. კლიტის ბუდის სიგრძე—11 cm, განი—4,5 cm, სიღრმე—2 cm. გარდა ამისა კოლოფს აქვს

სურ. 3. დათვა-ბოცვა შიგნიდან. ღია მდგომარეობაში

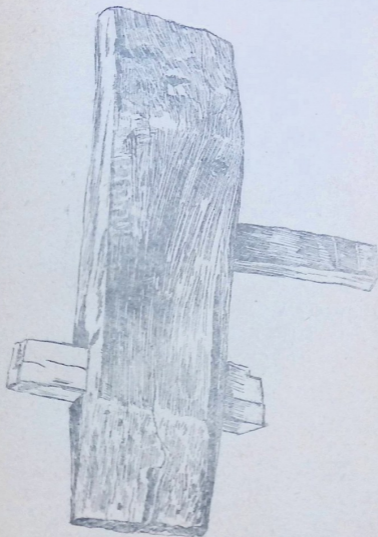

სურ. 4. დათვა-ბოცვას კბილები.

სამი ვერტიკალური ღარი, ღარები იწყება ენის ბუდიდან და სიგრძით თითოეული—21,5 cm. ეს ღარები სიღრმით კლიტის ღარის ღონემდეა დაყვანილი. თითოეული ღარის განი—2 cm. სამივე ღარი განუთვნია „დათვე“-ს კბილებისათვის. „კბილები“ წიფლის ხისაა. თითოეული სიგრძით 21 cm, განით—3,75 cm, სისქით—1,5 cm. კბილებს აქვთ კდეები. სიგრძით—4,5 cm, ხოლო სიღრმით—2 cm. კდეები კლიტის შესაყრელია.

„კლიტე“ წიფლის ხისაა. სიგრძით—24 cm, განით 3,75 cm, სისქით—1,5 cm (თავში) და 2 cm (ბოლოში). კლიტეს თავთან სამი კდე იქვს, თითოეული სიგრძით—2 cm, სიღრმით—1,5 cm. კდეები ჰქმნიან კლიტის კბილებს. კლიტის კბილები შორგებულა „დათვე“-ს კბილების კდეებთან. კლიტის კბილებს შემ-

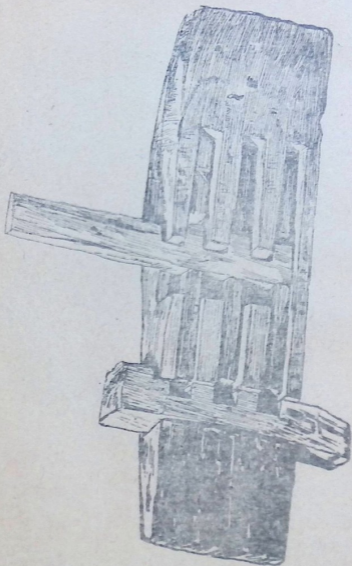
წივებით წარმოებს „დათვე“-ს კბილების აწვე-დაწვევა. „დათვე“-ს ენაც წიფლის ხისგანაა გაკეთებული. ის ოთხკუთხია, სიგრძით—21 cm, განივ—3 cm, სისქით—

სურ. 5. დათვე გარედან. დაკეტილ მდგომარეობაში.

7 cm (სახელოსთან) და 5—cm (თავში). ენას სამი კდე აქვს, თითოეული სიგრძით—2 cm, ზოლო სიღრმით—1,5 cm. კდეები კბილების ბოლოების გასაყრელად არის განკუთვნილი. ამავე ენას თავთან პატარა კდე აქვს, სიღრმით—

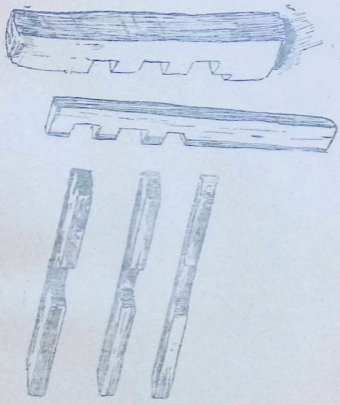
1 cm. ეს ქლე ენას მარჯვნივ მოძრაობის დროს ზომაზე აყენებს, მას იჭერს და უსპობს ბუდიდან გამოფარუნის შესაძლებლობას.

სურ. 8. დათვე შიგნიდან. ღია მდგომარეობაში.

ჩვეულებრივად „დათვე“ მიქედლითა კარის „მოყე“-ზე. „დათვე“, ისევე როგორც „დათვა-მოყე“, დაკეტილ მდგომარეობაშია მაშინ, როდესაც მისი

„კბილები“ ენის კდეებშია ჩასული. ამ შემთხვევაში კბილები ენას იკერენ, მას მოძრაობის საშუალებას უსპობენ,—ენის ბოლო ედება კარს და კარის გა-

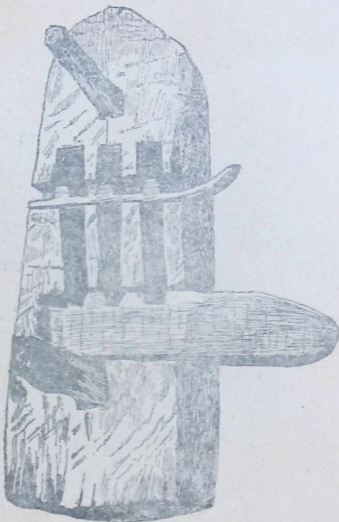

სურ. 7. დათვეს ნაწილები: „ენა“,
„კლიტე“ და „კბილები“.

ლება შეუძლებელი ხდება. მეორე შემთხვევაში, როდესაც „დათვე“-ს კბილები ენაში არის ჩასული—ენა თავისუფლად მოძრაობს, მისი მარჯვნივ გაწევისას ენის ბოლო კარს არ იკერს და კარის ვალება შეიძლება.

საკეტი „ბორკომი“ (იხ. სურ. 8), საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული ვანყოფინების კოლექცია № 70—08/24, ჩამოტანილია სამეგრელოდან 1908

წელს თედო სახოკიას მიერ. ის შექმნილი ყოფილა ს. ჯვარში¹. განყოფილების საკატალოგო დაეთარში „ბორქომი“ შეტანილია ამ სახით: Мегрелы.

სურ. 8. ბორქომი შეგნიდან.

¹ ბორქომის მეორე გაკემბლარი შექმნილი 1908 წელს იმავე თ. სახოკიას მიერ ს. ჯვარში ყ. წ. კ. საზოგადოების მუზეუმიდან გადმოიყვანა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებას ზელოვნების მუზეუმის „მეტეხის“ ძველი კართული ზელოვნების სექტორის მეშვეობით.

Замок деревянный с ключом. მისი „კოლოფი“ მთლიანი ხისგანაა გამოთლილი სიგრძე—43 cm, განი—15 cm (ბოლოში), ხოლო—13 cm (თავში), სისქე—10 cm (ბოლოში) და 8 cm (თავში). კოლოფს ორი ჰორიზონტალური ღარი აქვს. ერთი მათგანი განკუთვნილია „ენისათვის“, ხოლო მეორე—„კლიტისათვის“. პირველის სიგრძე—6 cm, განი—13 cm ხოლო სიღრმე—3 cm. მეორე ღარის სიგრძე—3 cm განი—15 cm, ხოლო სიღრმე—2 cm. აქვეა მოცემული სამი ვერტიკალური ღარი.

ბორქომის „ენა“ სიგრძით—24 cm, განით—6 cm, ხოლო სისქით—2 cm. მას აქვს ორი კბილი, მესამე მოტეხილია. „კლიტე“ სიგრძით—19 cm. მას აქვს სამი კბილი. მისამარებლად „ბორქომ“-ს ხის ორი „ლურსმანი“ აქვს: ერთი მათგანის სიგრძე—23 cm, განი 3 cm, სისქე—2 cm. მეორე ლურსმანი ზომით შედარებით პატარაა. „ბორქომ“-ს აქვია „კბილები“. ბორქომის თავისებურებაა მისი პირველი ჰორიზონტალური ღარი, რომლის სიგრძე არ სწევდება „ბორქომ“-ის მთელს განს, არამედ იგი წყდება ნაპირიდან რამდენიმე სანტიმეტრის მანძილზე. ამის გამო ბორქომის „ენა“ არ გადის საკეტის გვერდიდან გვერდამდე, არამედ ღარის ბოლოში ჩერდება ბორქომის ნაპირიდან რამდენიმე სანტიმეტრის მანძილზე.

დასავლეთ საქართველოში დამოწმებული საკეტების ტიპის ვარიანტია ის საკეტი, რომელიც ჩვენ მიერ შედგენილი იყო 1938 წელს ს. ყარაღაჯში (ქართლი). ეს საკეტი ამჟამად საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაშია დაცული (კოლ. № 89—39; სურ. 9). ამ საკეტს ადგილობრივ „ვენახის ურდულში“ ეწოდება. ის შესდგება: „ბოძისა“, „ურდულისა“, „გასაღებისა“, „გასაღებისა“ ადგილისა“ და „მარცვლისაგან“.

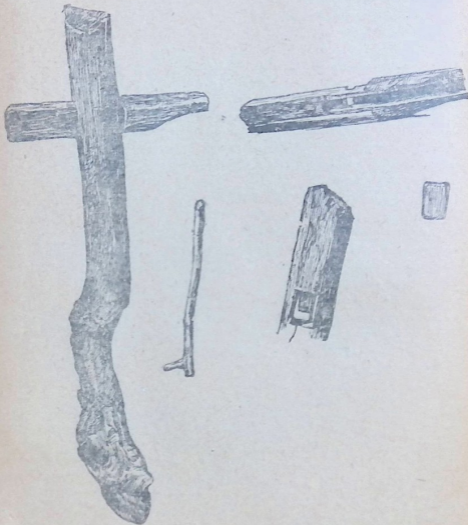
„ბოძი“ სიგრძით—98 cm. ის თითქმის ნახევარზე მიწაში იყო ჩაფლული. ეს ბოძი საკეტის ასეთ ვარიანტში, ერთის მხრით, კარის „ბოყვის“ მოვალეობას ეწევა, ხოლო მეორე მხრით, ის „დათვა-ბოყვის“, „დათვის“ და „ბორქომის“ „ფიცრის“ და „კოლოფის“ ფუნქციას ასრულებს. ბოძს აქვს ნაჩერტები, რომლებშიც გაყრილია: ერთში — „ურდული“, ხოლო მეორეში — „მარცვალი“.

„ურდულს“ სიგრძე—38 cm. მას სიგრძეზე ღარი აქვს, რომელიც თავისუფლად მოძრაობს „გასაღები“ ურდულს ზემო ნაწილში აქვს ოთხკუთხი ნაჩერტი. ამ ნაჩერტში ჩადის „მარცვალი“, რომელიც ურდულს უსპობს მოძრაობის შესაძლებლობას, რის გამო „ვაზის ურდული“ დაკეტილია და მისი გაღება შეუძლებელი. როდესაც უნდათ საკეტის გაღება, „გასაღების“ კბილის შემწეობით ასწევენ ზემო „მარცვალს“, „ურდულს“ მისგან გაანთავისუფლებენ, გამოსწევენ ურდულს მარჯვნივ, ურდულის ბოლო დგება კარის პირთან, ის კარს აღარ იჭერს და ამრიგად კარის გაღება შეიძლება.

„გასაღები“ ხის ტოტია საგანგებოდ შერჩეული, მას აქვს ერთი კბილი. ამ კბილის შემწეობით, მას შემდეგ რაც გასაღები ურდულის ღარში გაეყრება, შეიძლება „მარცვლის“ აწევა ზემოთ, მისგან ურდულის განთავისუფლება და კარის გაღება. „მარცვალი“ ოთხკუთხი ნაჭერია. სიგრძით—6 cm, განით—4 cm,

ხოლო სისქით—1 cm. სოფლელების გადმოცემით „ვენახის ურდული“ წინათ ორი, სამი და ოთხ-მარცვლიანი კეთდებოდა.

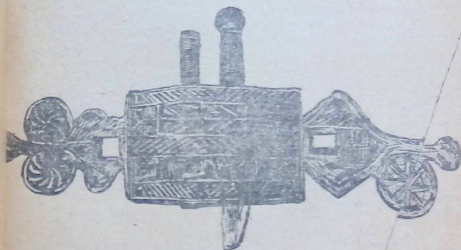
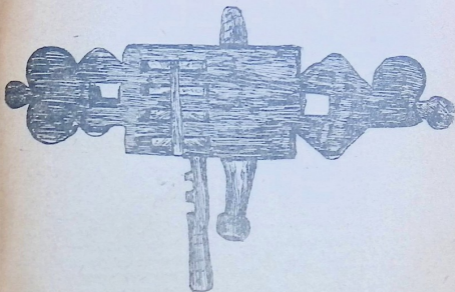
„დათვა ბოყვა“-ს, „დათვე“-ს და „ბორქომ“-ის პრინციპზე აგებული კარის საკეტი („საკშველი“) მოიპოვება სამხრეთ ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში

სურ. 9. ვენახის ურდული.

(სტალინირში) (იხ. სურ. 10). სამწუხაროდ, არ არის ცნობა, თუ რომელ სოფელ-დანაა ეს კოლექცია მუზეუმში მიღებული. ის ოთხკბილიანია, მისი პირი

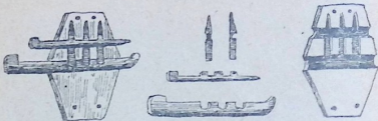
შემკულია ნაირსახეობის ორნამენტებით. კარის ამყოლზე ის, როგორც ჩანს, ხის სოლებით ყოფილა მიმაგრებული.

სურ. 10. კუშა|ცხვლურ.

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
სამეცნიერო
ცენტრის
სამეცნიერო
ბიბლიოთეკა

ამავე ტიპისაა „ყვან ქაქასაჲ ღელასჲ“, ხის საკეტი, რომელსაც სომხეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშია დადასტურებული (იხ. სურ. 11).
სამეცნიერო

სურ. 11. ყვან ქაქასაჲ ღელასჲ.

კარის ხის საკეტის ეს ტიპი დადასტურებულია ჩრდილო ოსეთშიც. ჩრდილო ოსეთიდან წადებული საკეტის ერთი ეგზემპლარი ჩვენ ვნახეთ სსრკ ხალხთა მუზეუმში. მოსკოვში. ის ოთხკბილიანია. საკეტის ეს ეგზემპლარი ჩრდილო ოსეთიდან მოსკოვს ჩაუტანია პროფ. ბ. კუფტინს. პროფ. ბ. კუფტინის სიტყვიერი ცნობით ეს საკეტი ძველებური ციხის კარის სახშობად ყოფილა გამოყენებული. საკეტის მეორე ეგზემპლარი დაცულია ჩრდილო ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ის სამეცნიეროა, ასეთ საკეტს, როგორც პროფ. ვ. აბაევმა¹ აღმოაჩინა და ჩრდილო ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშიც დაადასტურეს, დიგორულად „კუმა“ ეწოდება, ხოლო ირონულად — „გუღარ“.

საყურადღებოა, რომ ამგვარი კბილიანი საკეტი 1938 წელს ჩვენ ვიპოვეთ მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებშიც. ეს კოლექცია მუზეუმში ვოლდის შუაწელის აუზიდან არის შესული. ზუსტი ცნობა იმის შესახებ, თუ ვოლდის აუზის რომელ ხალხშია ეს კოლექცია შექმნილი, მას არ ახლავს.

დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის გავრცელების არე ზემოთქმულით არ ამოიწურება. თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ჩვენ მას მრავალ ქვეყანაში ვადასტურებთ. Fr. Luschan-ს² დადგენილი აქვს, რომ ამ ტიპის საკეტი (პოპრცელებულია ისლამის აღმოსავლეთში³, აფრიკაში, საბერძნეთში, გერმანიაში აგრემერანია, აღმოსავლეთი პრუსია, ჰესენ-დარმშტადტი, ბადენი, ჰანოვერი), ეს საკეტი ზალცბურგსა, კერნტსა, ალპებსა და ლატვიაში. ევროპის ქვეყნებში სახლბეჭეტი უმთავრესად იხმარება წისქვილის კარებზე და ჯარგვალს ტიპის როპაში ზე (იხ. კარტოგრაფია). ამასთანავე აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ევ-

¹ ვ. აბაევს და პროფ. ბ. კუფტინს ცნობის მოწოდებისათვის მადლობას

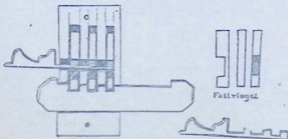
² Fr. L. uschan, Ueber Schlosser mit Fallriegeln, Zeitschrift für Ethnologie, 1916, № 406

³ მალესტრემი.

ინისათვის იხ. H. Guthe, Kurzes Wörterbuch, Tübingen—Leipzig 1908.

ციე პული, ხოლო მუსლიმანურ აღმოსავლეთში უპირატესად ხმარებაში „ვაზის ურდელისებური“ საკეტის ქვე-ტიპია მიღებული (იხ. სურ. 12 და 13).

მაგრამ კბილებიანი საკეტი დადასტურებულია არა მარტო თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, არამედ იგი ისტორიულ წარსულშიც არის ცნობილი. ასე, ის დამოწმებულია ძველ რომსა¹ და ძველ საბერძნეთში² (χλξζα ζαπασι, Balanoi), ძველ ეგვიპტესა³ და ძველ ბაბილონში⁴. ეს საკეტი ცნობილია აგრეთვე ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ აუზში საშუალო საუკუნოების მანძილზე. მას არ იცნობს მხოლოდ საშუალო საუკუნოების ჩრდილო-დასავლეთის ევროპა⁵.

სურ. 12. დათვა-ბოყვა. ზანზიბარი, Luschan-ით.

Diels-ის მიხედვით ეს საკეტი ძველ ეგვიპტეში ივარაუდება რამზეს მეორის (1292—1225) დროიდან.

Luschan-ი ამ სახის საკეტების არსებობას ძველ ეგვიპტეში ასაბუთებს იქ აღმოჩენილ ბრინჯაოს კლიტეებისა და პინახტის მემის სუღარაზე მოცემულ სურათის მიხედვით. ამ ავტორის მტკიცებით დათვა-ბოყვას გასაღების ტიპის ბრინჯაოს კლიტეები (იხ. სურ. 14) ეგვიპტეში შეიძლება XIII საუკუნემდე ჩ. ერ. მიკვლეული იქნას. იგივე ავტორი ამბობს, რომ ამ სახის კლიტისა და საკეტის დადასტურება ეგვიპტის უფრო ძველ ხანაშიც შეიძლება, მაგრამ ჯერ-ჯერობით სათანადო დამაჯერებელი მოწმობა არ მოიპოვებია. სხვათა შორის უნდა აღინიშნოს, რომ Luschan-ის აზრით ეგვიპტეში წარმოებული ახალი არქეოლოგიური გათხრების დროს უნდა აღმოჩენილიყო ახალი ფაქტები ამ ქვეყანაში დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის უძველეს ხანაში არსებობის შესახებ. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ეს

¹ H. Blumner, Die römischen Privatalertümer, München 1911², გვ. 257 შგვ. Baumeister, Denkmäler des klassischen Altertums, B. III, München—Leipzig 1888, გვ. 1896.

² H. Diels, Antike Technik, Leipzig, Teubner, 1914, გვ. 46, Aristophanes, Thesmophor., 421; Plinius, Nat. Hist., VII, 198. O. Koenigsberger, Die konstruktion der ägyptischen Tür, Aegyptische Forschungen, Heft 2, Glückstadt 1936, გვ. 61, შგვ. 4 და გვ. 68.

³ Luschan, op. cit, Diels, op. cit., შგვ. Königsberger, op. cit., იქვე.

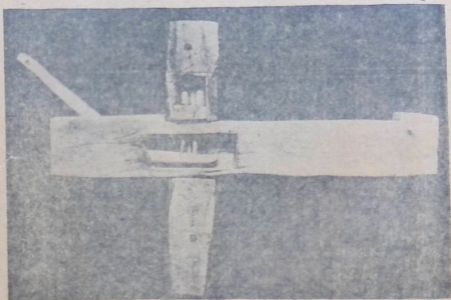
⁴ Luschan, op. cit.

⁵ Königsberger, op. cit., გვ. 62, შენიშვნაში.

აზრი ითქვა (1916 წ.), ეგვიპტეში წარმოებულ არქეოლოგიურ გათხრებს დღემდე აღნიშნულ საკეტის საკითხში ახალი არაფერი მოუპოვებია.

Luschan-ი სწერს: „einstweilen scheint mir, als ob man dort (ეგვიპტეში) die uns interessierenden Schlüssel mit einiger Sicherheit bis in das 13. vorchr. Jahrh. zurückverfolgen kann, und ich vermute, dass sie da noch sehr viel älter sind, aber noch fehlen uns dafür sichere Belege“¹.

იგივე Luschan-ი Ed. Hahn-თან ერთად ამ ტიპის საკეტების გასაღების (იხ. სურ. 15) არსებობის შესახებ ბაბილონში ამტკიცებს, რომ გასაღები მოცემულია ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე. ამ ბექედ ცილინდრების ერთი ნაწილი 2000 წ. წ. ერ. აღრიზდელია. ამის საფუძველზე Luschan-ი ასკვნის, რომ ამ საკეტის წარმოშობის ცენტრი ძველი ბაბილონია, საიდანაც ის შორეულ წარსულში დასავლეთით და სამხრეთით გავრცელდა. კერძოდ, რომაელების მეშვეობით ევროპის დიდ ნაწილში, ხოლო არაბების მეშვეობით—აფრიკაში.

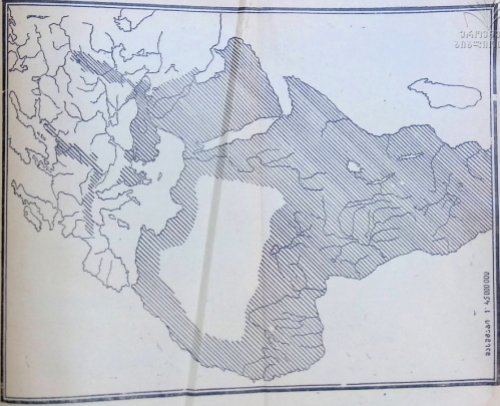

სურ. 13 დათვა-ბოცვა. ბირუნი. Luschan-ი.

იმ დროს როდესაც Luschan-ი თავის წერილს აქვეყნებდა ლიტერატურაში უფრო კიდევ არ იყო გამოვლინებული ამ ტიპის საკეტის არსებობა კავკასიის ტომებში² და უფრო ჩრდილოეთითაც ვოლღის აუზში. ამჟამად ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ამ ტიპის საკეტი მისი წარმოშობის ცენტრიდან ჩრდილოეთით გავრცელდა ქართველ-კავკასიელ ტომების მეშვეობით.

¹ Luschan, op. cit., გვ. 421.

² გამოწაკისია სომხური საკეტი, რომელიც გამოქვეყნებული იყო, იხ. აქვე გვ. 20, სურ. 12.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԱՍՏՈՒՆ 1 : 4 5 0 0 0 0 0 0

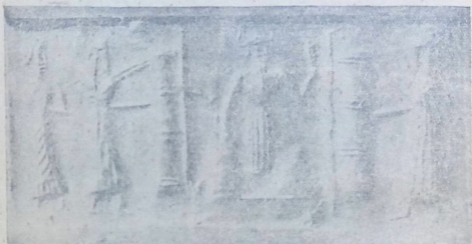
Հայաստանի Կրթության և գիտության նախարարություն

21. Այլ նա. Եղեղնա Յանդը X-B.

Կր. 11. ԲՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՇԵՆԻ. Lushan-ու.

მაგრამ Luschan-ის შეხედულებას დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის წარმოშობისა და გავრცელების შესახებ არ იზიარებს Königsberger-ი. მისი აზრით დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის წარმოშობის თარიღის გადატანა შორეულ წარსულში მისაღები არ არის. Königsberger-ის შეხედულებით ეგვიპტური ბრინჯაოს კლიტეები (XIII ს. წ. ერ.) და პინახტის სუდარა არ შეიძლება მიეკუთვნოს Luschan-ის მიერ აღნიშნულ დროს. მისი აზრით ეს ძეგლები მოგვიანო ხანას ეკუთვნის, ხოლო ყოველ შემთხვევაში არ არიან წინაბერძნულ ხანაზე აღრიხდელი („...halte ich alle für sehr spaet, auf keinen Fall für vorgriechisch“¹). Königsberger-ი არ იზიარებს აგრეთვე Diels-ის შეხედულებას რამესიდეების ხანის ეგვიპტეში ამ ტიპის საკეტის არსებობის შესახებ.

სურ. 15. ბაბილონურა დათვა-ბოყვას საკეტით ხელში. Luschan-ით.

თავის მხრით Königsberger-ი, Plinius-ის² და Aristophanes-ის³ ცნობების გამოყენების საფუძველზე, იმ აზრს ანეითარებს, რომ დათვა-ბოყვას ვაბატონების დასაწყისი აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის აუზია, ხოლო აქედან მისი გავრცელება ეგვიპტეში ეკუთვნის V საუკუნეს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე⁴. მისივე აზრით ეგვიპტეში ახალ სამეფოს დასაწყისიდან ხმარებაში იყო „ბიძგა-საკეტი“ („Stoss-schlüssel“), რომელიც შემდეგში შესცვალა ტექნიკურად დაწინაურებულმა „ბერძნულმა ბალანოს საკეტმა“ (Balanos-Schloss, Lakonisches Schloss), რომლისგანაც უთუოდ გვიან შიღებულა „კბილებიანი საკეტი“. ამ უკანასკნელს დღესაც ვხვდებით ეგვიპტეში კოპტურ და არაბულ კარებზე.

¹ Königsberger, op. cit გვ. 62, შეფ.

² Plinius, Nat. Hist., VII, 198.

³ Aristophanes, Tasmoph., 421.

⁴ Königsberger, op. cit., გვ. 62.

Königsberger-ის¹ მტკიცებიდან გამომდინარეობს, რომ, წინააღმდეგ Luschan-ის და Diels-ის აზრისა, დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტი შედარებით გვიანი მონაპოვარია და რომ ის ვრცელდება არა აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, როგორც ამას Luschan-ი, Diels-ი და Ed. Hahn-ი ამტკიცებენ, არამედ პირუტყუ, საბერძნეთიდან (სამოსიდან)—ეგვიპტეში გადადის. თავის აზრის დასაბუთების დროს Königsberger-ი ყურადღების გარეშე სტოვებს ბაბილონურ საკეტებს (კლიტებს), რომელთა შესახებ მყარი დათარიღება მიმოჰყვება². თუ საგანთან დაკავშირებული ეგვიპტური მასალა დათარიღების მხრით შეიძლება დაზუსტებას საჭიროებს, ამის თქმა ბაბილონური მასალის მიმართ უმართებულო იქნებოდა. მაგრამ Königsberger-ი რატომღაც სწორედ ამ მასალას არ ეხება და მას არ ითვალისწინებს მსჯელობის დროს.

ზემოხსენებულ ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზე მოცემული გამოსახულებანი წარმოადგენდნენ მნათობ-ლეთაების ამოსვლის სიუჟეტს. ბეჭედ-ცილინდრებზე ეს სიუჟეტი ტიპიურად ასეა წარმოდგენილი: მთის ორ მწვერვალს შორის გაღებულ კარებთან სღვას მნათობ-ლეთაება, რომელსაც მარჯვენა ხელში გასაღები უჭირავს. სურათის სიუჟეტი მთლიანად იმდენად მკაფიოდ და ნათლადაა მოცემული, რომ აშკარა ჩვენს წინაშე მნათობ-ლეთაების მთის იქიდან განხმულ კარებში „გამობრძანების“, ამოსვლის მომენტია მიცემული, „ციკერის განხმის“, „მზის ამოსვლის“ ხურათია წარმოდგენილი. ამ სიუჟეტის მიხედვით საესკებით გასაგებია, რომ მნათობ-ლეთაებას ხელთ უჭირია „გასაღები“, რომლის შემწეობით ის დაკეტილ კარებს აღებს ხოლმე, ვიდრე ცის კაბადონზე გამოვიდოდეს. ეს ბუნებრივი და გასაგებია.

პირიქით არა ბუნებრივი და გაუგებარი იქნებოდა, თუ ვიფიქრებდით, რომ მნათობ-ლეთაებას ხელში გასაღები კი არა, არამედ „ხერხი“ ეჭიროს, რომლის შემწეობით ის ყოველი დილით, როგორც ღამის ქურდი, კარის საკეტს გადახედავს ხოლმე. ზოგიერთი მეცნიერი ასე ფიქრობდა³, ვიდრე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არ იქმნა დამოწმებული დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის და გასაღების არსებობა.

მას შემდეგ, რაც ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტი აღმოჩნდა—აშკარა შეიქმნა, რომ უძველეს ხანის ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზე ლეთაებას ნამდვილად ხელთ გასაღები უჭირია.

როგორც ზემოთ გაიჩვენა, დათვა-ბოყვას მის კონსტრუქციასთან შეფარდებული გასაღები აქვს. შედარების მიხედვით ირკვევა, რომ ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზე გამოსახული გასაღები დათვა-ბოყვას გასაღების ანალოგიურია. დამთხვევა ყველა დეტალშია მოცემული. განსხვავება მხოლოდ კბილების რაოდენობაშია; ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზე გამოსახულ გასაღებს 7—8 კბილი აქვს, ხოლო ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახულ დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტის გასაღები 4-5 კბილითაა დამოწმებული. ეს განსხვავება არ ეხება საკეტების კონსტრუქციულ თავისებ-

¹ Königsberger, op. cit., გვ. 63.

² ზღრ. O. Weber, Altorientalische Siegelbilder, Leipzig 1920, გვ. 102.

³ ზღრ. Luschan, op. cit., გვ. 424.

ბურებას და ამიტომ უმნიშვნელოა. დებულება იმის შესახებ, რომ ზემოხსენებულ-
 ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე გასაღებია გამოსახული, სხვა მონაცემებითაც
 მტკიცდება.

როგორც ზემოთ ითქვა, ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე გამოსახულების
 საგანია—შვის ღვთაების ამოსვლა. თანახმად ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა შე-
 ხედულებისა შვის ღვთაება მთის იქით მდგარ სახლიდან გამოდიოდა. როგორც
 ცნობილია, ქართველი ხალხი წინააღმოსავლეთის კულტურისა და მოსახლეობის
 უძველეს ფენას (სუბარულ-ალაროდულს) ეკუთვნის. მას არა მცირედი წვლილი
 აქვს შეტანილი ძველი აღმოსავლეთის კულტურის საგანძურში და ამ კულტურ-
 რასთან მრავალი საერთო ელემენტი აკავშირებს. ამიტომ ქართველ ხალხში ძვე-
 ლი აღმოსავლეთის კულტურის მრავალი ელემენტი მოიპოვება გადანაშთის სა-
 ხით. კერძოდ, ეს ასეა შვის ამოსვლასთან დაკავშირებული კონცეპციის მი-
 მართაც.

ერთ-ერთ უძველეს ქართულ ხალხურ ლექსში ნათქვამია: „მზეო, ამო-
 დი, ამოდი, ნუ ეფარები გორასა“. ასევე კახურ ზღაპარში გარკვეუ-
 ლად არის მოცემული, რომ მზეს საკუთარი სახლი აქვს, სადაც ის,
 დღიური შრომით დამაშვრალი, ღამით ისვენებს დედის მზრუნველობის ქვეშ. ქარ-
 თული მონაცემების მიხედვით აგრეთვე ცხადია, რომ შვის ამოსვლა „ცისკარის“
 გაღებისთან (ცის-კარი) იყო დაკავშირებული. როგორც ცნობილია, კარებს საერ-
 თოდ და ცის კარებს კერძოდ ძველ აღმოსავლეთში სიმბოლური მნიშვნელობა
 ჰქონდა; იგი წარმოადგენდა pars pro toto-ს, „სახლის დარბაზს“, შინასა და
 გარეშეს კავშირს¹ და სხვას. ამის მიხედვით, ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე
 გამოსახული კარები შვის ღვთაების სახლის სიმბოლურ გამოსახულებას წარმო-
 ადგენს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ქართული ცისკარი² საბას განმარტებით³

¹ И. Степанов, Поверья грузин Телянского уезда, СМОИИ в. XVII, гл. 131—33.

² K ö n i g s b e r g e r, op. cit., გვ. 2 კარის მნიშვნელობის შესახებ სუგრეთში იხ. W. And-
 irae, Die jonische Säule, Bauform oder Symbol Studien zur Bauforschungen, H. 5. Bri. 1933.
 Andrae სწერს: „Die Tür als einzige Öffnung im Hürdenzaun, der ein sumerisches Anwe-
 sen umschloss, war durch ein Paar von Ringbündeln bestimmt, welches die Verschluss-
 einrichtung trug. Sie ist das wichtigste Glied der Anlage, wichtiger selbst als die
 Wohnhütte, welche die Hürde mit umschloss. Sie trat als Teil fürs Ganze ein. Wer die
 Tür besitzt, besitzt die Hürde samt Inhalt. Die Tür und, noch prägnanter, schon einer
 hrer Pfosten, eben das einzelne Ringbündel, deckt diesen ganzen Inhalt.. (გვ. 96).—
 კარების მნიშვნელობის შესახებ ეგვიპტეში მასალა პირამიდების ტექსტებში მოიპოვება. მაგ-
 თერტ-პირამიდის ტექსტში ნათქვამია: „განაბნეთ ცის კარი“ (იხ. H. Kees, Totenglaube und
 lenseitsvorstellungen, Bri. 1933, გვ. 15, უფ. 1).

³ ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ამ სიტყვის პირველი ნაწილი „ცა“ დიდორი, ან-
 დორი, ღუნძორი, აკურორი და ბარული სიტყვების მონაცემების საფუძველზე—ნათობს, ვარ-
 სკელავს, მთიებს აღნიშნავს (ქართველი ერის ისტორია, ტ. I², ტფილისი 1928, გვ. 129—30.
 „ცა-სთან დაკავშირებით იხ. გაბუჯორი, ზვესურული ტექსტები. აკ. შანიძის რედაქციით,
 წელიწადი, ტ. I, ტფილისი 1925, გვ. 256 და არნ. ჩიქობავა, კანურ-მეგრულ-ქართული
 შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი 1939, გვ. 201—02.

⁴ საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ყიფ შიძისა და შანიძის რე-
 დაქციით, ტფ. 1928.

„განთიადის მოწვენას, უწინარეს განთიადს“ აღნიშნავს, ხოლო „ცისკარი, განთიადი, რიერაფი, ალიონი—ამათ ყოველთა [სახელი] დილა ვიდრე მზის ამოსვლამდე“. ამასთანავე ცისკრის-ვარსკვლავი—მთიები ანუ აფროდიტა. ამგვარად ცისკარი, განთიადი, რიერაფი, ალიონი, დილა ცისკრის ვარსკვლავითურთ მზის ამოსვლის კომპლექს ეკუთვნიან, რომელშიაც ვენერა-აფროდიტეც იგულისხმება. ვენერას, აფროდიტეს, ცისკრის ვარსკვლავს სუმერული და ძველი აღმოსავლური ლეთაება დილბად, დილბატ შეესატყვისება¹. ივ. ჯავახიშვილმა დამაჯერებლად გამოარკვია², რომ დილბატის პირველ ნაწილში ქართული დილა-ა მოცემულია. თუ ჩვენ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ურარტულში მნათობი-ლეთაების აღსანიშნავად სახელი ბარტუ-ა მოცემული, რომელც სუმერულ-ქართულ მზის სახელს ბაბბარ—ბარბალე-ბაბალეს უკავშირდება³, შეიძლება ვითქვამოდ, რომ დილ-ბად, დილ-ბატ-ის მეთრე ნაწილი მნათობს, მზეს აღნიშნავს, ხოლო მთლიანად ტერმინი დილ-ბად, დილ-ბატ-ი დილის მნათობს, დილის მზეს გულისხმობს.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძველ ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე მოცემული მზის ამოსვლის სიუჟეტი სავსებით ემთხვევა ძველ აღმოსავლეთის ხალხების შეხედულების კომპლექსს. ამ შეხედულების შემადგენელი ელემენტები შემონახულია ქართულ ხალხურ გადმოცემებში, ისევე როგორც ქართველ ხალხს შემოუნახავს სუმერული მზისა (ბაბარ) და სუმერული მთიების (დილბატ) სახელები. ამიტომ ბუნებრივია, რომ მზის ლეთაებას მთის იქით თავის სახლიდან გამომავალს სახლის კარების გასაღებად გასაღები ჰქონდეს ხელთ. ამგვარად მზის ამოსვლასთან დაკავშირებული კონცეპცია, ძველ აღმოსავლეთში არსებული და ქართველ ხალხში შემონახული, სავსებით ადასტურებს იმას, რომ ბაბილონურ ბექედ-ცილინდრებზე მოცემულ მნათობ ლეთაებას ხელში გასაღები უპყრია.

რამდენადაც ამ ბექედ-ცილინდრების ერთი ნაწილი დთარიღებულია 2000 წ. ჩ. ერ., ამდენად ეს გასაღები და მისი შესაფრისი დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტიც ამ ხანას განეკუთვნება, წარმოშობით ფინა-აზიური კულტურის მონაპოვარია და აქედან არის გავრცელებული დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ამ დასკვნის საფუძველზე Königsberger-ის მტკიცება დათვა-ბოყვის ამ ტიპის საკეტის VI—V საუკ. ჩ. ერ. წარმოშობისა (კუნძულ სამოსსზე) და დასავლეთიდან აღმოსავლეთში მისი გავრცელების შესახებ—მცდარია და მიუღებელი. პლანიუსის⁴ ცნობის შესახებ, რომელსაც თავის დებულების დასამტკიცებლად Königsberger-ი იყენებს, Diels-ი შენიშნავს, რომ კუნძულ სამოსს გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტესთან, საიდანაც სამოსელ ხელოსნებს შეეძლოთ გადაეტანათ თავის სამშობლოში დათვა-ბოყვას ტიპის საკეტი.

¹ Fr. Hommel, Ethnologie und Geographie des Aften Orients. München 1926, გვ. 98-97, 404 შმდ. სუმერულად dil-bad, ბაბილონურად dil-bat.

² ივ. ჯავახიშვილის საჯარო მოხსენება (ენიშკი, 1939 წ.)

³ ვ. ბარდაველიძე, ქართული ლეთაება ბარბალე, იბეჭდება მარის ინსტიტუტის მონოგრაფიულ სერიაში.

⁴ Diels, Antike Technik, გვ. 62.

დათვა-ბოყვას ტიპის საეკეტის უძველეს ხანაში წარმოშობაზე სხვათა შორის ამ საეკეტის ქართული სახელიც შეიძლება მიუთითებდეს. ქართველურ ენებში საეკეტებისათვის შემდეგი ტერმინებია შემონახული: „საკშეცლი“¹, ბარამბია (რაქა), ურდული, კლიტე, მოქლონი || მოკლონი || ბოქლომი, ბორქომი || ბორკომი (მეგრულში), ლეჯვრან (ქვემო სვანურში), დათვე და დათვა-ბოყვა. ამ სახელებიდან ყველაზე მეტად ძველებური წარმოშობილობა დათვე-ს და დათვა-ბოყვას ემჩნევა. დათვა-ბოყვაში ტერმინის მეორე ნაწილი (ბოყვა) — ბოს, სეცტს, კარის ამყოლს აღნიშნავს, რომელზედაც „საკეცტია შიმაგრებელი, ხოლო მისი პირველი ნაწილი დათვა, ისევე როგორც გურულში შემონახული დათვე კინობითი ფორმაა სიტყვისა დათვი. საეკეტისათვის ცხოველის სახელის მიკუთვნება მიუთითებს საეკეტის ავთოროპეულ დანიშნულებაზე. როგორც ვიცით, ცხოველების გამოსახულებები, კერძოდ ლომების, სახლთან, სახლის შიგ, კართან, კარზე — წინააზიის უძველეს ხალხებში, სუმერებში, ასურულ-ბაბილონელებში, სუბარულ-ალაროდელებში, ავთოროპეულ დანიშნულებას ასრულებდნენ². ეგვიპტელებში ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა ლომის გამოსახულების საეკეტებსაც³. ამით უნდა აიხსნას ის ორნამენტები, რომლებიც სამხრეთ-ოსეთის მუზეუმში დაცულ საეკეტზეა ამოჭრილი: მზისა და ადამიანის სახეები. აღსანიშნავია ისიც, რომ ქართულში ცხოველის სახელწოდება იმ ტიპის საეკეტს აქვს შემონახული, რომლის გასაღების ანალოგი უძველეს ბაბილონურ ბეჭედ-ცილინდრებზეა მოცემული. ეს დამთხვევა, რასაკვირველია, შემთხვევითი არ არის. ესეც დათვა-ბოყვას ტიპის საეკეტის უძველეს წარმოშობაზე მიგვითითებს.

ამგვარად, აჭარული დათვა-ბოყვას სახით ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში უძველესი ტიპის საეკეტი შემონახულია, რომელიც თავისი წარმოშობით 2000 წელზე (წ. ერ.) აღრინდელია და რომლის წარმოშობის ცენტრი სუმერეთ-ბაბილონია.

¹ ოშკის დაბადებაში (973 წლისა) ეს სიტყვა იცითება: „საკველი“ (ვება კებათ, მ.შ).

² ბარდაველიძე და ჩიტიია, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ზეესული ტფილისი, 1930, გვ. 6.

³ K ö n i g s b e r g e r, op. cit., 54—58; M. P i l l e t, Le verrou, Annales du service des antiquités de l' Egypte, t. XIV, 83-187; Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, I, სურ. 402, გვ. 491.

3. თოშუარია

ბრუნების სისტემისათვის ლაკურ ენაში

1. სახელთა ბრუნება, რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ ლაკურში, დაღისტნის ამ ერთ-ერთ საინტერესო ენაში, საჭიროა მოვიგონოთ ზოგიერთი დამახასიათებელი თვისება ქართველური ენების სახელთა ბრუნებისა. საერთოდ ბრუნვად მიჩნეულია სახელის ის ფორმა, რომელიც მიიღება სხვა სიტყვასთან (სახელთან, ზმნასთან თუ თანდებულთან) ურთიერთობის დროს. ასეთი ბრუნვა ქართულში ექვსია (გამოვრიცხავთ წოდებითს¹). საგანთა ლოკატიური დამოკიდებულება კი—სიახლოვე, დაშორება, მიმართულება და სხვა—აღინიშნება სახელებზე თანდებულების დართვით. ეს თანდებულები, ოდესღაც თავისთავადი სიტყვები, დღეს ნაწილაკებია, მაგრამ სახელის მართვის უნარი ბრუნვაში მაინც აქვთ შერჩენილი: დაერთვიან ერთ-ერთ ხუთ ბრუნვათაგანს (მოთხოვნიის გამოკლებით). მაგ.,

- ძე. ქართულის სახლსა ზედა² → ახალ ქართულში სახლ-ზე (მიც.)
- თუალსა შინა² → თვალ-ში (მიც.)
- კაციისა თანა (ნათ.) → კაც-თან (მიც.) და სხვა

თანდებულებიანი ფორმა ზოგჯერ თვალაწინოდ არის დაშორებული თავის პირვანდელ წყაროს მნიშვნელობის შეცვლისა, თანდებულის გაცვეთისა და ბრუნვის ფლექსიის ნაწილობრივ ან მთლიანად მოკვეცის გამო (ქალაქით-გან → ქალაქიდან, ქალაქისა კერძო → ქალაქისკენ, ცხენით დაღ-მე → ცხენი დამ³...), მიუხედავად ამისა, იგი მაინც არ არის ახალი ბრუნვა: თანდებული დაერთვის ენაში არსებულ ამა თუ იმ ბრუნვას.

თანდებულებიანი ბრუნვის თავისებურება სალიტერატურო ქართულსა და შთელ რიგ დიალექტებში ისიც არის, რომ იგი მეორე თანდებულს არ დაირთავს და ბრუნებში არ იცვლება: არ იხმარება ქალაქისკენ-ში, ზეზე-გან... არც ასეთი ფორმები გვხვდება: ქალაქისკენშია, ქალაქისკენს...

¹ თუ რატომ, ნ. გენი წერილი „წოდებითი ბრუნვისათვის“ (ქობულ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“ 1935 წ., № 1, გვ. 15-25).

² ზედა, შინა წარმოშობაა ზე+და, ში+ნა+გან (შდრ. ზე-ნა, ზე-გა; ში-და ში-გა...).

³ -ი-დაშის გენეზისის შესახებ ნ. არნ. ჩიკობავას „ერთი უცნობი თანდებული, ახალ ქართულში“; აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტ. და მატ. კულტ. ინსტიტ. მოამბე, № 1, გვ. 55-65.

თავზემ, თავზეს... ამითგან ცალკე დგას -გან თანდებულნი ნათესაობითი; იგი იბრუნვის: კაცთა-გან-ი¹, კაცთა-გან-მა და სხვა.

ხევსურული და ფშაური კილოები სალიტერატურო ქართულს ამ მხრივ გასცდნენ. იქ თანდებულნი ფორმა გვევლინება დაწყებით ბრუნვაში: დაირთავს -ით ფლექსიას.

მაგალითები ხევსურულიდან:

სტუმარი ჩვენ გვიკვიან სხვა სოფელშიით მასულს (ბ. გაბუერი², 126₁₁₆): საფელ-
შიით = სოფლიდან;

აწვეს ყველა სახლშიით თითო კაცს მიინც (131₁₁₁): სახლშიით = სახლიდან;

კმლის ქარქაშჩიგით ფირჩხილებ ამაელ (157); ქარქაშჩიგით (←ქარქაშ-შიგ-
ით) = ქარქაშიდან;

თავზეით ვგ ფლან მაიკაფენ (137₁₁): თავზეით = თავიდან;

დაიუქმებს ხალხი, მავას საქმეზეით (148₁₁₆): საქმეზეით = საქმიდან...

მაგალითები ფშაურიდან:

საფლავშიით შეილის ამოთხარა რამლა მოგაგონა? (ვაჟა, V, 45₁₁₆): საფლავშიით =
საფლავიდან

კიდევ ამოდისა იმის სახლშიით ბოლი თუ არაო (53₁₁₁): სახლშიით = სახლიდან;

აფშინას ხურჯინშიით ატიკურა მამკე ჩქარადა (ვაჟა, III, 52₁₁₁): ხურჯინშიითა =
ხურჯინიდან...

-ით სუფიქსი, როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში გამოხატავდა გამოსვლას, დაშორებას კითხვაზე საიდან და უშუალოდ დაერთოდა სახელის ფუძეს (მაგ.: ციხ-ით=ციხიდან). გვევ ფუნქცია შერჩა მას ფშაურსა და ხევსურულში, ოღონდ დაერთვის თანდებულნი ბრუნვის და ამით უფრო კონკრეტულად წარმოგვიდგენს საქმის ვითარებას: გვიჩვენებს, თუ რა მდგომარეობიდან იწყება საგნის „გამოსვლა“, დაშორება (საფლავშიით ამოთხარა ნიშნავს: საფლავშია საგანი და ასეთი საგანი უნდა ამოითხაროს იქიდან).

ხევსურულში ამის გარდა ქართულისათვის სრულიად უჩვეულო ორთანდებულნი ბრუნვა გვხვდება. მაგ.: „გახვეების ძასპინძელ სტუმრებს სოფლის პირშიამდი“ (131₁₁): პირშიამდი=პირამდის. მართალია, ასეთი შედგენილობის შემთხვევები იშვიათია, მაგრამ საგულისხმოა იმ მხრივ, რომ ის პირინციპში მისაღებია ხევსურულისათვის; სვინური სათვის კი ეს მოვლენა ჩვეულებრივია.

მაგალითები ლაშხურიდან:

გუ ლოქ ანად ლეწართეთი (ა. რინანის ტექსტები, 55₁₁₆; აგიდესო საბურავზე): ლეწარ-
თე+თი საბურავისკვი+ზე;

ზითუნაზე თი-უდ ანად კოჯუქას (61₁₁₆; მზეთუნაზეი კვლავ ავიდა კლდეზე: კოჯ-
თე+თია კლდისა-კენ+ში...)

მაგალითები ბალსწემოურიდან:

ქანკიდ კოლმე ფიბჩანე (სვანური პროზაული ტექსტები. I. ბალსწემოური კილო, 84₁₁₆;
აიილო კოლოფი ფიბიდან): ფიბ-ჩან-ეი ფიბი-გან-ზე;

ხეითში მარქნე ლოლანქს ჯვეგხანქა (197₁₁₆; ვირჩვე საუკეთესო ცხეარს ჯოგოდან):
ჯვეგ-ჩან+ქა ჯოგით-გან+გან და სხვა

¹ ამ გზითაა ფთოვდ მიღებული ზღაპრული სახელები: ბრისტაგანი, ბელთაგანი...

² კვესურული მასალები, პროფ. ა. შანიძის რედაქციით: ქართული საენათმეცნიერო სახ. წელიწადი, I-II, ტფილისი 1924.

ამგვარად, თანდებულიანი ფორმა 1. არ იძლევა ახალ ბრუნვას, თუნდაც ის საკმაოდ სახეცვლილი იყოს პირველ წყაროსთან შედარებით: ბრუნვად რჩება იგივე, რასაც თანდებული დაერთო; 2. იშვიათ შემთხვევაში იბრუნვის და 3. ხვესურულსა და განსაკუთრებით სენურში ხელახლა დაირთავს თანდებულს: გვაქვს ორ თანდებულიანი ბრუნვა.

2. ლაკური ენის სახელთა ბრუნება ზოგ რამეში წიაგავს ქართველური ენებისას: მასში მდიდრადაა წარმოდგენილი ცალთანდებულიანი და ორთანდებულიანი ფორმები. პეტრე უსლარს, რომელსაც ეკუთვნის ლაკურის ერთერთი დიალექტის ვრცელი გრამატიკული მიმოხილვა¹, საკმაო სისრულით აქვს დამუშავებული სახელთა ბრუნება. ის საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ თანდებულიანი ფორმები წარმომდგარია დაბოლოებაკვეცილი ნათესაობითი ბრუნვისაგან თანდებულების დართვით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათ მიანც ბრუნვებს ეძახის. წამოყენებულ დებულებას აპართლებს, ერთი მხრით, იმით, რომ „...изменении формы именительного... нельзя разделить так, чтобы каждая из отдельных частей представляла самостоятельную форму“ და, მეორე მხრით, თანდებულიან დაბოლოებაკვეციელ ნათესაობითს აქვს „более определенное значение“-ო (გვ. 16). ამის გამოა, რომ ის ლაკურში ითვლის 50 ბრუნვამდის. ჩვევით დავრწმუნდებით, რომ პ. უსლარის ეს მოსაზრება არ არის სწორი. მაგრამ ჯერ ვნახოთ ავტორის სქემები.

ყველა ბრუნვითს ფორმას ავტორი ჰყოფს ორ დიდ ჯგუფად: „Одни из них служат для обозначения отвлеченных отношений между предметами, другие же для обозначения материальных отношений положения их в пространстве“ (გვ. 29). უკანასკნელი ჯგუფის ბრუნვებს ის უწოდებს იდგილობრითს (местным).

პირველი ჯგუფის ბრუნვებია პ. უსლარის მიხედვით:

საბელობითი	უსსუ	уссу ¹	მსა
ნათესაობითი	უსსილ ²	уссил	მისი
მიკვებითი	უსსინ	уссин	მისა
კავშირებითი (союзный)	უსსიწმალ	уссицал	მხოლრთ
დათმობითი (уступающий)	უსსიიარ	уссийар	მსაზე, ვიდრე მსა
შეოქებითი (посредствующий)	უსსიინუ	уссийну	მისი მეოხებით, საშუალებით
მითვისებითი (присовоивующий)	უსსიბ ³	уссиль	მისა
დაახლოებითი (сближающий)	უსსიბხუნ	уссильхун	მისა
გამოყოფითი (отделяющий)	უსსიწმა	уссиша	მისიგან
გაწართლებითი (равняющий)	უსსუჯსა	уссуасса	მისანავით
დამსგავსებითი (уподобляющий)	უსსუქნა	уссукуна	როგორც მსა
წოდებითი	უსსუ (უსუა)	уссу (уссуй)	მსაო

¹ Этнография Кавказа. Языковедение. IV. Лахский язык. Тифлис 1890.

² გადმოვეცემთ ამგანინდელი ლაკური ანბანითაც.

³ გამოხატავს ლაბიალიზაციას.

⁴ ბ¹ არის რბილი ხ (х).

ამ თორმეტი ბრუნვითი ფორმის გენეზისის რკვევისას პ. უსლარი სწორად აღნიშნავს მათ მნიშვნელობას და მართებულად გამოყოფს თანდებულებს -შშალ, -მარ, -ანუ, -ხ', -ხ'უნ, -შშა, -ქსა, -ქუნას, ოღონდ დასკვნებს *отлегеа* არაზუსტს, როცა ამბობს: „Союзный... образуется из родительного переменной (i) окончания л на“ —შშალ... ან სხვაგან „заменением окончания л посредством -ану (გვ. 32), ნამდვილად კი დაბოლოება -ლ მოკვეცილია.

მეორე ჯგუფის—ადგილობრივი—ბრუნვები პ. უსლარის მიხედვით ოცდათხუთმეტია. მათი მნიშვნელობაც სწორად აქვს გაგებულთ ავტორს. გამოსავლად აღებულია საგნის მდგომარეობა, ხოლო ამას დართული თანდებულების საშუალებით გამოიხატება საგნის მოძრაობა—დაშორება, დაახლოება, მიმართულება და სხვა. მისივე სიტყვებით: „Принимая точку положения покоя за начальную, мы находим для движения: или исход из этой точки, или удаление от нея, или сближение с нею, или передвижение относительно ея, или направление к ней. Все это выражается в лакском языке особыми формами“ (გვ. 35).

3. უსლარის მაგალითებით ეს ნიშნავს შემდეგს:

მდგომარეობა (покой)	კკათლევ ³	კვატლუ	სახლ-ში	
გამოვლა (извлечение ¹)	კკათლეა	კვატლუა	სახლ-ში-გან	
დაშორება (удаление)	კკათლეათ	კვატლუათ	-	
დაახლოება (сближение)	კკათლევან	კვატლუან	სახლ-ში-კენ	
შუალობა (посредство)	კკათლევებ	კვატლუებ	სახლ-ში-ით(через дом)	
მიმართულება (направление)	კკათლევანა	კვატლუანა	სახლ-ში მიმართულებით	
მდგ.	კკათლეა	სახლ-ზე	კკათლელ	სახლის ქვეშ
გამოს.	კკათლეაა	სახლ-ზე-გან	კკათლეა	სახლის ქვეშიდან
დაშ.	კკათლეათ	-	კკათლეათ	-
დაახლ.	კკათლევან	სახლ-ზე-კენ	კკათლელენ	სახლის ქვეშისკენ
შუაღ.	კკათლევებ	სახლ-ზე-ით	კკათლელებ	სახლის ქვეშით
მიმართ.	კკათლევანა	სახლ-ზე მიმართულებით	კკათლელვანა	სახლის ქვეშ მიმართულებით
მდგ.	კკათლებ	სახლის იქით	კკათლემ	სახლთან, სახლის გვერდით
გამოს.	კკათლება	სახლის იქით-გან	კკათლენა	სახლთან-გან
დაშ.	კკათლეათ	-	კკათლენათ	-
დაახლ.	კკათლევან	სახლის იქით-კენ	კკათლემვან	სახლთან-კენ
შუაღ.	კკათლევებ	სახლის უკან	კკათლემებ ²	სახლთან
მიმართ.	კკათლევანა	სახლის იქითა მიმართულებით	კკათლემვანა	სახლთან მიმართულებით

¹ Извлечениеს შინაარსობლივ გამოოსვლა უფრო უდგება, ვიდრე ამოღება, ან ამოკრეფა.

² ეს ფორმა გვხვდება სალიტერატურო ლაქურში, რომელსაც საფუძვლად ვაყენებ დღემდე უცნობი კილო, უსლარის კი კკათლევებ აქვს მოცემული.

³ პ. უსლარის წუქის ნაცვლად -წიბ აქვს.

მდგ.	კკათლუქა	სახლთან, სახლის ახლოს
გამოს.	—	—
დაშ.	კკათლუქათუ	სახლის ახლოს-გან
დაახლ.	კკათლუქან	სახლთან-კენ
შუალ.	კკათლუქაბ	სახლთან
მიმართ.	კკათლუქანაბ	სახლთან მიმართულებით (გვ. 35—45).

ამგვარად, ორსავე ჯგუფში გამოდის (12+35=) 47 ბრუნვა.

3. უსლორის შეხედულება ბრუნვათა შესახებ საესეებით გაიზიარა, ლეკური ენის სასკოლო გრამატიკის პირველმა შემდგენელმა ჰუსეინ ლაზი ჰიტინაევიმ¹, ოღონდ მან გამოორიცხა პირველი ჯგუფიდან განტოლებითი (разняшии) და დამსვავებებითი (ყოიძინჟაიშიი) ბრუნვები, ხოლო მეორე ჯგუფიდან უკვე თანდებულისაგან მიღებული შუალობა (კკათლუქაბ) და თავის მხრით დაუმტკიცა რვა „ბრუნვა“. ამგვარად, მიიღო 52 ბრუნვა. ესენია: პირველ ჯგუფში -ხ (-ახ), -ხლუ და -ხლუწ დაბოლოებიანი, ხოლო მეორე ჯგუფში -ხაინ-დართული ფორმები; მაგ.:

- ხ, -ახ: კკათლუქაბ სახლზე, სახლს
- ხლუ: კკათლუქათუ სახლის გამო, სახლის ნაცვლად
- ხლუწ: კკათლუქაბუ სახლისთვის, სახლის გამო, „სახლის გულისთვის“
- ბჰინ-თანდებულადანი ფორმები (-ბჰინ ნიშნავს через, durch, „გაველით“):
- პირავე-ბჰინ კვედელზე გაველით
- პირაა-ბჰინ კვედელზე გაველით
- პირაწუ-ბჰინ კვედელთან (კვედლის გვერდით) გაველით
- პირაბუ-ბჰინ კვედელს იქით გაველით
- მუოსირაბუ-ბჰინ ხის ქვეშ გაველით (გვ. 34).

კითხვა ისმის: რა წარმოშობისაა ეს 52 ბრუნვა?

3. ლაკურში ნამდვილად სამი, წოდებითის ჩათვლით—ოთხი ბრუნვა გვაქვს. ესენია: სახელობითი, წოდებითი, ნათესაობითი და მიცემითი. სახელთა ბრუნებისას ჩვეულებრივ ორი ფუძე გვეკლინება: ერთია სახელობით-წოდებითისათვის, ხოლო მეორე ნათესაობით-მიცემითისათვის. წოდებითი სახელობითისაგან ინტონაციით, ან ზოგჯერ ინტონაციონა და თავში ჯა ნაწილაკის დართვითლა განსხვავდება,—თუ ფუძე ბოლოთანხმოებიანია, მაგრამ თუ ფუძე ბოლომხოვნიანია, მაშინ -ბ ბოლოსათუ ჩნდება. ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება ყოველთვის -ლ არის. იგი შედარებით იშვიათად დაერთვის სახელობითის ფუძეს, მეტწილ შემთხვევაში კი მის წინ თავს იჩენს ნაირ-ნაირი მარცვლი: -ა-, -ი-, -უ-, -ლი-, -ლუ-, -ნა-, -ნი-, -ნუ-, -რა-, -რი-, -რუ- და სხვა მრავალი; მცირე შემთხვევა, როცა მარცვლის გამოვლინებასთან ერთად ფუძის დრეკადობაც ხდება. მიცემითი ბრუნვა ნათესაობითის მზამარეულ ფუძეს იყენებს და ნათ.-ის -ლ სუფიქსის ადგილას თავის -ფ ბოლოსართს აჩენს. მაგ.:

¹ Lakku mazral lu („ლაკური ენის წიგნი“), ნაწ. II, შაბაჩ-ფალა, გვ. 30—43.

საზ.	ჭირა	კედელი	ნიც	ხარი	ღუშ	ასული, გოგო
წოდ.	ჭირა-ა	კედელი	ნიც	ხარო	ღუშ	ასული
ნათ.	ჭირა-ლ	კედლისა	ნიც-ა-ლ	ხარისა	ღუშ-ნი-ლ	ასულისა
მიც.	ჭირა-ნ	კედელს	ნიც-ა-ნ	ხარს	ღუშ-ნი-ნ	ასულს და სხ. ¹

დანარჩენი 48 ბრუნვა სხვა არაფერია, თუ არ თანდებულებიანი ფორმა. ყველა ეს ფორმა, უსლარის სწორი შენიშვნით, მიღებულია ნათე აობრით-საგან -ლ ბოლოსართის მოკვეცითა და თანდებულის დართვით და, წინააღ-მდეგ უსლარისავე მტკიცებისა, შეიძლება მათი დაყოფაც. ხერხდება აგრეთვე თანდებულთა მართალი სახტს დადგენა და ამდენად ა. დირის მიერ დაშვე-ბული შეცდომის გასწორება². კიდევ მეტი: არის შესაძლებლობა ზოგიერთი თანდებულის გენეზისის გარკვევისაც.

პირველი ჯგუფის 12 ფორმაში შედის ჩვენ მიერ შემოთქმული ნათესაობითია. ეს თანდებულებია ნათესაობითიან:

-შშალ 'ურთ'	-აარ 'ზე, ვიდრე'	-ანუ (-ნუ) 'გეობებით'
-ხ'	-აა'უნ	-შშა 'გან, საშუალებით'

რაც შეეხება -ქსა 'ვით', -ქუნა (-ქუმმა, -ქუნა) 'როგორც' თანდებულებს, ისინი, როგორც ზევით იყო ნათქვამი, პ. პიტინაევმა სამართლიანად გამოაი-ხა, რადგანაც იხმარებინა ყველა ბრუნვისათნ, და თავის მხრით დაუშტა ნათე-საობითთან სამი თანდებული:

- ხ, -ახ 'ზე', მაგ.: მურხ'ირაახ მიტიყუყულთ ხანაა ბურ 'ხეხე ქიანქუალები დადიან'.
- ხლუ 'ნაცვლად': მურხ'ირახლუ კკატა ბულუნნი 'ხის ნაცვლად სახლი მისცეს'.
- ხლუნუ 'გამო': მურხ'ირახლუნუ ინსანთლ ბიუნნი 'ხის გამო (ხის გუ-ლისთვის) ადამიანები წაიჩხუნენ'.

თუ რა მიმართებაშია ერთმანეთთან -ხლუ და -ხლუნუ, -შშა და -შშაუ, -ხ' და -ხ'აუნ, ან საერთოდ როგორია გენეზისი ამ ცრა თანდებულისა, ეს მომავალში გამოირკვევა. ამე-მად ჰი ცნობილია მათი სახე და ფუნქცია: ესები გამოხატავენ საგანთა ურთიერთობას სივრცის გარეშე.

მეორე ჯგუფის ბრუნვები ორად უნდა გაიყოს: ექვსი მათგანი ცალთან-დებულებიანი და გამოხატავენ საგნის მდგომარეობას (იიიი), ზოლო დანარჩენები ორ თანდებულებიანი და გამოხატავენ საგნის მოძრაობას სივრცეში. მდგომარეობის გამოშტატვლი თანდებულებია:

¹ პ. უსლარის მიერ წარმოდგენილი სახელთა ბრუნებისა და ბრუნვათა დაბოლოებე-ბის აქ განმეორება, თუნდაც ახლის დართვით, საჭირო არაა. მოგვემოკვება რმის სახელთები, რომ ნათესაობითში -ლს წინ გამოვლენილი მარცვლი ზოგ შემთხვევაში ფუძის ელთონილე-ბად გამოვაცხადოთ.

² Einführung in die kaukasischen Sprachen, Leipzig 1928, S. 239.

1. -ა -ზე (კითხვაზე საღმ): კირა-ა კედელზე, ბაკრა-ა თავზე (ბაკ თავი, ნათ. ბაკ-რა-ლ)...
2. -მუ -ში (კითხვაზე საღმ): კირა-ვუ კედელში, ნიცა-ვეუ ხარში...
3. -ლუ ქვეშ (კითხვაზე საღმ): კირა-ლუ კედლის ქვეშ, კვათლუ-ლუ სახლის ქვეშ (კვატტა სახლი, ნათ. კვათ-ლუ-ლ)...
4. -შა თან, ახლოს, ახლო (კითხვაზე საღმ): კირა-ჰა კედელთან, კედლის ახლოს...
5. -ხ იქით, აა (კითხვაზე საღმ): კირა-ხ კედელს იქით, აა стеной...
6. -წ თან, ძალიან ახლოს, ყ (კითხვაზე საღმ): კირა-წ კედელთან, ყ стеной...

რაც შეეხება მიმართულების გამომხატველ თანდებულებს, ისინი რიცხვით ხუთია (და არა ექვსი!) და დაერთვიან თითოეულ ამ შემოზოყვნილ ექვს ფორმათაგანს. მაგ.:

1. -ა ანუ მისა სრული სახე -ამუ¹ -გან (გამოხატავს მოშორებას, მოცილებას, კითხვაზე საიდან?):

კირა-ა-ა	კირა-ა-ათუ	კედელ-ზე-გან, კედელზეით	(კედლიდან)
კირა-ვ-ა	კირა-ვ-ათუ ²	კედელ-ში-გან, კედელშიით	(კედლიდან)
კირა-ლ-ა	კირა-ლ-ათუ ²	კედლის ქვეშიდან, კედელქვეშიდან	(")
		კედლის ახლოდან	(")
კირა-ხ-ა	კირა-ხ-ათუ	კედლის იქიდან	(")
კირა-წ-ა	კირა-წ-ათუ	კედლის ძირიდან, კედლის ახლოდან	(")

2. -გ -კენ (გამოხატავს მიმართულებას კითხვაზე საით? საითკენ?):

კირა-ა-გ	კედელ-ზე-კენ (კედლისკენ)
კირა-ვ-გ	კედელ-ში-კენ (")
კირა-ლ-გ	კედლის ქვეშისკენ, კედლის ქვეშ
კირა-ჰ-გ	კედლის ახლოსკენ, კედელთან
კირა-ხ-გ ⁴	კედლის იქითკენ, კედლის იქით
კირა-წ-გ ⁴	კედლის ძირისკენ, კედელთან, კედლის გვერდით, კედელს

3. -ხ გავლით, -ზე, через, сквозь, по, за, к

კირა-ა-ხ	კედელზე, по стене
კირა-ვ-ხ	კედელში გავლით, через стену
კირა-ლ-ხ	კედლის ქვეშ გავლით, под стеной, вдоль стеной
—	კირალ კირა-ხ კედლის ახლოს, კედელთან
კირა-ხ-წ ⁴	კედლის იქით, за стеной
კირა-წ-წ ⁴	კედელთან, კედლის გვერდით...

¹ პ. უსლარსა და ჰ. ჰიტინაევს -ა და -ათუ სხვადასხვა თანდებულად მიანდათ ნამდვილად კი -ა ← -ათუ/საგან.

² -ა / -ათუს დართვისას -უ ეკვეცება -ვე და -ლუ თანდებულებს.

³ წ ← ჰა+ათუ შერწყმისას. წერაში სავრძეს არ გადმოსცემენ.

⁴ უ- თანხმოვანთგანსაგარს წარმოადგენს.

4. -ნაჲ (-მშაჲ, -ნნაჲ)¹ მიმართულებით, по направлению...

კირა-ა-ნაჲ (კირა-ა-მშაჲ, კირა-ა-ნნაჲ)	კედლის მიმართულებით ზევით
კირა-ვუ-ნაჲ (კირა-უ-შაჲ, კირა-უ-ნნაჲ)	" " შიგნით
კირა-ლუ-ნაჲ	" " ქვეშ
კირა-ჰა-ნაჲ	" " ახლოს
კირა-ხ-უ-ნაჲ ²	" " იქით
კირა-წ-უ-ნაჲ ²	" " ძალიან ახლოს, თან

5. -ხჲინ გავლით, через

კირა-ა-ხჲინ	კედელზე გავლით
კირა-ვუ-ხჲინ	კედელში გავლით
კირა-ლუ-ხჲინ	კედლის ქვეშ გავლით
კირა-ხ-უ-ხჲინ ²	კედლის იქით გავლით
კირა-წ-უ-ხჲინ ²	კედლის გვერდით გავლით, კედელთან გავლით

ამგვარად, ორთანდებულნიან ბრუნვითი ფორმა შედგება ნათესაობით-მიცემითი ბრუნვის ფუძისაგან პლუს მდგომარეობის გამომხატველი თანდებული პლუს მიმართულების აღმნიშვნელი თანდებული (ჰაჲა+ლუ+ნ კედლის+ქვეშ+ქენ). ასეთი ფორმა სულ არის 28. მოყვანილი ნიშნებიდან ისიც ჩანს, რომ აღვიღად გამოიყოფა თანდებულები ფუძისაგან და რომ მათ ყველა შემთხვევაში დაცული აქვთ თავიანთი წნიშვნელობა.

4. ზოგიერთი თანდებულის გენეზისისათვის. შენიშნულია, რომ -ლუ თანდებული იხმარება ცალკე: ჰაჲა-ლუ ← ჰაჲაჲ ლუ კედლის ქვეშ. ზემოთ იყო ნათქვამი, რომ -ა თანდებული მიღებულია -ათუ³საგან უკანასკნელის გაცვეთის გზით. ამქამად პიარაღულური ფორმები გვაქვს: კირაჲ-ა || კირაჲ-ათუ-ასვე გაცვეთის გზით არის

- ა 'ზე' ← ძალ უსაგან 'ზევით, ზემოთ': კირა-ა² ← კირაჲ ძალუ 'კედელსა ზედა'
- ვ'უ' 'ში' ← გიევისაგან 'შიგ, შიგნით': კირა-უჲ ← კირაჲ ვიჲ 'კედელსა შიგა'
- ჰა 'თან, ახლოს' ← კირაჲ 'ახლოს, თან': კირა-ჰა ← კირაჲ ჰარაჲ² 'კედლისა თანა, კედელთან, კედლის ახლოს'

ხსენებული ზნისართები ლუ, ძალუ, ვიჲ, ჰაჲაჲ, დღესაც ცოცხალია და იხმარება სახელისგან დამოუკიდებლადაც, როგორც ზნისართი, სეადასხვა თანდებულის დართვით: ძალუ, ძალუჲ, ძალუნაჲ...

დასკვნა:

1. ლატურშიტ, ქართულის მსგავსად, მოგვეპოვება ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები. ძირითადი ბრუნვა, წოდებისის ჩათვლით, ოთხია: სახელო-

¹ შამაკეთან იხმარება -ნაჲ, ქალის სქესთან — -ნნაჲ და ქალიშვილის, სქესთან — -შაჲა; მაგ.: ადიშინა ნაჲ ურ კირაჲ ნაჲ ა კაცი შიდის კედლის მიმართულებით, კედელზე, მაგრაშ შხარსა ნაჲ დურ კირაჲ ნნაჲ ა 'ქალი შიდის კედლის მიმართულებით, კედელზე (ზევით)...

² -უ- თანხმოვნისთვისაცაა.

³ აჲ გამოითქმის ეჲ და აჲ-თუჲად.

ბითი, წოდებითი, ნათესაობითი და შიკვითი, მეტწილ შემთხვევაში ნათესა-
მიცემითის საერთო ფუძე განსხვავდება სახ.-წოდებითის საერთო ფუძისაგან.

2. თანდებულიანი ბრუნვითი ფორმა ორმოცდასამია, იმდენივე, რამდენიც
3. უსლარს ჰქონდა, ოღონდ მათგან ნაწილობრივ განსხვავებული შედგენი-
ლობისა, ხოლო პირველი სასკოლო გრამატიკის ავტორის მიხედვით 48-ა. ორივე
ავტორი - ა და -ათუ-ს ცალ-ცალკე თანდებულად თვლიდა და ეს აღიღებდა
ფორმათა რაოდენობას.

3. თანდებულიანი ფორმები შედგენილობის მიხედვით იყოფა ორად:
ცალთანდებულიანებად და ორთანდებულიანებად. პირველი შედგება ნათესაო-
ბითი ბრუნვის -უ-მოყვებილი ფუძისა და თანდებულისაგან, ხოლო მეორე—
იმავე ნათესაობითის ფუძისა, ადგილმყოფობის თანდებულისა და მიმართულების
გამომხატველი თანდებულისაგან (მაგ.: ჭაბა-ჭუ 'კედელ-ში'; ჭაბა-ა-ათუ 'კედელ-
ზე-გან, კედელზეთ'). როგორც ჩანს, ხეობდება თანდებულიანი ფორმის ანა-
ლიზი და თითოეული ელემენტის ფუნქციის დადგენა. ამდენად მათი მიჩნევა
ცალკე ბრუნვებად შეეკდომება.

4. თანდებულიანი ფორმები მნიშვნელობის მიხედვითაც იყოფა ორად:
ერთნი გამოხატავენ საგანთა ურთიერთობას სივრცის გარეშე, ხოლო მეო-
რენი—საგანთა ურთიერთდაპოკიდებულებას სივრცეში (მაგ.: უსა-ა-მალ
ძმითურთ, მაგრამ მაჭა-ჭუ 'თავში', მაჭა-ა 'თავზე').

5. საგანთა ურთიერთობის გამომხატველი თანდებულებია სივრცის
გარეშე:

	-მალ -ურთ	-წა-გან	-ანუ მეოხებით	-აბ-ზე, ვიდრე
	-ს	-ს'უნ (ორივე ითარგმნება მიცემითით)		
-აბ (-ბ) -ზე	-სლუ -თვის	-სლუნუ გამო, გულისთვის		(სულ 9) ¹ .

6. საგანთა ურთიერთობის გამომხატველი თანდებულებია სივრცეში:
ადგილმყოფობისა (მდგომარეობისა): -ა -ზე -ჭუ -ში -ლუ ქვეშ
-ჭა თან, ახლოს -ბ გავლით -წ თან, გვერდით (სულ 6);
მიმართულებისა: -ა || -ათუ -გან -ბ -კენ -ბ გავლით, -ზე
-ნაა (-მნაა, -ნნაა) მიმართულებით -სჭაბ გავლით (სულ 5)

უკანასკნელი დაერთვიან ადგილმყოფობის თანდებულიან ფორმებს და ამ
გზით ვიღებთ რთულთანდებულიან (ორთანდებულიან) 28 ფორმას, როგორცაა:
ჭაბა-ა || ქირა-ა-ათუ, ჭაბა-ჭუ-ნ, ჭაბა-ლუ-ზ და სხ. (6. გვ. 333).

7. ზოგი თანდებული მიღებულია ზმნისართისაგან უკანასკნელის გაცე-
ვით; მაგ.: -ა ← -ააღუ'საგან ('ზემოთ'), -ჭ'ი' ← -ჭა'ისაგან ('შიგნით'), ჭა ← ჭაბაჯ'
ისაგან ('ახლოს').

8. ლაკურში თანდებულიან ბრუნვათა მრავალფეროვნებისა და ხშირი გა-
მოყენების თუ სხვა მიზეზის გამო სრულებით არ იხმარება ზმნისწინი.
ამით ლაკური თვალსაჩინოდ განსხვავდება ქართველურ ენათაგან, რუსულისა,

¹ მთვევლობაში არაა მიღებული -ქასა და -ქუნა, როგორც არა თანდებულები.

საქართველოს
საბჭოთაო
საგარეო
კავშირების
მინისტრის
სამსახური

გერმანულისა და სხვა ენებისაგან, სადაც ერთი და იმავე ფუნქციისა და მნიშვნელობის თანდებული თუ წინდებული გვაქვს სახელთან და ზმნისწინი ზმნასთან (მაგ.: შუ-დის ოთახ-ში, входит в комнату...). ეს გარემოება ფრიად მნიშვნელოვანია, ერთი მხრით, სახელისა და ზმნისა, თანდებულ თუ წინდებულისა და ზმნისწინის ურთიერთობის გამოსაკვლევად და, მეორე მხრით, ენის განვითარების დასაფიქსურების გასათვალისწინებლად. ამ მხრივ თავისი წვლილის შემოტანა შეუძლიათ სხვა დალისტრურ ენებსაც, განსაკუთრებით დარგუულს, რომლის ბრუნების სისტემა საკმაოდ წააგავს ლაქურისას.

P. S. ეს დებულებები წამოყენებული იყო მოხსენებაში, რომელიც წავიკითხე დალისტრის საკვლევ-სამეცნიერო ინსტიტუტში. იგი გაიზიარეს დამსწრე ლაქებმა. მოხსენების თანახმად წარმოადგინა სახელთა ბრუნება სასკოლო გრამატიკის ავტორმა ჰუსეინ ჰაჯიევიმ თავის ლაქური ენის სახელმძღვანელოში „ლაქური ენა, გრამატიკა და ორთოგრაფია, II ნაწ.“¹ ოლონჯ, სამწუხაროდ, რიგი თანდებულები მას სწორად არ აქვს გამოყოფილი.

¹ Гаджиев Гусейн, лекку маэ, грамматикаа орфография. II бүтэ, Махачкала 1988.

ს. შავსხიშვილი

რიტორიკული განათლების ცენტრი ძველ კოლხეთში

ბიზანტიელი რიტორი და ფილოსოფოსი თემისტო (დაახლ. 317—386) თავის XXVII სიტყვაში საყურადღებო ცნობებს იძლევა ძველი კოლხეთის კულტურული მდგომარეობის შესახებ IV საუკუნისათვის. ჯერ კიდევ ამ 30 წლის წინათ ამ ცნობებს ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა და „ქართული ერის ისტორიის“ I ტომში მან ლატიშვიცის შიერ (Scythica et Caucasia I, 696) მოყვანილი ნაწყვეტების საფუძველზე შემდეგი სტრიქონები უძღვნა ამ საკითხს: „თემისტეს სიტყვებშია ჩანს, რომ ელინური სწავლავანათლებისათვის ნაყოფიერი ნიადაგი აღმოჩენილა კოლხეთში და, თუ მას დაეუკრებთ, ქვეყანა ელინური კულტურისა და «მეზათა საღებურად» უქცევიან, ისე რომ იმ დროს კოლხებს ელინთა სადღესასწაულო ყრილობებზედაც-კი უსახელებიათ თავი რიტორიკითა და შერბეცველებით“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია I, 253). ლატიშვიცის კრებულში მოყვანილი ნაწყვეტები თემისტის სიტყვიდან მეტის დასკვნის საშუალებას არ იძლევა. მაგრამ საკმარისია ვაუცნოთ თემისტის ამ XXVII სიტყვის მთლიან ნაწილს, სადაც ლაპარაკია კოლხეთზე, რომ ჩვენ თვალწინ უფრო კონკრეტული სურათი გადაიშალოს: სახელდობრ, თემისტის სიტყვებიდან ნათელი ხდება, რომ უკვე IV საუკუნის შუაწლებში კოლხეთში, ფოთის მახლობლად, არსებულა რიტორიკული განათლების ცენტრი, სადაც განათლებას ღებულობდნენ ბიზანტიიდან საგანგებოდ მივლინებული ახალგაზრდები.

თემისტის XXVII სიტყვა, რომლის ნაწილი ქვემოთ მოგვყავს, მიმართულია ერთი პროვინციელი ახალგაზრდისადმი, რომელსაც თემისტისთვის, როგორც გამოჩენილი რიტორისა და ფილოსოფოსისათვის, უთხოვია: დამეხმარე, რათა თავი დავადწიო ამ პროვინციის და სატახტო ქალაქში მივიღო ნაშედილი განათლებაო. ამ თხოვნის საპასუხოდ თემისტო თავის სიტყვაში ავითარებს იმ აზრს, რომ მეცნიერებას ქმნის არა ადგილი, არამედ დახელოვნებული ოსტატი. ეს დედააზრი გატარებულია სიტყვაში ყველგან: „მეცნიერებას, ამბობს ის, არ ესაჭიროება განთქმული დედაქალაქი“ (ed Dindorf, p. 403, 22); „ოდისეესმა ითაკზე მიიღო განათლება, ნესტორმა პილოსში“ (იქვე, p. 404, 2) და ა. შ. და ამ აზრის კიდევ უფრო განსამტკიცებლად მას მოჰყავს თავისი საკუთარი შემთხვევა: სახელდობრ, რომ მან რიტორიკული განათლება კოლხეთში მიიღო.

თემისტის ამბობს:

Ἔγω τόνυν και αυτός, ὡ χρηστά νεανία, ἐν πολὺ τοσδε ἀφανεστέρῳ χωρῆ τόνς ῥητορικός; λόγους ἀνεδρεψάμεν, οὐδὲ ἐν ἡμέρῳ και Ἑλληγι, ἀλλ' ἐν τῇ ἑσχατῇ τοῦ Πόντου πλησίον Φάσιδος ἔπου και τὴν Ἀργὸν σφαιρίσαν ἐκ Θεσσαλίας ποιηταί τε ἐθαύμασαν και οὐρανὸς ἀνγραφάτο ἐκαί δέ που και ὁ Θερμιώδων και τὰ Ἀμαζόνων ἔργα και τὸ Θεμισκύριον. ἀλλ' ἔμω; οὕτω βάρβαρον και ἀνήμερον χωρίον ἀνδρός ἐνός; σοφία και ἀρετὴ Ἑλληνικὸν τε ἐποίησε και ἀνάκτερον τῶν Μουσῶν, ὅς ἐν μέσῳ Κόλχων και Ἀρμενίων καθιδρυμένος οὐ τοξείειν οὐδὲ ἀκονίζειν ἐδίδασκε οὐδὲ ἀνβαίνειν ἴππων κατὰ τὴν προσοικίων βαρβάρων παιδείαν; ἀλλὰ ῥητορικὴν ἐκπονεῖν και πανηγύρεσιν Ἑλλήνων ἐμπρέπειν. εἰ δὲ ἀληθῆ ταῦτα λέγω, θεῖον εὐθύς; εἴ τι λέγω κάκιστε ἀφικόμην οὐ κατ' οἴκαιαν ὀρμὴν τε και κρίσιν, ἀλλὰ με ἔστειλεν ἀνὴρ οὕτω μὲν εὖνους ὡς ἀν πατήρ, οὕτω δὲ ὀρθῶς δοκιμάζων, ὡς ἀν φιλόσοφος. ἢ κάκιστος σὺ πάντως καταφρονήσεις, ὅτι τὴν θρηλασιμένην φιλοσοφίαν τῆδὲ που και αὐτὸς συναλέξαι, ἐμὸς δὲ ἴσως και πολὺ μᾶλλον, ἅτε οἴκοθεν και ἀφ' ἐστίας; τὰ θρηγα τελεοθέντος. (Themistii orationes ex codice Mediolanensi emendatae a Fullemo Dindorfio, Lipsiae 1832; p. 401—402).

მეც, ჩემო კარგო, რიტორიკის ნაყოფნი მოვეწყვიტე გაცილებით უფრო უჩინარ ადგილას, ვიდრე ეს ჩვენი ადგილია, არა წყნარსა და ელინურ ადგილას, არამედ პონტოს ბლოკში, ფასიონის მახლობლად, სადაც არგონი, თესალიიდან წამოსურნა, დაისადგურა—რასაც პოეტები გაკვირვებით მოგვითხრობენ,—და ცამ იგი აღიტაცა, იქ, სადაც ენობიგია თერმოლონიტი, ამამონთ საომარი საქმეები და თემოსკვირი. და, იგი ასეთი ბარბაროსული და პირქუში ადგილი ერთი კაცის სიბრძნემ და სათნოებამ გახადეს ელინური და აქტივის მუხების ტაძრად, იმ ერთი კაცის, რომელიც დამკვიფორდა კოლხებისა და არმენიელების ქვეყანაში და ასწავლიდა არა ისარტ ტყორცნას და ოროლთ სროლას ან ჯიბითს, მეზობელ ბარბაროსთა წესებისდა მიხედვით, არამედ იმას, თუ როგორ ვაიწყვითნა რიტორიკულ ხელოვნებაში და როგორ ბრწყინავდე ელინთა დღეობებზე. მართალია თუ არა ის, რასაც ვამბობ, ცხადი ვახდება ეხლავე, თუ დაეძენ შემდეგსაც: იქ ჩავედი მე არა საკუთარი მისწრაფებითა და გადაწყვეტილებით, არამედ მე გამგზავნა იქ ისეთმა კეთილმოსურნე კაცმა, როგორიც შეიძლება იყოს მამა, და ისეთმა მართებულად მოაზროვნემ, როგორიც შეიძლება იყოს ფილოსოფოსი. იქნებ შენ ის სრულიად დაჰკმო იმისათვის, რომ მან თვითონაც თავისი განთქმული ფილოსოფია სწორედ იქ შეიძინა, ან უფრო მეტად დამგმო მე, რომელიც თეირსოფთისის საიდუმლოებას ბავშობიდანვე ვარ ზიარებული.

თემისტის ამ სიტყვიბიდან უდავოდ გამომდინარეობს შემდეგი დასკვნები:

1) კოლხეთში, ფასიონის (ფოთის) მახლობლად არსებული რიტორიკული სკოლა, სადაც განათლება მიუღია თემისტის. რომელი იყო ეს ქალაქი, ჩვენ არ

ვიცი. O. Seeck-ი (Briefe des Libanios 292) ფიქრობს, რომ ეს სინოზი იყო. მაგრამ თვით თემისტის განსაზღვრა ამ ქალაქისა *παρασην* *Παρασην* („ფაზისის მახლობლად“) და მის მიერვე დაკავშირება ამ ადგილისა არგონავტების ლაშქრობასთან შეუძლებლად ხდის აქ სინოზი ვივლისსხმოთ. Christ-Schmid-Stählin-ი და F. Wilhelm-ი არ ეთანხმებიან ზეექს: პირველნი (G. d. Gr. L. II⁸, 815) პირდაპირ სწერენ, რომ ეს სკოლა რიტორიკისა „კოლხების ქვეყანაში“ იყო, ხოლო Wilhelm-ი (Zu Themistios Or. 27: *Byz.-Neogr. Jahrbücher* [VI 1927—28], 451—489) ვრცელ კომენტარებსაც უძღვნის თემისტის ამ სიტყვას და კატეგორიულად ამტკიცებს, რომ აქ მხოლოდ კოლხეთის ფოთი შეიძლება იგულისხმებოდეს.

2) ფოთის მახლობლად არსებულ რიტორიკულ სკოლაში განათლება მიუღია აგრეთვე თემისტის მამას, ევგენიოსს, რომელიც შემდეგ განთქმული მსწავლებელი იყო ფილოსოფიისა კონსტანტინებოლში.

3) კოლხეთი, როგორც ყოველი არა-ბერძნული ქვეყანა, ბერძენებისათვის ბარბაროსული ქვეყანა იყო, მაგრამ თემისტი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ კოლხეთი უაღრესად კულტურული (მისი ტერმინით „ელინური“) ქვეყანაა [და იგი მეცნიერებისა და ხელოვნების ცენტრს (მისი ტერმინით „მუზეუმის ტაძარს“) წარმოადგენს.

4) თემისტი ამბობს, რომ კოლხეთი, „ბარბაროსული და პირქვეში ადგილი ერთი კაცის სიბრძნემ და სათნოებამ (*σοφία και ἀρετή*) გახადეს ელინური და აქციეს მუზეუმის ტაძრად (*ἄνθρωπον ἄνθρωπον*)“. თუ ჩვენ ამ სიტყვებს ნათი პირდაპირი მნიშვნელობით გავიგებთ; აღმოჩნდება, რომ ერთი კაცის პირად თვისებებს მიეწერება კოლხეთის ამ კულტურული ცენტრის შექმნა და დაწინაურება. მაგრამ ასეთი გაგება უმართებულო იქნებოდა. თემისტის მთელი ეს სიტყვა, ავტოული ანაიანური მკვერმეტყველების დახვეწილ რიტორიკულ ხერხებზე, უხვად იყენებს ანტითეზებს, ანალოგიებს და სხვა საშუალებებს, და ბევრი რამ, ორატორის მიერ ნათქვამი, უნდა გაცრილ იქნას ფაქტოლოგიურ სამტკიცეში, რათა ისტორიულ ფაქტად არ გამოვაცხადოთ ის, რაც მხოლოდ-დამხოლოდ რიტორიკულ სამკაულს წარმოადგენს. მაგალითად, გამოთქმა „ბარბაროსული და პირქვეში“ (*βάρβαρον και ἀνίμαρον*) ანტითეზურია ცოტა ზემოთ ნახმარი გამოთქმისა „წყნარსა და ელინურს“ (*ὄρε ἤμαρον και Ἑλληνισ*), სადაც ერთმანეთს არის დაპირისპირებული *ἤμαρον*—*ἀνίμαρον* და *Ἑλλην*—*βάρβαρον* (იხ. F. Wilhelm 456). ასევე, ერთი კაცის სიბრძნისა და სათნოებისათვის გარდაუდებელი როლის მიკუთვნება და იმ დებულების აღიარება, რომ „კაცი ჰქმნის ადგილს“ და არა პირიქით, ცნობილია ბერძნულ მწერლობაში და თემისტიც ამ დებულების გაშლისას ანალოგიით ხმარობს იმავე გამოთქმებს, როგორც ნახმარი აქვთ ისოკრატეს, ჰიმერიოსს, ლიბანიოსს და თვით თემისტისაც სხვაგან (იხ. F. Wilhelm 456), მაშასადამე, ჩვენ შეიძლება ზედმეტად მივიჩნიოთ იმის ძიება, თუ ვის ჰგულისხმობს თემისტი ამ „ერთ კაცში“: თავისი მამის რომელიმე მეგობარს, როგორც ფიქრობს O Seeck-ი (Briefe des Libanios 292), თუ თვით მამას, რიტორსა და ფილოსოფოსს ევგენიოსს, როგორც ფიქრობენ E. Boret (De Themistio sophista, Paris 1853, გვ. 7; მოგე-

ყავს Wilhelm-ის მითითებით) და F. Wilhelm-ი (I. c. 458). თემისტის მიერ მოცემული ახსნა უნდა იყოს ნაყოფი თვით თემისტის რიტორიკული ხერხთხმარებისა, ერთი მხრით, და მეორე მხრით მაშინდელი საერთო ბერძნული კონცეფციისა, რომ „ბარბაროსულ“ ქვეყანაში თუ რამ იყო კარგი, ის უთუოდ ბერძნის ნახელარი იქნებოდა.

5) თუ კოლხეთში, ფაზისის მახლობლად, ისეთი რიტორიკული სკოლა მოიპოვებოდა, სადაც ბიზანტიიდან მოვლინებული ახალგაზრდები სწავლობდნენ, თავისთავად იგულისხმება, რომ პირველ რიგში იქ თვით ადგილობრივი კოლხები ისწავლიდნენ. ამ რიტორიკული სკოლის ბრწყინვალე მუშაობის შედეგი უნდა იყოს ის, რომ კოლხებში (resp. ლაზებში) რიტორიკული ხელოვნება, როგორც ეს ჩანს VI საუკუნის ისტორიკოსთა, პროკოპი კესარიელისა და აგათიას სკოლასტიკოსის, თხზულებებიდან, დიდ სიმაღლეზე იდგა (იხ. ჩვენი „გეორგია“ ტ. II, 48—53; ტ. III, 68—81, 129—140).

